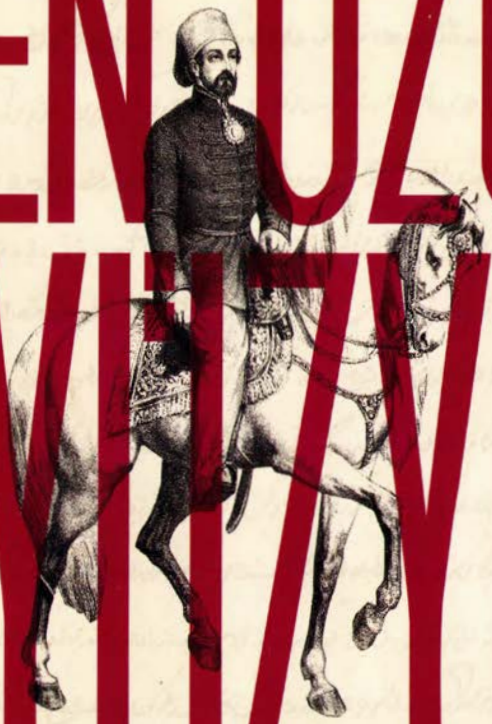
İMPARATORLUĞUN

EN UZUN YÜZYILI

İLBER ORTAYLI

Sadece İncelemek İçindir
Ücreti Yoktur
İnceledikten Sonra Silmiz ve Bulursanız Satın Alınız.
Kronik
Levent Şahverdi Arşivi

İMPARATORLUĞUN EN UZUN YÜZYILI

—

İLBER ORTAYLI

KRONİK KİTAP: 46
Osmanlı Tarihi Dizisi: 16

YAYIN YÖNETMENİ
Adem Koçal

EDİTÖR
Rifat Özçöllü

KAPAK TASARIMI
Kutan Ural

MİZANPAJ
Kronik Kitap

1. Baskı, Hil Yayınları, 1983
49. Baskı, Nisan 2018, İstanbul

ISBN
978-975-2430-36-5

KRONİK KİTAP
Balçık Sk. N°6, Gümüşsuyu
İstanbul - 34327 - Türkiye
Telefon: (0212) 243 13 23
Faks: (0212) 243 13 28
kronik@kronikkitap.com

Kültür Bakanlığı Yayıncılık Sertifika No: 34569

www.kronikkitap.com
kronikkitap

BASKI VE CİLT
Pasifik Ofset
Cihangir Mah. Güvercin Cad. No: 3/1
A Blok Kat: 2 Haramidere/İstanbul
Telefon: (0212) 412 17 77
Matbaa Sertifika No: 12027

YAYIN HAKLARI
Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında yayınevinden izin alınmadan çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

Levent Şahverdi Arşivi

İMPARATORLUĞUN EN UZUN YÜZYILI

İLBER ORTAYLI

Kronik

Levent Şahverdi Arşivi

İLBER ORTAYLI

1947 yılında doğdu. İlk ve orta öğrenimini İstanbul ve Ankara'da tamamladı. 1965'te Ankara Atatürk Lisesi'nden mezun oldu. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi (1969) ile Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü'nü bitirdi. Viyana Üniversitesi'nde Slavistik ve Orientalistik okudu. Chicago Üniversitesi'nde yüksek lisans çalışmasını Prof. Dr. Halil İnalcık ile yaptı. "Tanzimat Sonrası Mahalli İdareler" ile doktor, 1979'da "Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu" çalışmasıyla da doçent oldu. 1983'te istifa etti. Viyana, Cambridge, Kudüs, Oxford, Tunus ve Berlin üniversitelerinde misafir öğretim üyeliğiyle birlikte seminerler ve konferanslar verdi. Yerli ve yabancı bilimsel dergilerde Osmanlı tarihinin 16.-19. yüzyıl ve Rusya tarihiyle ilgili makaleler yayımladı. 1989'da Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İdare Tarihi bilim dalı başkanı olarak göreve başladı. Ortaylı, 2005-2012 yılları arasında Topkapı Sarayı Müzesi Başkanlığı görevini sürdürmüştür. 2002-2014 yılları arasında Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde Hukuk Tarihi dersleri veren Ortaylı, halen bu üniversitede misafir öğretim üyesi olarak ders vermeye devam etmektedir. Almanca, İngilizce, Fransızca, İtalyanca, Rusça ve Fars dillerini bilen Ortaylı, Uluslararası Bosna, Makedonya, Karadağ Bilim akademileri ve Avrupa İranoloji Cemiyeti üyesidir.

Yayınevimizdeki kitapları:
Osmanlı Devleti'nde Kadı
İlber Ortaylı Seyahatnamesi
Cumhuriyet'in İlk Yüzyılı
Türklerin Altın Çağı
Gazi Mustafa Kemal Atatürk
İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı
Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu
Osmanlı Toplumunda Aile

Levent Şahverdi Arşivi

İÇİNDEKİLER

YENİ BASKIYA ÖNSÖZ		7
İKİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ		9
BİRİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ		11
GİRİŞ	İMPARATORLUĞUN EN UZUN ASRI	13
I	ALEMDAR, SULTAN MAHMUD VE KAVALALI	35
II	OSMANLI ULUSLARININ YENİÇAĞI	61
III	OSMANLI TARİHİNDE BABIÂLİ ASRI	91
IV	AYDIN MUTLAKIYET VE MERKEZİYETÇİ REFORMLAR	127
V	LAİK HUKUK VE EĞİTİMİN GELİŞMESİ	175
VI	REFORMCULARIN ÇIKMAZI	207
VII	TANZİMAT ADAMI VE TANZİMAT TOPLUMU	235
SONUÇ		269
KAYNAKLAR		281
DİZİN		289

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

YENİ BASKIYA ÖNSÖZ

Otuz beş yılı aşkın bir süre Türk okuyucunun ilgisini çeken ve dört yayınevinin ardından bastırmak üzere Kronik Kitap'ta karar kıldığım bu kitap, geçen yıllarda Arapçaya, Almancaya, Yunancaya, Sırpçaya, Macarcaya ve Ukraynacaya çevrildi. İmparatorluğu oluşturan eski milletlerin ve komşuların tarihini araştırmakta mütevazı katkısı nedeniyle bu esere gösterilen ilgi beni memnun ediyor. İmparatorluk tarihi bir ortak yazgıdır. Bu ortak yazgı, ortak tarih yazımı ile çözülüp anlaşılır. Bunun için, Ortadoğu ve Balkan milletlerinin birbirlerinin tarih yazımına ilgi duyması gerekir.

19. yüzyıl Osmanlı tarihi, Osmanlı milletlerinin hepsi açısından özgün bir tarihtir. Bu milletler artık tarihlerini değiştirme, gelecekleri inşa etme sürecine girmişlerdir. Hiç şüphesiz çözülmezliklerin karşısında trajik bir dönem yaşadıkları da açıktır. İmparatorluğu çağdaşlaştırmak veya kendi ulusunu çağdaşlaştırmak; aynı yöne ama paralel olmayan yollardan ulaşmak çabasıdır. Ulusallaşma sürecindeki parçalarıyla çağdaşlaşarak uyum sağlamaya çalışan Türk ana unsurunun kendisi de ulusallaşma bilincine ulaşmıştır. Bu çalışma, klasik bir Akdeniz imparatorluğunun modern dünya şartları karşısındaki tutumunu ve yolunu anlamak için bir denemedir.

Bu baskının hazırlanmasında, Kronik Kitap'a ve editör Adem Koçal'a teşekkürü bir borç bilirim.

Şubat 2018

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

İKİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ

Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyıldaki hayatını çeşitli yönleriyle serimlemeyi, o yüzyılı anlamayı amaçlayan bir deneme kaleme aldığımda, doğrusu bazı tezler ileri sürmemek mümkün değildi. Türkiye'nin ve bütün Ortadoğu dünyasının değişik asrını ele alan her tarihçi, her toplumbilimci için bu kaçınılmaz bir yöntem oluyor. Ama okuyucuyu polemiğe çekmeye, tarihle günün sorunları çerçevesinde kavga etmeye hiç niyetim yok; bilinmeyen Türkiye tarihini gürültülü tezler, kesin hükümler ve abartılı bir üslupla yorumlamak bizler için mümkün ve yararlı bir yol değil. Bu nedenle daha çok bazı gerekli gördüğüm bilgileri kafalarda soru uyandıracak biçimde ortaya koymayı denedim. Bence 19. yüzyıl tarihi, tarihçiliğimizde kötümser bir üslup ve yorumla ele alınıyor. Acaba bu gerekli mi, diye düşünüyorum. Bu soruyu sorarken, her şeyden önce 19. yüzyıl dünyasını, özellikle Osmanlı dünyasını çok az tanıdığımız kanısındayım.

Bu kitap Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılına karşı duyulan ilgiye cevap verdi, demek fazla iddialı olur, ama o yüzyılı farklı bakışla tartışmaya bir ölçüde neden oldu galiba. Yapılan tartışmalar ve tavsiyelerin ışığında, modernleşme denen olguyu kitapta az tartıştığım kanısını edindim. Bu baskıda toplumsal değişme, daha doğrusu toplumsal değişmenin yarattığı tarihsel ve toplumsal bilinç üzerine ayrı bir giriş yapmak durumundaydım. Bazı konuları ve olayları daha fazla açmak da kaçınılmaz oldu. İkinci baskıyı yapan bu kitap 19. yüzyıl tarihimiz

Levent Şahverdi Arşivi

için genel bir giriştir. Gelecekte bu satırların yazarı da dâhil, biz tarihçilerin daha başka monografilerle bu karanlık yakın tarihi aydınlatma imkânına sahip olacağımıza inanıyorum. Bu gelişme bir ölçüde akademik zorlukların da ötesinde, bazı tabuların araştırmacıların önünden kalkmasına bağlıdır. Bugün için Osmanlı 19. yüzyılını inceleyenler ne bizim ülkemizde, ne diğer Osmanlı ülkelerinde konularını özgür bir bilinçle ve önyargısız bir ortamda ele almak durumundadırlar; fakat yakın zamanlarda bu alanda olumlu ve umutlu gelişmelerin görüldüğünü de memnuniyetle belirtmek gerekir.

Ocak 1987

Levent Şahverdi Arşivi

BİRİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ

ÜLKEMİZİN tarihçileri yarım yüzyıldır, bütün engellere rağmen, bilim dünyasında saygınlık kazanan araştırmalar ortaya koyabilmişlerdir. Düşünme ve yorumlama olanağının zaman zaman girdiği çıkmaza, arşivlerin ve kütüphanelerin perişanlığına ve çalışma kısıtlamalarına rağmen yapılan araştırmalar bilimsel tarihçilik anlayışını ve yöntemini yetkiyle temsil edecek düzeydedir. Avrupa ülkelerinde olduğu gibi Türkiye'de tarihçileri araştırmaya yöneltecek enstitüler ve mali fonlar yoktur, yalnız ve yalnızca değişen Türkiye'nin sorunlarını anlamak isteği ve ülkemizi sevmek gibi bir itici güç vardır. Türk aydınları bunun içindir ki tarihi bilimsel bir yaklaşımla yorumlamak görev ve sorumluluğunu duymuşlardır, onların başarılarının kaynağı da budur.

Eski dünyanın birçok ülkesinde olduğu gibi Türkiye'de de tarihçiler uzun bir süre imparatorluk tarihinin görkemli dönemiyle, yani 15-17. yüzyıllarla yoğun bir biçimde ilgilenmişler ve 19. yüzyıldaki modernleşmeye karşı bilimsel ilgi gecikmiştir. 1940'larda Tanzimat dönemi üzerine H. İnalcık, Ö. L. Barkan, C. Baysun, E. Z. Karal, R. Kaynar ve Ö. C. Sarc tarafından yapılan birkaç kalıcı araştırma dışında, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasal modernleşmesine ilgi uyanmamıştı.

Türk demokrasisinin tarihini, siyasal ve hukuki kurumlarının analiziyle ele almak gibi güç bir görevi o yıllarda Prof. Tarık Zafer Tunaya yüklenmişti. Bugün ise genç kuşaktan bir grup tarihçi, Türkiye'de

Levent Şahverdi Arşivi

siyasal modernleşmenin, Türk demokrasisinin tarihini araştırmaktalar. Yakın gelecekte son yüzyılımızın tarihini aydınlatan araştırmaların sayısının artacağına kuşku yoktur.

Modernleşme olgusunun kökleri 18. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Oysa bu döneme karşı 15-17. yüzyıllar ve 19. yüzyılın ikinci yarısını kapsayan araştırmalar haricinde bir ilgi halen yoktur. 18. ve 19. yüzyılların idari, toplumsal kurumları, kültür tarihi, işlenmesi ve tartışılarak olgunlaşması gereken konulardır. Bu küçük kitap böyle bir tartışmaya yararlı olabilir umuduyla kaleme alındı. Tanzimat dönemi, öncesi ve sonrasıyla, bugünkü Türkiye'nin oluşumunu yönlendiren ve iyi araştırılıp bol tartışılması gereken bir konudur.

Ele aldığımız dönem kuşkusuz sadece Türk tarihçilerinin çalışmalarıyla aydınlanamaz. Balkan ve Ortadoğu ülkelerindeki meslektaşlarımızla aynı kaynaklar üzerinde karşılıklı incelemeler yapmamız gerekmektedir. Türkçe belgelerin bulunduğu bizim ulusal arşivlerimiz kadar, Balkan ve Ortadoğu ülkelerindeki ulusal arşivleri de ortak bir bilinçle, birlikte değerlendirmeliyiz. Oysa yüzyılların tarihini birlikte yapanların çocukları olan bugünün Balkanlı ve Ortadoğulu tarihçileri tarihi birlikte yazamamaktadırlar.

Ülkemizin modernleşme tarihini yazarken kaynak belgeler kadar tutarlı bir düşünsel yaklaşım da gerekmektedir. Osmanlı modernleşmesi, modernleşen bütün ülkelerin tarihi ile karşılaştırılarak düşünülmelidir. 19. yüzyıl için başvurulacak kitap ve süreli yayın koleksiyonlarının sınırı yoktur. Tanzimat dönemi ile doğrudan ilgili olan seyahatnamelerin sayısı bile yüzleri bulmaktadır. Bu kaynakların tüme yakınını taramak ve tutarlı bir yorum yapmak güçtür.

Kitapta kullanılan kaynakların zikredilmesiyle yetinildi (yabancı dilde ve Osmanlıca kaynakların Türkçeleri varsa bunlar verildi). Tanzimat dönemi için toplu bir bibliyografya denemesine girişmek bu çalışmanın sınırları dışına çıkar; bazı yeni veya yeterince işlenmediğini sandığım konulara değinmeye çabaladım. Bu değinmeler yararlı olabilirse mutlu olacağım.

Mart 1983

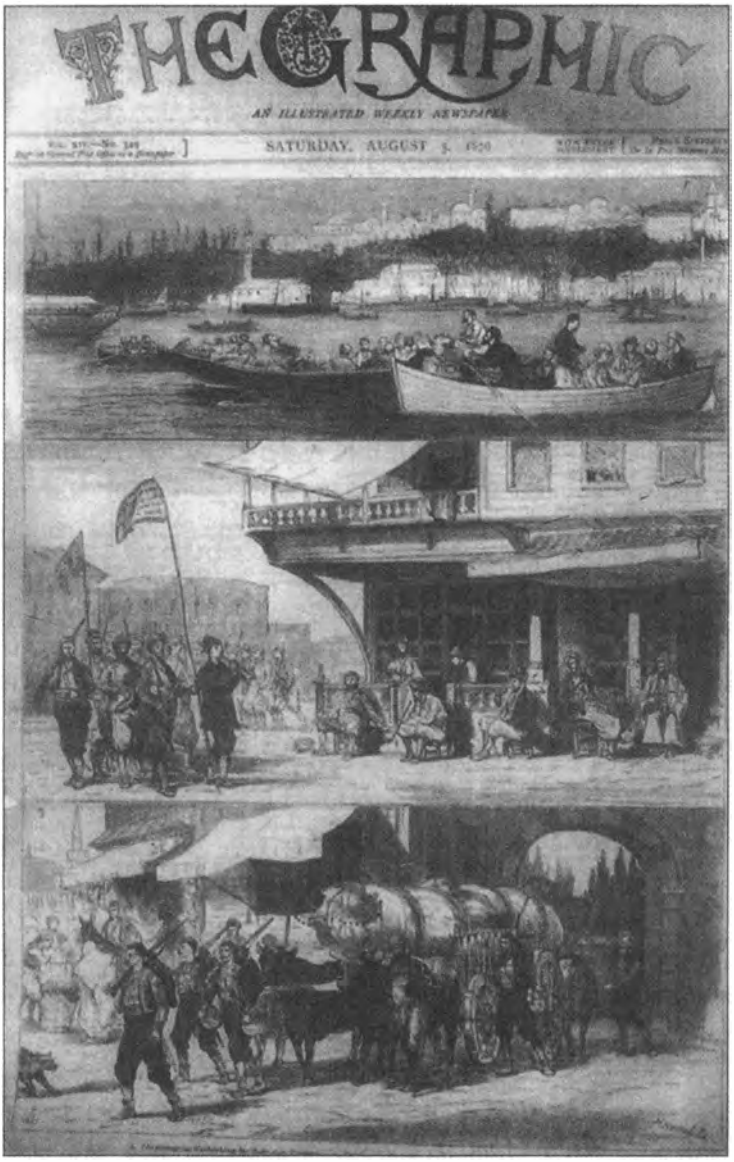
Levent Şahverdi Arşivi

GİRİŞ

İMPARATORLUĞUN EN UZUN ASRI

Osmanlı modernleşmesi Tanzimat devriyle sınırlanamaz, daha eskiye uzanan bir olgudur. Osmanlı modernleşmesi Avrupalılar ile ani karşılaşmanın yarattığı bir şok da değildir. Çünkü Osmanlı coğrafyası, tarihi boyunca Avrupa coğrafyası ile siyasi, iktisadi yönden bir beraberlik içindedir. Üstelik dinler ve diller mozaiği olan bu imparatorlukta değişme deyince, tüm sistemi kapsayan eşzamanlı bir tarihsel-toplumsal olgu da söz konusu olamaz. Öte yandan Osmanlı modernleşmesi salt Osmanlı Türkiyesi'ni kapsayan bir gelişme de değildir; Osmanlı modernleşmesi denen olgu, diğer Müslüman toplumları da kapsar. Modernleşme olgusu, Osmanlı dünyasında hâkim dinin tartışılmasını, ona atfedilen kurum ve kuralların sarsılmasını, değişikliğe uğramasını birlikte getirdi. Bu, değişmenin bir yüzüydü, ama Müslümanlar kadar Hıristiyanları ve diğer dinlerin üyelerini de kapsayan ortak yüzüydü. Din dışı bir hayat ve düşünce tarzı, Avrupa dillerinin ve bilimin etkinliği, kamu hayatı kadar aile hayatında da geleneksel kalıpların sarsılması, Osmanlı Türkiyesi'nden önce Rusya Çarlığı'ndaki Müslümanlar arasında da görülüyordu. Aynı değişmeler bir süre sonra Hindistan Müslümanlarının da gündemine geldi. Her toplum zamanın akışı içinde sürekli değişim geçirir. Osmanlı toplumu da kuşkusuz bu genel kuralın dışında kalamaz. Üstelik o toplumun siyasal örgütü olan Osmanlı İmparatorluğu'nun doğuşu ve yükselişi tarihin hızlandığı bir döneme rastladığına göre, imparatorluğun klasik dönemi diye nitelediğimiz ilk dört

Levent Şahverdi Arşivi

İstanbul'daki dağdağalı yaşamdan görüntüler.

Levent Şahverdi Arşivi

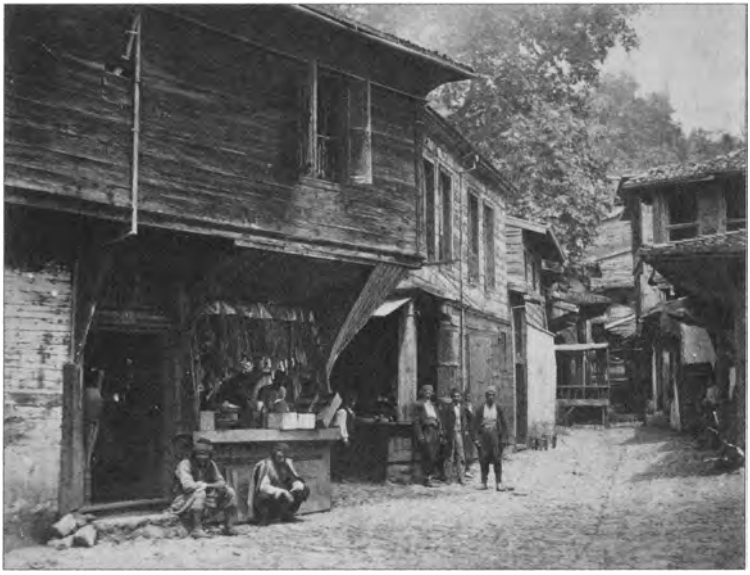
yüzyılında bile Osmanlı toplumunun dilinde, kültüründe, dinsel inanç ve örgütlenmesinde, mali, askerî-idari yapısında devirden devre büyük değişiklikler göze çarpar. Bu değişmelerdeki tek etken küçük Osmanlı Beyliği'nden çok-kavimli bir imparatorluğa geçiş olgusu değildir; hızlı bir yapısal değişim geçiren Yeniçağ dünyasının koşullarına uyma zorunluluğu da bu değişimde önemli bir rol oynamıştır. 14. yüzyılın Osmanlı şairi ve divan kâtibi ile 16-17. yüzyıldaki meslektaşları aynı dili kullanmazlar. 14. yüzyılın askerî düzeni ve savaş teknolojisi 16. yüzyıldakinden farklıdır. Toprak düzeni ve mali yapı için de aynı şey söylenebileceği gibi, asıl önemlisi, Osmanlı toplumunun çeşitli sınıflarına mensup bireylerin düşünüşü, dünya görüşü ve yaşam biçiminde bu farklılaşma gözlenebilmektedir. Osmanlı modernleşmesi, o toplumdaki kurumlarını, bireylerin değişmesini ve nihayet toplumsal ve siyasal örgütlenmenin odağı olan devletin yapısını da kapsar. Tanzimat olayının halen yoğun bir tartışma konusu olması bundan dolayıdır.

Osmanlı toplumunun modernleşmesi, modernleşmenin klasik tarifi olan, gelişmiş toplumun özelliklerinin azgelişmiş bir toplum tarafından alınması *(mimètisme)* gibi bir tümceyle anlaşılamaz. Modernleşme olgusu, kaba bir deyişle, var olan değişmenin değişmesidir. 19. yüzyıl toplumu yeni bir değişme ivmesi kazanmıştır. Ama bu tarif dahi modernleşme olgusunun nedenini, hatta niteliğini açıklamaya yetmemektedir. Modernleşme, Osmanlı ülkesinde salt değişen dış dünyanın zorlamasıyla meydana gelmedi. Yaşamın var olan kalıplarının kırılması yalnız buhar medeniyetinin, limanlar, demiryolları ve bankaların eseri değildir. Şark kendi bilincinde de, yaşadığı zaman çizgisinin, değişen çevre dünyanın farkına vardı. Kuşkusuz ki her şeyin değiştiğini, dedelerinin yaşadığı dünya ile kendi dünyasının farklı olduğunu asıl saptayan Batı toplumuydu. Avrupa, Rönesans'tan beri yaşamın değiştiğini, tarih çizgisi üstünde yeni aşamalara geçtiğini fark ediyordu. Mousnier 1745'te Fransız Akademisi adına şu açıklamada bulunuyordu: "Paris Akademisi, Avrupa'nın devamlı değişmiş ve halen değişmekte olan bir kıta olduğunu açıklar. Bu değişim, bizim gelişen bilgi ve bilincimizin

Levent Şahverdi Arşivi

Türk ailesi, 1865 (Anonim)

İstanbul'da bir sokak, 1865 (Fotoğraf: Abdullah Biraderler)

Levent Şahverdi Arşivi

bir eseridir. Akademiye göre dünyanın diğer bölgeleri durgunluk içindedir." Daha 17. yüzyılın sonunda gezginlerden Chardin "Asya atalet demektir, Avrupa ise sürekli değişen bir dünyadır," diyordu.[1] Avrupa durağan bir dünyada gelişme ve ilerlemenin, yaşamı değiştirmenin kendine özgü bir olgu olması ile övünçlüydü. Avrupa dünyanın diğer köşelerini tanıyor ve karşılaştırma yapıyordu. Avrupalılar daha 15. yüzyılda dünyanın diğer köşelerini tanıtan seyahatnameleri okuyorlardı. Yeniçağ, Avrupalıda kendi hayat tarzının üstünlüğüne dair bir bilinç doğurdu. Acaba Avrupa durağan dediği dünyanın öbür parçasına da değişme fikrini kabul ettirme gayretinde miydi? İddianın tersine, Akdeniz'in doğusu bu modeli gözlemekte ve yavaş yavaş benimsemekte oldukça bağımsız ve kendiliğinden davranmıştır. Özellikle 18. yüzyıl, Osmanlı dünyasının Avrupa'yı ve Rusya'yı bazen nahif, bazen ustaca gözlemlediği bir dönemdi. Dahası bu gözlem ve mukayese artık yazıya ve tanıtıma konu olmuştu. Doğulular savaş meydanlarında, sonra ticarette yüz yüze geldikleri Avrupa'yı daha yoğun bir biçimde izlemeye başlamışlardı. 18. yüzyıl Osmanlı sefaretnameleri bugün Avrupa tarihçilerinin kendi toplumlarının o dönemdeki tarihî kesitini anlamak için kullandıkları kaynaklar arasında yer alıyor. 18. yüzyılın Osmanlı'sı Avrupa ve Rusya'ya çalkantılı bir fikir iklimi içinde bakmıştır. Ama bu bakış ve bilincin evrimi bile Osmanlı dünyasında önemli değişmelerin var olduğunu gösterir. Büyük Petro devrinde Rusya'ya elçi giden Mehmed Ağa, Çarın yaptığı geçit töreni ve yeni protokol düzeninden "Çarın maskaralıkları" diye söz etmektedir. Ama II. Katerina Rusyası'na giden elçi Mustafa Rasih Paşa, Rusya'nın tasvirini etraflıca ve takdirkâr bir ifadeyle yapmaktadır. Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Fransa'ya bakışını, Potsdam'a giden elçi Ahmed Rasim Efendi'nin ordu, bilimler ve devlet düzeni üzerindeki ayrıntılı ve olumlu betimlemeleri tamamlamaktadır.

Osmanlı insanı 18. yüzyıldan beri bulunduğu mekânı ve zaman çizgisini başka bilinçle görmeye, dünya tarihini ve coğrafyasını

1 M. Devèze, *l'Europe et le monde à la fin du XVIIIe siècle*, Paris, 1970, s. 3.

Levent Şahverdi Arşivi

tanımaya başladı. 18. yüzyılın Osmanlı okuryazarları arasında artık bir tür aydın zümre doğmuştu. Latince öğrenen Osmanlı-Türk aydınları vardı. Dimitrie Cantemir'in İstanbul'daki dostları arasında Mavrokordatolar ve bir Müslüman olan Nefiyoğlu mükemmel Latince biliyorlardı. 17. yüzyıl sonunun tarih yazıcılarından Hezarfen Hüseyin Efendi Yunanca, Latince öğrenmişti. Meraklılar kervanına eski Galata kadısı (Yanyalı Hoca) Mehmed Esad Efendi de dâhildi, İbrahim Müteferrika matbaasının musahhihi idi ve Latince öğrenmişti. Hezarfen Hüseyin Efendi, Yunan-Roma tarihinden söz eden ve dünya tarihine bakmasını bilen bir tarih yazıcıydı. 18. yüzyıl Türkiyesi'nde ise örneğin Pirizade Mehmed Sahib, İbn Haldun'un *Mukaddime*'sini Türkçeye çevirdi. 18. yüzyıl insanının tarihe bakış çizgisi ve bilinci değişiyordu. Ünlü sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa iki adet dünya tarihinin tercüme ve basımı için de bu arada emir vermişti (Hvandemir ve Aynî'nin dünya tarih ve coğrafyası ile ilgili eserleri). Ciddi lügat çalışmalarına da bu devirde başlanmıştı. Yazılanlar, değişik ilgileri doğurdu.

Dil bilgisi Avrupa ve Eskiçağ tarih bilgisini, o da modern coğrafya bilgisini getirdi. Dünyadaki renklilik ve değişmeleri görmeye başlayan bu zümre büyümekte devam etti. Osmanlı adamı bir anlamda geride kalan zaman kadar, yaşadığı dünyanın renklerini de fark eden senkronize görüş sahibi biri oldu; yani dış dünya ile kendi konumunu karşılaştıran, yargılayan yeni bir kültür adamı ortaya çıktı. Meraklar değişiyordu. Bu eğilim sadece İstanbul'a ve Osmanlı bürokrasisinin üst katmanlarına özgü değildir. 1730'larda Baron de Tott, Kırım Hanı'nın Moliére oyunları hakkındaki bilgisini ve bazı çevirilerin yapıldığını hayretle kaydediyordu. Yaşam biçiminde ve zevklerindeki değişmeler için bunlar aşırı örnekler sayılmamalıdır. Osmanlı aydın eliti artık dar anlamda okuryazar (*literate*) olmaktan çıkıyor ve geleceğin *intelligentsia*'sını oluşturmaya hazırlanıyordu. Yaşadığı zaman kesitinin ve coğrafyanın bilincine eren bu zümre, çevresini değiştirme ve tarihle bilinçli bir diyalog kurma dönemine girecekti. 19. yüzyılın Osmanlı'sı bu değişen tarz-ı

Levent Şahverdi Arşivi

hayatın, yani döneminin bilinçlice adını da koydu. Islahat Devri, Tanzimat, Usul-i Cedid... Kurumlarda değişmeler, toplumun dokusunu etkiledi. Bu bilinçli ve tümel değişiklik dönemi, birçok aydın ve düşünürün kafasında farklı değerlendirmelere konu oldu; sömürgeleşme, kültürel yozlaşma, kötü Batılılaşma gibi deyimlerle açıklanan protestolar salt bizim toplumsal tarihimize özgü değildir. Benzer süreci yaşayan bütün toplumlarda, benzer tepkilere rastlanır. Büyük Petro'dan beri bütün Rusya aynı düşünsel çatışma ve krizi yaşıyordu. Osmanlı modernleşmesini sürükleyenler belki Büyük Petro ve halefleri kadar da Avrupalı ve Batı hayranı değildiler, ama onlar da aynı tepkileri doğuracak bir gelişmeyi sürüklediler. Reform ve değişme hayatın her kompartımanında görülüyordu ve gelişmelerin kökü sadece 19. yüzyılın değil, bütün Osmanlı asırlarının içindeydi.

Islahat asrının adını bürokratlar kendileri koymuştu. Tanzimat'ın Osmanlı tarihindeki restorasyon devirlerinden farklı olduğunun bugünün tarihçileri kadar devrin insanları da bilincindeydiler. Reformcu bürokratların "Usul-i Mahâsin-i Tanzimat" gibi ibarelerinin karşıtı betimlemeler de hemen ortaya çıktı. Tanzimat başlarında kullanılmayan, fakat devirle birlikte anılan bir deyim ise Türkiye'de tarihçi ve siyasal düşünceyi bir yüzyıla yakın zamandır meşgul ediyor: "Batılılaşma"...

Batılılaşmak, yani Batı gibi olmak, Batı'yı benimsemek... Bu kavram Türkiye'nin hayatında 18. yüzyıldan beri rahatsız eden, görünmeyip hissedilen bir Demokles kılıcı gibi var. II. Meşrutiyet'ten beri adıyla sanıyla tartışılıyor. Cumhuriyet döneminde ise resmen programda var. Batı nedir? Bugün bu soruya Avrupa diye cevap verenlerin yanında, Amerika, dahası Japonya diye cevap verenler de var. İşe sanayi imparatorluklarının bilançolarıyla bakınca Japonya Batı'ya girer; parlamentarizm diye bakınca Şarklılığın prototipi diye gözlenen Hindistan niye Batı olmasın ki? Kavram kalıplarını böylesine yaymaya devam edince en sarsılmaz mütearifelerin bile yetmezliği görülür. En yaygın tarif şu: Batı uygarlığı Helen-Hıristiyan bir uygarlıktır. O zaman Ortadoğu'daki

Levent Şahverdi Arşivi

Nasturileri ne yapalım? Kendileri Batı'nın en eski Hıristiyanları kadar Hıristiyan olup, Helen dili ve düşünce yöntemiyle de Avrupa'dan çok daha önce temasa geçmişlerdir ve hatta o dilin ardındaki düşünce ve yöntemle de... Hele yanı başlarındaki Süryaniler için bu keyfiyet hiç tartışma götürmez. Doğu'nun Katolikleri ve diğer Hıristiyanları üstelik epeydir sıkı bir biçimde Helenleşmişlerdir. Hele Müslümanlık ve Musevilik; hepsi de Hıristiyanlık gibi aynı kökenden gelmiş, hepsi de Helenize olmuştur. Ama Musevilik de Avrupa toprağında bulunduğu kadar Batılı sayılıyor ancak... Batı uygarlığının Hıristiyan kanadını Protestanlıkla özdeşleştirme yanlıları da var. Ancak bu görüş sahiplerinin talihsizliği şudur: Protestanlık ortaya çıktığında Batı uygarlığı denen şey çoktan tarihin fırınından çıkıp kalıplara dökülmüştür.

Kavramı açıklayıcı kıstasları koymanın, konanları kabul etmenin zorluğu ortadadır. Ama hâlâ Batı uygarlığı ve Batı gibi bir kavramı atamayız. Çünkü Batı uygarlığı denen bir uygarlık var; değişik diller konuşan ve aynı kıtada ve hatta aynı kıta üstünde değişik iklimlerde yaşayan bu grupların ortak başat özellikleri var. Ortak yaşanan bir tarih ve kurumlar çerçevesinde biçimlenmiş bir uygarlıktır bu... Bin senedir birbirlerinin dilini ve edebiyatını tanıyan, talebeleri birbirinin okullarında okuyan, birbirinin âdetlerini benimseyen akraba toplumlardır bunlar. Ama tek tayin edici öğe bu değil. Batı uygarlığının insanı, birkaç asırdır tarihe, hale ve geleceğe belirli bir bilinçle bakan, geleceğini saptamaya çalışan biridir. Batı uygarlığı ve Batı toplumu bir değişimin toplumudur. Değişmeden duran toplum olur mu, diye sorulabilir; olmaz, ama her toplum değişimin bilincine Batı kadar erken varmış değildir. Değişimi fark eden ve ona müdahale etmeye kalkan bir bilinçtir Batılılık. Gelişme, değişme gibi kavramları Batı kendi bulmuştur. Çünkü bu olayın içine giren ve en yoğun yaşayan odur. 18. yüzyılın Batılısı (Avrupalısı) haklı olarak bu devinimi kendine mal etmiştir. Doğru veya yanlış bu kanıya nereden ulaşıyorlardı? Herhalde tarihe bakarak ve o tarihin dünyanın diğer bölümlerinde

Levent Şahverdi Arşivi

Avrupa'da olduğu kadar hızlanmadığını görerek. Böyle bir yaklaşım ayrı bir uygarlık olmak için yeter mi, diyebiliriz. Ama herhalde kendini adlandırmak ve farklılığını belirtmek için yeterli. Üstelik bu uygarlığın üyeleri kendilerini ayrımlamak için bu kıstasla da yetinmiyordu; ortak yanlarını, dünyanın geri kalan taraflarından ayrı olan yanlarını da betimliyor, ycrine göre vurguluyor ve yerine göre abartıyorlardı. 18. yüzyıla kadar Batı Avrupa için Doğu'daki Helen-Ortodoks Hıristiyanlığı hiç de Hıristiyanlık değildi. Daha doğrusu Hıristiyanlık Batılılık için yeterli değildi. Geniş çevrelerde Bulgar bilinmiyordu. Yunanlı ile Türk pek ayırt edilmiyordu. Rus çok uzak bir insan tipiydi. Şu halde İsa'nın ümmetinden olmak Batılılık, Avrupalılık için yeterli değildi. Belki Müslümanlar bu dünyanın insanına uzak görünüyordu diyebiliriz, ama diğer yandan daha 13. yüzyılda, Dante'nin *İlahi Komedya*'sında İbn Rüşd'ü, İbn Sina'yı, Vergilius ve Aristoteles kadar kutsadığını, aynı şeyin *Canterbury Tales*'de Chaucer tarafından yapıldığını unutmamak gerek. Greko-Romen ve Hıristiyan Batı ve Müslüman Doğu veya İslam medeniyeti gibi kutuplaşmalar kavram olarak daha genç dönemin ürünü. Batı'nın kutuplaşmadaki dolaylı etkisi açık, ama bizzat Doğulu dediklerimizin bu kutuplaşmadaki etkileri de daha az değil. Tabi bu kavramların Doğuluların kafasında yer etmesini de gene Avrupa etkisi bir eğitim ve anlayışın ürünü olarak değerlendirmek gerek.

İslam medeniyeti gibi bir kavram düpedüz 19. yüzyılın icadı. Hem de Batılı oryantalistlerden çok Doğuluların benimsediği bir icat. Tarihçi Joseph Hammer bu kavramı hemen hemen hiç kullanmaz, ondan önce Giambattista Toderini ve hatta Dimitrie Cantemir de kullanmaz. Sonraları Gibb ve bazıları bu kavrama bulaşmaya başlar. Brockelmann "İslam kavimleri tarihi"nden söz eder, ama İslam kültürü ve edebiyatı gibi deyimlerden uzaktır: Arap edebiyatından, Arap kültüründen bahseder ve onları inceler. Hegel 19. yüzyıl başında "Doğu dünyası" der; Doğu salt İslam değildi onun için. Doğu dünyası nihayet göreli bir coğrafya çizgisidir; Avrupa'nın

Levent Şahverdi Arşivi

doğusundaki tüm toplumları kapsayan bir dünya...[2] Avrupa Rönesans'tan beri Akdeniz'in doğusuna karşı yoğun ve ciddi bir ilgi duymuştur. Ama Avrupa'da İslam bugünkü anlamda değil, olduğu gibi din olarak anlaşılan bir kavramdır. Müslümanlardan ve İslam'dan söz edildiğinde, bazen Arap, çoğunlukla Türk söz konusudur. 17., 18. ve 19. yüzyıl başının *"oriental"* denen dünyası Avrupa'nın doğusuydu. Aydınlanma düşünürleri içinde Voltaire, İslam için olumlu yargılamalarda bulunan biri. Voltaire, Doğu'da "despot yönetimin varlığını ve özgür sanatın bulunmamasını" İslam'la değil, eski Yunan kültürüne uzak kalmak ve Semitik kültür çevresinin kalıplarını benimsemekle açıklar. 18. yüzyılın İngiltere'si Fransız aydınlanmasından daha soğukkanlıdır. Simon Ockley, *History of the Saracens*'ini yazarken, uygarlığın bu dönemine soğukkanlılıkla bakar. Ünlü Edward Gibbon ise, dünya uygarlığına katkıda bulunan İslam'dan ve İslam tarihinden söz eder.[3] Böyle olumlu betimlemeler, olumsuz betimlemelerle beraber var oldu. Misyoner düşünceye göre, İslam çağdaş geri kalmışlığın nedeni olup, Hıristiyanlık ilerlemenin nedeniydi (bu görüşün içine E. Renan'ı koymak pek doğru değil. Renan farklı yorumların sahibi bir düşünür). 18. yüzyıl sonlarının dar pozitivist, titiz filoloğu Silvestre de Sacy hiçbir zaman İslam uygarlığı gibi geniş kavramlara başvurmaz. Avrupa düşüncesinde bir İslam dünyası ve *Homo Islamicus* kavramı doğmuştu. Ama kavramı asıl benimseyip

2 Doğu dünyası Hegel için bütün Eskiçağ Doğulularını içerir (*Philosophie der Geschichte*, I. bölüm ve IV. bölüm, 2. başlık), İslam ise Ortaçağ Avrupası'nı harekete geçiren bir dünyadır. Aslında İslam da (*Mohammedanismus*) Doğu'nun negatif bünyesine sahiptir. Geist'in (tin) özgürlüğünden söz edilemez. Ama İslam fetihçi karakteriyle Batı'yı mücadeleye, şövalyeliğe özgü cesaret ve güzellik duygusuna itmiştir. Felsefe ve şiir Batı'ya Araplardan gelmiştir, İslam'ın kendi ise cennet özlemiyle yaşayan bir fanatizm halinde dünya tarihindeki rolünü kaybetmiştir. Hegel, Araplar ve şiir derken, Goethe'nin "divan"ından söz ediyor. Hegel'e özgü umursamaz ifadelerden biri daha... Goethe'nin *West-östlicher Diwan*'ının esinti kaynağı, Hammer'in İranlı Hafız'dan yaptığı çeviriydi. Burada önemli olan, Hegel'in İslam'ı Araplıkla özdeşleştirmesidir.

3 İngiliz oryantalizminin bu oldukça doğru tahlili Maxime Rodinson'a aittir. Bkz. "The Western Image and Western Studies of İslam", *The Legacy of Islam*, 2. bas., J. Schacht, C. E. Bosworth, Oxford, 1979, s. 9, 37 ve 39.

Levent Şahverdi Arşivi

bugüne kadar yorumlayanlar Ortadoğulu düşünürler oldu. L. Massignon, T. E. Lawrence, W. S. Blunt gibi oryantalistlerin araştırmalarını ve ortaya koydukları "İslam" kavramını, Arap ulusçuluğunun öncüleri olan düşünürler benimseyip kullanmaya başladılar. İslam bugün tarihçilik ve siyasal düşünüşün ötesinde bir ideoloji haline getirilmektedir. Ama İslam medeniyeti ne gibi etnik öğelerle özdeşleştiriliyor ve bizatihi İslam medeniyeti, Müslüman toplum gibi kavramlar nedir, gibi soruların cevabının verildiğini halen söyleyemeyiz. Kısacası, "İslam medeniyeti" Araplar arasında 19. yüzyılda tutulan ve sevilen bir slogan; Müslümanlardan biraz önce Hıristiyan Arap aydınların pek sevdiği, İslam'a olan hayranlıktan çok, Araplığa olan bağlılıkla ortaya çıkan ve ismin tersine oldukça laik içerikli bir kavramdır. Ortaçağ'ın İslamları için böyle bir kavram yoktu. Peki, Ortaçağ'ın Müslüman'ı yaşadığı dünyayı ayırmaz mıydı? Ayırırdı kuşkusuz, ama başka adla, başka yaklaşımla: "Darü'l-İslam" derdi Müslümanların egemenliğindeki dünya parçasına, öbür tarafa da "Darü'l-harb"... Darü'l-harb'deki birine *harbî* denir; ister bir Merovenj asilzadesi olsun, isterse bir köylü veya Müslümanların eli değmemiş bir Hint bölgesindeki Brahman kastının üyesi... Harbî, İslam toprağına aman dileyerek girer ve *müstaʾmen* statüsü alır. Darü'l-İslam'daki Hıristiyan öyle değildir, onun statüsü başkadır, *zimmî* denir. Zimmîler ehl-i kitaptır, yani Hz. İbrahim'in öğretisinden kaynaklanan dinlerden birine mensup olmalıdırlar. Ama uygulamada Zerdüştilere bu statü verildiği gibi, Abbasiler devrinde ne yapacaklarını bilemedikleri Harran'daki Sâbiyyun cemaatine de aynı statüyü verdiler. Oysa düpedüz yıldızlara tapınan astrolojik bir dinin üyeleriydi bunlar. (Bunlara Sâbiyyun deniyor, fakat İslam öncesi tektanrıcı Sabiîyyun grubuyla karıştırılmamalı.) Acaba Darü'l-İslam'daki düşünür yaşadığı uygarlığı İslam medeniyeti diye mi tarifliyordu? Kesinlikle hayır... 11. yüzyıl düşünürlerinden Kaadî Ahmed el-Andalusi'ye bakalım; sayısız "tabakat" kitaplarından (milletleri tanımlayan eserler) birinin, *Kitab-ı tabakatü'l-ümem*'in yazarı bu... Ona göre medeniyeti yaratan kavimler şunlardır: Araplar, Hintliler, İranlılar, Keldaniler, İbraniler, Yunanlılar, Mısırlılar, Romalılar (Eski Roma ve Bizans). Türkler ve

Levent Şahverdi Arşivi

Çinliler bu çerçevede ele alınamaz, ama pratik bilgili, saygıya değer kavimlerdir. Diğer kuzeyli kavimler ise elverişsiz iklim şartları yüzünden, durgun zekâlı ve anlayışı kıttır ve yaratıcı olamazlar.[4] Endülüslü Ahmed'in uygarlığın niteliğini ve coğrafi sınırlarını belirleyişi Herodot'tan ve Strabon'dan farksız neredeyse. Sıralamasına bakınca dine, dile önem vermediği açık; önemli olan Akdeniz dünyası ve uygarlığı... Ahmed el-Andalusi böyle düşünen tek adam değil, bu geleneğin içinde ve o geleneğin eseri olan düşünürü hepimiz biliyoruz; toplumların yapısını, dinî görünse dahi, son derece din dışı, rasyonel bir tutumla inceleyen İbn Haldun bu.

Kısacası, İslam medeniyeti ve İslam kültürü gibi kavramları bugün bazı aydın ve bilginler bir ayrımlama için kullanıyorlar. Ama bu ayrımcı vurgulama, asıl 19. yüzyılın kendini yüceltmek isteyen modernleşmeci ve de yeni ulusalcı Ortadoğulu düşünürünün kafasında yatıyor, İslam ayrı ve berikilerden aşağı kalmayan bir uygarlıktır, deniyor. Diğerlerinden, yani Avrupalılardan aşağı olmadığı açık, çünkü zaten aynı uygarlık çevresinde, Akdeniz'in içinde yaşamış Müslümanlar da... Bu daha çok 18. yüzyıl oryantalizminin de Avrupa'nın Doğu'yu (sınırları aslında onlara göre Doğu Avrupa'dan başlardı) dışlayıcı bakışına bir tepki olarak ortaya atılmış. Hele "Türk-İslam medeniyeti" deyimi tam Balkanik bir adaptasyon; Helen-Hıristiyan uygarlığı, Slav-Hıristiyan uygarlığı gibisinden bir kavram. Dine bağlı olduğu ileri sürülen evrensel bir uygarlığa bir etnik grup, bir ulus adına sahip çıkmak telaşı içinde ortaya atılan kavramlar bunlar. Türklük ve İslamlık niçin yerli yerinde kullanılmıyor; bunu anlamak lazım. Özünde laik ulusalcı bir maya, görünüşünde de bir kavim adına bütün diğer dindaş kavimlerin üstüne çıkma çabasını taşıyan bir kavram. Parçalanan Osmanlı İmparatorluğu'nun terekesi üzerindeki kavganın yarattığı bir ürün sayılabilir (Mütareke'de, Satı el-Husrî ve Ziya Gökalp takımı arasındaki tartışmayı hatırlayalım) "Türk-İslam medeniyeti" sloganı... Boş bir kavram olmayabilir, ama

4 Sa'id Ahmed al-Andalusi, *Kitab-ı tabakatü'l-ümem*, Fr. çev. R. Blachère, *Livre des catègories des nations*, Paris, 1935, s. 35-37, nakleden B. Lewis, *The Muslim Discovery of Europe*, Londra, 1982, s. 18.

Levent Şahverdi Arşivi

bugünkü bilgisizlik düzeyi ve tarih yazımın lagar kullanımıyla fazla bir şey ifade etmiyor.

Ayrı uygarlıkların Batılılaşması nasıl olacak? Bu 18. yüzyıl sonunda tartışılmaya başlandı. (Batılılaşması söz konusu olan uygarlıkların kimi ayrı, kimi o kadar da ayrı değildi Avrupa'dan.) Rusya geç Batılılaştı, modernleşti deniyordu. Oysa olay Büyük Petro ile başlamıyordu. Çok önce Rusya seçkin sınıfında hümanizmaya, Yeniçağ'ın Avrupa kültürüne eğilim ortaya çıkmış ve Avrupa tarzı her alanda hayata girmeye başlamıştı. Japon örneği, Batılılaşma ve Avrupa ile problemi olanlar için çok çarpıcıydı, hatta heyecan vericiydi. Japonya Batı'nın hiçbir şeyini almayıp sadece tekniğini alarak kalkınıp güçlenen bir toplum olarak görünüyordu bazı gözlere. Ne var ki bu görüş bilgisizlikten kaynaklanıyordu. Japonya bizde o günden bugüne hiç tanınmamıştır. Hiçbir Doğulu ulus Japonlar kadar Avrupa'nın dinine yakınlık duymamıştır. 17. yüzyıldan beri Japonlar Avrupa tıbbını, tekniğini ve düşüncesini izliyordu. Avrupa düşünü ve medeniyeti ile Japonya'nın ilişkileri dün böyleydi, bugün aynı şey daha yoğun olarak sürüyor. Japonya 19. yüzyılda Alman Medeni Kanunu'nu kabul etti. Bu İsviçre Medeni Kanunu gibi değil, derin hukuk bilgi ve yöntemi isteyen bir metindir.

Türkiye'deki, daha doğrusu Osmanlı toplumundaki Batılılaşmanın özgün tarafı bu sürecin adı konmadan başlamış olmasıdır. Tabii bu yargıda bulunurken de kesin çerçeve saptamamak gerekir. Çünkü imparatorlukta yaşayan Rumların bir kısmı daha başından Batı ile ilişkidedir. İyon Adaları'nda Rönesans kültürünün hiç de küçümsenmeyecek merkezleri, eski Yunanca-Latince ve yaşayan Batı dillerinde eğitim veren kurumlar vardı. Hali vakti yerinde Yunanlı, çocuğunu orada okuturdu. Yunanlılar Avrupa dünyasına gidip gelen, yerleşip yaşayan bir gruptu. Fenerli Rum aristokrasisi Batı kültürüne açıktı, ama Osmanlıca eğitimini de en iyisinden alırlardı. Eflak, Boğdan prensliklerinde Batı tipi eğitim erkenden yerleşmişti. Birinci sınıf Osmanlı aydını olan Dimitrie Cantemir, Batı dillerine ve bilimine devrinin ölçüleri içinde esaslı bir biçimde sahipti. Bulgarlar 18. yüzyılda Yunanlılar aracılığıyla klasik dünyaya değilse de

Levent Şahverdi Arşivi

Avrupa kültürüne ve ulusalcılığına yaklaştılar. Lübnan'ın Mâruni, hatta Dürzi hanedanları ve kilise ruhbanı Batılı yaşam biçimine 17. yüzyıldan beri giriyorlardı. Sadece Babıâli'yi ve Anadolu kıtasını göz önüne alarak Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Batılılaşma olgusunu ve değişimi kavramayız. Gene Osmanlı İmparatorluğu'nun, askerî gereksinimleri dolayısıyla Avrupa dünyasına, düşünce ve edebiyattan daha önce yaklaşmak zorunda olduğu açıktır. Askerî reformların sadece kışlayla sınırlı kalmayacağı, daha doğrusu reformun askerî cerrah yetiştirmek için tıp eğitimi, istihkâm ve yol için mühendislik eğitimi, matematik, coğrafya derken sonunda vergilerin düzenli toplanması için maliyeye yansıyacağı açıktır. Çünkü devamlı merkezî bir ordu tutmak, modern merkeziyetçi bir sisteme dayalı bir mali idare gerektirir. Nihayet bu gelişmenin yönetimin her kompartımanına ve hukuk alanına sıçrayacağı açıktır. Osmanlı Batılılaşmaya pragmatik bir yaklaşımla girdi. Ama bu sürece girince gelişmeler onu bugüne kadar getirdi. Osmanlı'nın Batılılığa teorik planda hazırlanmayışının en önemli kanıtı, tarih, felsefe ve edebiyat alanındaki yavaş değişmedir. Hatta Fransız İdare Hukuku sistemini uygulamakta tereddüt etmeyen, pratik gerekçelerle Fransız Medeni Kanunu'nu bile adapte etmeyi düşünenlerin çağdaş Fransız tarih metoduna, Avrupa felsefesine aynı yoğun ilgi ve yaklaşımı göstermedikleri görülüyor.[5] İmparatorluğun yönetiminde belediye ve zabıta kanununa kadar Avrupa taklit edilmiştir, ama parlamento söz konusu olunca böyle bir eğilimin yavaşladığı açıktır. Osmanlı Batılılaşması, Batı'yı hayranlıkla değil, zorunluluk nedeniyle tercih etmiştir. Tanzimat'ın en muhafazakâr görünen kişiliği Cevdet Paşa'nın, imparatorluğun idari yapısının Batılılaşmasında en önemli rolü oynayanlardan olduğunu unutmayalım. Nihayet ismi konmayan Batılılaşma bir dış zorlamadan çok, bir iç kararın sonucudur. Çağdaş tarihçilerimizin bolca başvurduğu, dış zorlama unsuru için ileri sürülen kanıtlar, daha çok, kendisinin veya devletinin Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasetine yön verdiğini iddia eden megaloman

5 İ. Ortaylı - T. Akıllıoğlu, "Le Tanzimat et le Modèle Français", *L'Empire Ottoman et la France, Varia Turcica III*, İstanbul-Paris, 1986, s. 197-208.

Levent Şahverdi Arşivi

diplomatların hatıralarıdır. Bunlar, büyük olayları ve tarihî oluşumları değerlendirirken başvurmak için –önemli olsa bile– çok yetersiz kalan, bazen de yanıltan tarih belgeleridir.

19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı düşünürü bu gelişmelerin sonucu olarak daha demokrat ve özgür bir rejim istemektedir; aile ve toplum hayatında, eğitim ve yönetimde daha özgür, daha katılımcı hedefleri vardır. Batı toplumunun kurumları ve yaşamı bu düşünürleri etkilemiştir. Ama bunlar ne kadar Batıcıdır, tartışılır. Bir yerde Fazlurrahman'ın tasnifiyle bu düşünürler modernist İslamcılar arasında yer alır.[6] Yeni Osmanlılar, Hint Müslümanları arasındaki Seyyid Ahmed Han, Araplar arasındaki benzerleri Muhammed Abduh, Abdurrahman Kevakibî gibi Batı toplumunun hemen hemen bütün temel kurumlarını, yeni bir İslam içtihadı esasına göre Osmanlı toplumuna getirmek amacındadırlar. Onlara göre meşruti rejim İslami'dir, çünkü "meşveret" usulü bunu gerektirir. Kadınların tutsaklığına, çok kadınla evliliğe son vermek gerekir, çünkü İslam'ın ruhuna aykırıdır. Namık Kemal'in özgürlükçülüğü ulusçu bir esasa dayanmaz. Onun "vatan"ı İslamların vatanıdır. Laik de değildir. Latin harflerine karşıdır. Medeni Kanun'un adını ağzına almaz. Ama ondan daha İslamcı olan ve parlamentoyu bile gerçek temsilî bir organ olarak görmeyecek kadar otoriteye başkaldıran Ali Suavi, birçok yönleriyle Meşrutiyet reformlarının da ötesinde taleplerde bulunur. (Daha öz bir Türkçe, tek evlilik gibi; ve hatta ulusçu yaklaşımlara sahip olduğu da görülüyor.) Osmanlı aydını Batı'ya ve Batı düşüncesine karşı kuşkucu ve ihtiyatlıdır.

19. yüzyılın, Batı'ya karşı kuşku duymayan Batılılaşmacı Müslüman düşünürleri bizde değil, Rusya Çarlığı'nda ortaya çıkmışlardır. Nedeni bir yerde gayet açıktır. Osmanlı aydını Avrupa'yı dışından görmüş, ürkmüş ve o toplumu da aslında gereğince tanımamıştı. Rusya'nın Müslüman aydınları ise, Batı'da değil, Batılılaşmış bir yarı Doğulu toplumda yaşadıklarından, yaşadıkları ve gördükleri deneyler ve 19. yüzyıl Rusyası'nın düşün akımları, toplum kurumlarının içinde bulunduğu evrim onlara daha cesaretle, laik bir

6 Fazlurrahman, *Islam*, New York, 1968, s. 261 vd.

Levent Şahverdi Arşivi

Batılılaşma programı izleme telkininde bulunmuştur. Azeri reformcu M. F. Ahundzade, Musa Kazım Bey (Protestan olup Aleksandr adını aldı), Şehabeddin Mercani, İsmail [Gaspıralı] gibileri buna örnektir. Çok sonraları Jön Türkler arasında ilginç bir yeri olan Abdullah Cevdet'in laik ve radikal Batıcılığı, Osmanlı toplumundaki ihtiyatlı Batılılaşmaya karşı bir tepkidir adeta.

Batılılaşma imparatorluğun reform asrında, gittikçe adı ve kavgası artan bir akım olarak sahneye çıktı. Jön Türklerin iki kanadının (yeni İttihatçılar ve Prens Sabahaddincilerin) hangisini daha Batıcı veya daha Doğucu olarak niteleyebiliriz acaba, cevap pek zordur. Tanzimat dönemi, ferdin hayat ve kazanç güvenliğini sağlamaya yönelik hareketler ve yasama girişimleriyle başladı. Rejimdeki Avrupalılaşma (kanun devleti olma hareketi) kurumlara, oradan eğitime ve düşünceye yansıdı. Türk toplum hayatına kadın girdi. (Balkanlar'da kadın çoktan hayata girmişti. Aprilov'un Bulgaristan'da açtığı ulusal okulların öğretmenleri arasında kadınların sayısı artıyordu.) 19. yüzyılın sonunda muallime hanım Türk toplum hayatında da yerini almıştı. Bitmez tükenmez tartışmalar da başladı. "Batı'dan sadece tekniği alalım," diyenlerin yanında, daha değişik görüşler ileri sürüldü.[7] Nihayet Ziya Gökalp ile bu görüşler tam bir düğüm halini aldı; "hars" ve "medeniyet" ayrımı, içeriği belirsiz iki kavramın sözde ayrımlanmasıdır. Hars Batı'ya olan kuşkuyu besleyen bir kavramdı. Hars sözünün "*cultura*" kelimesinin kötü bir Arapça çevirisi olduğunu, çünkü bu kelimenin sadece toprak ekimi olmayıp, Latincede tapınmayı da içerdiğini söyleyelim. (Gerçi ünlü Cicero, "*cultura animi* - ruhun işlenmesi" gibi bir kavramı düşünce dünyasına hediye etti, ama zamanla hem anlamca farklılaşan hem de Rönesans'tan beri

7 İkinci Meşrutiyet ve 19. yüzyıl sonunun mimarisi Batı'ya karşı bu kuşkuculuğu gösterir. Ancak bu yeni oryantal mimari bir yerde neoklasik üslubun, yani o devirde Batı'da moda olan beynelmilel neoklasik mimarinin bizdeki şubesiydi. Batı uygarlığı tümüyle mi alınacak, nasıl alınacak; Celal Nuri (İleri) bu konuyu tartışanlar arasında ilgi çekiyor. Prensip olarak Batıcı, ama uygarlık değişimi ve modernleşme sürecinin sorunları üzerinde çekingendi (*Tarih ve Toplum*, 9. ve 10. sayılar, C. Meriç'in "Celal Nuri'nin Türk İnkılabı"). Abdullah Cevdet daha total ve radikal bir görüşü savunacaktır.

Levent Şahverdi Arşivi

düşünürler tarafından işlene işlene içerik boşalmasına uğramış böyle bir kavramı "hars" veya "ekin" diye çevirmenin garabeti de açık.)

Türkiye yönetimi ve eğitimi kaçınılmaz olarak Batılılaşıyordu. Modernleşme eğitime yansıdıkça medrese çevresi ve ilmiye sınıfı bunun dışında kalıyor, devlet ve toplum hayatındaki eski egemen rolünü kaybetmeye başlıyordu. İran'ın modernleşmesi ile Osmanlı modernleşmesi arasındaki en önemli fark budur. İran'da adeta ruhban sınıfı diyeceğimiz din adamları modern eğitimi de alarak yerlerini muhafaza edebilmişlerdi. 19. yüzyıl bir kültürel düalizm asrıdır. Bu, hukuk ve idare alanında da böyledir. İşte bu sancılı durumdur ki, önce Jön Türkleri, sonra Cumhuriyetçileri başarılı bir biçimde radikal çözümler aramaya sevk etmiştir. Modernleşme, Batı dediğimiz Avrupa modeline göre olmuştur. Bu, seçim özgürlüğü tanımayan bir modeldir, çünkü Avrupa, değişen ve egemen dünya merkezi durumuna gelen bir coğrafya parçasıdır. Modernleşme sadece bizde değil, bu işe bizden daha önce giren ve daha kolayca bu sorunu çözebilecek olan Rusya'da da sancılar ve tepkiler yarattı. Büyük Petro'dan 150 yıl sonra Aksakov hâlâ "Dönelim" diye şiir yazıyordu, Rurikler asrına geri dönmek niyetindeydi. Öte yandan Çaadayev ise Rusya'nın hâlâ Doğulu, mazisi karanlık, geleceği ümitsiz bir toplum olduğunu, gerçek reformun Ortodoks Kilisesi'nden çıkıp Latin-Katolik kültürüne girilerek başarılabileceğini savunuyordu. Bu iki dünyadaki, yani Rusya ve Osmanlı dünyasındaki düşünürlerin bazen benzer sorunlar üzerinde adeta eş bir üslupla durmuş olmaları bir rastlantı değildir.

Batılılaşma sorunu, Batı toplumuna özgü temel kurumların, Batı tarihinde başlayan sanayileşmenin, kentleşmenin ve siyasal kutuplaşmaların toplumumuza girdiği günümüzde de var. Yahut değişmenin getirdiği sorunlar Batılılaşma başlığı altında tartışılıyor. Türkiye'nin iki yüzyıllık tarihinin bu başlık altında ele alınması da böyle bir durumdan kaynaklanıyor. Oysa tarihe göz attığımızda "Batılılaşma" kavramı yoğunluğundan çok şey kaybedecek bir tartışma konusudur.

18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu, Orta Avrupa kültür çevresinin etkisi altındaki Balkan eyaletlerinin hareketliliğiyle, yüzyılların

Levent Şahverdi Arşivi

yaşam biçimini barındıran Mezopotamya eyaletlerinin oluşturduğu bir sistemdi. Osmanlı modernleşmesi için kesin bir tarihleme ve coğrafya çizmenin güçlüğü ortadadır. Üstelik yeryüzünün büyük devrimler geçirdiği 18. ve 19. yüzyıllarda bütün dünyanın, hatta Avrupa'nın bile bu çalkantıları eşzamanlı ve eşdeğerli olarak yaşadığı söylenemez. Osmanlı modernleşmesi Nevşehirli İbrahim Paşa'nın sadrazamlığı devrinde matbaanın kurulması, Osmanlı kültüründe ve hayat tarzındaki Batılılaşma girişimleriyle mi, yoksa II. Mahmud'un reformlarıyla mı veyahut Gülhane'de okunan Hatt-ı Hümayun'la mı başladı? Böyle bir başlangıcı II. Osman'ın başarısız reform isteklerine kadar indirenler de vardır. Bu gibi etnosantrik (içedönük) değerlendirmeler bir yana, niçin Dimitrie Cantemir'in Eflak'taki yönetimi veya Sırbistan'daki rahiplerin 18. yüzyıl başlarına uzanan eğitim reformlarıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nda modernleşmenin başladığını iddia etmek mümkün olmasın? Bu nedenle Osmanlı modernleşmesini anlamak için onun kurumlarını ve toplum tarihinin çeşitli zaman kesitlerini tek tek ele alarak incelemekte yarar vardır. Ama incelemeye nereden ve nasıl başlarsak başlayalım, modernleşme olgusunun doğduğu veya patladığı alanları ve bunun nedenlerini ele alırken, bazı olayların kronoloji cetvelinde daha derin kazılması kaçınılmaz olmaktadır. Bu anlamda bir zamanlama yaparsak, İkinci Viyana Bozgunu'ndan Tanzimat Fermanı'nın ilanına kadar Osmanlı modernleşmesinin gerekliliğini ve koşullarını tarih hazırlamıştır, diyebiliriz. Bu tarihten sonra Osmanlı toplumunun yöneticileri modernleşmeyi bir ölçüde sırtlamakta, topluma dikte etmektedirler. Gelişmeler de bu nedenle hızlanmış ve kısa zamanda onların da tahmin edemeyeceği boyutlara ulaşmıştır. 19. yüzyılın Osmanlı reformcusu, 18. yüzyıl reformcularına göre hiç değilse bir ölçüde daha bilinçli ve programlıdır, en azından daha telaşlıdır.

1839 yılı Kasım ayının başlarında Gülhane'de okunan Hatt-ı Hümayun'u çıkaran, Sultan Abdülmecid ve Mustafa Reşid Paşa başta olmak üzere, devrin aydın bürokratları gerçekten telaş içindeydiler. Yüz yıllık büyük sorun, yani uluslar sorunu her yerde patlak vermekte ve imparatorluğun hayatını tehdit etmekteydi. Sırp ve Yunan

Levent Şahverdi Arşivi

ayaklanmalarının sonucu, Mısır olayı Osmanlı yöneticilerini acil bir ıslahatın gereğine inandırmıştı; tartışma ve gruplaşmalar ıslahatın yöntemi ve niteliği üzerindeydi. 18. yüzyıldan beri imparatorluğun iktisadi hayatının modern dünyaya ayak uyduramadığını herkes görüyordu. Üstelik dış iktisadi ilişkiler Avrupa ile eşitsiz mübadele sistemi üzerinde gelişmekteydi. 18. yüzyıldan beri Avrupa ülkelerine verilen ticari imtiyazlar, 15-16. yüzyıllarda verilen imtiyazlardan nitelikçe çok farklıydı. Tanzimat bürokratları, merkezî yönetimi güçlendirmek gibi zor bir iş gündeme almışlardı. Osmanlı ülkesinin her yanında, her devirde yerel nüfuz grupları vardı ve yönetimde söz sahibiydiler, ama yüzyılı aşan bir süredir Rumeli ve Anadolu'da yönetim güçlenen derebeylerinin eline geçmişti. Klasik mali sistemin 19. yüzyıl devleti için elverişli olmadığı ortadaydı. Bu nedenle vergi kaynaklarını iyi saptamak ve vergileri düzenlice toplamak, iltizam gibi bir sistemi kaldırmak için vilayet düzeyinde yeni bir örgütlenme başladı. Merkezî hükümetin memurları, yerel nüfuz gruplarının, cemaatlerin temsilcilerine danışmak ve onların yardımına başvurmak gereğini her zaman duymuşlardır. Ama 1840'lardan beri bu danışma ve işbirliği kurumsallaşmaya başladı. Böylece ülkemizde yerel yönetimin ilk tohumları atılmış oldu. Devletin görevleri ve kontrol alanı genişlemekteydi, ama sivil ve asker kadroları çok yetersizdi. Kapıkulu ordusunu dağıtmış, modern ordusuna da gerekli eğitimi verip donatamamış devlete tarihin bir lütfuyla nitelikli yardımcı kadrolar katıldılar. 1849 yılında Osmanlı ülkesine sığınan Polonya-Macar alayları, komutanlarından neferlerine kadar Osmanlı modernleşmesine canıgönülden hizmet ettiler. Ancak dışarıdan devamlı kadro yağmayacağından, reformcu bürokrasiye eleman yetiştirmek için eğitim düzenlemelerine hız verildi. Osmanlı toplumu modernleşme dönemine girmişti. Kendi yetiştirdiği kadrolar veya dışarıdan gelen destek kadroların bir kısmı, modernleşmenin ideolojisine sahip olmasalar bile gereğini yerine getiriyorlardı.

Batılılaşmanın Rusya'da ve Japonya'da olduğu gibi planlı ve eğitimli kadrolarla yürütülmesi keyfiyeti, Osmanlı İmparatorluğu'nda aynı düzeyde gerçekleştirilemedi. Batı; onun coğrafyasını,

Levent Şahverdi Arşivi

toplumunu ve dilini öğrenemeyen geniş bir düşman zümresi yaratırken, bunlar kadar bilgisiz bir başka zümreyi de büyüledi. 19. yüzyılın tuhaf bürokratlarından hariciye memuru Mustafa Sami Efendi, Berlin, Viyana ve Tahran gibi yerlerde maslahatgüzarlık yapmıştır. Hiçbir Batı dilini öğrenemeyen Mustafa Sami'nin Batı hayranlığı da o derece kuvvetliydi ve ekseriya bu gibi adamlarda görüldüğü üzere sabırsız ve şiddetli ölçüde devlet ve toplum tenkidi, üstleri ve altlarıyla çatışması onun memuriyet hayatına mal oldu.[8]

Türkiye tarihindeki bu ezbere Batıcı tipi taşra memurlarının bir hazin örneğinden, Sir Mark Sykes bahseder: "Yarı pişmiş Frenk eğitiminin sonuçları üzücü olmaktadır." 1906'da rastladığı bu kaymakamın ilginç (!) projelerinden söz eder: Batı dillerinden ve Batı'dan habersiz olan kaymakam, Türkiye'nin Batılılaşması konusunda en azından muhafazakâr tepkiciler kadar anlamsızdır.[9]

Toplumda zevkler değişmişti; resimde, mimarlıkta, musikide gelenekselin yanında bir yeni vardı. Bu daha çok Avrupa'dan etkilenen bir yeniydi. Parlak bir başlangıç sayılamazdı, güçlenip yayılmadı, ama eskiyi etkiledi, değiştirdi. Tanzimatçı aydın-bürokrat, geleneksel toplumun ihtiyatlı tutuculuğuyla modern dünyanın zorlamalarına cevap verme gayretindeydi. Tanzimat bürokratı demokrasiye inanmaz ve düşünmez, ama yönetilen kitleden uzak kalınca iş çıkaramayacağını bilirdi. Şairin "ahalinin reisicumhuru" diye kaside yazdığı Mustafa Reşid Paşa gerçekte bir Prens Metternich'ti. Metternich, Restorasyon Devri Avrupası'nın tipik devlet adamıydı; siyasal yönden tutucu, ulusçuluğun düşmanı, ama ticaret ve sanayinin geliştirilmesi ve bürokrasinin ıslahı konusunda da akıllı ve dinamik davranışlıydı. Avrupa'nın gerici denen başbakanı 1830'larda Osmanlı İmparatorluğu'nda olsa, toplumun çarkını döndürmemesi

8 Karş. M. Fatih Andı, *Bir Osmanlı Bürokratının Avrupa İzlenimleri (Mustafa Sami Efendi ve Avrupa Risalesi)*, Kitabevi Yay., 2. baskı, 2002.

9 *The Caliph's Last Heritage,* Londra, 1915, s. 365.
Hiç şüphesiz Türkiye Batılılaşma hamlesinde, üçüncü dünya ülkelerinden farklı, önemli bir süreci başardı. 19. yüzyılda Batı eğitimini kendi teşkil ettiği ulusal eğitim kurumlarında seçkinlerin yetiştirilmesi için tatbik etti; bu uzun fakat sağlıklı bir süreçtir ve semeresi alınmaktadır.

Levent Şahverdi Arşivi

için bir neden yoktu. Nitekim Metternich'e hayran olan ve Metternich'in de takdir ettiği Tanzimat bürokratları her şeye rağmen Türkiye tarihinin yaratıcı ve olgun kadrosunu meydana getirdiler.

Tanzimat dönemi bizde tarihçilik ve toplumsal düşünce alanında devirden devre siyasal atmosfere göre değişik yorumlara konu olmuştur. 1930'larda Cumhuriyetçi tarihçilik, Tanzimat dönemini Cumhuriyet döneminin yarı başarılı ön deneyimi olarak görmüştür (1940 tarihli *Tanzimat I* adlı derleme). 1960'ların siyasal ve toplumsal sorunları içinde Tanzimat devrine bakan aydınlar ise Tanzimat reformlarının yapısını ve Tanzimatçıların dünya görüşünü Türkiye'nin ekonomik çıkmazının ve bağımlılığının tarihi sorumlusu olarak göstermişlerdir. Bu iki yorumun taraflarını da belli bir dünya görüşüne bağlı gruplar olarak nitelemek mümkün değildir. Tanzimat iktisadi, toplumsal, kültürel yönlerden araştırıldıkça ve değerlendirmeler Türkiye ve dünya tarihinin koşulları içinde yapıldıkça daha soğukkanlı yorumların ortaya konacağına kuşku yoktur. Her şeye rağmen Tanzimat hareketi Türkiye tarihinde toplumu ileriye götüren ve çığır açan bir rol oynamıştır. Tanzimat devri tarihi ne dramatik, ne grotesk, ne de mutantan bir tarihtir, kelimenin tam anlamıyla bir trajedidir. Trajik bir çözülmezliğin içten içe, ağır ağır kaynamasıyla tarihin ilerlediği bir zamandır. Bir toplumun kurumlarıyla, gelenekleriyle, devlet adamlarıyla kaçınılmaz bir yazgıya doğru ilerlediği, karanlığın ve gafletin yanında fazilet ve aydınlığın ortaya çıktığı, çöküşle ilerleyişin boğuştuğu, Osmanlı tarihinin en uzun asrıdır.

Tanzimat devrinin modern Türkiye'nin oluşumundaki payı büyüktür. Bir toplumu sadece ekonomik gelişim çizgisiyle değerlendiremeyiz. Bazı Ortadoğu ülkeleri, 19. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti ile aynı yerden yola çıktıkları halde, sosyal, siyasal, kültürel yönden bugün Türkiye ile aynı tarihsel dönemeçte değilseler, siyasal ve kültürel atılımların hızlandırıcı etkisini kabul etmeliyiz. Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılda yaşadığı gelişmeleri, sadece Babıâli'nin yöneticileri değil, Bulgarların, Sırpların, Arnavutların siyaset ve kültür adamları da sürüklemiştir. Osmanlı İmparatorluğu bütün kavimleri, bütün çelişkileri ile modernleşme (icab-ı asra intibak)

Levent Şahverdi Arşivi

sürecine girmişti. Osmanlı tarihini 20. yüzyıla kadar Osmanlılar yaptılar, siyasal ve kültürel gelişmeyi sırtlananlar Osmanlı İmparatorluğu'nun halklarından sadece biri değil, hepsidir. Tanzimat reformlarını İran veya Mısır gibi ülkelerdeki çağdaş reformlardan ayıran bir özellik, bütün toplumsal kurumlarda yenileşme girişiminin görülmesi ve asıl önemlisi siyasal bağımsızlık gerçeğidir. Osmanlı İmparatorluğu herhangi bir veya iki devletin siyasal tekeli altında değildi. Büyük devletlerin hepsine karşı güçsüzdü, fakat denge politikası izleyecek kadar bir siyaset yapma yeteneğine sahipti. Kültürel ve toplumsal modernleşme girişimlerinde bulunan ilk İslam devleti de Osmanlı İmparatorluğu değildi. Lakin kültürel modernleşmenin daha başarılı sonuçlanmasında da bu siyasal bağımsızlığın rolü vardır.

Osmanlı modernleşmesi otokratik bir modernleşmedir, iç ve dış gelişmeler, hayatının son kırk yılında imparatorluğu bu otokratik modernleşmeden anayasal bir monarşiye kadar sürükledi, imparatorluk genç Cumhuriyet'e parlamento, siyasal parti kadroları, basın gibi siyasal kurumları miras bıraktı. Cumhuriyet'in tabipleri, fen adamları, hukukçu, tarihçi ve filologları son devrin Osmanlı aydın kadrolarından çıktı. Cumhuriyet ilk anda eğitim sistemini, üniversiteyi, yönetim örgütünü, mali sistemini imparatorluktan miras aldı. Cumhuriyet devrimcileri bir Ortaçağ toplumuyla değil, son asrını modernleşme sancıları ile geçiren imparatorluğun kalıntısı bir toplumla yola çıktılar. Cumhuriyet'in radikalizmini kamçılayan öğelerden biri de yeterince radikal olamayan Osmanlı modernleşmesidir. Bugünkü Türkiye'nin siyasal-sosyal kurumlarındaki sağlamlık ve zaafın bilinmesi, son devir Osmanlı modernleşme tarihini iyi anlamakla mümkündür. 19. yüzyıl bütün Osmanlı camiasının en hareketli, en sancılı, yorucu, uzun bir asrıdır; geleceği hazırlayan en önemli olaylar ve kurumlar bu asrın tarihini oluşturur.

Levent Şahverdi Arşivi

I

ALEMDAR, SULTAN MAHMUD VE KAVALALI

1808 Temmuzu'nda Rusçuk Âyanı Alemdar Mustafa Paşa on beş bin askeri ile İstanbul'daydı. IV. Mustafa'yı İstanbul'daki yeniçeri zorbaların elinden kurtarmak için gelmiş gibiydi. Gerçek amacı ise sarayda mahpus olan reformcu padişah III. Selim'i tekrar tahta çıkartmak, yeniçeri zorbaların ve mutaassıp ulemanın yok ettiği Nizam-ı Cedid'in yeniden kurulmasını sağlamaktı. Rusçuk Âyanı Mustafa Paşa'nın okuma yazma bilmediği söylenir, ancak Batı dünyasının gücünü ve temel reformların gereğini anlamıştı, imparatorluğun 18. yüzyılında ortaya çıkan Rumelili taşra feodallerinin tipik bir örneği idi. III. Selim'in tahttan indirilmeden kısa bir süre önce lağvetmek zorunda kaldığı Nizam-ı Cedid'in taraftarları bir bir onun etrafında toplanmışlardı. Bunların en önemlilerinden altısı, Nizam-ı Cedid'in öncülerinden olup "Rusçuk Yaranı" diye bilinirler. Rumeli kıtası imparatorluğun son yüzyılını yönlendiren reformcu ve müdahaleci rolünü oynamaya başlamıştı. Tastamam yüz sene sonra, gene Rumeli'de ayaklanan asker, Sultan II. Abdülhamid'e Meşrutiyet'i ilan ettirecek, bir yıl sonra da ayaklanan irticayı bastırmak için Rumeli ordusundan birkaç tabur ve diğer gönüllülerden oluşturulan bir kuvvet, *Hareket Ordusu* adı altında Alemdar'ın izlediği yoldan İstanbul'a girecekti. Alemdar, III. Selim'e ve onun ıslahatçı grubuna candan bağlıydı. IV. Mustafa'nın tahttan çekilmesini ve yeni düzen getiren III. Selim'in saltanatının devamını istiyordu. İsteklerini zorla kabul ettirmek için sarayın kapılarına

Levent Şahverdi Arşivi

dayandığında, IV. Mustafa saltanatı kurtarmak için amcaoğlu III. Selim'in ve kardeşi veliaht Şehzade Mahmud'un idamını emretti. Dışarıda Rumeli askeri kapıları zorlarken, sarayın içinde bir kovalamaca başlamıştı. III. Selim cellatlarıyla boğuşarak katledildi. Şehzade Mahmud, Harem'deki, başta Cevri Kalfa olmak üzere, fedakâr kadınlar tarafından kurtarıldı.[1]

Alemdar saraya girdiğinde Sultan III. Selim'in cesediyle karşılaştı. Bu nedenle derhal Şehzade Mahmud'a biat edildi. Osmanlı padişahlarının otuzuncusu olan II. Mahmud, hayat ve saltanatını borçlu olduğu Alemdar Mustafa Paşa'ya Sadaret mührünü teslim etti.

İmparatorluğun eski günlerinde görülebildiği gibi gene çifte bir egemenlik gelmişti. Devletin ilk yüz elli yılında Çandarlılar, 17. yüzyılda Köprülüler ailesinin üyeleri adeta taht sahibi sadrazamlar olarak hükümdarları zaman zaman gölgede bırakmışlardı. Şimdi Alemdar Mustafa Paşa da aynı rolü oynuyor gibiydi. O sadece padişahın ve merkezî devletin otoritesini sağlamak için Rumeli ve Anadolu'nun güçlü âyanlarıyla bir anlaşma yapmayı ilk çare olarak görüyordu. Bu eğilimini bilen Bulgaristan âyanları ve Tepedelenli kendisini sevmiyorlardı.

18. yüzyıl başından beri Rumeli kıtası zenginleşmekteydi. Avusturya, gelişen sanayinin hammaddesini Balkanlar'dan karşılıyordu. Balkanlar 18. yüzyıl boyu büyük çiftliklerin, zenginlik getiren tarımın ve tüccarın bölgesi olmaya başladı. Eskinin güçsüz küçük feodalleri ya elenip yok oldular ya da zenginleşip toprak beyleri oldular. Böyleleri kendi orduları ve iradeleri altındaki şehirlerin senyörü olarak şimdi padişahı kurtarıp onun saltanatının güvenliğini sağlayacaklarına yemin ediyorlardı. Herhalde yer öpüp boyun uzatan adamlar olmayacakları açıktı. 17. yüzyıl sonundan beri Rumeli'nin ünlü âyanları "mütesellimlik" yoluyla idari otoriteyi de tamamen ele

1 Harem'in Altın Yol denen bölümündeki bir taş merdivenin başında Cevri Kalfa adlı bir harem kadını şehzadeyi cesurane savundu. Cellatların gözlerine kül atarak çıkan gulguleden yararlandı ve veliahdı dama kaçırarak kurtulmasını sağladı. Bu kadının kişiliğinde Harem, Osmanlı tarihindeki son etkin siyasal rolünü oynadı.

Levent Şahverdi Arşivi

almışlardı. Gerçi Anadolu kıtasında da durum daha farklı değildi; Ege'de Karaosmanoğluları, Orta Anadolu'da Çapanoğulları, Arnavutluk'ta İşkodralı Mustafa Paşa, Trabzon'da Tuzcuoğulları, Musul'da Kotalhalilzadeler aynı durumda idiler. Arabistan'ın bazı yerleri ve Lübnan'da zaten başından beri yerel feodallerin özerkliğine müsaade edilmişti. Alemdar Mustafa Paşa merkezî hükümetle bu yerel beylerin çatışmasına meşveret usulüne başvurarak son vermek istiyordu. Bu nedenle valileri ve ünlü âyanları başkentte "meşveret-i amme"ye davet etti. Arnavutluk'taki ünlü Tepedelenli Ali Paşa ve Bulgaristan âyanı, Alemdar'ın bu davetine uymadılar. Ama İstanbul kısa zamanda özel ordularıyla gelen âyanla doldu. Aralarında Cabbarzadeler, Karaosmanoğulları gibileri de vardı.[2] Rengârenk üniformaları içinde İstanbul'un etrafında konaklayan âyan orduları ve Alemdar Paşa'nın on beş bin Kırcalı askeri, yeniçerileri, tarihçi Abdurrahman Şeref'in deyimiyle, "fare deliğine sindirdi. Bu sırada Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmak işi düşünüldü, fakat bazı ukala ve devr-endişândan çekinenler olduğundan, Kapıkulu Ocaklarının sekizincisi olmak ve Nizam-ı Cedid'in yerine geçmek üzere Sekban-ı Cedid kuruldu."[3] Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmaktan çekinenler arasında Sultan II. Mahmud'un bulunduğuna kuşku yoktur. Yeniçerileri âyan ordularına güvenerek değil, kendi kuracağı orduyla kaldırmayı düşlediği açıktı. Âyanlarla yapılan meşveretten Sened-i İttifak denen ünlü vesika doğdu ve hepsi tarafından Ekim 1808'de imzalandı.[4] 16. yüzyılın sonunda Türkiye'ye gelen bir Alman seyyah, Ayasofya'da Sultan II. Selim'in türbesinde onun yanı başında yatan ve kimisi bebekken katledilen şehzadelerin tabutlarına bakıp, "Dünyada nasıl bir güneş varsa, Türklerin de bir hükümdarı ve efendisi vardır," der.[5] Oysa şimdi, kanla ve şiddetle korunagelen bu tek otoriteye

2 Abdurrahman Şeref, *Tarih-i Devlet-i Osmaniyye*, c. 2, s. 312.

3 *Tarih-i Cevdet*, c. IX, s. 2-5'ten nakleden İnalcık, "Gülhane Hatt-ı Hümayunu", *Belleten*, 112, s. 604.

4 İnalcık, a.g.m., s. 606.

5 Salomon Schweigger, *Ein newe Reiss Beschreibung auss Teutschland nach Constantinopel und Jerusalem*, von R. Neck. Graz, 1964, s. 109.

Levent Şahverdi Arşivi

ortak olunuyordu. Âyanlar toplanan askerin de devlet askeri olacağını, Kapıkulu Ocaklarının müdahale hakkı olmadığını, sadrazam ve padişahın otoritesine karşı gelenleri elbirliğiyle bastırmayı taahhüt ediyorlardı. Âyanlar sadrazama ve merkezî otoriteye kendi varlıklarını kabul ettirmişlerdi ve karşılıklı güven duygusu içinde elbirliğiyle işlerin yürütülmesinden söz etmekteydiler. Kâğıthane Kasrı'nda yazılı bu ahitnameyi, vüzera, ulema ve ileri gelen âyanlar mühürlediler.[6] Sened-i İttifak denen bu ahitnamenin girişi Hatt-ı Hümayun olarak yayımlandı. Bizim anayasacılarımız Sened-i İttifak'ı biraz abartarak, mutlak otoriteye ilk defa gem vuran bir Magna Carta olarak nitelerler ve anayasal gelişmemizin milat noktası olarak kabul ederler. Âyanların veya memalik hanedanlarının sayesinde Anadolu ve Rumeli'de birtakım bölge ve şehirler fiilî özerklik elde etmişlerdi. Bölgenin vergilerini toplayan, güvenliğini sağlayan bu derebeyleri idi. Toplanan paranın yerinde harcanması, özellikle Avrupa ile başlayan ticaretin tarıma ve zanaatlara getirdiği zenginlik dolayısıyla 18. yüzyılda Rumeli şehirleri göze çarpacak bir ilerleme de kaydettiler. Ancak bu âyanların şimdi bir Magna Carta (!) imzalamaları, Osmanlı devletinde hürriyetlerin ve parlamentarizmin gelişmesini sağlayamayacağı gibi güçlü bir merkezî devletin varlığını da tehdit edecek, padişahın ve merkezî devlet bürokrasisinin tepkisine neden olacaktır. Bu çok gecikmiş Magna Carta'nın, modern devlet yapısı ve ideolojisiyle uyuşmaz bir belge olduğu açıktır. Nitekim biz bugün bu belgenin aslını değil, *Tarih-i Cevdet*'teki nüshasını kullanıyoruz. Sultan Mahmud güçlendiği an, menhus senedin aslını yok ettiği için... Genç padişah kısa bir boyun eğme devresinden sonra sadece âyanları değil, sadrazamını da gözden çıkarttı. Baş düşmanı olan kapıkulu askerinin Alemdar'ın konağına saldırıp onu yok etmelerini seyretti. Alemdar Mustafa Paşa ise seleflerinin çoğu gibi yeniçerilere boyun uzatmadı. Padişahlarını Ayak Divanı'na çıkartan isyancı yeniçerilerin aralarına yalınkılıç dalıp öldürülen IV. Murad'ın sadrazamı Hafız Paşa gibi direndi, ama daha etkin bir silah

6 *Tarih-i Cevdet*, c. IX, s. 278-282.

Levent Şahverdi Arşivi

kullandı, konağın barut deposunu ateşledi ve damlardan içeri doluşan birkaç yüz yeniçeriyi kendisiyle beraber telef etti. Yeniçerilere karşı savaşı Alemdar başlatmıştı. İkinci ve son dönemini Sultan Mahmud bitirecekti. Yeniçeriler, Alemdar'ı öldürdükten sonra, bazı büyük memurların konaklarını yağma ettiler ve sarayın kapısına dayandılar. Sultan IV. Mustafa'nın yeniden cülûsunu istiyorlardı. II. Mahmud bunun üzerine kardeşini öldürttü. Böyle bir olaya Osmanlı tarihinde rastlanmamış değildi. İsyancılara hanedandan kimsenin kalmadığı ve Sultan Mahmud'a itaat etmeleri bildirildiğinde, o vakte kadar işitilmedik uğultular yükseldi: "Padişah bir insan değil midir? Kim olsa olur. Esma Sultan olsun, ya ki Konya'daki şeyh padişah olsun... Kırım Tatar hanzadelerinden padişah olsun." Kapıkulu Ocakları için hanedanın hiçbir kutsallığı kalmamıştı. Bu, hükümdar ve de devlet ricali için kesin kararlar almalarını gerektiren bir ihtardı. II. Mahmud ilk anda kapıkulu askerine taviz vermiş görünüyordu ve yeni kurulan modern askerî birlikleri (Sekban-ı Cedid) lağvetti. On sekiz sene sonra Yeniçeri Ocağı'nı acımasızca ortadan kaldırmak için ulemanın ve İstanbul halkının desteğini elde edeceği uygun bir zamanı bekleyecekti. 1806'da başlayan Rus savaşı devam ediyordu, ne kapıkulu askerine ne de âyanlara karşı koyabilmenin gereği ve imkânı vardı. Napolyon'un Rusya seferi savaşı durdurdu. Savaş bittikten sonra Sultan Mahmud Anadolu ve Rumeli'deki memalik hanedanlarının kâbusu kesildi. O devirlerde ülkeden geçen seyyahların bile yaratılan terörü ve taşralardaki efendilerin nasıl sindiklerini gözlemledikleri biliniyor.[7] Sıra Yeniçeri Ocağı'na gelmişti. 1821'de çıkan Yunan Ayaklanması'nda yeniçerilerin herkesin gözünden düşecek kadar beceriksiz ve dağınık olduğu bir kere daha görüldü. Bu dönemde başkent halkı ve ulema arasında da kapıkulu askerine karşı bir düşmanlık ve nefretin geliştiği görülmektedir. Mehmed Esad Efendi gibi vakanüvislerin kaleminden

7 Charles Texier, *Küçük Asya*, mütercim Ali Suad, İstanbul, 1339, c. 3, s. 45-46'da Çapanoğulları'nın durumu, Yozgat'ı imar edişleri, gelirleri ve ailenin Sultan Mahmud tarafından bertaraf edilişi, konaklarının yıkılışı vs. gibi konular. Texier bölgeden 1832'de geçti.

Levent Şahverdi Arşivi

çıkan eserler kadar, ünlü Koca Sekbanbaşı Risalesi'nde de en azından İstanbul halkının yeniçerilere duyduğu nefreti canlı sahneler halinde izlemek mümkündür.[8] Padişah 1825'te "Eşkinci Ocağı" diye yeni bir sınıf kurduğunda yeniçeriler ayaklandılar. 1826 Haziranı'nın ortalarında bir sabah meşhur kazanlarını Et Meydanı'na son defa olarak çıkardılar. II. Mahmud da Sancak-ı Şerif'i saray kapısına çıkardı. Eşkinci Ocağı askeri, başlarında Ağa Hüseyin ve İzzet Paşalarla yanlarında ulema, medreseliler ve İstanbul halkı yeniçerilere karşı saldırıya geçtiler. Binlerce yeniçeri öldürüldü, binlercesi tevkif edildi. Ama iş bu kadarla bitmedi, Sultan Mahmud'un terörü başlamıştı. Yeniçeriler, yeniçerilerle ilgisi olanlar ve ilgisi olduğu sanılanlar sokak ortasında kısa bir sorgulama ile katlediliyordu. Devlet, daha uzun yıllar yeniçeri ismini karalamak ve izini silmek için, propaganda ve uydurma haber dâhil çeşitli yöntemlere başvurdu.[9] O devirde donanmayı ıslah için İstanbul'da bulunan İngiliz amirali Adolphus Slade bu kanlı olayları dehşetle nakleder.[10] Bektaşiler de izleniyordu. Adlî diye anılan Sultan Mahmud, reformlarına pek zalim bir biçimde başlamıştı. Adeta bir asır önce Kremlin Meydanı'nda eski Rusya'nın isyankâr kapıkulu askeri olan strelitz'leri cezalandıran Büyük Petro geri gelmiş gibiydi. Büyük Petro, strelitz'leri yok edip *Novıy Stroy* (Nizam-ı Cedid demektir) denen modern orduyu kurabilmişti. Sultan Mahmud ise aynı şeyi sürdüremeyen III. Selim'in kaybettiğini kazanmak istiyordu. Bir asır önce Kremlin'deki kararlı ve despot reformcu gibi Osmanlı İmparatorluğu'ndaki modern otokrasinin kurucusu da yaptıklarıyla yetinecek gibi değildi, ancak olaylar Sultan Mahmud'a Büyük Petro kadar yardımcı olmadı. III. Selim'in kara yazgısını modernleşme tarihimiz için büyük bir

8 *Tarih-i Cevdet*, c. IV, Dersaadet 1309, s. 290 vd'de Koca Sekbanbaşı Risalesi'ni almıştır.

9 Devletin ideolojisi anti-yeniçeriydi. Uzun zaman, yeniçerilerin dirisi yanında ölüleri bile kinle anıldı. *Takvim-i Vekayi*'de 1833 yılındaki bir nüshada (19 Rebiyülevvel 1249) Tırnova'da hortlayan ve vampirlik yapan iki yeniçeriyle ilgili uydurma bir haberi, devletin resmî yayın organı verebiliyordu.

10 Adolphus Slade, *Records of Travels in Turkey and Greece*, c. I, Londra, 1832, s. 258-261.

Levent Şahverdi Arşivi

kesinti sayan tarihçiyi anlamak gerekir. Tarihi büyük adamların yaptığına mutlak inanç beslemek gerekmez, ama tarihi birtakım şaşmaz faktörlerin programlamadığı da açıktır. Toplumların tarihsel gelişme karşısında konumu her zaman eski Yunan trajedisi kahramanlarınınki gibi değildir. Toplumların belirli bir olgunluk veya sarsıntı çağında, tarihi yaratan fertlerin ortaya çıkması pekâlâ mümkündür. Bir toplumdaki değişme süreci bütün kurumları sarsmaya başlamışsa, büyük adamın etkin olacağı ortam doğmuş demektir. 18. yüzyıl sonlarındaki Osmanlı toplumu, bu toplumun 1826-1856 arasında yaşadığını yaşayabilecek bütün koşullara sahipti. Kırk yıl sonra başarılabilecek birtakım reformlar pekâlâ başarılabilirdi ve başlamıştı. III. Selim, sert, öngörüşlü bir hükümdar ve usta bir politikacı olsaydı, başlattığı ordu ıslahatı tutunur ve ordunun modernleşmesi etrafında biçimlenen yenilik hareketleri devam ederdi. Oysa bunlar yirmi yıl gecikmeyle yeniden sahnelenmek zorunda kaldı. Hem de Fransız Devrimi'nin ve Napolyon'un çağında birbirine düşen Avrupa'nın yeniden toparlanıp güçlendiği, kıtanın sükûnete kavuşup saldırgan gücünü dışarı yönelttiği uygunsuz bir zamanda... Tarihin hızlandığı bir çağ olan 18-19. yüzyıl dönemecindeki bu otuz yıl rastgele bir otuz yıl değildir. Bununla, "Osmanlı İmparatorluğu kaçınılmaz sondan kurtulacak ve ebediyen bir kozmopolit imparatorluk olarak yaşayacaktı," demiyoruz. III. Selim ve onun yetiştirmesi II. Mahmud birlikte başarılı olsalar dahi bilinen son kaçınılmazdı, hatta daha erken gelebilirdi, ama daha sağlıklı bir biçimde, daha dengeli bir ortamda gelirdi. İmparatorluk gene dağılır, gene ulusal bir Cumhuriyet kurulurdu. Ama Cumhuriyetçiler inkılâplara daha üst düzeyden başlar, daha yetişkin kadrolar ve daha köklü bir reform geleneğinin üzerine yeni düzeni kurarlardı.

Batı Avrupa tarihte Sanayi Devrimi'nin öncüsü olmuş toplumların kıtasıdır. 18. yüzyıla kadar Batı Avrupa'nın gelişimine ayak uyduramamış devletlerin bilinçli ve uyarılmış bir gelişme sürecine girdiği görülür. Otokratik gelişme dediğimiz bu gelişmenin ilk çarpıcı örneğinin Rusya Çarlığı olduğunu belirtmek gerekir. Otokrasi,

Levent Şahverdi Arşivi

18-19. yüzyıl Rusyası'ndaki rejimi tanımlamak için kullanılan bir terimdir. Terim sadece baskıcı, özgürlüklerin boğulduğu, yolsuzluk ve polisiye önlemlerle sürdürülen bir rejimi nitelemek için muhalefet tarafından kullanılmış değildir. Rus çarları "*veliko samoderjetz* - büyük otokrat" unvanını siyasal muhaliflerin kullandığının tersi bir anlamda kullanırlardı. Bizans imparatorlarının halefleri olduklarını göstermek için... Çar ve etrafındakilerin geniş kitleye yönetime katılma ve siyasal kontrol hakkı vermeden ülkeyi yönetmeleri, 18-19. yüzyıl liberalizminin nefretini çekmiş ve otokrasi bu nefret edilen sistemin adı olmuştu. Ancak otokrasinin Rusya'nın son üç yüz yıllık tarihinde farklılaşmalar geçirdiği açıktır. Rusya Çarlığı'nda Büyük Petro'dan beri otokratik modernleşmeden söz edilebilir. Batı Avrupa'dakinin tersine, şehir özerkliğinin yerleşmesi, yönetim erkinin parçalanması, tüccar ve sanayici sınıfların çıkar birliği içinde örgütlenip iktidarı kontrol etmesi gibi olguların görülmediği bir ülkede, Büyük Petro orduyu, genel idareyi, maliyeyi modernleştirmiş, eğitim sistemini genel olarak yeniden düzenleyip iktisadi alanda da müteşebbis bir sınıf yaratmıştı. 18-19. yüzyılın otokratik yönetimini 20. yüzyılın totaliter yönetimleriyle eş tutmamak gerekir. Çünkü otokrasi hiçbir zaman totaliter yönetimin kontrol aygıtlarına sahip olamamıştır. Otokratik sistemde belli bir esneklik ve yönetimin katmanları arasında belli bir bağımsızlığın olması gerekir. Otokrasi can ve mal güvenliğini hiçe sayan müsadereci bir rejim değildir. Otokratik rejim eğitimi geliştirir, ancak eğitim sonucu genç kuşakların laik bir dünya görüşünü benimsemelerini ve özgür düşünce sahibi olmalarını istemediğinden tarih, felsefe, hukuk alanında sansürlü bir eğitim uygular. Bürokrasi güçlenir, uzmanlaşır ama en güçlü bölüm kolluk kuvvetleridir. Otokratik rejimde bulunmayan şey, siyasal özgürlükler, siyasal katılma ve çoğulcu siyasal denetim mekanizmasıdır. Ama örgütlenmemiş siyasal muhalif düşüncenin yazılı ve sözlü olarak kendini zaman zaman ortaya koyabildiği de bir gerçektir. 19. yüzyılın otokratik yönetimi sanayi, tarım, ticaret ve eğitimde güdümlü bir gelişme politikası izlemiştir ve tebaaya 17-18.

Levent Şahverdi Arşivi

yüzyıl monarşileri gibi bir sürü olarak değil, zabturabt altına alınması gerekli, ama kanun ve düzenin güvencesi altında yaşamaya ve daha insanca muameleye hak kazanmış halk olarak bakar. Sultan II. Mahmud'un şu sözleri anlamlıdır: "Saltanatın millet için dehşet ve korku kaynağı değil, destek olmasını isterim."[11] Görüldüğü gibi 19. yüzyılın başında otokratik modernleşme sürecine giden diğer bir devlet Osmanlı İmparatorluğu'dur. Ne var ki Rusya'ya göre başlangıç noktasındaki farklılık zaman kadar çevre dünyadaki koşullardan da ileri geliyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme girişimi buhar devrine tesadüf etmişti. Fazladan Büyük Petro, küçük ve dar da olsa, Avrupa kültürünü tanıyan ve kendisine yardımcı olacak bir kadro da bulmuştu. 17. yüzyıl sonundaki Rusya, Avrupa'dan tecrit edilmiş bir Ortaçağ ülkesi değildi, bazı gelişmeler başlamıştı. II. Mahmud ise tutunamamış askerî reform denemeleri geçirmiş, Batı'yla ilişkileri gerginlik ve yabancılık içinde gelişen bir ülkeye hükümdar olmuştu. Petro'nun Rusyası'nda Ruslar yaşıyordu, II. Mahmud'un ülkesinde ise ulusal diriliş dönemine girmiş eskinin bağımsız ulusları vardı. Padişah açık seçik bir programa sahip olmadığı gibi, etrafında köklü reformların yükünü çekecek kadrolar da yoktu. Askerî reformları yürütecek Hüsrev Paşa bile gizli bir tutucuydu. 19. yüzyılın başında Osmanlı devlet adamlarının birçoğu modernleşmeyi geçici bir heves ve yüzeysel bir uğraş olarak değerlendiriyorlardı. Nihayet Sultan Mahmud zeki, kararlı bir hükümdar olmasına rağmen gerçek modernleşme taraftarları ile bu gibi muhafazakârları ayırt edebilecek bir dünya görüşüne sahip değildi. II. Mahmud'un Avrupa hakkındaki bilgisi, Büyük Petro'nunki gibi uzun süreli Avrupa seyahatine ve incelemelere değil, selefi Sultan III. Selim'in telkin ve terbiyesine ve aslen Fransız olan Valide Nakşidil Sultan (muhtemelen Aimée de Rivery) ile haremdeki bazı kadınların aktarmalarına dayanıyordu. Tanzimat döneminin aydın bürokratları henüz genç ve yetişmekte olan memurlardı. Kısacası, Sultan Mahmud'un etrafında Richelieu'ler yoktu. Uzunca bir süre

11 E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. V, s. 152.

Levent Şahverdi Arşivi

Halet Efendi gibi tutucu ve entrikacı bir politikacının tesiri altında kaldı. Mutaassıp ulemaya ve halka reformları nasıl kabul ettireceği konusunda önünde başarılı bir örnek yoktu, o vakte kadar modernleşme girişiminde bulunan tek İslam ülkesi Kırım Hanlığı olmuştu. Şahin Giray Han'ın 1770'lerde girıştiği ordu, arazi ve idare alanından saray protokolü ve giyim kuşama kadar uzanan reform denemeleri başarısızlık, isyan ve yabancı işgaliyle sonuçlanmıştı. Hanın ülkesindeki Hıristiyanlara verdiği eşitlikçi haklar, reformlar için Ruslarla kurduğu ilişkiler ise, Müslüman halkın hiddetini çekmiş ve fiyasko ile sonuçlanmıştı.

Buna rağmen 18. yüzyıl sonundaki reform girişimlerinin farklı ve yeni bir arayışa dayandığı da açıktır. Gerek III. Selim, gerek II. Mahmud ve etrafındaki kadrolar el yordamıyla yürüyorlardı. Çünkü bu devrin devlet adamının amacı Kanuni devrini geri getirecek reformlar yapmak değildi. Ulemanın önünde veya fermanlarda böyle bir ifade kullansalar da Osmanlı devlet adamları dünyanın değiştiğinin ve kendilerinin de değişmeleri gerektiğinin bilincindeydiler. 18. yüzyılda bile Sultan I. Abdülhamid'e (1774-1789), III. Selim'e sunulan ıslahat layihaları ve risaleler arasında maziye dönüşten söz etmeyenler vardır. 1785'te Erzurum valisi iken ölen, Ruslarla savaşlarda ve valiliklerde ün kazanmış bir vezir olan Elhac Ali Paşa yeni bir ordu ve arazi düzenini önerenlerden biriydi.[12]18. yüzyılın sonunda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki reform girişimlerinin bir tek nedeni vardır: Hıristiyan Avrupa'ya, özellikle Rusya'ya karşı durabilmek için orduyu modernleştirmek... Temelde 18. yüzyılın otokratik modernleşmesi Rusya'da da aynı niteliği taşır. Bununla beraber 18. yüzyıl Osmanlı'sının Rusya'yı hayranlıkla veya ciddi bir örnek olarak izlediğini sanmayalım. 18. yüzyıl başlarında Osmanlı vakanüvis Raşid, Büyük Petro'dan, "Moskof Çarı Petro öldü, laşesi dar bir köşede bırakıldı. Tebaasına çılgınca yeni âdetler getirmişti,"[13] diye söz

12 B. Cvetkova, "To the Prehistory of the Tanzimat, an Unknown Ottoman Political Treatise of the 18th Century", *Etudes Historiques,* c. VII, Sofya 1975, s. 133-146.

13 M. A. Ubicini, *Lettres sur la Turquie, Première partie*, Paris, 1851, s. 165.

Levent Şahverdi Arşivi

eder. Muhtemelen Petro'nun "deli" lakabı da bu devirden kalmadır. Ama 19. yüzyıl ortalarında Büyük Petro Rusyası üzerine yazılan (daha doğrusu çevrilen) kitabın başlığı ise *Büyük Petro Tarihi*'dir.

Askerî modernleşme kuşkusuz sadece ordunun içinde kalmamıştır. 18. yüzyılın başlangıcından beri orduların temel niteliği devamlı ve düzenli oluşlarıdır. 16. yüzyıl Avrupası'nda Osmanlı Kapıkulu Ocakları düzenli ordunun en iyi örneği sayılırdı. 17. yüzyılda bile Avusturya-Almanya'ya karşı Osmanlı kapıkulu ordusunun niteliksel bir üstünlüğü olduğu açıktır. 1618-1648 arasında süregelen Otuz Yıl Savaşları'nda Alman-Avusturya ordularının perişan düzeni bunu açıkça gösterir. İmparator savaş için asker toplama işini ihale yoluyla bir generale vermekte, toplanan asker de tekdüze üniforma ve silaha sahip olmadığı gibi, savaşa kadın ve çocuklarıyla katılmaktaydılar. Mesela otuz bin asker toplansa, kadın ve çocuklardan meydana gelen 70-80 bin kişilik bir sürü iaşe ve ibâte düzeninin ilkelliğinden dolayı geçtikleri kasaba ve şehirleri adeta yağmalamaktaydılar. Bu nedenle 18. yüzyılda Avusturya'da ve sonraları Rusya'da düzenli orduların kurulması ön planda sanayinin, merkezî maliyenin, nihayet teknik eğitim veren askerî okulların ve askerî cerrah yetiştirmek için tıp eğitiminin düzenlenmesi gibi bir dizi işlemi gerekli kılmıştı. 18. yüzyılda, III. Ahmed'in saltanatından beri devir devir ordunun reformuna giren Osmanlılar da ister istemez matematik, tıp, mühendislik dalında medrese dışı bir eğitim düzeni getirmek zorunda kaldılar. Nihayet matbaanın kültür hayatına girişi de eğitim ve öğretimdeki modernleşme girişiminin bir sonucudur. Matbaa imparatorluğun kültür hayatında en geç Türkçe yapıtların basımı için kullanıldı. Yunanca, Ermenice, İbranice ve Ladino (Judeo-Espagñol) ve hatta Bulgarca kitaplar az veya çok sayıda daha önce matbaalarda basılmıştı. Bununla beraber matbaanın bu cemaatler arasında kültürel aydınlanma dönemini başlattığını düşünmeyelim. Bu dillerde basılan kitapların çoğu İncil, dua kitapları ve hajiyografi (aziz menkıbeleri) metinleriydi. Örneğin Bulgarca dediğimiz basılı kitapların sayısı 18. yüzyıl sonuna kadar birkaçı geçmez

Levent Şahverdi Arşivi

ve bunlar da eski Slovence İncil ve dua kitaplarıydı. Gene ilk Ermenice gazete de *Takvim-i Vekayi*'nin Ermenice çıkarılan nüshasıdır. Mekitarist Ermenilerin Venedik, Viyana gibi yurtdışı merkezlerde bastıkları eserler ise dar bir Katolik Ermeni ruhban ve okumuş grubu dışında Avrupa Katolik Ermeni çevrelerinin taleplerine yönelikti. Matbaanın tek başına bir yenilik ve aydınlanma getiremeyeceği açıktır. Rusya'da 16. yüzyıldan beri matbaa vardı, ama asıl basım faaliyeti Büyük Petro'nun yeni Rusyası'nda başlamıştır.

19. yüzyıl reformcuları (ıslahatçıları) daha radikal ve bütüncül bir davranış izlediklerinden, ordunun reformu ön planda, eğitimin ve maliyenin ve tüm idari sistemin yeniden düzenlenmesiyle paralel olarak ele alındı. Unutmamak gerekir ki, imparatorluğun askerî okullarında öğretilen derslerin niteliği laik bir eğitim düzeninin gelişmesini de sağlamıştır. Böyle bütüncül bir ele alışı gerektiren askerî reformların kısa zamanda kolaylıkla başarılamayacağı da açıktır. Askerî modernleşme kuşkusuz Osmanlı modernleşmesinin çekirdeği ve itici öğesi olmuştur; ama gelişmeler ordunun, idarenin, maliyenin yanında, edebiyata, mimariye, günlük hayata da kaçınılmaz olarak sıçradı. Avrupa'dan gelen coğrafya ve matematik kitabı yanında gazete ve roman da, imparatorluğu hayatının son kırk yılında kültürel ve siyasal modernleşme sürecine sokmakta yardımcı oldu.

1826'da yeniçerilerin ortadan kaldırılması üzerine kurulan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye'nin gerçekten modern bir ordu olduğunu söylemek güçtür. Bir kere kapıkulu askerlerinden olan topçu ve cebeciler bırakılmıştı. Eski yeniçeri subayları şimdi yeni kurulan ordunun komuta kademelerindeydiler. Buna karşılık eski reform denemelerinden kalan askerî eğitim kurumları halen ayaktaydılar. III. Selim devrinde kurulan Kara Harp Okulu (Mühendishane-i Berr-i Hümayun) Avusturya örneğine göre düzenlenmişti. Eğitim için bu nedenle Almanca, Fransızca gibi dillerin öğrenilmesi ve Avrupalı öğretmenlerin getirilmesi zorunluydu, II. Mahmud bu konuda isteksiz ve ürkekti ve Müslüman öğretmen getirtmek için Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'ya başvurdu. Aldığı cevapta, "Müslümanların

Levent Şahverdi Arşivi

arasında henüz modern askerlik ve fenden anlayan olmadığı" bildiriliyordu. Sultan Mahmud'un istediği nitelikte hem Müslüman, hem de Avrupa savaş tekniğini bilen kadrolar ülkeye geldi, ama onun ölümünden on sene sonra... 1848 Devrimi'nden sonra Osmanlılara sığınan ve Müslüman olan Macar ve Polonyalı mültecileri kastediyoruz. 1836-1839 yılları arasında Türkiye'de bulunan geleceğin Prusya Genelkurmay Başkanı Helmuth von Moltke, İbrahim Paşa komutasındaki Mısır kuvvetlerine karşı Osmanlı ordusunun ne kadar bilgisizce yönetildiğini, durumun vahametini ünlü mektuplarında anlatmaktadır. Moltke bizde sıkça okunan ve zikredilen bir gözlemcidir. Gördüklerinin ve yaptığı değerlendirmelerin 1830'lardaki Osmanlı ülkesinin bir anlık fotoğrafı olduğu açıktır, ama ülkede değişen kurumlar ve gelişmeyi anlamamıza yardım etmez. II. Mahmud dönemindeki askerî reformların hayatın her alanına yayıldığını, modern askerî eğitim için doğa bilimleri, tıp ve matematik gibi dalların Türkiye'nin kültür ve eğitim ortamına girip yerleştiğini, bilim terimlerinin Türkçeleştirildiğini unutmamak gerekir. Askerî reform sanıldığından daha ciddi bir temel üzerinde başlamıştı.

Eğitim genel olarak merkeziyetçi devletin memur kadrolarını yetiştirecek biçimde düzenleniyordu. Sivil memurların yetiştirilmesi için ilkokul düzeyinde Mekteb-i Maarif-i Adliye (Adlî, padişahın mahlasıydı) kuruldu. Bu okulun dışında Mekteb-i Tıbbiye ve Mekteb-i Harbiye kuruldu. Fakat eğitim sistemi düzenli bir hiyerarşiye dayanmıyordu. Nitekim yükseköğretim düzeyindeki bu iki okulda ancak okuma-yazması olanlarla medreseden geçen öğrenciler yan yanaydı. Eğitim düzeyi farklı olan öğrencilerin yaşları da farklıydı. 19. yüzyılın son çeyreğine kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun eğitim kurumları arasında hiyerarşik düzen yoktu. Düzenli ilköğretim kurumlarının yaygınlaşması ise ancak İkinci Meşrutiyet döneminde görülür. Osmanlı eğitim reformlarının İmparatoriçe Maria Theresia'nın Avusturya'da ve Büyük Petro'nun Rusya'da yürüttüğü eğitim reformlarına göre zayıf ve tutarsız olduğu açıktır. Berikiler ilköğretimi mecburi tutup yaygınlaştırırken, Osmanlılar pragmatik amaçlarla

Levent Şahverdi Arşivi

teknik okullar kurdular, ama bunlara öğrenci yetiştirecek ilköğretim kurumlarını düzenleyip yaygınlaştırmadılar, hatta yüzyılımızın başına kadar ciddi bir girişimde de bulunmadılar. Ancak bütün otokratik veya despot yönetimli toplumlardaki gibi bağımsız bir uzman veya aydın kadronun doğuşu için tolerans veya gayret gösterme söz konusu değildi. Bilim tarihimizde "Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi" diye bilinen ve kendisi de medreseden ve ulema soyundan olduğu halde, Batı'ya yönelik aydın fikirli Şânizade Atâullah Efendi'nin konağındaki bilimsel sohbetler gerek ulema ve gerek devlet yönetimi tarafından kuşkuyla karşılanmış ve kendisi Yeniçeri Ocağı'nın kaldırıldığı yıl, yeniçeri taraftarlığı suçlamasıyla İstanbul'dan sürülmüştü.

Devlet, kamuoyunu biçimlendirmek için Avrupai yöntemlere başvurdu. Klasik devirdeki gibi şehirlerin meydanlarında okunan fermanlar, yasaknameler veya camilerde verilen vaazlar, halkı devlet adına etkileyecek propagandayı yapmakla görevli duagular, şeyhler, seyyidler yerine gazete kullanılmaya başlandı. 1831 sonbaharından itibaren *Takvim-i Vekayi* çıkarıldı. Türkçe, Fransızca ve zaman zaman da Ermenice, Rumca, Arapça nüshaları çıkmıştır. Dilinin sadeliği dikkat çekiciydi. Yönetimle yönetilenlerin ilişkisi arttıkça, sadece yayınlarda değil, bürokrasinin yazışma dilinde de sadeleşmeye gidilmesi, yalnız Osmanlı devletinde değil, her modernleşme geçiren ülkede bir kural gibidir. *Takvim-i Vekayi* yalnızca resmî tebliğ, berat veya fermanları yayımlayan veya protokol haberleri veren bir gazete değildi. Her tarafta yapılan bina, yol ve köprülerin methüsenasından tutun da kaldırılan Yeniçeri Ocağı aleyhindeki kampanyayı besleyen uyduruk hikâyeler, Avrupa sanat ve kültür olaylarından haberler de siyasi haberlerin yanı başında yer alıyordu. 1832 yılı nüshalarından birinde Malthus'un nüfus kuramı özetlenmişti.[14] Ülkede daha önce devrimci Fransa Sefareti'nin çıkardığı ve Fransız Devrimi'ni tanıtan bir gazetenin varlığı biliniyor, İzmir'de ise Fransız

14 Avusturya Ulusal Kütüphanesi, *Handschriffen Sammlung*, Cod. Mix: 11921/80'de kayıtlı "Risale-i Tedbir-i Umran-ı Mülki" adlı yazmanın 5. faslında *Takvim-i Vekayi* 56 def'ada basılan makale zikredilir. Bkz. "Osmanlılarda İlk Telif İktisat Elyazması", *Yapıt*, Ekim 1983, sayı 46/1, s. 37-44.

Levent Şahverdi Arşivi

Devrimi sonrası gelen Blacque'ın dış baskılar yüzünden zaman zaman kapatılıp isim değiştirerek çıkarılan birkaç gazetesi olmuştu. Blacque, Fransa'ya ve bütün Avrupa'ya karşı Osmanlı partizanlığı yapmıştır. Ama *Takvim-i Vekayi* ile Türkçe gazetecilik başlamış ve devlet bir basın organı aracılığıyla tebaasıyla ilişki kurmuştur. Bu girişim Büyük Petro'nun yüzyıl önce çıkardığı *Vedomosti* gazetesiyle biçim ve öz olarak büyük benzerlik içindedir.

Merkeziyetçi reformlar kuşkusuz vilayet yönetimini de içermekteydi. İlk iş, valileri maaşa bağlayarak, onların vergileri müstakilen toplayıp harcamalarına son vermek oldu. Ancak merkeziyetçi mali bir örgütün kurulması sanıldığından daha güç olduğundan, valiler sadece sabit maaşlı memurlar haline getirilmekle kaldılar. Hiyerarşiye göre müşir (mareşal) rütbeli valilerin altına ferik rütbeliler daha küçük bölgelere bakacaktı. II. Mahmud döneminin mülki idarede yaptığı asıl yenilik, köy ve mahalleler için muhtarlıkların kurulmasıdır.[15] 1831 yılında Anadolu ve Rumeli'de erkek nüfusun ciddi bir biçimde sayımı da yapıldı. Çünkü klasik devrin memleket tahrirleri eskimişti ve bilgi verecek durumda olmaktan uzaktı. 15. ve 16. yüzyıllardan beri memleket tahriri, çoğu eski defterlerin aynıyla kopya edilmesi demekti. Ülkedeki gerçek nüfusun ne olduğunu anlamak belki yeni sayım sayesinde mümkün olacaktı.[16]

Nihayet mutlakıyetçi devletin en gerekli örgütlerinden biri olan posta örgütü kuruldu, ilk anda Üsküdar-İzmir arasında kurulan posta istasyonları her yere yayılmaya başladı. Posta arabaları ile ulaşım ve haber taşımacılığı sistemi genişletilmek isteniyordu. Dış ticareti geliştirecek tedbirlerden biri olan karantina sistemi getirildi. Dış

15 Musa Çadırcı, "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme", *Belleten*, XXXIV/135, Ankara, 1970, s. 409-420.

16 Bu sayımda sadece erkek nüfus sayılmıştır. Osmanlı klasik teşkilatında fethedilen ülkelerde yapılan tahrirlerde, timar sahipleri, yamakları ve halktan da sadece hane reisleri kaydediliyordu. İlk sayım için E. Z. Karal'ın *Osmanlı İmparatorluğu Nüfus Sayımı*, Başvekalet İstatistik Umum Müd., Ankara, 1943, yapıtında şu rakamlar veriliyor (s. 21-22): "Anadolu'da 2 milyon 100 bin Müslüman, 400 bin gayrimüslim, Rumeli'de 800 bin gayrimüslim, 500 bin Müslim, toplam 4 milyon kadar erkek nüfus vardır."

Levent Şahverdi Arşivi

ülkelere seyahat için Umur-ı Hariciye Nezareti'nden pasaport alma usulü kondu. Bu Osmanlı devletinin dış devletleri tanımasının ve hükümranlık haklarına modern çağın devletler hukuku anlayışı içinde sahip çıkmasının bir belirtisidir. Umur-ı Hariciye Nezareti eski Reisülküttablık'ın, Dâhiliye Nezareti ise Sadaret Kethüdalığı'nın ad değiştirmiş biçimleridir. Gerçekten bu iki makamın eski devirde bu görevleri gördükleri tartışmalıdır. Birincisi Divan-ı Hümayun'un en yüksek rütbeli sekreteri; ikinci, sadrazamın birinci yardımcısı idi. Birinci 18. yüzyıl boyunca dış ilişkiler ofisi haline yavaş yavaş dönüştü. Kethüda ise, sadrazamın maiyetinde olduğundan, dâhiliye nazırı fonksiyonunu kolayca yerine getirecek bir memuriyet olarak düşünüldü. Şimdi bu memurlar kurumsallaşan iki görevin, modern devlet örgütündeki iki ofisin başına getiriliyorlardı. Avrupa devletlerindeki modern bakanlıkların karşılığı olmak üzere bazı nezaret ve bürolar kuruldu. Ama bürokrasideki bu uzmanlaşmanın arzu edilen düzeye ulaştığını düşünmek yanlıştır. Geleneksel bürokratik sistem ve modernleşen bürokratik kurumlar henüz içi içe yaşıyorlardı ve bürokratik modernleşme süreci imparatorluğun sonuna kadar tamamlanamadı. Mesela vilayetlerde ve kentlerde, hatta İstanbul'da vergi toplamaktan, kolluk görevlerini yerine getirmeye kadar her işin sorumlusu olan görevliler de vardı. İhtisab Nazırı denen bu memurlar Ortaçağ despotluğunun tipik temsilcileriydi.

Anadolu ve Rumeli'yi ele geçiren âyanlar, memalik hanedanları ya ortadan kaldırılıyor ya da etkisiz hale getiriliyorlardı, ama merkezî devletin nitelikli memurlar ve komutanlar aracılığıyla otoritesini kurabildiği söylenemezdi. Nihayet imparatorluğun hayatındaki dönüm noktası gelip çatmıştı. Ulusalcı ayaklanmalar birbirini izliyordu ve sonuca ulaşmaya başlamışlardı. Bu tarihin garip bir cilvesidir. Restorasyon Avrupa'sında ulusalcılığın sindirildiği bir çağda Osmanlı ülkesi, ulusalcı ayaklanmaların başarısından dolayı dağılmaya doğru gidiyordu. Metternich, Yunan ulusalcılarının taleplerini şiddetle reddeder ve Çarı da Balkanlar konusunda uyarırken, kendi açısından haklı bir endişe duyuyordu. Yunanlıların, Sırpların,

Levent Şahverdi Arşivi

Karadağlıların bağımsızlık elde ettiği bir ortamda kültürel ve politik yönden daha gelişmiş ulusları yani Macarları, Polonyalıları, Çekleri elde tutmak nasıl mümkün olurdu? Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılışı eski Avrupa'nın da yıkımını hazırlayacaktır. Avusturya'nın mutlakıyetçi başvekili bu sonu görse de önlemek olanağına sahip değildi. 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başında Fransız Devrimi ve Napolyon istilasıyla sarsılan Avrupa kendi iç buhranlarıyla meşguldü. Tutucu Avrupa, Viyana Kongresi ile dinginliğe kavuştu. Avusturya, Rusya ve Prusya'nın kurduğu Mukaddes Liga, ulusalcı ve özgürlükçü hareketleri bastırmakta başarılı oldu. Ancak muhafazakâr devletlerin bu konudaki tutarlılık ve birliktelikleri Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ulusalcı hareketler için söz konusu değildi. 1830'da Polonyalılar ve 1848'de Avusturya'ya karşı ayaklanan Macar ve Polonezleri kanla boğan Avusturya ve Rusya, Balkan halklarının bağımsızlığının candan destekleyicisi görünüyorlardı. Avusturya çekimser politikayı Metternich'ten sonra bıraktı. Hele denizaşırı kolonyalist planları için uygun gördükleri Osmanlı vilayetlerinde müdahaleci ve istilacı politikalarını Avrupalılar daha açık bir biçimde uyguladılar. Yunan Ayaklanması'nın sonuca ulaşmasında etkili olan Navarin Deniz Baskını ve bunu izleyen savaşla Rusya'nın Osmanlı devletini Edirne Barışı'na kadar sürüklemesi, Avrupa'nın Osmanlı uluslarının bağımsızlık hareketini desteklemeye başlaması gibi görünebilir. Ancak Mısır sorununda aynı devletlerin izlediği çelişik politika, hele Cezayir'in Fransa tarafından işgali ve sömürgeleştirilmesi, Avrupa devletlerinin gerçekte yeni etkinlik alanları kapmak için Osmanlı İmparatorluğu'na yöneldiğini göstermekteydi.

Restorasyon Avrupası'nda Yunan İhtilali'ni liberal düşünceli, klasik dünyanın hayranı romantik ulusalcılar desteklerken, devlet adamları sadece huzursuz oldular ve bir müddet sonra Yunanlıların sorunu uluslararası bir sorun haline getirildi. Ancak büyük devletlerin çoğu Yunan yandaşı bir politika izlemiyordu, bunu Yunan bağımsızlık hareketinin ilk aşamasında görmek mümkündür. 1821 yılı baharında Çarın yaveri Aleksandr İpsilantis'in Boğdan'da

Levent Şahverdi Arşivi

başlattığı ayaklanma başarısızlıkla sonuçlanmış ve büyük devletlerin desteğini kazanamamıştır. Hatta Çar I. Aleksandr, İpsilantis'i Rus ordusundan çıkararak ayaklanmayı desteklemekten kaçınmıştır. Nedeni Fenerli Rum beylerin "gospodar" unvanıyla Babıâli adına yönettiği Eflak-Boğdan'da, ayaklanmayı desteklemesi beklenen yerli halkın Rumlara karşı düşmanlık duymasıdır. Buna karşılık 1821 Şubatı'nda Mora'da ihtilal patlak verdiğinde, bu hareketin Yunanlılar tarafından başlatıldığı ve yönetildiği görülüyordu. Uzun bir süredir, Odessa'dan İtalya'ya kadar bütün Akdeniz dünyasına yayılan zengin Rum tüccar gruplarının maddeten, Avrupa'nın her yerindeki Yunan siyasi ve kültürel merkezlerinin manen besledikleri Yunan ulusalcılığı örgütlenmişti. Mora İhtilali Patras'taki metropolit Pol Germanos'un ve rahiplerin önderliğinde başlamıştı. Balkanlar'da kilise ulusalcı hareketler tarihindeki tipik rolünü oynuyordu. Kilisenin ulusalcılığı, dinî akide ve duygular kadar, 18. yüzyıl Yunan Ayaklanması'nın öncüleri Rigas Pheraios ve Adamantios Korais'in yazılarından ve şiirlerinden de kaynaklanmaktaydı. Ortodoks Kilisesi'nin hiyerarşisinden ileri gelen örgütlendirme yeteneğiyle, Rum armatörlerin altı yüzü aşkın ticaret gemisindeki beş bini aşkın top, ayaklanmanın küçümsenmeyecek bir güce sahip olduğunu gösteriyordu. Ancak gerek toprak sahiplerinin, gerekse tüccarların büyük kısmının Yunan İhtilali'ni başlatan değil, başladıktan sonra katılan zümre olduğu bilinmektedir. Çoğu gemilerdeki tayfalar, gemi sahiplerini ihtilale katılmaya zorlamıştı. İhtilale katılan köylüler ön planda Müslüman beylerin ve Rum kocabaşların elindeki toprakları paylaşmayı umuyorlardı. Ortodoks Kilisesi'nin başındakiler ise Fransız Devrimi'nin düşüncesini taşıyan ve benzer sloganları kullanan ihtilalcilere karşı en azından kuşkuyla bakıyorlardı, ancak Mora'nın (Peleponnes) fakir manastırları, köylerdeki fakir ve cahil rahipler, birkaç piskoposun yönetiminde ihtilale katılmakta ve hatta öncülük etmekte tereddüt etmediler.[17] İhtilal patladıktan sonra düzensiz yeniçeri birliklerinin ve imparatorluk bürokrasisinin

17 L. S. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, Londra, 1958, s. 279-281.

Levent Şahverdi Arşivi

ehliyetsizliği ortaya çıktı. Bizzat devrin en nüfuzlu adamı olan Halet Efendi, muhtemelen bilgisizliğinden dolayı, ihtilalin gelişmesini yanlış değerlendirmiş, görmezlikten geldiği olayların önemsenmemesini telkin etmişti. Bu hatasını önce sürgünle, sonra Rum beyleri ile olan yakınlığı ve hıyanet suçlamasından dolayı hayatıyla ödedi. Aleksandr İpsilantis'in Eflak'taki başarısız ayaklanma girişiminden sonra, özellikle Metternich'in etkisiyle Mora İhtilali'ni onaylamayan Rusya, ihtilalcilerin ilk andaki başarısı üzerine, bu sefer politikasını değiştirdi. Bu arada İstanbul'daki Patrik Gregorios ihtilali aforoz etmişti, ama ihtilalcilerle gizlice haberleştiği ileri sürülerek Patrikhane'de idam edildi. Bu olay, sonradan Avrupa'nın müdahalesini haklı göstermek için kullanılacaktır. 1825 yılı sonunda ihtilal büyük ölçüde bastırılmış gibiydi. Modernleşen bir ordunun, Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa komutasındaki kuvvetlerin ihtilali bastırmaktaki rolü, Sultan II. Mahmud'a radikal bir askerî reformun uygulanması konusunda kesin kararı verdirdi. Mora İhtilali'nin bastırılması karşısında padişah Girit ve Mora valiliklerini Mehmed Ali Paşa'ya ve oğluna vermek zorundaydı; ilaveten Suriye ve Lübnan'ın yönetimi de Mehmed Ali tarafından isteniyordu. Akdeniz'de siyasal dengeyi değiştiren bu yeni durum Avrupa için sakıncalıydı. 1827'nin 20 Ekim'inde Navarin Limanı'na giren İngiltere, Fransa ve Rusya donanması limandaki Osmanlı gemilerine baskın yapıp yaktılar. Babıâli'nin protestosu devletlerce dikkate alınmadı ve Rusya savaş ilan etti. Donanmanın desteğinden mahrum ve eğitim görmemiş sözde modernleşen Osmanlı ordusu, yeteneksizliğin ve yolsuzlukların yönettiği I. Nikola'nın ordularıyla iki cephede bir yılı aşkın süre savaştı. Edirne ve doğuda da Erzurum işgal edilince, Eylül 1829'da Edirne'de barış imzalandı. Bu barışla Mora, Eğriboz ve Kiklad Adalarından müteşekkil küçük bağımsız bir Yunanistan kuruldu. Sisam Adası'na özerklik verildi. Savaş içinde Bulgaristan ilk defa Rus ordularını görmüştü. Böylece Balkan ulusçuluğu için büyük devlet müdahalesini bekleme dönemi başladı. Rusya'ya ödenmesi gereken 11,5 milyon duka tazminat ise modernleşme sürecine giren Osmanlı maliyesi için ağır bir yüktü.

Levent Şahverdi Arşivi

Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasını kendileri açısından bir stratejik ve siyasal-ekonomik nüfuz alanı sorunu olarak gören Avrupa devletlerinin izlediği yeni politika, Cezayir'in Fransa tarafından işgali ile kesinlik kazandı. Beş milyon franklık bir borç yüzünden Fransız gemilerine el koyan Cezayir Dayısı, Fransa konsolosuna, protestosundan hiddetlenip yelpazesiyle vurunca, bu hareket Kuzey Afrika'da kolonyalist emeller besleyen Fransa'nın Cezayir'i işgali için yeterli oldu. X. Charles'ın Fransa'sı içteki kaynaşmayı bu gibi dış olaylarla bastırma politikası izliyordu. Temmuz 1830'da başlayan işgal, yerli halkın direnişi nedeniyle on yıldan uzun sürdü. Cezayir olayı Osmanlı İmparatorluğu'nun uluslaşma sürecine yeni bir boyut ekledi: Batı düşmanlığı... Avrupa'nın müdahalesini kendileri için yardımcı, hatta kurtuluş umudu olarak gören Balkan ulusçularının tersine, Müslüman halklar Avrupa'yı en büyük düşman olarak görmeye başladılar. Osmanlı yönetimi Cezayir'de hiçbir zaman, mesela Balkanlar'daki kadar güçlü olmamıştır. Eski devirde yerli halkın Osmanlı idaresine karşı aşırı bir bağlılık ve hayranlığı olduğu pek söylenemezdi, fakat Fransız işgali yerel ulusalcılığı aynı şekilde yok etmişti. Cezayir'in dışındaki Müslüman ülkelerde de yerel ulusalcılık yerini süratle İslamcı veya Osmanlıcı bir atmosfere terk etmeye başladı. 19. yüzyıl boyu, geçmişte veya halen Osmanlı tebaası olan Müslüman halkların arasında Avrupa düşmanı ve Osmanlı'yı kurtarıcı olarak gören bir siyasal eğilim doğdu. Hatta 19. yüzyılda ortaya çıkan laik Arap ulusçuluğu da zaman zaman Osmanlı İmparatorluğu'na karşı olmayan, tersine onun güçlenmesini arzu eden bir yol izlemiştir. Bu gelişmeler kendini kurumsal düzeyde de duyurdu. Hilafet kurumu Osmanlı devlet düzeninde 18. yüzyıl sonlarından itibaren 16-17. yüzyıllarda olduğundan çok daha fazla önem kazandı.

General Bonapart Mısır'ı istila ettiği zaman, üzerine sevk edilen kıtaların birinde küçük rütbeli bir subay olan ve sonraları Mısır valiliğini ele alan Mehmed Ali'nin 1830-1839 arasında süren isyanı (daha doğrusu savaş) Osmanlı İmparatorluğu'nda ulusçuluk değil, fakat modern merkeziyetçi devlet aşamasına geçiş açısından

Levent Şahverdi Arşivi

önemlidir. Mehmed Ali'nin isyanıyla Mısır özerk bir statü kazandı, Orduda, maliyede, tarım ve sanayide Mehmed Ali, II. Mahmud'dan daha önce ve başarılı reformlara girişmişti. 1831-1839 arasında Mısır, Filistin, Suriye ve Hicaz'da egemen olan Mehmed Ali, sanılır ki bütün Arabistan'da kurduğu egemenlik ve giriştiği reformlarla modern bir Arap devletinin temellerini atacaktır. Oysa gelişmeler hiç de bu yönde olmadı ve işgal ettiği Arap memleketleri Mehmed Ali yönetiminden sonra 1918'e kadar tarihlerine Osmanlılarla birlikte kaldıkları yerden devam ettiler. Mehmed Ali Paşa Osmanlı Rumelisi'nden bir derebeyinin dünya görüşüne sahipti. Bütün yetenek ve başarılarına rağmen bu çerçevenin dışına çıkabilmiş değildir. O daha çok Tepedelenli Ali Paşa, İşkodralı Mustafa Paşa, Vidinli Pazvantoğlu gibi 18. yüzyıl sonunun büyük âyanları ve derebeylerinin tutum, davranış ve dünya görüşüne sahipti. Kozmopolit ve sadece hükümranlık düşünen bir vali... Ancak öncekilere göre daha yetenekliydi ve başkaldırdığı ülkenin coğrafyası farklıydı. Mehmed Ali Paşa kesinlikle Arap ulusçuluğunu temsil etmez. Arap ulusçuluğuna hayat veren bir yönetici hiç değildir. Egemenliği altındaki Mısır'ın, Suriye ve Filistin'in Arap halkını yönetme biçimi de 19. yüzyıldaki modern bir devletin hak ve kanun düzeniyle ve anlayışıyla bağdaşacak gibi değildi. Rastgele toplattığı binlerce insanı çölde yürütüp içlerinden asker seçtikten sonra gerisini cebren İskenderiye-Nil arasındaki Mahmudiye Cetveli'nin (kanal) inşasında çalıştıran bir despot, Suriye ve Filistin halkını ağır vergilere boğan kanun tanımaz bir yöneticiydi. Rusya'ya çariçe olan Alman Prensesi Katerina veya Balkan ülkelerine hükümdar olan Avrupalı prensler kadar olsun, yönettiği halkın diline ve varlığına saygı göstermemiştir. Sadece o değil, çocukları da... Mehmed Ali Paşa bir bakıma tarih boyu Mısır'a hükmeden yabancı hükümdarlardan biriydi. Mehmed Ali, Osmanlı devletinin otoritesini kaybettiği bir zamanda Mısır valiliğini oldubittiyle ele geçirdi ve otoritesini sağlamlaştırdı, yani Kölemen beylerini ortadan kaldırdı. Yabancı kökenli beylerin hepsinin yerine de Mısır'ın diktatör valisi oldu. Orduyu modernleştirip şeker ve

Levent Şahverdi Arşivi

kumaş sanayilerini kurdu, sulama sistemini düzene koyup tarımı geliştirdi. II. Mahmud'un tam başaramadığı bir işi tamamladı. Vakıf arazilerini devlet kontrolüne, mirî tasarruf altına aldı ve yönetimini merkezileştirdi. Avrupa'ya öğrenci gönderdi; giden öğrencilerden et-Tahtavi gelecekte Arap ulusçuluğunun kuramcılarından olacaktı. 17. yüzyıldan beri beylerbeyi rütbesiyle Mısır'a gönderdiği valilerden Mısır hazinesini, yani vilayetin yıllık vergisini doğru dürüst alamayan Babıâli, Mehmed Ali Paşa'dan ilk yıl 3000 kese geldiğini ve kısa zamanda bu miktarın 12.000 keseye çıktığını gördü. Paşanın eline geçen gelir ise 400.000 kese idi. (Bir kese 17-18. yüzyıllarda ortalama on bin altındı.)

Mehmed Ali'nin Babıâli nezdindeki şöhretini sağlayan bir diğer başarısı da, Hicaz'da uzun zamandan beri süregelen Vahhabi hareketini bastırmasıdır. Görüşleri büyük ölçüde 14. yüzyıl düşünürü İbn Teymiyye'den kaynaklanıyordu. Özellikle Asr-ı Saadet'ten (Hz. Muhammed'in devri) sonraki her âdet ve kurumu din dışı saydıklarından Hicaz'da tahrip ve yağma eylemlerinde bulundular ve Osmanlı egemenliğini kovmaya yönelik bir isyan çıkardılar. Bedevi kabileler arasında Vahhabiliğin tutunması ve siyasal gücü ele geçirmesi, imparatorluğun bu bölgedeki zayıf idaresi kadar, Arap Yarımadası'nda siyasal iktidar olmaya talip ayrı bir gücün ortaya çıkışıyla da ilgilidir. Osmanlı devlet adamları, Vahhabi ayaklanmasını, Cevdet Paşa'nın *Tarih*'inde yazdıkları doğrultusunda değerlendirmiş görünmektedirler. Cevdet Paşa, İbn Teymiyye'den esinlenen bu zındıkların (!) ne yaptıklarını anlatmakta, ama ortaya çıkışlarının ve başarılarının nedenine pek değinmemektedir.[18] 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başındaki yerel ayaklanmalara, örgütlü çete hareketlerine karşı Osmanlı devlet adamları bilgili ve kavrayışlı bakmaktan, değişikliği fark etmekten henüz uzak görünmektedirler. Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa 1812 yılında Vahhabi hareketini bastırdı. Paşaya, özellikle Yunan İhtilali'ndeki yardımı dolayısıyla, Girit, Suriye ve Trablusşam valilikleri vaat edilmişti. Ancak Navarin felaketinden

18 *Tarih-i Cevdet*, c. IV, s. 275 vd.

Levent Şahverdi Arşivi

sonra askerlerini ve donanmasını çekerek yardım etmeyen Mehmed Ali'ye bu valilikler verilmedi. Bunun üzerine 1831'de harekete geçen Mehmed Ali, oğlu İbrahim Paşa'yı bu vilayetleri işgale gönderdi. II. Mahmud, Mısır kuvvetlerinin Suriye'yi geçip Çukurova'ya kadar ilerlemesine rağmen Mehmed Ali'nin isteklerini kabul etmedi. Mısır valisi ısrarlıydı, şimdi Toroslar'ı geçip Konya'ya kadar gelen İbrahim Paşa'yı sevk edilen kuvvetler durduramıyordu. Mısır ordusu iyi eğitim görmüştü ve başlarındaki komutanlardan biri Süleyman Paşa adında Fransız bir generaldi. Bunun üzerine padişah Rusya ile anlaştı. Rusya'nın 15 bin kadar askeri İstanbul civarına çıkarması ve 1833 Temmuzu'nda, yabancı gemilerin Boğazlar'dan geçiş hakkını kendi lehine kısıtlayan Hünkâr İskelesi Antlaşması'nı elde etmesi, İngiltere ve Fransa'nın müdahalesine neden oldu. Bu müdahale üzerine Mehmed Ali ve II. Mahmud arasında Nisan 1833'te Kütahya Antlaşması imzalandı ve istediği valilikler (Hicaz, Sayda, Trablusşam, Suriye, Halep ve Adana) Mısır'ın özerk valisine bırakıldı. Antlaşmanın mürekkebi kurumadan Lübnan'da Mehmed Ali'ye karşı isyan çıktı. Suriye ve Lübnan'daki hoşnutsuzluk, ağır vergiler, mahalli iktidar sahiplerinin bir yana itilip hakaret görmeleri ve Hıristiyanlarla Müslümanlar arasında başarısız bir eşitlik sağlama denemesinden ileri gelmekteydi. Babıâli hem gayrimemnun eski beyleri, hem de halkı Mısır yönetimine karşı kışkırttı. Mehmed Ali Paşa'nın bağımsızlık isteği ve bunu sağlamak için uluslararası diplomatik girişimlerde bulunması, Osmanlı devletini İngiltere'ye yakınlaştırdı ve bu nedenle Ağustos 1838'de İngiltere'nin ticari etkinliğini pekiştiren ticaret sözleşmesi yapıldı. 21 Nisan 1839'da Mehmed Ali Paşa'ya karşı savaşa girişildi. Osmanlı ordusunun eski düzenden kalma komutanlarının yeteneksizliği ve ordunun eğitimsizliğinden dolayı Nizip'te felaketle sonuçlanan bir meydan savaşı yapıldı. Kara haber İstanbul'a ulaşmadan Temmuz başında II. Mahmud ölmüştü. Rumeli'den İstanbul'a yürüyen bir Rumeli paşası sayesinde tahta çıkan hükümdar, bir başka Rumeli kökenli paşanın, Kavalalı Mehmed Ali'nin ordusu Anadolu üzerinden İstanbul'a yürüdüğünde

Levent Şahverdi Arşivi

saltanat ve hayatını tamamlamıştı; iki paşanın İstanbul yürüyüşü arasındaki devirde, II. Mahmud, Osmanlı İmparatorluğu'na mutlakıyetçi modernleşmenin yolunu açmıştı.

Mehmed Ali Paşa'nın başarılı görünen reformlarının temelinde Osmanlı reformlarındaki kültürel ve siyasal gelenek ve kadro yoktu. Avrupa'dan getirilen subaylar ve uzmanlarla Mısır'ın devlet kadrolarının oluşamayacağı ve bu devletin asli unsuru olan Mısır halkının idareye karıştırılmadığı açıktı. Hıdiv İsmail Paşa dönemine kadar Mısır idaresinde Türkçe hâkimdi. Alt kademe memurlar Arapça kullanıyorsa da Mehmed Ali Paşa'nın Ekim 1836 tarihli bir emirnamesi ile bütün yazışmaların Türkçeye tercümesi önemle tekrarlanmıştır.[19] Sultan II. Mahmud'un ölümünden sonra büyük devletlerin müdahalesiyle Suriye, Filistin ve Hicaz'dan çekilen Mısır valisi zaten kendisi için geleceği olmayan bir egemenlik alanından vazgeçiyordu. Bu geri çekilme Mısır kuvvetlerinin zaafından veya sadece büyük devletlerin müdahalesinden ileri gelmiyordu; devlet yönetimi geleneğine sahip olmayan Mehmed Ali Paşa despot idaresiyle halkın hoşnutsuzluğuna neden olmuştu. Osmanlı idaresinin Suriye ve Lübnan'da tercih edilmesinin tek nedeni Osmanlıların 19. yüzyılda girişikleri reform denemeleri değildir. Bütün olumsuzluklarına ve başarısızlıklarına rağmen saltanatı, kanun ve düzen egemenliğini yerleştirmek diye yorumlamaya başlayan ve oturmuş bir geleneğe sahip olan Osmanlı idaresi karşısında Mehmed Ali Paşa geçici başarılar sağlayan, ama idare etmesini bilmeyen bir asi vali olarak kaldı. Girdiği şehirlerde eski eşraf ve gayrimüslim ve Müslüman gruplar arasında dengeleri altüst etti, alışılmamış mali yükümlülük ve angarya basit halkı bezdirdi. Mehmed Ali Paşa 19. yüzyıl başlarındaki dünyanın yeniliklerini getirmekten çok, değişim geçiren bir imparatorluktaki iktidar boşluğundan yararlanmayı denemişti.

19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı modernleşmesi çok çetin bir yoldan geçiyordu. Eski düzenin temel kurumlarının kaldırılmasına

19 Ehud R. Toledano, *State and Society in Mid-Nineteenth Century Egypt*, Cambridge Univ. Press, 1990, s. 158; Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, *Egypt in the Reign of Muhammed Ali*, Cambridge, 1988, s. 103.

Levent Şahverdi Arşivi

rağmen modern kurumlaşmanın gecikmesinden doğan otorite boşluğu ulusal ve bölgesel ayaklanmalarla dış müdahalenin başarı şansını artırmıştı. Osmanlı uluslarının bağımsızlığı elde etmelerinde dış desteğin rolü, özellikle Balkanlı ve Avrupalı tarihçiler arasında olumlu değerlendirilmiştir. Ancak madalyonun öbür yüzüne de bakmak gerekir. Yunanlıların, Rumenlerin, Bulgarların bağımsızlığı kaçınılmaz bir tarihsel sonuçtu. Modernleşmesi yavaş gerçekleşen eski bir devlet olan Osmanlı, yerel ayaklanmaları bastırmaktaki aczini defalarca göstermişti. Kaldı ki, 19. yüzyıldaki bu ayaklanmalar, rastgele köylü direnişleri ve haydut hareketleri değildi; modern çağın ideolojilerinin biçimlendirdiği, doğmakta olan ulusal burjuvazi ve aydın sınıfın önderliğindeki hareketler haline dönüşmekteydiler. 19. yüzyılda bu hareketlere geniş köylü kitlelerinin de yer yer örgütlenmiş gruplar halinde ve ideolojik önderleriyle katıldığı görüldü. Bu nedenle büyük devletlerin müdahalesi olmasa da on veya yirmi senelik gecikmelerle Osmanlı yönetimi Balkanlar'daki eyaletlerini terk etmek zorunda kalacaktı. Ne var ki, o zaman Balkan devletleri Batı Avrupa'nın iktisadi, siyasal hegemonyasından önemli ölçüde bağımsız ulusal devletler olarak gelişme şansına sahip olacaklardı. Oysa aristokrasisi olmayan ve ulusal kurtuluş hareketlerini köylülerin, cumhuriyetçi aydınların sırtlandığı bu ülkelerin başına büyük devletler arasında yapılan pazarlıklarla Avrupa'dan ithal edilen hükümdarlar geçirildi. 19. yüzyılda Balkan devletlerinin her biri Avrupa devletlerinden birinin nüfuz alanı haline geldi. Bu durumun Balkan uluslarının kültürel ve iktisadi gelişimi açısından, en azından o kadar yerilen Osmanlı egemenliği kadar olumsuz sonuçlar yarattığı açıktır.

Avrupa, Balkan ulusçuluğunu gelişmesinin bir aşamasında etkiledi, ama bu, Balkan ulusçuluğunun Batı Avrupa'nın eseri olduğu anlamına gelmez. Ulusal ayaklanmalar da temelde yabancı güçlerin yardımıyla ortaya çıkmış değildir. Hem Osmanlı İmparatorluğu'nun çekirdeği olan Türkler, hem de Balkanlar'ın diğer uluslarının gelecekteki tarihi için en talihsiz olgu, Avrupa'nın müdahalesi olmuştur. Balkanlar'da bugüne kadar süregelen problemler bu müdahalenin bir ürünüdür.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

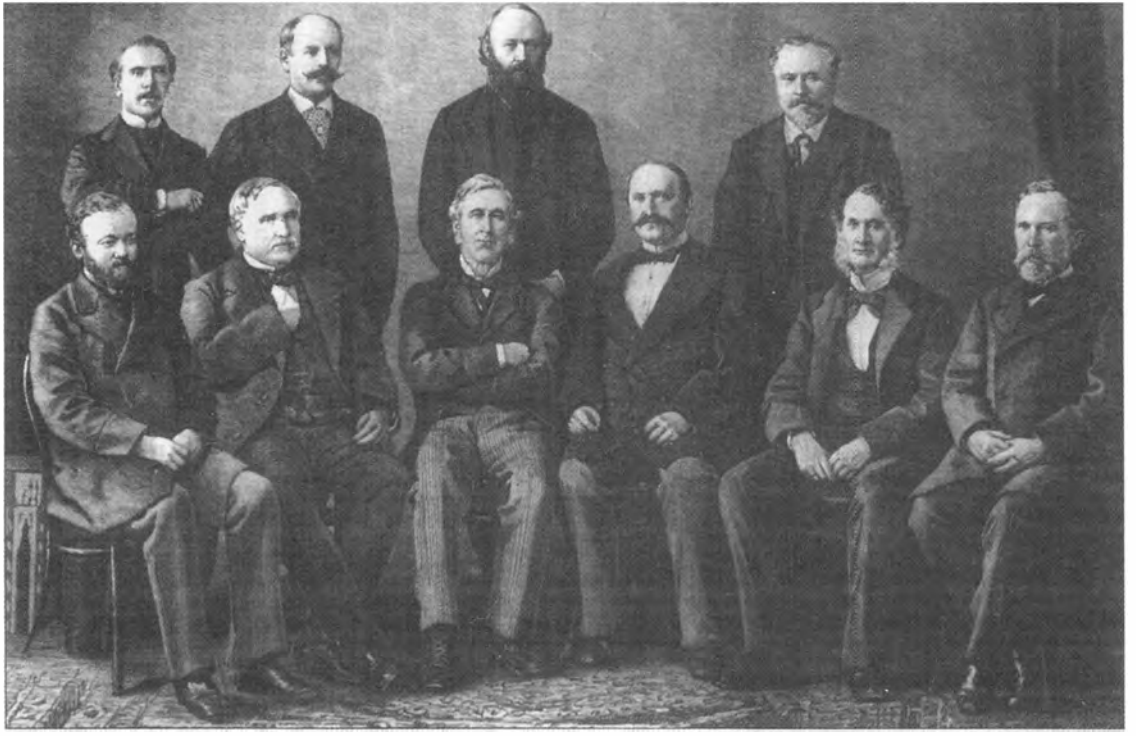
II

OSMANLI ULUSLARININ YENİÇAĞI

Osmanlı modernleşmesini hızlandıran etkenlerin başında ulusalcılık akımları ve hareketleri gelir ki, aynı zamanda imparatorluğun yıkımını da hazırlamışlardır. Ulusalcılık Balkanlar'da Osmanlı egemenliğinin başından beri özü var olan ve zamanla gelişip güçlenen bir olgudur.

Osmanlı devleti, 15. yüzyılın sonunda bir Balkan imparatorluğuydu. Sınırları batıda Bosna'dan kuzeyde Besarabya'ya kadar uzanıyordu. Anadolu'daki toprakları ise bugünkü sınırlarımıza ulaşamamıştı, yani Hıristiyan halklar tebaanın önemli bir kesimini meydana getiriyordu. Osmanlı İmparatorluğu tarihte ilk iki Roma İmparatorluğu (eski Roma ve Bizans) gibi kozmopolit bir imparatorluktu. Hanedana bağlılık ve resmî dine mensup olmak, egemen grubun üyesi olmak için yeterliydi. Bu imparatorlukta Osmanlılık denen bir nitelik ve Osmanlılar diye bir grup vardı. Yaşayış tarzı, sözlü kültürü, mimari ve sanat zevki, dünya görüşü ile Osmanlı denen tip, toplumun yönetici grubunun üyesi veya aday üyesiydi. Geniş imparatorluğun çeşitli etnik gruplarından çıkan, resmî İslam'a ve kozmopolit başkent kültürüne mensup yöneticiler, gene kendileri gibi her din ve etnik gruptan geniş halk yığınlarını yönetirlerdi. Kuşkusuz yönetilenler, yönetenler kadar kozmopolit bir kültüre ve dünya görüşüne sahip değildiler, imparatorluğun insanı doğumundan ölümüne kadar ailesinin ve ailesinin ait olduğu dinî cemaat ve etnik grubun üyesiydi, ancak genç yaşında talihin yardımı ve kendi atılımıyla yönetici grubun üyesi olabilirse hayat çizgisi değişirdi. Birbirinden kesin

Levent Şahverdi Arşivi

İstanbul Konferansı'na katılan yabancı ülke temsilcileri.

Levent Şahverdi Arşivi

çizgilerle ayrılmış, dışa kapalı dinî ve etnik gruplar rengârenk bir mozaik halinde kozmopolit bir imparatorluğu oluştururlardı. Kuşku yok ki, bu kozmopolit yapı 18. ve 19. yüzyılların dünyasına uyum sağlama yeteneğinden çok uzaktı. Fazladan, imparatorluğu meydana getiren tebaanın büyük çoğunluğu geçmişte devlet kurmuş, bağımsız kiliseleri, edebî dilleri olan halk gruplarıydı. Rönesans'tan beri gerek Slavların, gerekse Helenlerin (Rumların) aydın grupları arasında ulusalcı bir kıpırdanış olmakla beraber, 18. yüzyılda bu halklar zenginleşen tüccarlarının, kiliselerinin faaliyeti ve Avrupa devletlerinin etkisiyle ulusalcılık akımlarını benimseyip örgütlenmeye başladılar. Siyasal değişimlerde tarih vermek pek mümkün olmamakla beraber, İkinci Viyana Bozgunu'nu izleyen yıllarda Balkan Yarımadası'nda ulusalcı hareketlerin gelişmesi için uygun bir ortam doğduğunu söylemek mümkündür. Bunda, Osmanlı İmparatorluğu'nun Viyana yenilgisiyle içte ve dışta otoritesini kaybetmesinin, Tuna boyunda Avusturya ve Rusya'nın güçlenerek ticari ve kültürel etkilerini artırmalarının payı vardır. 18. yüzyıl, imparatorluğun asli unsuru sayılan Türkler için de önemli bir dönemdir.

İkinci Viyana Kuşatması'ndan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda ulus sorununun somut biçimde ortaya çıktığı bir gerçektir. Bu gelişmenin nedeni ve kökleri kuşkusuz kuşatmanın doğurduğu bozgunun gerisine gider. Ama 17. yüzyılın sonunda Osmanlı dünya gücünün yenilebilir ve dağılabilir olduğunu sadece Avrupa devletleri değil, Osmanlı ülkesinde özellikle Balkan halkları da görmüştür. Bu yenilgi onların ulusçu etkinliklerinin örgütlenmesini teşvik etmiş ve 17. yüzyılın sonunda Osmanlı Rumelisi önceki devirlerden çok farklı bir dinamizme girmiştir. İmparatorluğun Müslüman tebaası içinde yer alan Türk unsur ise, bozgunun hızlandırdığı idari değişmeler dolayısıyla devlet hayatında daha fazla söz sahibi olmuştur. Bu sürenin başlamasına önemli bir etken ise devşirme düzeninin daha 17. yüzyılda terk edilmiş olmasıydı. Böylece Osmanlı yönetimi ve egemen Osmanlı kültüründe Anadolu Türklüğünün öne geçtiği görülmektedir. Kısacası Eskiçağ'ın Roma'sı, Ortaçağ'ın Bizans'ı gibi kozmopolit nitelikli ve gerçek anlamda "Osmanlı" diye

Levent Şahverdi Arşivi

nitelendirilebilen bir geleneksel imparatorluk, Osmanlılığını kaybetmekteydi. 18. ve 19. yüzyıllarda, Osmanlı İmparatorluğu'nu, artık ulus sorununun tarihi yapmakta itici faktör olduğu bir siyasal-toplumsal sistem olarak nitelemek mümkündür.

14-15. yüzyılların Osmanlı Balkan fetihleri bir yerde Balkanlar'a yeni bir dinginlik getirmişti ve geleneksel sistemi restore etmişti. Bu restorasyon, Balkanlar'da 14-15. yüzyıllar boyu süren toplumsal değişme sancılarını durdurmuştu. Ancak 17. yüzyılda doruk noktasına ulaşan Osmanlı gücünün Rumeli'de ve özellikle Anadolu'da başlayan iktisadi-sosyal değişmenin sancıları ve hoşnutsuzlukla yüz yüze gelmesi fazla gecikmedi. İmparatorluk Yeniçağ dünyasının değişen şartlarına uyum sağlayamıyor ve devletin arazi rejimi, bürokratik örgütlenmesi, asıl önemlisi askerî düzen büyük sarsıntılar geçiriyordu. 1683'te Osmanlı ordularının Viyana kapılarına nasıl ulaştığı tarihçilikte çözülebilmiş bir sorun değildir. Kuşatmanın gerçekleşmesi ve ilk andaki başarılı gelişmesi muhtemelen Otuz Yıl Savaşları'nın Orta Avrupa'da yarattığı sarsıntılara, Osmanlı ordularının disiplin üstünlüğüne ve Avusturya ülkesinin o vakte kadar idari-askerî bünyesini yenileyememesine bağlıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli dinlere bağlı ve çeşitli diller konuşan unsurları arasında 16. yüzyıldan beri gerek kültürel, gerekse ulusalcı nitelikli bazı hareketlerin, hiç değilse kıpırdanmaların varlığı bilinmektedir. Bu nedenle Balkanlar'daki ulusal uyanışı doğrudan 1789'un bir sonucu gibi göstermek pek doğru olmasa gerekir. Balkan halklarının ulusal bilinci bir yerde onların Ortaçağ'daki devlet varlıklarının ve kültürlerinin bir mirasıydı. Osmanlı egemenliği altında her dinsel cemaatin (millet) okul, hayır kurumu ve hatta iktisadî hayatta esnaf loncaları yaşamaya devam ettiği halde, Balkan Slavlarının, Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin denetimi altına girmeleri onların hoşnutsuzluk ve tepkisini artırmıştır. Balkan Slavları arasında ulusal bilinç bir bakıma kökleri İtalyan Rönesansı'na kadar uzanan bir olgudur. Rönesans'ın ünlü siyaset kuramcısı Machiavelli'nin *II Principe*'teki düşünce tarzının 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyılda bazı güney Slav topluluklarının aydınları arasında taraftar bulması bir rastlantı değildir.

Levent Şahverdi Arşivi

Gene 16. yüzyıldan beri görülen bazı yerel köylü ayaklanmaları veya haydut hareketlerine[1] de toplumsal ve idari bozukluklar neden olmakla beraber, isyancıların kendilerini ifade edişlerinde etnik bilincin izlerine rastlamak mümkündür.

Balkan halkları arasında ulusçuluk hareketleri ve ulusalcılığın gelişimi herhangi bir Batı Avrupa ülkesinde olduğundan daha farklıdır. Gene 19. yüzyılı kapsayan Balkan ulusalcılığı nitelik olarak çağdaş dünyanın koloni ülkelerindeki ulusçu hareketlerden de farklıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal-ekonomik düzeni ve hukuki yapısından dolayı Balkanlar'da irsî bir aristokrasi gelişmemiş, 14. yüzyıldan önceki yerli aristokrasi de hemen hemen yok olmuştu. Balkan Slavlarının ulusçu hareketi ön planda kilisenin, 18. yüzyıldan itibaren gelişen ticaret burjuvazisinin ve giderek köylülerin katılmasıyla gelişti. Ulusalcılığın karşısında Osmanlılık vardı (Osmanlıcılık değil). Bu Osmanlılık bir yaşam tarzı ve toplum düzeniydi, henüz bir ideoloji değildi. 18. yüzyıldan sonra Osmanlılık hilafet ve resmî İslamlığın beslediği bir ideoloji olmaya başlayacaktır. Nihayet bu tip bir Osmanlılığın da değişmesinin ve imparatorluktaki Müslümanların da her birinin ulus olarak ulusçuluk akımına geçmesinin nedenlerinden biri, Balkan ulusçuluğunun (Türk-Arnavut) veya Avrupa'nın (Suriye-Lübnan) etkileridir. Ortodoks Kilisesi, Hıristiyanlık ve ulusçuluğun ideolojisini en azından birlikte yürütmüş ve ulusal kurtuluş hareketlerinde çok etkin bir rol oynamıştır. Balkan Slavlarının bağımsız kilise istekleri de Osmanlı idaresi ve Ortodokslar arasındaki ilişkilerden doğan bazı sorunlardan kaynaklanıyordu ve bu sorunların varlığı da ulusçu hareketi hızlandırdı.

1 B. Cvetkova, "Problems of the Bulgarian Nationality and the National Consciousness in the XV-XVIII. Century", *Etudes Historiques, c.* VI, s. 57-80. M. Janov, "Die Ereignisse in Südosteuropa am Ende des 16. Jahrhunderts und die Politische Taetigkeit der Anführer der Befreiungsbewegungen in Bulgarien", *Etudes Historiques*, c. VIII, Sofya, 1978, s. 158-177. Bu makaleler daha çok Bulgar tarihçiliğinin özgün görüşü olarak değerlendirilmelidir, ancak bazı malzemenin yararlı olabilmesi mümkündür. Bu konuda geçerli bir değerlendirme için bkz. Peter Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule 1354-1804,* Washington Univ. Press, Seattle, 1977, s. 244.

Levent Şahverdi Arşivi

Belirtildiği üzere Osmanlı İmparatorluğu, 14. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar bir Balkan imparatorluğu olarak doğdu ve gelişti. Kültüründe ve hayat tarzında bu topluma Balkanlılık ve Akdeniz karakteri çok önceden damgasını vurmuşa benzemektedir. Bu nedenledir ki, Ortaçağ Bizans ve Balkan devletlerinin toplumsal-kültürel yapısını iyice tanımaksızın Osmanlı toplumunu anlamak mümkün değildir. Osmanlı İmparatorluğu, 15. yüzyılın ortalarına doğru Ortodoks Kilisesi'ne bağlı halkların devleti olmuştu. Kendisi dışında Rusya Çarlığı, Ortodoksların bulunduğu ikinci devletti. II. Mehmed (Fatih) bilinçli olarak Ortodoks Kilisesi'nin tek elden yönetilmesi taraftarıydı. Roma Katoliklerinin amansız düşmanı Gennadios'u patrik tayin etmiş, ona Bizans devrinde gösterilmeyen bir saygı göstermişti ve İstanbul patrikleri resmî protokolde seçkin bir yer almışlardı.[2] Bundan başka Bulgarlar ve Sırpların da kiliselerinin bağımsızlığı kaldırılmış ve İstanbul patriği bütün Balkan Ortodoksları üzerinde ruhani, mali ve adli yetkilere sahip olmuştu. Bu nedenle Ortodoks Rumlar, Osmanlı ülkesinde seçkin ve ayrıcalıklı bir etnik gruptu. Ortodoks Kilisesi'nin de imparatorluktaki imtiyazı nedeniyle Yunan dili ve eğitimi bir engelle karşılaşmadan yaşayabiliyordu. Hatta Bizans hukuku da belli ölçüde devam edebilmiştir. Babıâli tarafından yerine göre Rumca fermanlar da kaleme alınmış ve Rumca yarı resmî bir dil olarak yaşamıştır. Bundan başka devlet bürokrasisinde, kitabet hizmetlerinde kullanılan tek gayrimüslim grup da gene Fenerli Rum beyleriydi. Bu yönüyle Rumlar herhangi bir etnik gruba göre en iyi durumdaydılar. Çünkü imparatorluğun temel unsuru diye bilinen Türklerin 18-19. yüzyıllara kadar devlet idaresine ötekiler kadar sınırlı ölçüde katıldığı, Türk adının kaba köylü anlamında kullanıldığı biliniyor. Türklük objektif olarak *(en soi)* hâkim, ama bilinçli olarak (*pour soi*) art planda idi. Osmanlı yazarlar, Türk unsurun idareye karıştırılmaması gerektiğini ısrarla belirttiler.[3] Türk adı seçkin Osmanlı grupları kadar bazen İs-

2 F. Babinger, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit*, F. Bruckmann, Münih, 1959, s. 110-111.

3 Gelibolulu Mustafa Âli 1581'de kaleme aldığı *Nushatu's-Selâtin*'de: "Türk taifesinde zeametten ziyade 'dirlik' vermek olmaz, eğer daha fazlası ve beylik

Levent Şahverdi Arşivi

tanbul halkı arasında bile hakaret olarak kullanılırdı. (Karagöz perdesindeki en sevimsiz tip olan Baba Himmet'e "Türk" denirdi.) Divan şairlerinin çoğu arasında kaba köylüyle özdeşleştirilen "Türk"e hicviye yazmak gelenekleşmişti.[4]

Rumların denizciliği, Rönesans'tan beri İtalya ve Orta Avrupa ile ilişkileri, ayrıca Avrupa'da 18. yüzyılda kendilerine karşı duyulmaya başlanan yakınlık bu etnik grubun ulusçu duygulara çok erkenden, fakat bir yönüyle Avrupa etkisiyle sahip olmasına neden oldu. Osmanlı egemenliği sayesinde İstanbul Rum patriğinin bütün Balkanlar'daki Ortodoks Slavlar üzerinde bütüncül bir denetim kurmasının, onların ulusçuluk duygularının ve direnişlerinin güçlenmesinde etkin bir rol oynadığı gerçektir. 18. ve 19. yüzyıllarda Bulgarlar için Patrikhane en azından Babıâli kadar antipatik bir güçtü. Bulgar ulusal hareketi ilk anda bağımsız bir kilise kurmak için mücadele vermiş ve 19. yüzyılın ikinci yarısında bunu başarmıştır.

Osmanlı egemenliği, Yunan eğitiminin ve kültürünün yaşamasında engelleyici bir olay olmadı. Hatta 17. yüzyıldan beri ticaretle zenginleşen Rumlar sadece Mora ve Epir'de değil, Karadeniz kıyılarında, Batı Anadolu'da okullar açtılar. Osmanlı fethinden sonra Kıbrıs'ta ve Girit'te de bu süreç devam etti. Yunan aydınlanmasında Avrupa'nın olumlu katkıları sadece bu okullarla değil, erkenden Avrupa'da öğrenim gören ticaret burjuvazisinin çocukları sayesinde de oldu. Ayrıca İyon Adaları'nda Türk egemenliği olmadığından İtalya ve Fransa'nın kültürel etkisindeki bu yerlerde klasik Yunan kültürü ve Yeniçağ hümanizmi yerli Rumlar üzerinde kültürel etkide bulundular. Buralarda İtalyanca, Fransızca ve daha sonraları İngilizce çok öğrenilen dillerdi ve klasik Yunanca da en iyi biçimde eğitimde kullanılıyordu. 18. yüzyıl başında Avusturya'nın, Adriyatik sahilleri ve Tuna boyunda ticari ve siyasi etkinliği artınca, gerek ticari

edecekleri bir mevki verilse isyan ederler," der; A. Tietze, *Mustafa Âli's Counsel for Sultans of 1581*, 2. bölüm, Viyana, 1982, H. 49 ve 284; B. Lewis, "Turkey, Westernization", *Unity and Variety in Muslim Civilization,* ed. Gustave Grunebaum, Chicago, 1955, s. 314 vd.

4 Örnekler için bkz. A. Sırrı Levend, *Divan Edebiyatı*, İstanbul, 1943, s. 591-601.

Levent Şahverdi Arşivi

ve gerekse kültürel amaçlarla Avusturya'nın önemli şehirlerine Epir, Makedonya ve İyon Adaları'ndan birçok Rum göç etmiş, buralarda kiliselerini ve okullarını kurmuşlardır. Avrupa ile herkesten önce yoğun olarak temas eden Yunanlılar diğer Balkan ulusları üzerinde de kültürel ve ideolojik etkiler yaratmakta gecikmediler.

Bulgar rahiplerinin Aynaroz'daki (Hagion Oros) Bulgar manastırlarında Yunan aydınlanma kültürüyle temasa geçtikleri açıktır.[5] Balkanlar'da yeni bir Helenizm adeta kurumsallaşıyordu. 1694'de Prens Constantin Brancoveanu, Rumenler için "Saint Savaş Prenslik Akademisi"ni kurdu, eğitim Yunancaydı.[6] Bir müddet sonra Balkanlılar Batı Avrupa ile kendileri doğrudan kültürel ilişki kurdular.

Bununla beraber Balkan Slavları arasında ulusal sorunun ortaya çıkışını sadece Avrupa kökenli Yunan aydınlanmasına veya Fransız Devrimi'ne bağlamak da pek doğru değildir. Bir tür Slav birliği veya irredantizm fikri Balkan Slavlarında 16. yüzyıldan beri görülmektedir. Özellikle Osmanlı egemenliğiyle, ruhani otoritenin de İstanbul patriğine verilmesi Balkan Slavlarının dinî işler kadar, dil, hukuk ve eğitim konularında da bağımsızlığını kaldırmıştı. Bu zor şartlar altında Balkan Slavları erkenden egemen bir güç olan Rusya'ya yönelmişlerdir. Slav irredantizm düşüncesinin ilk örneklerinin İtalyan politik bilimcisi Machiavelli'nin etkisiyle doğmuş olması mümkündür demiştik. Çünkü Rönesans İtalyası ile yoğun kültürel ve ticari ilişkileri olan Dubrovnikli ve Hırvat düşünürlerin bir tür Slav birliği ve kurtuluşundan söz ettikleri görülmektedir. 1626 yılında Ragusalı (Dubrovnik) şair İvan Gunduliç, "Osman" adlı lirik şiirinde adeta Rönesans şairi Tasso'nun üslubuyla Slavların birliği ve kurtuluşundan söz ediyor. Gunduliç, Slavların ancak Polonya kralının öncülüğünde bu tarihî görevi yerine getirecekleri kanısındadır.[7] Fakat bu alanda özellikle göze çarpan bir düşünür ve tarihçi Hırvat rahip Juraj

5 G. Neşev, "Les Monastéres Bulgares du Mont Athos" *Etudes Historiques*, c. VI, Sofya, 1973, s. 97, 115.

6 A. Dascalakis, "Le Rôle de la Civilisation grecque dans les Balkans", *Actes du premier Congrés International des Etudes Balkaniques, Sofya,* 1969, s. 109-110.

7 A. Fischel, *Der Panslawismus bis zum Weltkrieg,* Berlin, 1969, s. 19-20.

Levent Şahverdi Arşivi

Krijaniç'tir (1618-1683). Krijaniç, Rusya'ya yerleşmiş ve bütün Slavların Rus çarının ve Katolik olan bir kilisenin önderliği altında birleşip kurtulmalarını öne sürmüştü. *Rusya'nın Politikası* adlı eserinde, bu tarihî misyonu yerine getirmek için Rusya'nın modernleşmesini ve güçlenmesini, toplumsal düzenini ve hatta kilisesini değiştirmesini öne sürdü. Tabii mutaassıp çevreler ve ruhban tarafından kınandı ve yazdıkları unutuldu.[8] Balkan Slavlarının ulusal dirilişinde Rusya'nın oynadığı rol, Türkiye'deki tarihçi çevreler kadar Balkan tarihçiliğinde de bir dönem çok büyütülmüştür. 19. yüzyıl Avrupa diplomasisi de "Şark meselesi"nde Rusya'yı en etkin devlet olarak görme eğiliminde idi.[9] 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra bu rolün arttığına kuşku yoksa da, 17. ve 18. yüzyıl Balkan ulusalcılığında Rusya'yı tek veya başat yönlendirici faktör olarak ele almamak gerekir. Hatta ideolojik yönden Krijaniç örneğinde görüldüğü gibi Balkan Slavları başından beri Rusya'nın önünde gidiyorlardı. Rusya geliştiği ve modernleştiği ölçüde Balkanlar'da etkin rol oynamaya başladı. Moskova Rusyası, 16. yüzyıldan sonra bir Batılılaşma sürecine girmiştir. Özellikle Romanov Hanedanı devrinde Rusya bütün Batı Avrupa ile daimi elçilikler düzeyinde ilişkiler kurmuştu ve Rus tüccarları İskandinav, Alman, Polonya şehirlerini tanıyorlardı. Gelişen siyasi ve ticari ilişkilerin Rusya'ya Batı Avrupa hayat tarzını yavaş yavaş getirdiğine şüphe yoktur. Bazı asilzadeler evlerini Avrupa tarzında döşüyor, Rönesans ve barok hayat tarzını ve Alman âdetlerini benimsiyorlardı. Rus kültürü bu dönemde bazı çevirilerle Avrupa edebiyatını ve bilimini tanımaya başlamıştı. Naibe Sofya'nın (Büyük Petro'nun ablası) gözdesi Knez Golitzin de bu gibi Avrupai asilzadelerden biriydi. Çoktan beri Bizans'ın mirasçısı olma misyonunu benimseyen Rusya'da artık Balkan Slavlarının ve

8 Fischel, *a.g.e.*, s. 20. H. Kohn, *Panslavism - It's History and Ideology*, Notre Dame, Indiana, 1953, s. 4. M. Petrovich, "Juraj Krizanic a Precursor of Panslavism", *The American Slavonic and East European Review VI* (1947), s. 75-92.

9 Bizzat F. Engels bile 1853'teki bir yazısında beceriksiz Avrupa diplomatlarının yanında Rusya'nın Balkanlar'daki aktif ve hegemonyacı politikasını vurgular. *N.Y. Daily Tribune*, Nr. 37.48, 21 Nisan 1853.

Levent Şahverdi Arşivi

Rumların aydınlarına ve kilise mensuplarına rastlanmaktaydı. Bu gelenler eski Slovenceden, Yunancadan çeviriler yapıyor, saray matbaasında, kütüphanelerde ve zengin ailelerin yanında öğretmen olarak çalışıyorlardı. Moskova ve Kiev'de basılan çok sayıda dinî, edebî ve siyasi nitelikli kitapları dönüşlerinde Balkanlar'a taşıyorlardı. 17. yüzyıl ortalarından itibaren Balkanlar'da Rusya'nın belli bir siyasal-ideolojik etkisinin başladığı görülüyor. Boğdan'ın (Moldavya) Yaş (Iassy) şehrinde 1640 yılında açılan ilk matbaanın Kiev Metropoliti Pyotr Mogila'nın yardımı sayesinde gerçekleşmesi buna bir örnektir. Kiev bu dönemde Rus Ortodoks liturjisinin Bizans'la aynileştiği, onu örnek aldığı ve Yunancanın yeniden bir Rönesans yaşadığı, bu yeni yorum ve çalışmaların matbaa ile yayılmaya başladığı bir yer oldu.[10] Yavaş yavaş Balkan Slavları da Rusya'nın kültürel gelişimini izlemeye başlayacaklar, yani gözlerini Batı Avrupa'ya çevireceklerdir.

Rusya'nın Balkan Slavları ile ilişkileri, Batı Avrupa'nın tersine, ticaretle değil, kilise aracılığıyla olmuştur. 17. yüzyıldan beri Sırp, Karadağ, Rumen ve sonraları Bulgar rahipleri Rusya ile temasta idiler. Sırbistan'da 1557-1766 arasında özerk olarak faaliyet gösteren İpek (Peç) Patrikliği yeterince mali ve idari güce sahip olmadığından Sırp manastır ve kiliselerinin yaşaması bir ölçüde Rusya sayesinde olmuştur. Sırp rahipler her sene Rusya'ya belirli miktarda yazma ve ikonalar (dinî tasvir) götürürlerdi. Kısmen Moskova'ya kabul edilen, kısmen sınırdan sadaka ve bağış verilerek geri çevrilen bu rahiplerin 18. yüzyıldan itibaren dinî ve laik yayınları da getirdikleri biliniyor. Rus Kilisesi 17. yüzyıldan beri Balkanlı rahiplerden ve Balkan manastırlarındaki yazmalardan geniş ölçüde istifade etmiştir. Özellikle 17. yüzyılda Rusya'daki kilise reformu sırasında Sırp manastırlarından eski yazma kitap isteniyor ve Rus Kilisesi'nin liturjik metinleri bunlara göre yeniden düzenleniyordu. Örneğin 1655'te Hilander Manastırı'ndan üç rahip Moskova'ya yedisi Slovence, üçü Yunanca

10 *Vsemirnaja İstorija red*: Zutis, Veinstein, Pawlenko, Akad. Nauk. SSCB, Moskova 1958, c. V, s. 182. Bu konuda etraflı bir analiz için bkz. İhor Şevçenko, "The Many Worlds of Peter Mohyla", *The Millenium of Christianity in Rus-Ukraine*, Harvard University Ukrainian Studies. 1988.

Levent Şahverdi Arşivi

olan on bir adet yazma kitap götürmüşlerdi. Kitapları Moskova Patriği Arseniy Suhanov istetmiş, bunlar Rus dua kitaplarının tashihinde kullanılmıştı.[11] Bununla beraber Karadağ, Eflak-Boğdan ve Bulgaristan'a göre 1690'dan sonra Sırp manastır hayatı belirgin biçimde Habsburg İmparatorluğu'nun kültürel etkisi altına girmiştir. Bizzat Sırp din adamlarının en tanınmışı Obradoviç, Batı Avrupa kültürüne olan yakınlığı nedeniyle, din adamlığından çok, laik bir öğretmen olmayı yeğlemişti. 1804'ten sonra Obradoviç, Kara Yorgi'nin sekreteri ve Sırp okulları genel müfettişi oldu. Balkanlar'daki ulusal uyanışta kilisenin öncülüğünü uzun bir süre elde tutabilmesinin asıl nedeni, kilise mensuplarının laik eğitim ve dünya görüşünü benimsemekteki yetenek ve becerileri olmuştur. Tarih, coğrafya gibi konularda ilk popüler eserleri onlar kaleme almıştır. Sırpların Jovan Rajiç (1726-1801), Dositej Obradoviç (1742-1811), Rumenlerin G. Şincai, Petru Maior, Samuel Clain gibi rahipleri, bu yeni rahip aydınların en önde gelenleridir. Nihayet 1762'de Aynaroz'daki Hilander Manastırı'nda ilk Slavyan-Bulgar Tarihi'ni popüler bir dil ve üslupla kaleme alan ve Bulgar ulusçuluğunun haklı olarak babası sayılan Paisii Hilendarski ve ondan sonra Sofroniy Vraçanski, Balkanlar'daki Slav kilise adamlarının laik ideolojiyi geliştirmekteki rolünü gösteren en tipik temsilcilerdir. 18. yüzyıl boyu Balkan Slavlarının kilise adamları, eski Yunanca ve eski Slovence eserleri yeni dile, yani halk diline çevirdiler ve böylece yeni bir edebî dil doğdu. Obradoviç'in Sırpçaya ve Sofroniy Vraçanski'nin Bulgarcaya yaptığı çeviriler bu yönden önemlidir.[12] Bu konuda Slav Ortodoks rahipleri Yunan rahiplerinden farklı davrandılar.

Balkan Ortodoks Slavları, Roma Kilisesi'ne karşı her zaman kuşkulu bir tavır takınmışlardır. Ancak Osmanlı idaresinden çok daha baskıcı bir unsur olarak gördükleri İstanbul patriğinin varlığı nedeniyle 17. yüzyıldan beri Katolik bağımsızlığını bu yolla elde etmek

11 C. Rogel, "The Wandering Monk and Balkan National Awakening," *Nationalism in a Nonnational State*, ed. Haddad, Ochsenwald, s. 85-86, 90.

12 N. Danova - Z. Markova, "İdeja Zerkovnogo Reformatorstva i Balkanskoe (18-19. yy)", *Etudes Historiques*, c. VII, Sofya, 1975, s. 161-174.

Levent Şahverdi Arşivi

fikri ve eylemi de var olmuştur. Roma Kilisesi bu eğilimden yararlanmayı denemiştir. Bulgaristan ve Romanya'da Katolik propaganda merkezlerinin varlığı biliniyor. Fazla taraftar toplayamayan bu girişimlerin tarihi nerede ise Osmanlı egemenliği kadar eskidir. İstanbul'daki Fransız elçisi Girardin'in 1686 yılı 13 Şubat'ında yazdığı bir rapora göre bir Bulgar-Ortodoks rahip kendisine Fransız kralına verilmek üzere bir dilekçe sunmuştur. Bu dilekçede Bulgarların Katolikliği kabule hazır oldukları belirtilerek Fransa kralının himaye ve müdahalesi istenmekteydi.[13]

18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki gerilemesi, Avusturya'nın Balkanlar ve Doğu Akdeniz'deki siyasi-askerî gücünün sağlamlaşması ve ticari etkinliklerinin gelişmesiyle paralellik göstermektedir. Bu ticari yayılma bir kültürel etkinliği de birlikte getirirken, Osmanlı Avrupa'sındaki uzun süreli iktisadi, idari, askerî buhran, eyaletlerde de bir adem-i merkeziyetçi yönetimin kurumsallaşmasını gerekli kıldı. Bu süreç Balkanlar kadar Anadolu'da da idari yapının değişimine neden oldu.

İkinci Viyana Kuşatması'ndan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki eyaletleri ilk anda bir kargaşalık, iktisadi çöküntü ve asayişsizlik içine düştüler. Asayişsizlik ve savaşın getirdiği ağır vergiler, Anadolu'da da aynı çöküntüyü doğurdu. Ordunun bozgunuyla, şehirlerde asayişi sağlamakla görevli garnizonlar erimiş, yol güvenliği azalmış ve süregelen savaşlar, Balkan eyaletlerinde merkezî yönetimin kontrolünü yok etmişti. Halk, merkezî hükümetten sürekli olarak para ve asker yardımı istiyor, merkezî hükümet ise bu istekleri karşılayamıyordu. Bu nedenle şehirlerin halkı kendi güvenliklerini kendileri sağlama yoluna gittiler.[14] 18. yüzyılın başlarından itibaren Rumeli'de şehirlerin güvenlik ve mali sorunları halk, yerel âyan ve eşraf tarafından çözülmeye başlandı. Şehirleri temsilen âyanlar otoriteyi ele

13 *Archives du Ministère des Affaires Ètrangères (Quai d'Orsay), C. P. Turquie*, c. 18. Amb. Girardin, Pera 13 Şubat 1686 s. 102 vd.; Ortaylı, "Dejatel'nost Bulgarskoi Katoliçeskoi Zerkvi", *Pervi Mezdunaroden Kongres po Bolgaristika*, BAN, Sofya, 1982, s. 65-69.

14 H. İnalcık, "Saray Bosna Şer'iyye Siciline Göre Viyana Bozgunu'ndan Sonra Bosna" *Tarih Vesikaları*, bd. II Nr. II, Ankara, 1943 s. 1-3.

Levent Şahverdi Arşivi

aldılar. Bunlar arazi sahipleri, vakıf mütevellileri gibi kimselerdi. Rumeli şehirlerinde ve eyaletlerinde yerel otorite ön plana geçmişti. Bosna'nın Müslüman beylerinin bu yeni otorite değişimindeki rolleri kayda değer görünüyordu. Osmanlı fethinden hemen sonra Müslümanlığa dönen eski küçük Bosna asillerinin torunları olan bu beyler, Osmanlı egemenliği boyunca aralarından çıkan vezirler, sancak beyleri aracılığıyla merkezî idare ile iyi ilişkiler kurmuşlardı. Şimdi merkezî devlete olan sadakatlerine rağmen, uzun savaşın getirdiği anarşi ortamında yerel otoriteyi tamamen ele aldılar. Devlet de bu yeni adem-i merkeziyetçilik veya otorite değişimini bazı köylü direnişleri, başıboş haydut çetelerinin hareketine karşı hayırhah bir biçimde kabul etmiştir. Böylelikle dil ve gelenekleriyle Bosnalı olan bu yeni yöneticiler, mahalli halk için daha tercihe şayan idi. İstanbul'dan gelen vali genellikle büyük saygı gösterilen bir misafirden farklı değildi. Yerel beyler bölgeyi ve şehirleri gereğine göre, istedikleri gibi yönetiyorlardı.[15] Aynı durumun Arnavutluk-Epir bölgelerinde de görüldüğü söylenebilir.

Anadolu kıtasında da 16. yüzyıldan beri görülen arazinin belirli ellerde toplanması sürecinden dolayı yeni bir yerel toprak sahipleri grubu ortaya çıkmıştı. Timar rejimi bozulmuş, savaş için asker toplanamaz olmuştu. Bu devirde Anadolu şehirlerinin ve eyaletlerinin güvenliği de büyük ölçüde yerel nüfuz gruplarına ve yerel temsilcilere bırakılmıştır. Ağır vergilere ve haydutluk olaylarına karşı halk bu zümreye sığınır olmuştu. 18. yüzyıldan itibaren bu yeni idareci grubun varlığı, ülkenin toplumsal ve siyasal yapısında önemli değişmelere neden olacaktır. En önemlisi, yönetime Türkler büyük ölçüde egemen olacak ve Anadolu kıtasının kültürü ağırlığını duyuracaktır. Bu, kuşkusuz eski imparatorluğun bağrında doğmaya başlayan bir yenilikti. 1684 yılında Fransız elçisi Guilleragues'ın bir raporu bozguna uğramış ülkeyi tasvir ediyor: "Yüksek mevkideki kumandan ve görevliler devamlı değişmekte, idari otorite felce uğramaktadır."[16]

15 P. F. Sugar, *Southeastern Europe Under Ottoman Rule (1354-1804), A History of East Central Europe*, c. V, Londra 1977, s. 233-236.

16 *Archives du Ministère des Affaires Ètrangères, Paris, C. P. Turquie*, c. 17, 168, 12 Pera 28 III, 1684.

Levent Şahverdi Arşivi

Büyükelçinin başkentte gözlediği idari kargaşa, eyaletlerde daha büyük boyutlarda süregitmekteydi. Savaş yıllarında merkezî devletin buyrukları dışında kendi kolayına yönetime el atanlar ve topraklarını genişletenler artmıştı. Bu durumu sultani fermanlarda, resmî kayıtlarda sıkça görürüz.[17] Bir yandan ordudaki görevine gitmeyen timarlılar köylüleri ezerken, öbür yandan asker kaçaklarından oluşan eşkıya orduları ortaya çıkmış ve anarşi büyümüştür.[18] Böyle bir durumda merkezî hükümet otoritesini kullanamadığından, âyan denen yerel önderler idari görevi yüklendi ve Anadolu'da idare, kozmopolit kökenli devşirme paşalardan bu zümreye geçti. Uzun karışıklık yıllarında Anadolu askeri arasından sivrilenler veya devlete vergiyi toplayıp teslim eden mültezimler ve bölgesinde güvenliği sağlayan yerel nüfuz sahipleri devlet tarafından görevli tayin ediliyordu. Valilerin yerine tayin edilen, mütesellim denen bu mahalli lordlar bir değişmeyi temsil ediyorlardı. Enderun'da yetiştirilen devşirme gençlerin yerini şimdi artık Anadolu halkından çıkan gençler alıyor, yani Osmanlı siyaset anlayışında "kaba Türk" denen zümre 18. yüzyıldan itibaren kesinlikle devlet yönetimine sahip oluyordu.[19]

Gerçekten de 18. yüzyılın ünlü sadrazamları, vezirleri, komutanları daha çok Türk kökenlidir. İmparatorluğun reform devri sayılan Lale Devri'nin ünlü sadrazamı Nevşehirli İbrahim Paşa ve gene reformcu sadrazam Halil Hamid Paşa bu yeni idareci zümrenin tipik temsilcileridir. İdaredeki bu Türkleşme sanat ve kültür alanına da yansımakta gecikmedi. Geleneksel bir toplumda her şeye rağmen yönetici sınıfın zevki ve talebi, sanatçının ihmal edemeyeceği bir unsurdur. Osmanlı yüksek sınıfının edebiyatı olan Divan şiirinde, 18. yüzyıl şairleri, ağdalı, Arapça, Farsçalı bir dil yerine daha temiz Türkçe kullanmayı tercih ettiler. 18. yüzyılda Nabi, Nedim gibi şairlerin dili İstanbul halkının konuştuğu Türkçeye eski şairlerinkinden çok daha yakındı. Üstelik şiir, hayata daha dönük ve coşkulu

17 *Ankara Şer'iyye Sicili*, defter Nr. 66 Hüküm 816, sene 1098 H/Kasım 1686.

18 *Ankara Şer'iyye*, Hüküm 862 (Zilhicce 1098-Ekim 1687).

19 M. Akdağ, "Genel Çizgileriyle XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi", *A.Ü.D.T.C. Fak. Dergisi*, c. IV, Nr. 6-7, Ankara, 1968, s. 236-238.

Levent Şahverdi Arşivi

bir karakter kazanmıştı. Bilhassa bu devrin şairlerinden Sadi[20] şiirin konuşulan Türkçe ile yazılmasını açıkça istiyor ve şöyle diyordu:

> *Nice Türkî dinür ol şi're kim her lâfzunun halli*
> *Lûgatler bakmaya muhtac ide mecliste yârânı*
> (Meclisteki dostlar her sözünü anlamak için lügate bakmaya gereksinim duyarsa, o şiire nasıl Türkçe denir?)

18. yüzyıl Türkçesi henüz el değmemiş bir araştırma konusu olmakla birlikte, bürokraside, eğitimde ve edebiyatta, konuşulan dile bir yakınlaşma olduğu açıktır. Arapça ve Farsça söz ve deyim yüklü Osmanlı jargonu, yerini temiz bir Türkçeye terk etmeye başlamıştı.

Yönetim ve kültür hayatında imparatorluğun Türk unsurunun egemen olmaya başlaması, ancak gelecek yüzyıllardaki Türk ulusçuluğu için maddi bir tabanın oluşması demektir. Yoksa 18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Türk unsurun arasında ulusalcılığın doğuşundan henüz söz edilemezdi. Türk ulusçuluğunun ilk çarpıcı örnekleri aslen Polonyalı olan ve 1849'da Türkiye'ye iltica eden Mustafa Celaleddin Paşa'nın 1860'larda yazdığı bir kitap ile (*Les Turcs anciens et modernes)* Ahmed Vefik Paşa'nın ilk Osmanlı parlamentosuna başkanlık ederken (1877-1878) Suriyeli Hıristiyan mebuslara dediği şu sözlerdir: "Aklınız varsa en kısa zamanda Türkçe öğrenirsiniz."[21] Türkçe her zaman resmî dildi, ama bunun ilk defa 1876 Anayasası'nda belirtildiğini göreceğiz. Türk unsur, 18. yüzyılda idari ve askerî alanda öne geçse de bunun bir ulusçu bilinç konusu olması 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında görülmektedir. 18. yüzyıl boyu ulusçuluk Balkanlar'a özgü bir ideolojiydi. Anadolu ise henüz Türk ulusçuluğu yapmıyordu. Sadece kültürel yönden güçlü bir Türkleşme süreci başlamıştı. Bu son gelişme dolayısıyla da 18. yüzyılın Osmanlı İmparatorluğu artık eski yüzyıllardakinin tersine kozmopolit hayat ve idare

20 A. Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Safhaları*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1949, s. 94-95.

21 *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, haz. Hakkı Tarık Us, 40. İnikad, 18 Mayıs 1877, s. 31; David Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu,* çev. F. Erdem, R. Ertem, İstanbul, 1979, s. 13.

Levent Şahverdi Arşivi

yapısını kaybetmeye başlamıştı. Orta Avrupa eyaletlerinin Karlofça ve Pasarofça antlaşmalarıyla elden çıkması, bütün Balkanlar'da ulusçu gelişmelerin ve büyük Avrupa devletlerinin Osmanlılar üzerindeki müdahale ve tehditlerinin başlamasıyla 18. yüzyılda imparatorlukta yeni bir İslamcı ideoloji ortaya çıktı, ilk defadır ki toplumda mutaassıp bir Müslüman hayat tarzı ve düşünce egemen oldu. Hilafet unvanına ve kurumuna büyük önem verildi. Avrupa dünyasının üstünlüğünü görüp bazı kurumlarını alarak modernleşmeye başlaması da güçlenen Avrupa'nın yarattığı tehlikeden dolayıdır.

İmparatorluğun Balkanlar'daki Hıristiyan unsurları arasında ise ulusçuluk daha ileri aşamadaydı. Avrupa ile ticari ve kültürel ilişkilere giren yeni bir sınıf sayesinde maddi temeli gelişen ulusçuluk, kültürel ve ideolojik alanda da atılımlar yapma dönemine girmişti. Genellikle bizim tarihçiliğimizde, Rusya'nın kilise aracılığıyla ve diplomatlarını kullanarak Balkan ulusçuluğunu teşvik ettiği not edilirse de, Orta Avrupa'nın yani Avusturya'nın Balkanlar'daki ticari-kültürel etkinliği aynı derecede vurgulanmaz. Oysa Balkanlar'ın 18. yüzyılda gösterdiği maddi gelişmede Avusturya ve onun aracılığıyla yapılan ticaretin büyük payı vardır. Kuşkusuz bu gelişme, Avusturya'nın kültürel ve siyasal etkisiyle tamamlanmıştır.

17. yüzyıl sonuna kadar Avusturya'nın iç ve dış ticareti devletin vergi gelirlerini yükseltecek bir düzeyde değildi. Avusturya Tuna bölgesini kontrol edemediğinden nehir ticareti de gelişmemişti. Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu'nun üyesi olan devletçiklerin arasındaki ticari ilişkinin azlığı Avusturya topraklarında ticaretin gelişmesine bir başka engeldi. Akdeniz'le bağlantısı olmayan ülke denizlere açılamamıştı. 1667'de Becker tarafından kurulan "Orientalische Handelskompagnie" bir müddet sonra iflas etti.[22] Ülkedeki karayollarının da Batı Avrupa'ya göre çok ilkel bir düzeyde olması ticareti engelliyordu. 1683 kuşatmasının Osmanlı ordusu için yenilgiyle bitmesinde, aşağı Avusturya (Niederösterreich) bölgesinin bozuk ve ilkel yol sisteminin

22 H. Hassinger, "Die Erste Wiener Orientalische Handelskompagnie", *Viertel J. f. Soz und Wirtschaftsgeschichte,* 35/1, 1942; F. Tremel, *Wirtschafts und Sozial-geschichte Österreichs, Graz* 1969, s. 232 ve 235 ve 261-262.

Levent Şahverdi Arşivi

büyük payı olmuştur. 1699 Karlofça ve 1718 Pasarofça antlaşmalarından sonra Habsburglar İmparatorluğu Tuna bölgesinde yerleşmiştir. Bu olay imparatorluğun Balkan ticaretine el atmasını sağladı. Balkanlar, Avusturya manüfaktürü için bir pazar alanı ve hammadde kaynağı oldu. 1719'da VI. Karl'ın Trieste'yi Venedik'e karşı önemli bir liman olarak geliştirmesinden sonra Avusturya, Akdeniz ticaretine açıldı ve 18. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı devletinden seyrisefain konusunda ahitnameler alarak deniz ticaretinin güvenliğini sağladı.[23] Böylece bütün Akdeniz ve Balkanlar'la yasal ve kaçak ticaret yapılıyordu. Rumlar 18. yüzyıl başında 600 gemilik bir filoyla bu işin başındaydılar. Gelişen ticaret Balkanlar'da ticaret burjuvazisinin ortaya çıkışını kolaylaştırdı ve 18. yüzyılda Avusturya manüfaktürünün talepleri doğrultusunda gelişen bir hammadde ve yarı mamul madde üretimi Balkan şehirlerinde değişiklikler yarattı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun eski tüccar halkı olan Rumlara şimdi Sırp-Hırvat ve Bulgarlar da katıldılar. 18. yüzyılda Balkan halkları arasında ticaret burjuvazisinin veya daha doğru bir deyişle, tüccar ve zenginleşen imalatçı esnaf bir sınıfın doğuşuyla ulusal kültürün yenilenmesi paralellik gösteriyor. Akdeniz bölgesinin ve Orta Avrupa'nın Livorno, Napoli, Trieste, Venedik, Viyana gibi şehirlerinde birtakım Balkanlı tüccar, din adamı ve öğrenci grupları ortaya çıktı.[24] Kiliseler ve kültür evleri kuruldu. Avrupa aydınlanmasının etkileri de asıl bu gelişmelerden sonra hızlandı. 18. yüzyılın Voltaire, Rousseau, Diderot, Herder, Lessing gibi filozofları Balkan aydınlarınca tanındı. Güney İtalya'da Arnavutlar, Orta Avrupa şehirlerinde Sırplar, Romanya ve Güney Rusya'da Bulgar grupları Batı'ya dönük bir kültür ve eğitim hayatı yaşadılar.[25]

---

23 İ. Ortaylı, "1727 Osmanlı-Avusturya Sözleşmesi", *Ank. Üni. S.B.F. Dergisi,* XXVIII-Nr. 3-4, 1975, s. 97-109.

24 N. Todorov, *Balkanskii Gorod, XV-XIX vekov,* İzd. Nauka-Moskova, 1976 s. 194-222; V. Paskaleva, "Die Wirtschaftsbeziehungen der Bulgarischen Gebiete mit Mitteleuropa im 18 und 19. Jahrhundert", *Wirtschaftswege: Hermann Kellenbenz Festschrift,* Klett-Cotta, 1978, s. 169.

25 V. Traikov, *İdeologiçeski Teçeniya i Programi v Nazionalno-Osvoboditelnite Dvijeniya Na Balkanite do 1978 Godina*, Sofya, 1978, s. 14-15.

Levent Şahverdi Arşivi

Özellikle 18. ve 19. yüzyıllar boyu Avusturya, Balkan Slavlarının kültür hayatında çok etkili oldu. Bu etkide, Habsburg İmparatorluğu'nun kültürel yönden gelişmiş olan Batı Slav uyruklarının hatırı sayılır payı vardır. Balkan Slavları, Avusturya İmparatorluğu'ndaki Slav kardeşleri yanında Batı kültürünü ve ulusçuluğu öğrenebildiler. 18. yüzyılın Avusturya ve Macaristanı'ndaki barok kültürün, edebiyat, tiyatro ve plastik sanatların Balkanlar'ın kültürel gelişimindeki etkileri gün geçtikçe daha iyi anlaşılmaktadır.[26]

Rusya İmparatorluğu da 18. yüzyılın sonlarında Balkanlar ve Doğu Akdeniz'de ticari etkinliğini artırdı. Ancak ticari denizcilikte pek varlık gösteremeyen Rusya'nın ticari filosu, büyük ölçüde Rum armatörlerden meydana geliyordu. Rus bandırası ile faaliyet gösteren Rum armatörler bu sayede çok zenginleştiler ve Rusya'nın Karadeniz sahilleri dışında, Leipzig, Viyana, Trieste, Londra gibi Avrupa şehirlerine de yerleştiler. Balkan Slavları arasında Rusya'nın etkisi bu nedenlerle ticaretten çok dinî ve kültürel ilişkiler sayesinde gerçekleşti. Rusya'nın Slavlarla din ve dil benzerliği vardı, ancak Rusya'da eğitim gören Balkanlı Slav aydınlarının zamanla çarlığın resmî ideolojisinden çok, demokrat ve ilerici Rus aydın çevrelerinden etkilendiği görülecektir. Slav birliği düşüncesi daha çok Sırbistan'da veya Yunanistan'da okuyan Bulgar aydınlarında vardı. Özellikle Balkan Slavlarının 19. yüzyılın ikinci yarısındaki ulusal hareketlerine yön veren ideolojiler bu çelişik gelişmenin bir sonucudur. Slavlar, Yunanlıların tersine Batı Avrupa'nın ve Rusya'nın desteğinden çok kendi özgün örgütlenmeleriyle ulusçu eylemlerini sürdürdüler. 19. yüzyılda yerel haydut ve köylü hareketleri yerini belli merkezlerin ürettiği ideolojiye göre çalışan örgütlü çete hareketlerine bırakacaktır.

18. yüzyıl ortalarına kadar Batı Avrupa, Balkan Slavları ile çok ilgili değildi. Geniş bilgili coğrafyacı, dilbilgini gibi uzmanların dışında geniş halk kitlesi ve hatta okuryazar tabaka da Slavların varlığından adeta habersizdiler. Gerçekte Osmanlı egemenliğinin ilk üç yüzyılı boyunca Avrupa'da geniş bir kitle Yunanlı ile Türk'ü de

26 V. Paskaleva, "Sredna Evropa i Kulturno - Prosvetnoto Razvitie na Bulgarite prez Vuzrajdeneto," *İstoriçeski Pregled,* kn. 3-4, s. 116-117 ve 136.

Levent Şahverdi Arşivi

birbirine karıştıracak kadar Yunanlıların özelliklerinden habersizdi.[27] Kısacası Balkanlar, Yunanlı ve Türklerin paylaştığı geniş bir bölge sayılıyordu. Slavların tersine Yunan ulusalcılığının ideoloji ve hareket olarak yurtdışında örgütlenmesinde, Yunanlılığın bütün Akdeniz'e yayılmış olması ve nihayet ticaret nedeniyle Batı Avrupa'da Yunanlı grupların bulunması en önemli etkendir. Yunanlılar, bugün olduğu gibi dün de, Akdeniz'in göçe yetenekli ve istekli etnik grubuydu. Fakat coğrafi yaygınlıkları sadece yakın zamanlardaki göçten ileri gelmiş değildir. Eskiçağ'dan beri Küçük Asya'da, Kuzey Karadeniz kıyılarında, Doğu Akdeniz'de, Adriyatik kıyılarında ve İyon Adaları'nda Yunanlılar yaşamaktaydı. Rönesans'tan beri ticari uğraş nedeniyle Yunanlıların Avrupa'nın hemen hemen bütün önemli merkezlerine yerleşmeye başlamasıyla da neredeyse anayurt nüfusunun önemli bir oranı yurtdışında yaşar oldu. Yunanlıların ticaret nedeniyle Balkanlar'ın ilk burjuvalaşan ve Batı Avrupa'yla yoğun ilişkiye giren halkı olduğunu belirtmiştik. Az miktarda Katolik dışında bu dağınık halkın dini inancı birdi. Her ne kadar Ortodoks Kilisesi idari yönden özerk kiliselere ayrılmışsa da özellikle ulusalcılık çağında bu bölgesel farklılıklar gibi, kilise dairelerinin farklılığının da önemi kalmadı. Kaldı ki, Osmanlı egemenliğinin koşulları, Ortodoks Kilisesi'nin Bizans devrinde bile sahip olmadığı bir ruhani ve idari birlik kazanmasına neden olmuştu. Bundan dolayı Yunan İhtilali'nin içteki çeteler ve örgütlenmeler kadar, hatta daha fazla yurtdışındaki örgütlenme ve destekle başladığı açıktır. Buna karşılık Balkan Slavlarının ulusalcı ideoloji ve örgütlenmeleri ülke içinde doğup yayılmıştı. Bu nedenle de Slav halklarının ulusçuluğu Osmanlı yönetimini çok daha uzun süre meşgul etmiş, daha fazla sorun yaratmıştır. Slav ulusalcılığının bu özgün gelişimi, ilk örnek olan Sırp ve Karadağ İhtilali'yle başlar ve son örnek olarak Bulgar bağımsızlığıyla biter.

27 *Österreichisches Museum für Völkerkunde,* Inv. Nr. 30905, Styria (Steiermark) eyaletine ait 18. yüzyıl halk resminin bir örneğinde bu görülür. Tabloda resmedilen Avrupa milletleri arasında sarıklı bir tip, "Türk" veya "Grek" diye en olumsuz biçimde betimlenmektedir.

Levent Şahverdi Arşivi

Sırbistan özellikle Sırpça konuşulan bölgenin adı değildir. Çünkü bu dili konuşan Hırvatistan, Bosna-Hersek ve Karadağ halkı kendilerini Sırp saymazlar ve değillerdir.[28] Bununla beraber 17. yüzyıldan beri Sırbistan'ın özerkliğini ve bağımsızlığını elde etmesinde bu üç bölgenin büyük payı oldu. Sırp ulusçuluğunun kültürel ve mali desteği Hırvatistan bölgesinden ve Voyvodina'dan, savaşçı desteği Karadağ'dan geldi. Karlofça ve Pasarofça antlaşmalarından sonra Osmanlı İmparatorluğu Tuna'nın kuzeyindeki Temeşvar-Banat sancaklarını da kaybetmişti. Bu bölgedeki Sırplar Avusturya'nın egemenliği altına girdiler. Sırpların bir bölümünün Avusturya egemenliği altına girişiyle ulusçuluk hareketlerinde yeni gelişmeler görüldü. Sırp halkının büyük çoğunluğunun Osmanlı yönetiminde bulunmasından dolayı Viyana'da imparatorluk hükümeti kendi tebaası olan Sırpların özerk kurumlarına ve ulusçu gelişmelerine göz yummakta, hatta teşvik etmekte bir sakınca görmemiştir. Oysa aynı hükümet, Hırvatlara,

28 Hırvatlar ve Sırplar aynı dili konuşur ve dilin adı Sırp-Hırvatçadır. Farklılıklar Hırvatların Katolik Kilisesi ve Latin uygarlığına, Sırpların Ortodoks Kilisesi ve Bizans uygarlığı çevresine girmiş olmalarından ileri gelir. Bu nedenle aynı dili birinciler Latin harfleriyle, ikinciler Kiril alfabesiyle yazarlar. Tarihî gelişimde Hırvat Krallığı önce Macaristan'ın ve Avusturya'nın egemenlik alanında kalmışken, Sırplar 15. yüzyıldan itibaren Osmanlı egemenliğine girmişlerdir. Karadağlılar (Montenegro-Crna Gora) Osmanlı fütuhatına kadar Sırp Çarlığı'na bağlı Sırp kabilelerinden iken, Osmanlılardan sonra sadece haraçgüzar ve Osmanlı kontrolünde olarak yaşadılar. Sarp ve fakir bir ülke olan Karadağ'da Osmanlıların doğrudan egemenlik kurmakta bir çıkarı yoktu. 16. yüzyılda Çetine'de oturan piskopos, *vladika* unvanıyla ülkeyi yönetti. Bunların içinde Danilo Petroviç'in soyu vladikalığı irsî olarak devam ettirdi. 1799'dan sonra Karadağ hukuken değilse de fiilen bağımsız bir prenslik halinde yaşadı. Sırp İsyanı'ndan beri Karadağlılar, bölgede Osmanlı devletine karşı her harekete katılmışlardır. Bosna-Hersek ise 12. yüzyıldan II. Mehmed'in fethine kadar bağımsız bir krallıktı. Bosna'da kilise hiyerarşisine karşı bir mezhep olan Bogomilizm, daha doğrusu ona benzer bir mezhep yaygınlaşmıştı. Bu nedenle Osmanlı fethinden sonra halkın önemli bir kısmının Müslümanlığa dönüşünü kolaylaştırdı. Eski beylerin statüsü ve toprakları ellerinde kaldı. Bosna'da yerel beylerin nüfuzu 17. yüzyıldan sonra artmış, fakat II. Mahmud devrinde kırılmıştı. Bundan sonra Hıristiyan ahalinin de Sırplar ve Hırvatlarla beraber hareket ettikleri görülür. Olaylar hızla 1831 ve 1875 Bosna İsyanı'na doğru gelişmiştir.

Levent Şahverdi Arşivi

Slovenlere ve tarihî mirasını yok ettiği Çeklere karşı bu konuda hiç de hoşgörülü ve saygılı davranmıyordu. Avusturya ilk anda İpek (Peç) Patriğiyle ilişki kurmuştur. Avusturya'nın Sırbistan'daki geçici işgali ona bu bölgede Sırp knezleri ve ruhban sınıfıyla ilişki kurmak ve etkili olmak yeteneğini kazandırmıştı. Nitekim Patrik III. Arseniy, halkı Müslümanlara karşı direnmeye çağırdı ve ardından otuz bini aşkın Sırp'la Avusturya topraklarına geçti. Özellikle İmparator I. Leopold, hem boşalan Tuna boyu topraklarının bayındırlığı için, hem de Sırpların bu bölgeye yerleştirilmiş Almanlarla birlikte Macarlara karşı bir denge unsuru olmaları için bu tür Sırp göçlerini teşvik ettiriyordu.

Osmanlı Sırbistanı'ndaki halk, ekonomik yönden fazla gelişmiş değildi ve daha çok hayvancılıkla geçiniyorlardı. Her köyün bir knezi ve bunların üzerinde de oberknez vardı. Bu sonuncusu Avusturya işgali sırasında 18. yüzyıl sonunda gelişen bir kurumdur. Vergileri toplayan ve halkın Osmanlı yönetimine karşı temsilciliğini yapanlar bunlardı. Gelecekteki Sırp İhtilali'nin öncüleri Kara Yorgi ve Miloş Obrenoviç de bu tip hayvancılıkla uğraşan ve vergi toplayan knezlerdendi. Osmanlı Sırbistanı'ndaki bu basit hayata karşılık Avusturya Sırbistanı'ndakilerin daha zengin bir hayatı ve iş alanı vardı. Bağımsız kiliseleri ve okulları yanında Karlofça'da (Sremski Karlovci) kurulan bağımsız metropolitlik daha laik bir kültür gelişimini ve eğitimi teşvik ediyordu. Özellikle Babıâli 1766'da İpek Patrikliği'ni lağvedince, Karlofça Sırpların tek dinî merkezi oldu. Bununla birlikte Karlofça'daki kilise zamanla Yunan Kilisesi'nin etkisine girince ulusalcılığın gözünden düştü. Sırplar daha çok Protestan Macar okullarına devam ettiler. Doğuş halindeki Sırp tüccar burjuvazisi, Protestanlık ve aydınlanma dönemi ulusalcılığının etkisi altına girdi.[29] 18. yüzyıldaki Avusturya-Osmanlı savaşları boyunca, her Avusturya işgali Sırbistan'da bağımsızlık isteklerinin güçlenmesiyle sonuçlanmıştır. Yüzyıl boyu süregelen bu etkileşimin bir sonuca ulaşması kaçınılmazdı. Avusturya, 1791 Ziştovi Barışı'yla, 1789'dan beri elde tuttuğu

29 Traian Stoianovich, "The Social Foundations of Balkan Politics 1759-1941", *The Balkans in Transition*, ed. Charles, Barbara Jelavich, California Univ. Press, Berkeley, 1963, s. 297-308.

Levent Şahverdi Arşivi

Osmanlı Sırbistanı'ndan bir kere daha çekildi. Antlaşma hükümleri arasında knezler ve hayduk reisleri için genel af ilanı ve o bölgedeki yeniçeri garnizonlarının çekilmesi de öngörülüyordu. III. Selim kendi reformcu görüşleri doğrultusunda bölgeye iyi bir yönetici tayin etmekte gecikmedi. Bayraktar Hacı Mustafa Paşa, yönetiminden dolayı Sırpların arasında o derece sevildi ki, kendisine "Sırpların Anası" dendi. Tedip ettiği yeniçeriler, Vidinli Pazvantoğlu'na sığındılar, ama paşa, Pazvantoğlu'nun da bölgeye sızmasını önledi. 1801'de Belgrad'a hücum eden yeniçeriler paşayı gafil avlayıp öldürdüler ve İstanbul'a "Hacı Mustafa'nın bir köpek olduğunu, reayadan kurduğu orduyla Müslüman askerlerine saldırdığını"[30] bildirdiler. Gerçekte Mustafa Paşa, devlete isyan eden Vidin âyanına ve başıboş yeniçerilere karşı devletin otoritesini, Sırplardan kurduğu birliklerle savunmuştu. III. Selim devrinin reformcu atmosferi Sırbistan'da dramatik bir biçimde ortadan kalkınca ihtilal ortamı doğmuş oldu.

1803 yılında çoğu köy knezleri, hayduk reisleri, savaşçı rahipler knezlerin önde gelenlerinden Kara Yorgi liderliğinde ayaklandılar. Sırpların bazıları Avusturya ordusunda eğitim görebiliyorlardı. Kara Yorgi de bunlardan biriydi. Avusturya ordusunda bulunan bazı Sırp subaylar da istifa ederek ihtilale katıldılar. Gene Avusturya tebaası olan Sırpların hayır kurumları ve kiliseden mali destek geldi. Örneğin Novisad piskoposu bir miktar cephane ve top gönderdi. Sırbistan'ın dışında bütün Slav halklarının rahipleri halkı ihtilale yardıma çağırdı ve gönüllüler geldi. Rum-Ortodoks Kilisesi'nin ise ihtilale bir yardımı olmadı.

Mücadele başlarken Kara Yorgi, Sultan III. Selim'e başvurdu. III. Selim başlangıçta Sırpların isteklerine karşı anlayışlı davranmak eğiliminde idi, fakat özerklik isteklerini kabul etmedi. İhtilal başlayınca Sırplar, St. Petersburg'a da bir delegasyon yolladılar. Çar I. Aleksandr ayaklanmayı açıkça desteklemedi, hatta sükûnet tavsiye etti, çünkü Rusya Napolyon tehlikesine karşı Osmanlıları yanında tutmak istemekteydi. Ayaklanmanın büyük devletlerden yediği ilk

30 G. Yakşiç, "L'Europe et la résurrection de la Serbie", Paris, 1907, s. 21; Stavrianos, *a.g.e.*, s. 245.

Levent Şahverdi Arşivi

darbe bu olmadı, diplomatik manevralar, Sırpları ihtilalin her aşamasında hayal kırıklığına uğratacaktır.

Osmanlılar bu dönemde hareketi bastıramadı. 1806'da Belgrad ve 1807'de Sırbistan'daki son kale ihtilalcilerin eline geçti. Artık Kara Yorgi özerklikle de yetinmiyordu. Ancak büyük devletler ve Rusya desteklerini çektiler. 1812 yılı Avusturya ve Rusya için Napolyon istilası yılıydı. Kara Yorgi desteksiz kalınca 1813'te Belgrad'ı Türkler geri aldılar. Bir yıl sonra Miloş Obrenoviç, Kara Yorgi'nin yerine geçerek yeniden savaşa başladı. Napolyon'un yenilgisi üzerine Rusya'nın Avrupa'daki gücü ve etkisi artmıştı. Bu sefer Babıâli en zor anında Sırpların özerklik isteğini kabul etti. Sırpların silahlı birlikleri kalıyor, Skupçina denen bir meclis kuruluyordu. Miloş Obrenoviç, "Büyük Knez" olarak tanınıyordu. Belgrad'da bir Osmanlı yeniçeri garnizonu bırakılıyordu. Sırplar yıllık vergilerini vereceklerdi. Miloş, 1817'de tekrar ortaya çıkan ve yönetimi ele geçirmek isteyen Kara Yorgi'yi öldürttü ve başını Belgrad'daki Osmanlı paşasına yolladı. 1829 Edirne Antlaşması'yla Sırbistan'ın hukuken özerkliği, gerçekte bağımsızlığı kabul edildi. Bundan başka Miloş irsî prens oldu. Sırbistan tam bağımsızlığını gerçi 1878 Berlin Kongresi'nde kazanacaktı, ama bu özerklik kesin bir kopuştu ve Osmanlı yönetimi için parçalanmayı haber veren ilk ihtardı. İkincisi, yani Yunan Ayaklanması sonucu Yunanistan'ın bağımsızlığı, devlet reform sancıları ve sarsıntıları arasında çaresizlikle kabul edilmiştir.

Yunan İhtilali başlangıcı ve sonuçları yönünden Avrupa'nın yakından ilgisini çekmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun en zengin tebaasının yaşadığı, stratejik yönden en önemli ülkesindeki ihtilal kısa zamanda büyük devletlerin başlıca sorunu haline geldi. İşte, Yunan bağımsızlığının başlangıçtan beri zaman zaman Avrupa aydınlarının radikalizmine, zaman zaman da diplomatların entrikalarına konu olması 1829'da bağımsızlığını kazanan, Küçük Yunanistan'ın tarihî gelişiminde olumsuz bir renktir. İhtilal patlak verdiğinde Fransa, Akdeniz ve Karadeniz'de ticareti için ciddi rakip olan Yunanlıları desteklemek istemişti. Fransızlar Navarin Baskını'na, parsayı İngilizler ve Rusların toplamaması için katılmıştır.

Levent Şahverdi Arşivi

Kıta Yunanistanı'nın tarımsal üretimi ihtilalden önce üç misli artmıştı. Gelişmeden toprak sahipleri kadar bütün Karadeniz ve Akdeniz limanlarında yaşayan Rum armatörler yararlandı. 1814'te Odessa'da kurulan Philike Hetairia (Filiki Eteria-Dostluk Cemiyeti) büyük ölçüde Karadeniz limanındaki ve Rusya'daki Yunanlı aydın ve tüccarların toplandığı gizli bir cemiyetti. Bu tür cemiyetler birçok yerde kurulmuştur. Hatta bazı yerlerdeki hetairia'lara Bulgarlardan da üye olanlar vardı.[31] Odessa'da kurulan cemiyet en güçlü örgüt idi ve başında Çarın harp yaveri Aleksandr İpsilantis bulunuyordu, cemiyetin gizli onursal başkanı da güya Çarın kendisi idi. Bizim tarihçiler tarafından kesinlikle ifade edildiğinin tersine, bu cemiyetin kıta Yunanistan'ındaki hareket ve ayaklanmalarda öncü bir rolü olduğu kuşkuludur. Philike Hetairia'nın Fenerli Rum beylerinden de üyeleri vardı. Cemiyetin etkin rol oynadığı alanlar, kültür hareketleri, eğitim ve siyasal propaganda olarak sayılabilir. Kuşkusuz cemiyetin faaliyet alanı ve bilançosu bugün bile tam bilinmiyor. Ancak Aleksandr İpsilantis'in başı çektiği Boğdan ve Eflak'taki başarısız ayaklanmada cemiyetin önemli rol oynadığı açıktır.

Yunanistan dışındaki Yunan ulusalcılığı, Navarin müdahalesiyle ve Edirne Antlaşması'ndan sonra Yunanistan kurulunca etkili olmuştur. Bu yurtdışı ulusalcılığın başını çeken tüccar gruplar, cumhuriyetçi aydınların, köylülerin, rahiplerin ayaklanmalarıyla gerçekleşen devletin başına Avrupa'dan getirtilen prensleri kral olarak geçirmekte, en azından büyük devletlerin bu konudaki eğilimine hizmet etmekte bir sakınca görmemişlerdir. 3 Şubat 1830 tarihli Londra Protokolü, Yunanistan'ın bağımsız bir monarşi olmasını öngördüğü halde, Yunanlılar başlangıçta bu hükmü tanımadılar ve Korfu Adası soylularından ve Rus Çarının hariciye nazırlarından Kont Yuanis Capo d'Istria'yı devlet başkanı yaptılar. Capo d'Istria ülke içinde yüksek

31 Bizdeki literatürde bu cemiyetin adı yanlışlıkla Etniki Eteria diye zikredilir. Etniki Eteria (Milli Cemiyet) Yunanistan'ın başkentinde 1894'te subaylar, aydınlar ve tüccarlar tarafından kurulan bir cemiyettir. Sözde Osmanlı egemenliğindeki bütün ırkdaşları kurtarmak için kurulmuş gibi görünse de asıl amacı Makedonya sorununa el atıp Bulgar komiteleriyle mücadele etmekti.

Levent Şahverdi Arşivi

rütbeli kilise görevlileri, toprak sahipleri ve yurtdışında da Metternich başta olmak üzere Restorasyon Avrupası'nın devlet adamlarıyla karşı karşıya geldi. 1831'de Capo d'Istria toprak sahiplerinin tertiplediği bir suikastla yok edildi ve üç büyük devlet, Yunanistan tacını Bavyera Prensi Otto'ya giydirerek işi bitirdiler. Yunan bağımsızlığını Avrupa kendi eseri olarak görüyordu ve Yunanistan adeta vesayet altına alınmıştı. 20 Ekim 1827'de İngiltere, Fransa ve Rusya'nın oluşturduğu müttefik donanmasını Navarin Limanı'nda demirli Osmanlı-Mısır donanmasını yakmaya yönelten nedenlerin başlıcaları, modernleşen ve güçlenen ordusu ile Mısır valisinin Yunanistan'da otorite kurmasından duyulan korkudur. Çünkü Babıâli'nin Yunanlılara vermediği özerkliği, muhtemelen Girit ve Mora valiliği kendisine vaat edilen Mehmed Ali zorla elde edip Yunanistan'a yerleşecekti. Yunanistan'ın özerkliği konusu, Osmanlı-Rus Savaşı sonunda bağımsızlıkla noktalandı, ancak İngiltere küçük bir Yunanistan'ı tercih etmiştir. Navarin olayı büyük devletlerin Yunanistan'ın iç ve dış politikasına müdahalesi için bir başlangıç oldu.

Diğer Balkan ülkelerinin tersine Yunanistan'ın kültür hayatında da Batı Avrupa'nın sorun yaratan etkileri görülmüştür. 18. ve 19. yüzyılların Yunanlı aydını, Avrupa uygarlığına kaynaklık eden bir ülkenin ve halkın üyesi olma bilincine sahipti. Bol miktarda Slavca, Türkçe (ve tabii Arapça-Farsça) kelime ve deyimler içeren halk dilini (Dimotiki) edebî dil olarak kabul etmeme, bu bilincin neden olduğu bir tutumdur. Yunanlılık geçmişle özdeşleştirilmiş ve tıpkı Türklerin Osmanlıcası gibi konuşulmayan bir dil ve yaşayan telaffuzla bağdaşmayan bir imladan oluşan Katarevusa, edebî dil olarak muhafaza edilmiştir. Yunanlının hayatındaki bu dil ikiliği bugüne kadar uzanan siyasal ve kültürel bir sorundur. Yunan Kilisesi de dokunulmaz ulusal bir kurum olarak toplum hayatını geniş ölçüde denetimi altına almış ve ülkedeki laik gelişmeyi önlemiştir. Balkan ulusçuluğunu büyük devletlerin etkilemesi, Balkan halkları arasındaki uzlaşmazlıkların başlıca nedenidir. Bu anlaşmazlık siyasal alanda olduğu gibi kültürel alanda da görülmektedir ve 19. yüzyıldan beri Balkan ulusları arasında sürtüşme yaratmaktadır. 1821'de

Levent Şahverdi Arşivi

Mora İhtilali patlak verdiğinde, sanıldığının tersine Avrupa'nın aydın çevrelerinden önce Bulgarlar, Yunanlıları desteklemeye koştular. Avrupa aydınlarının Perikles devri Yunanistanı'na duyduğu hayranlık ve saygı, Bulgarlarda çağdaş Yunanlılığa karşı da vardı. 19. yüzyıl başlarına kadar Bulgaristan'da modern eğitim büyük ölçüde Rum okullarında yapılıyordu. Balkanlar'ın ticaret dili (*lingua franca)* Rumcaydı. Bulgar tüccar ve aydınlarının birçoğu "hetairia" denen Yunan ulusçu gruplara üye veya sempatizandı ve bu gizli gruplar Bulgaristan'ın her yerine dağılmıştı. Aleksandr İpsilantis ayaklandığı zaman da kendisine önce Bulgar gönüllüler katılmıştı. Eflak-Boğdan'daki başarısızlığa rağmen Mora İhtilali'nde (1770) de aynı şey olmuştu. Mora İhtilali'nde de tanınmış Bulgar gönüllü birliği, Sava Binbaşı'nın komutasındaydı. Bu yardım ve destek iki halkı birbirine yaklaştıracağına ters sonuç yarattı. Yunanlıların tutumundan dolayı Bulgarlar hayal kırıklığına uğramıştı.[32] 1828'de Rusya, Osmanlı devletine savaş açtığında Bulgarlar ikinci bir hayal kırıklığına uğradılar. Savaş boyu, yeni kurulan, yeterli donanım ve eğitimden yoksun Osmanlı ordusu çekilmekteydi ve I. Nikola'nın orduları Tuna'yı geçerek Bulgar toprağına girmişlerdi. 1810'da Eflak'ta Bulgarların kurmuş olduğu *Zemsko Bulgarskoe Voisko* da (Bulgar Yurt Savaşçıları) şimdi Rus ordusuyla birlikte çarpışıyordu ve komutanları Georgi Mamarçev'di. Çar I. Nikola Varna'ya kadar gelmiş, yakın gelecekteki bağımsız Bulgaristan Prensliği konusunda komutanlar ve Bulgar temsilcilerinin görüşlerini onaylamıştı. Ancak ilerleyen Rus ordusunu hastalık, kıtlık ve iç düzensizlik geri çekilmeye mecbur etti. 1829 Edirne Antlaşması sonucu Yunanistan bağımsız olmuş, bütün Balkan halkları da bir şeyler elde ettikleri halde, antlaşmada Bulgaristan söz konusu edilmemişti. Osmanlı borçlarına karşılık rehin olarak elde tutulan Silistre Kalesi'ne komutan tayin edilen Georgi Mamarçev ve Bulgarlar, Sliven'de ayaklandılar. Ayaklanmayı bastırmaya

32 Mercia MacDermott, *A History of Bulgaria,* George Allen and Unwin, Londra, 1962, s. 112; N. Todorov, *Balkanski İzmerenija na Gruçkoto Vustanie ot 1821 Godina. Prinoşut na Bulgarite*, Sofya, 1894, Yunan Ayaklanması'na katılan Bulgar ve diğer Balkanlı gönüllülerin listesini ihtiva etmektedir.

Levent Şahverdi Arşivi

koşanlar Osmanlı birlikleri değil, Rus komutanı General Dibiç'in yolladığı iki yüz kişilik bir Kazak birliğiydi.[1] Rusya bu gibi ulusalcı ayaklanmaları desteklemekten çekiniyor ve müttefiki Avusturya başta olmak üzere Restorasyon Avrupası'nı rahatsız edecek problemlere karışmak istemiyordu. Bu hayal kırıklığı üzerine Mamarçev ve taraftarları Rusya'dan vazgeçtiler ve Bulgaristan'ın zengin tüccarları ile bir ayaklanma hazırlığına giriştiler. Böylece Mamarçev 1835 yılında Tırnovalı zengin tüccar Velho Atanasov Camciyeta'nın başına geçirildiği ve Velho Zavera[2] denen meşhur ayaklanmayı başlattı. Ancak ayaklanmanın daha başında bazı Bulgar çorbacıların Osmanlı yönetimiyle işbirliği yapmaları ve elebaşıların harekât planını ihbar etmeleri sonucu hareket bastırıldı. Olaylar Bulgar ulusçularına labirentten çıkmak için acele örgütlenmiş ayaklanmaların veya dış devlet desteğinin yeterli olmadığını, her şeyden önce bilinçlenmiş bir halkın gerektiğini öğretmişti. Bulgarlar, Bulgar dilindeki eğitimi modernleştirip yaygınlaştırarak Balkan tarihinde orijinal bir ulusalcı program izlediler. Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde özellikle Jön Türklerin hayranlığını çeken ve siyasal programlarını etkileyen modern Bulgar eğitim sistemiyle, Bulgar ulusçuluğunun laikleşmesi de hızlandı. Nihayet bağımsız ulusal kilise için verilen mücadele bu süreci tamamlayacaktır.

19. yüzyılın başlarına kadar Bulgar eğitimi örgütlenmiş değildi, var olan okullar mahalle ve köy mektepleri düzeyindeydi ve program ölü bir dil olan eski Slovence birkaç kitap ve dua metninin ezberletilmesinden ibaretti. Zengin toprak sahipleri ve tüccarların çocukları ise ülkedeki Rum okullarına gidiyorlardı. Bu tabaka Yunanca veya en azından Yunanca deyimler kullanarak bozuk Bulgarca konuşuyor ve Rum burjuvazisinin hayat tarzını izliyordu. Bu etkiyi tamamen olumsuz değerlendirmemek gerekir; bir bakıma Yunanistan'da okuyan Bulgar gençleri aydınlanma düşüncesi ve ulusalcılığa ilk adım atan grupları oluşturuyordu. Fakat genelde Bulgar aydınlarının 19. yüzyıl başlarına kadar bir ulusal kişilik sorunu içinde olmalarının nedeni

1 V. Traikov, *a.g.e.*, s. 128; MacDermott, *a.g.e.*, s. 113.

2 Farsça "zur" kelimesinden Bulgarcaya geçme; isyan demektir.

Levent Şahverdi Arşivi

de Rum eğitimi ve Fener Patrikhanesi'ydi. Bulgar aydınları arasında Yunan dilinin ve hayat tarzının etkisini gösterecek en iyi örnek, ulusal eğitim hareketini başlatan Aprilov'un ulusal kimlik duygusundaki değişmedir. Rusya ve Avrupa'da okuyan Aprilov 1831'e kadar kendisini Yunanlı sayıyordu. İlk defadır ki bir Rus olan, fakat Slavyanofil düşüncenin etkisinde Bulgar tarihini yazan Venelin'i okuyarak Bulgarlık bilincine ulaştı. Venelin kitabında Bulgarların Slav siyasal ve kültürel tarihindeki öncü rolünü parlak bir üslupla vurguluyordu.

Aprilov büyük bir inançla Bulgar eğitimini modernleştirmek ve yaymak için faaliyete geçti. Bulgar ticaret ve manüfaktürünün parlayan merkezi Gabrovo'da ilk modern Bulgar okulunu 1835'te kurdu. Okula şehrin zenginleri (birisi dışında) genellikle itibar etmemişlerdi, ama orta ve fakir sınıf ellerinden gelen yardımı yaptılar.[3] Kısa zamanda okullar yaygınlaştı, Romanya ve Rusya'daki Bulgar tüccarlar Bulgaristan'dakilerden daha çok mali yardımda bulunuyorlardı. 1840'ta Plevne'de ilk kız okulu da açıldı. Böylece Bulgar toplum hayatında kadınlar da öğretmen olarak yerlerini aldı. Bulgar ulusal okullarının yaşaması ve yayılması pek kolay olmadı; Rum rahipler ve metropolitler bu eğitime karşıydılar. Bölgedeki Rum metropolitler, özellikle Rusya'da eğitim gören öğretmenlerin Rus propagandası yaptıklarını, Osmanlı yönetimine doğru yanlış ihbar ediyorlardı. Patrikhane özellikle Rumların yaşadığı merkezlerde Bulgarca eğitimin gelişmesine karşıydı. Mesela Plovdiv (Filibe) metropoliti bu şehirde açılan okulu kapattırmak için Patrikhane'ye müracaat etmişti. Pazarcık metropoliti Hrisantos da şehirdeki Bulgar okulunu kapattırmıştı.[4] 1839'da Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun getirdiği haklarla okullara Fener Patrikhanesi'nin ve Rum din adamlarının müdahalesi önlenmiş ve Bulgar okulları daha rahat faaliyet gösterip yayılabilmişlerdi.

3 Okulda izlenen pedagojik yöntem Bell-Lancaster denen, daha iyi öğrencinin öğretmene, küçük ve az bilgili öğrencinin eğitimi için yardım etmesiydi. Benzer yöntemin daha önce Hint'te, sonra Rusya Müslümanları arasında Usul-i Cedid mekteplerinde izlendiği bilinmektedir. Bu yöntem 19. yüzyılda yaygındı ve kitle eğitiminde yararlı oldu.

4 MacDermott, *a.g.e.*, s. 129.

Levent Şahverdi Arşivi

Bulgar basını da Bulgaristan dışındaki Bulgar tüccarlar ve aydınlar arasında doğmuştur. İlk süreli yayın olan *Lyuboslovie,* Konstantin Fotinov tarafından 1844'te İzmir'de çıkarılmıştır. Ardından 1846'da Leipzig'de Bogorov tarafından *Bulgarski Orel* (Bulgar Kartalı) adlı bir gazete çıkarılmaya başlandı.[5] Tanzimat Fermanı ilan edildiği zaman Bulgarlar kendi örgütlenmeleriyle modern ulusal kurumlarını geliştirme yolundaydılar.

Osmanlı İmparatorluğu'nda ulusçu düşünceyle en geç tanışan unsurlardan birinin Türkler olduğu çok tekrarlanır ve bilinen gerçektir. Bugün Osmanlı İmparatorluğu'nun bir buçuk yüzyılını kapsayan ulusalcı hareketi incelemek için ön planda Balkan dillerindeki yayınları, orijinal belgeleri ve Fener Patrikhanesi ile ilgili arşivleri ve Rusya'nın eski arşivleri ile Rus İmparatorluk Dışişleri arşivlerini incelemek, taramak gerekir. Osmanlı arşivlerindeki resmî Türkçe belgeler ve 19. yüzyıl sonuna kadarki Türkçe basılı malzeme tarihçi açısından ulusalcı hareketleri sadece betimleyen ve dar biçimde yorumlayan kaynaklardır. Cevdet Paşa ve Lütfi tarihlerinde ulusalcılık olaylarının nakledilişi, sadece resmî görüşün izlenmesi veya sansür gerçeğiyle açıklanacak gibi değildir. Osmanlı yönetimi Sırp ve Yunan İhtilali'yle karşı karşıya gelse de ulusalcılık olgusunun gerçek niteliği ve kökenini pek geç anlamışa benzemektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nda ulusalcılık yakın bir tarihî olaydır. Ancak sorunun karışıklığı, inceleme yöntemlerinin ilkelliği ve malzemenin değerlendirilmesi onu münakaşa yaratan puslu bir tarihî dönem haline getirmiştir. Batı Avrupa kavramları ve terminolojisi ve olayın özü ise, birbirleriyle ilgisiz bir zarf ve mazrufu andırır.

Özetle, Babıâli'nin reformcu bürokratları Tanzimat dönemine ulusalcılıktan hoşlanmayan bir tutum içinde girdiler, bu doğaldı. Ama üstlerindeki yükleri ağırlaştıran bir eksiklikleri vardı, Osmanlı uluslarının Yeniçağ'ını yeterince ve doğru anlayamamışlardı.

5 Hristov-Gandjev, *Problemi na Bulgarskoto Vuzrajdane*, Sofya, 1976, s. 709-710.

Levent Şahverdi Arşivi

Midhat Paşa

Levent Şahverdi Arşivi

III

OSMANLI TARİHİNDE BABIÂLİ ASRI

1839 YILI 3 Kasım'ında Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihinde yeni bir dönem açan Hatt-ı Hümayun'u okuyan bürokrat gruba Babıâli diktatörleri denegelmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda reform o gün başlıyor değildi, fakat Babıâli'nin gerçek hükümet dönemi o gün başlıyordu. Osmanlı tarihinde sadrazamların otorite kurduğu devirler olmuştu, ama Tanzimat döneminde sadece sadrazam değil, sadrazamla birlikte etrafındaki bürokrat kadro da yönetime egemen olmuştur. İmparatorluğun modernleşme tarihinin bu çarpıcı döneminde Babıâli bürokratları yönetime hâkimdi. Birinci Meşrutiyet'ten sonra Yıldız Sarayı, İkinci Meşrutiyet'ten sonra ise siyasi bir cemiyet olan İttihat Terakki otoriteyi ele almışlardır. Her üç dönemde de otoriter nitelikli bir yönetim vardı ve sonunda otoriterlik neredeyse modern anlamda bir diktatörlüğe dönüşmüştür. Her üç dönemin siyasal seçkinleri nitelik olarak birbirinden farklıdır. Tanzimat döneminin yöneticileri yakın tarihin en becerikli, yaratıcı kadrolarıydı; bürokrasinin içinde yetişip yükselen devlet memurlarıydı, ikinci dönemde Osmanlı hükümdarları, imparatorluğun tarihinde görülmeyen bir biçimde bütün erki elinde toplamış ve bunu modern bir bürokratik aygıtı ve asıl önemlisi bir ideolojiyi kullanarak yapmışlardır. Kuşkusuz Fatih, Kanuni, Yavuz Selim, IV. Murad ve II. Mahmud da güçlü hükümdarlardı, ama II. Abdülhamid otoritenin parçalanmaya başladığı ve bu parçalanmanın kurumsallaştığı bir ortamda her şeye hükmetmekteydi. Yönetimin şubeleri kadar,

Levent Şahverdi Arşivi

Sultan II. Abdülhamid, 1876
(Fotoğraf: Abdullah Biraderler)

Bir dönüm noktası:
Tanzimat Fermanı

Levent Şahverdi Arşivi

toplumda ideoloji üreten kaynakları da kısmen kontrolü altına almıştı. Üçüncü dönemde otorite Babıâli bürokratlarının ve hükümdarın değil, siyasal bir cemiyetindir. Bu cemiyetin asker-sivil üyeleri siyasal iktidarı bir diktatör partinin ve ideolojinin rehberliğinde kullanmaktaydı. Tarihî koşullar bu üç dönemin ideolojilerinin farklı nitelikte, hiç değilse farklı görünümde olmasını gerektirmiş, fakat yönetim sistemi kesintisiz bir devamlılık ve gelişme göstermiştir.

Babıâli'nin egemenliği bürokrasinin modernleştiği, güçlendiği, dolayısıyla Türkiye tarihinde modern merkeziyetçiliğin kurulduğu dönem demektir. Osmanlı bürokrasisi geleneksel yapısını, ideolojisini, eğitim ve çalışma biçimini, yani kısacası toplumu kontrol etme tekniklerini ve biçimini değiştirmekteydi. 19. yüzyılın Osmanlı lord-bürokrasisi 18. yüzyıldakinden farklıdır, bu farklılaşma kolay nitelendirmelerle anlaşılacak gibi değildir.

18. yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa devletler hukuku sisteminin bir tarafı olarak girdi. Karlofça Antlaşması ilk defa Hıristiyan devletlerle Müslüman bir devlet arasında, Grotius'un esaslarını vazettiği laik bir devletler hukuku sistemine göre biçimlenip imzalanmıştı. Bundan sonra Osmanlı devleti, ticaret, kara ve deniz trafiği ve dış ilişkilerin tümünde devletlerarasında tanınan örf ve âdet ve antlaşma ve diplomasi kurallarına göre hareket etmek ve bu kurallara uymak zorundaydı. Ardından 1718 Pasarofça ve 1739 Belgrad antlaşmalarını izleyen ticaret ve seyrisefain sözleşmeleriyle bu sistem pekişmiştir. Babıâli'de söz sahibi olan yüksek yöneticilerin artık diplomasi ve maliyede uzmanlaşanlardan olması kaçınılmazdı. Nitekim Karlofça Antlaşması sırasındaki müzakereler de aslen kalemiye sınıfından olan Rami Mehmed Paşa'nın gelecekteki sadrazamlığını hazırladı. Gene aynı olay Mavrokordatolar gibi Fenerli Rum bürokratların da yıldızının parlamasına neden oldu. 18. yüzyılda dış ilişkilerle görevli büroların memurlarını, en başta reisülküttabı parlak bir kariyer bekliyordu. Tarihî şartlar Osmanlı devletinin yüksek bürokrasisinin önceki dönemlere göre farklı niteliklere sahip olmasını gerektiriyordu. Gene 18. yüzyılın okuryazar zümresi de klasik dönemin okuryazarından *(literate)* farklıydı. Bu yüzyılda Batı

Levent Şahverdi Arşivi

kültürü ile ilişki, Batı'yı tanımak eğilimi yanında Batı dillerine karşı ilgi başladı. Tanzimat'ın kalemde yetişirken Batı dillerini öğrenen ve Batı kültürünü edinen bürokrasisi, 18. yüzyıldan beri göze çarpan bir gelişmenin ürünüdür ve klasik dönem Osmanlı kalem efendilerinden farklı bir gruptur.

Farklılaşma gerçi değişen tarihî şartlardan ileri gelmektedir, ama Tanzimat adamlarının tarihi zorlayan şahsiyetler olmalarının da bunda payı vardır. Osmanlı bürokrasisini farklı eğitime ve farklı dünya görüşüne, hızla değişen tarih zorlamıştır, ama Tanzimat devrinin devlet adamları da kendilerini değiştirme ve toplumlarını ileri götürme bilincine sahiptirler. Bu yönleriyle de tarihimizi yapan insanlar arasında anılmışlardır. Dönemin sadrazamlarının ve hatta başkentteki yabancı devlet büyükelçilerinin bazılarının, tarihçinin ilgisini 16. yüzyılın ülkeler fetheden serdarlarından, vezirlerinden daha çok çekmesi boşuna değildir. Tanzimat devrinin adamları, değişen ve sarsılan bir ortamda yeni bir düzen yaratan, en azından yaratma çabasında olan kişilerdir. Değişiklik taraftarları kadar tutucular bile zamanlarına ve geçmişe daha bilinçli olarak bakmaktaydılar. 15-16. yüzyılların büyük adamları ise oturmuş bir Osmanlı düzeninin doğal ürünleri, görevini yapan aktörleridir.

Tanzimat döneminin devlet adamları otoriter bir yönetimin temsilcileridir. Bu otoriter yöneticilerin demokrasi gibi bir ideale ve demokratik yönetime uzak davranışlı oldukları açıktır. Ancak onların başlattıkları ve kısmen başardıkları reformlar Osmanlı toplumunda siyasal modernleşmeyi de hazırladı. Eski devirde tek elde toplanan otorite bu yeni toplumda çeşitli odaklara kaymaktaydı. Yani yönetim örgütünün birtakım şubeleri ve toplum hayatında birtakım kurumlar iktidara katılmaya değilse bile denetlemeye aday olma yolundaydılar. Padişah ve sadrazamın otoritesine bir ölçüde hariciye nazırı, serasker, maliye nazırı; vilayetlerde valinin otoritesine ise defterdarlar, ordu kumandanları katılmaktaydı. Ortodoks Kilisesi'nin Hıristiyanlar üzerindeki yaygın ve üstün yönetimi ise Protestanlar gibi yeni ortaya çıkan cemaatler ve yeni kurulan milli kiliseler arasında parçalanacaktır. Laik bir hukuk ve eğitimin

Levent Şahverdi Arşivi

gelişmesinden dolayı ulemanın toplumsal kontrolü gerilemekteydi. Nihayet laik eğitim düzeninin başladığı modern okullar kurulmuş ve basının hayata girişiyle toplumda ideolojiyi üreten yeni merkezler ortaya çıkmıştı. Bu yenilikler mutlak bir yaygınlık ve başatlık düzeyine ulaşamamıştı, ama eski düzenin aleyhine gelişmekteydiler. Böyle bir toplumu tek elden yönetmeye kalkan diktatör padişah II. bile ecdadına göre güçlük çekecek ve yeni yöntemler denemek zorunda kalacaktır. Dedesi II. Mahmud'dan çok daha masum, kanuna uyan bir hükümdar olduğu halde Osmanlı tarihinin despot padişahı diye bilinmesinin nedeni budur. Öncekiler geleneğin ve usulün gereğini yerine getirmişlerdi. O ise aynı şeyi yapmak için Tanzimat'tan beri kurulup gelişen idare ve hukuk sistemini omuzlamak, kısacası yarım yüzyıl önceki bir Osmanlı hükümdarının bazı haklarına sahip olmak için hukuku rafa kaldırmak zorunda kalmıştı. Çünkü toplum değişmiş, 19. yüzyılın Osmanlı toplumunda insanın hayatı ve maddi varlığı geçmiş yüzyıllardakinden çok daha pahalı ve dokunulmaz olmuştu. Bunu abartmalı bir hüküm olarak görmemek ve insan hakları konusunda, Tanzimat döneminin getirdiği yeniliklerin zaman zaman nasıl tepkilerle karşılaştığını düşünmek gerekir. Tanzimat dönemi tebaanın hakları konusunda üç aşamada önemli bir başlangıç sayılmalıdır: Köleliğin kaldırılması, Müslim-gayrimüslim tebaa arasında eşitlik sağlamak ve yönetilenlerin can, mal güvenliği ve haysiyetinin korunması çabaları.

Daha 1830'da Hıristiyan kölelerin özgürlüğünü veren bir ferman çıkarılmıştı. Bunun, daha çok savaş esirleri veya korsanlık faaliyeti sonucu özgürlüğünü kaybedenleri kapsadığı açıktır. Fakat Tanzimat döneminin asıl önemli hukuki belgesi, Şubat 1857'de Sultan Abdülmecid'in çıkardığı ve zenci köle ticaretini yasaklayan ünlü fermanıdır. Ferman, Hicaz bölgesini bu hükmün dışında bıraktığı halde, ön planda Mekke şerifi ve Hicaz ulemasının tepkisini çekti.[1] Esaretin kaldırıl-

1 B. Lewis, "The Tanzimat and Social Equality", *Economie et Sociétés dans l'Empire Ottoman,* colloques inter. du CNRS, No: 601, s. 49; G. Young, *Corps de Droit Ottoman II*, s. 171-172'den, Osmanlıca metin *Düstur*, I, c. IV, s. 367, 1295 baskısı. Bu fermandan tam on yıl önce, Sultan Abdülmecid zenci köleleri azat

Levent Şahverdi Arşivi

ması konusunda bu bölge hep tepki göstermiştir. Midhat Paşa 1876 Anayasası hazırlanırken verdiği taslakta hâlâ köleliğin yasaklanmasından söz ettiğine ve saray başta, hâlâ her yerde halayık, harem ağası dolu olduğuna göre, 1857 fermanının kesin ve tutarlı bir uygulama getirdiğini söylemek mümkün değildir. Ama bu alanda eski hukukun ve geleneğin egemenliği kırılmıştı. İkinci Meşrutiyet döneminde daha kesin ve yaygın bir yasaklama getirildi. Şurasını belirtmek gerekir ki, bazı istisnalara rağmen kölelik yaygın bir üretim gücü olarak kullanılmamış, böyle bir plantasyon sistemi de görülmemiştir.

1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile 1856 Islahat Fermanı'nın asıl ağırlık noktaları, Müslim ve gayrimüslim tebaa arasında eşitliği sağlamaya yönelik hükümlerdir. Bu gelişme o zamanki toplumda büyük gürültü kopardığı gibi, bugün de her görüşten tarihçiler arasında farklı yorumlara konu olmaktadır. Eşitlik konusunun Avrupa devletleri tarafından telkin edildiği, bazı 19. yüzyıl diplomatlarının notlarına dayanarak benimseniyor. Oysa Avrupa devletleri için bütün gayrimüslimlere eşitlik statüsünün verilmesi ne demekti? Rusya için Katoliklerin, hele Yahudilerin böyle bir statüye sahip olmaları kendi imparatorluğunda bile söz konusu değildi ve istenmeyen bir gelişme olurdu. Metternich-Schwarzenberg Avusturyası da bu gibi değişiklikleri kendi bünyesindeki kaynamalar açısından telkin etmek ve gerçekleştiğini görmekten çekinirdi. Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gayrimüslimlerle, sadece Katolik inançlılar açısından ilgilendiği açıktı. 1840'lardan beri bu konudaki gelişmeleri hayırhah bir biçimde izleyen ve teşvik eden belki İngiltere'ydi. Kaldı ki Hıristiyanlar konusunda devletin tutarlı ve devamlı bir politika çizgileri olduğunu söylemek de mümkün değildir. 1860'tan sonra Avusturya-Macaristan, Dışişleri Bakanı Kont Andrássy'nin ana hatlarını çizdiği, Balkan Hıristiyanlarına, ön planda Bosna-Hersek'e yönelik müdahaleci bir politika izlemeye başladı. Rusya, Bulgar Kilisesi'nin bağımsızlığı konusunda daha istikrarsız bir politika

eden ve zenci köleliği yasaklayan bir irade daha çıkarmış olmalıdır ki, İngiltere hükümeti bunun için ve İrlandalı fakirlere yapılan Osmanlı yardımı için teşekkür etmişti. *Başb. Arş. İrad-Har.*, No: 1888, 17 C. 1263 (2 Haziran 1847) kayıt.

Levent Şahverdi Arşivi

izledi. Her dinden tebaanın eşitliği prensibi, sadece Avrupa'nın bu konudaki ısrarının değil, ama en azından o derecede ısrarlı yenilikçi bürokratların izlediği politikanın sonucudur. Tanzimatçı grup, eşitlik ilkesinin gerçekleştirilmesini imparatorluğun selameti açısından hayati önemde görmüştür.

Her dinden tebaanın eşitliği ilkesine, mutaassıp Müslümanlar tepki göstermekte gecikmediler, hatta Mekke şerifi ve etrafındaki ulema Tanzimat bürokrasisini "küfürle" suçlayan fetva da çıkardılar. Vilayetlerde halk bu kuralı duymazlığa geldi. Müslüman ve gayrimüslim üyelerin birlikte istişareye çağrıldığı memleket meclislerinde bazı Müslüman üyeler gayrimüslimlere hakaretten geri kalmadılar. Trablusşam'da Tanzimat'ın getirdiği eşitlik kuralına güvenerek cenazelerini eskisi gibi merkep üstünde değil de çarşı içinde omuzlar üzerinde taşıyan Hıristiyan grubuna bir grup Müslüman saldırdı. Osmanlı ülkeleri ilginçtir. Bu suçlu Müslümanlar zabtiyeden kaçıp Cebel'deki bir Hıristiyan manastıra sığındılar, bazıları papaz elbisesiyle manastırdan manastıra geçtiğini sorgulaması sırasında itiraf etti.[2]

Ama mutaassıp Müslümanlar kadar, Rum-Ortodoks Kilisesi de bu ilkeye karşıydı. İmparatorlukta örneğin Protestanlığın gelişip güçlenmesi ve şimdiki hukuki ve toplumsal statüsü değişen bir Musevi cemaati her şeyden önce Hıristiyanları rahatsız ediyordu. Nitekim 1850 yılında, Yanya, Tırhala, Selanik gibi Rumeli vilayetlerindeki Rumlar, Museviler aleyhinde "iğneli fıçı" hikâyeleri ileri süren alışılmış şikâyet dilekçelerinden bir sürüsünü daha grup grup Babıâli'ye sundular. Dilekçelerde, "Meryem Ana'nın bir kadın ve çocuğa rüyada göründüğü, Yahudilerle ticaret yapılmamasını kendilerine tembih ettiği" belirtiliyordu.[3]

Tanzimat yönetimi, her dinden tebaa arasında eşitliği sağlamaya yönelik faaliyetler ve yasal düzenlemeler konusunda başından beri ısrarlıydı. Gerçi bu ilke ne zihinlerinde ne de uygulamada laik ve demokratik bir toplumda bulunması gereken bir düzeye ulaşmıştı

2 B. Lewis, a.g.m., s. 52; Cevdet, *Tezâkir*, s. 111'den naklen; *Başb. Arş. İrad. Mec. Vâlâ*, No: 5184.

3 *Başb. Arş. İrad-Har.*, No: 3902.

Levent Şahverdi Arşivi

ama 19. yüzyıl Avrupa tarihindeki yaygın antisemit olaylara, yer yer kurumlaşmış dinî-etnik ayırıcılığa bakarsak, hemen hemen hiçbir toplum ve ülkenin bu konuda arzulanan düzeye ulaşamadığı görülür. Tanzimat yönetimi bu alanda Türkiye tarihinde cesur ve önemli adımlar attı ve laik bir gelişmeyi başlattı. Aynı dinden uyruklar arasında eşitliği sağlamaya yönelik başarısız bir denemeye girişen ilk Müslüman ülke, 18. yüzyıl sonunda Şahin Giray'ın yönetimi sırasında Kırım Hanlığı olmuştu; şimdi Osmanlı İmparatorluğu bu alanda, sadece Müslümanların yönettiği bir ülke olarak değil, hatta bir 19. yüzyıl imparatorluğu olarak ilginç ve olumlu gelişmeleri gerekleştiriyordu.

Yönetilenlerin can güvenliği ve insan olarak haysiyet ve haklarına saygı açısından, Tanzimat bürokrasisi ilginç bir düşünce yapısına sahipti. Bu yönüyle Tanzimat dönemi, Türkiye tarihinde anayasal monarşi hareketinin öncüsüdür. Tanzimat devrinin ünlü diplomatı ve devlet adamı Sadık Rifat Paşa'nın (1807-1857) şu sözleri, yenilikçi grup arasındaki düşünceleri yansıtmaktadır: "Milletin nüfusunun artması, ülkenin imarı, asayişin sağlanması esas meseledir. Avrupa'da hiçbir hükümdar ve yönetim kanuna mugayir (aykırı) icraatta bulunmaz. Rüşvetle iş görülmez, ehliyetsiz memur tayin edilmez ve memurlar keyfî olarak görevlerinden atılıp cezalandırılmazlar. Asker kanun dairesinde ahzedilir, vergi kanununa göre tespit edilip toplanır. Bundan başka maarife önem verilir, dilini okumayan bir tebaanın varlığından söz etmek mümkün değildir, böyle bir tebaa yok mesabesindedir. Ayrıca mesken masûniyeti vardır, seyahat serbestîsi vardır." Paşa devamla, sırık hamallığının insan haysiyetine mugayir bir geçim yolu olduğunu da belirtmektedir. Yeni aydınlanma havasını yansıtan bu düşünceleri dışında, Sadık Rifat Paşa, Osmanlı siyasal edebiyatında, Prof. E. Kuran'ın da işaret ettiği gibi, ilk defa olarak "hükümdar"ın da hukuk-ı millet'e tabi olmasından söz etmektedir. İslam nazariyesinde böyle bir prensibe rastlanamaz, hükümdar klasik dönemde ancak "şeriat-i garra"ya tabi olacaktır.[4] Şu ifadeden de açıkça

4 E. Kuran, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İnsan Hakları ve Sadık Rifat Paşa", *Türk Tarih Kongresi*, VIII/2, Ankara 1981, s. 1452-53.

Levent Şahverdi Arşivi

görüldüğü üzere Tanzimat dönemi bürokratları idari, mali konular ve ceza hukuku alanında Avrupa hukuk mevzuatını kabule hazır bir zihniyete sahiptir.

Babıâli, yönetilenlere karşı baskı, angarya ve zorbalıktan kaçınılması için sürekli iradeler çıkarttırıyor, haksız işlemleri soruşturup, usulsüzlük yapan yöneticileri cezalandırıyordu. Yöneticilerin, yüzyılların getirdiği despotizm geleneğinden kurtulmaları kolay görünmüyordu; ama göze çarpan gelişmeler ve gayretin varlığı da inkâr edilemezdi. 1852 Mayısı'nda Silistre Valisi Tosun Paşa Üsküp'te bazı memurların ahaliye sopa attığını ve zor kullandıklarını Babıâli'ye ihbar ediyordu. Babıâli bütün vilayetlere, işkence ve zora başvurmayı yasaklayan padişah iradelerinden birini daha yolladı.[5] İzmir'de afyon kaçakçılığı ile tutuklananlara yapılan işkence Babıâli'den gönderilen müfettişlerce soruşturulurken,[6] bir başka yerde halka eziyet eden muhtarlar cezalandırılıyor, yöneticilerin köylülerden bedavaya yiyip içmeleri yasaklanıyor,[7] öte yanda Aynaroz kazası müdürü, rahiplerden birinin ölümüne sebep olduğu için kürek cezasına çarptırılıyordu.[8] Yöneticilerin angarya uygulatmak, usulsüz vergi toplamak gibi kanunsuz işlemlerine ait etraflı sorgu raporları ve muhakeme ve cezalandırma kararlarına dönemin kayıtları arasında sıkça rastlanmaktadır.[9] Gerçi öbür yandan, geleneksel despotizmi yansıtan zıt örnekler de göze çarpmakta ve yaşamaktadır. İstanbul'da sadrazam paşa, vilayetlerde yöneticiler çarşı pazarı teftiş etmekte, uygunsuz esnafı falakaya yatırmakta, muhakemesiz hapsetmektedirler. Geçiş döneminin bu garabeti, Türkiye bürokrasisinin yenilikçi ve hukuk üstünlüğüne yatkın zihniyetiyle, uygulamadaki despot davranışından oluşan çelişik bir tutumdur ve halen yaşamaktadır.

---

5 *Başb. Arş. İrad-Mec. Vâlâ,* No: 8340 (15 Receb 1268-5 Mayıs 1852).

6 *Başb. Arş. İrad-Mec. Vâlâ,* No: 8864 (14 CA. 1268-6 Mart 1852).

7 *Başb. Arş. İrad-Mec. Vâla,* No: 6933.

8 *Başb. Arş. İrad-Mec. Vâla,* No: 12737 (16 S. 1270-12 Temmuz 1854).

9 "Ankara vilayetinde görülen yolsuz ve kanunsuz ahvale dair layiha", *Başb. Arş. İrad-Dah.*, No: 6493.

Levent Şahverdi Arşivi

Osmanlı toplumunda cemaat tipi örgütlenme ortadan kalkmamış, ama gerilemeye başlamıştı. Bireyler bir zaman sonra dinî özdeşleşmeden çok, ekonomik ve siyasal özdeşleşme ile bir araya gelmeye başlayacaktır. Yarım yüzyıl sonra ayrı dinden insanlar bir siyasi cemiyetin etrafında Meşrutiyet devrimine katılacaklardı. 19. yüzyıl başlarındaki bir Fenerli Rum beyi, bir Ermeni amirası, hatta genç Cevdet Efendi, ileride vezirliği zamanında böyle bir gelişmenin olacağını tasavvur bile edemezlerdi. Tanzimat'ın otoriter ortamında geleceğin özgürlükçü mücadelesi, en azından özgür düşünce ve modern siyasal gelişmeler filizlenebilecekti. Modern siyasal gruplaşma ve gelişmeleri yaşamak için Osmanlı toplumu çok beklemedi. Bürokratlar arasındaki kişilik ve çıkar çatışmaları az zaman sonra siyasal bir muhalefete dönüştü. Bu dönüşüm kendiliğinden olmadı, rastlantı da değildi. 19. yüzyılın ikinci yarısında toplumsal ortam böyle bir gelişmeyi zorunlu olarak hazırlamıştı. Sadrazam Âli Paşa'ya memuriyetindeki terfi sorunu yüzünden düşman olan Ziya Paşa'nın bütün muhalefetini bu nedene indirgemek pek doğru değildir. Aksi takdirde memuriyette uğranan haksızlık, siyasal içerikli bir muhalefete kadar nasıl dönüşebilirdi? Tanzimat'ın başında reformları asker ve sivil yöneticiler birlikte yürütüyorlardı, muhalefet kadrolarını da birlikte oluşturdular.

II. Mahmud'dan sonra ordu, reformcu bir görüşle yeniden kurulmuştu ve ordu, reformcu grubun mutaassıp ulemaya, taşradaki âyanlara ve tabii onların etkisindeki halk kesimine karşı güvencesi ve müttefikiydi. Mustafa Reşid Paşa'nın yanında Serasker Rıza Paşa'nın bulunması ve Reşid Paşa'nın ilk andaki reform girişimlerini Rıza Paşa'nın askerî reformlarda tamamlaması bir rastlantı değildir.[10] Tanzimat hareketinin yarattığı tepki önemsenmeyecek gibi değildir; bununla beraber Tanzimat paşalarını hem halkın hem de

10 Serasker Rıza Paşa ve Mustafa Reşid Paşa arasında bazı yazarların ileri sürdüğü reformculuk-tutuculuk gibi bir kutuplaşmanın varlığı doğru değildir. Çekişmenin, Tanzimat bürokratları için tipik olan kişisel rekabete dayandığı anlaşılıyor. Nitekim Rıza Paşa da Reşid Paşa da gereğine göre Tanzimat'ın öngördüğü reformları uygulamaktan geri kalmamışlardır.

Levent Şahverdi Arşivi

bürokrasinin büyük kesiminden kopuk, büyük devletlerin desteğinde ve emrinde küçük bir reformcu grup olarak nitelendirmek pek insaflı değildir. Evvela Tanzimat paşaları bir partinin üyeleri gibi aynı ideali ve politikayı benimsemiş değillerdi. Mustafa Reşid Paşa ile onun tarafları sayılan Ahmed Cevdet Paşa arasında yetişme ve dünya görüşü bakımından büyük fark vardır; gene Âli Paşa ile Fuad Paşa için de beraberliklerine rağmen aynı durum söz konusudur. Bundan başka paşaların sempati duydukları İngiltere ve Fransa arasında politik uyum olmadığı açıktır. Tutucu blok denilen Avusturya ve Rusya'nın Tanzimat karşısında birbirlerinden çok farklı bir tutum takındıkları bilinmektedir. Osmanlı reformlarında liberal düşünce kadar tutuculuk, Avrupa politikasına yakınlık kadar dış devletlerin etkisi ve etkileme çabalarına gösterilen tepki iç içedir. Tanzimat Fermanı'nı, 1838'de İngiltere ile yapılan Baltalimanı Ticaret Sözleşmesi'nin bir ürünü ve gereği olarak değerlendirmek de yaygın bir görüştür. Ancak İngiltere ile yapılan ve gerçekten Osmanlı ekonomisi için kaçınılmaz bir girdap olan ticaret sözleşmesinin Kasım 1839'da ilan edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu nasıl etkilediği doğrusu bilmecedir, çünkü fermanın içeriğini etraflıca gözden geçirdiğimizde bu bağlantı kolay kurulamamaktadır. Fermanda yer alan mal ve kazanç güvenliği ilkesinin ön planda İngiliz dış ticareti için öngörüldüğü ileri sürülmektedir. Bir ülkede her dinden tebaaya kanun karşısında eşit muamele, can ve mal güvenliği vaat etmek ve müsadere ile iltizamın kaldırılacağını ilan etmek gibi ileriye dönük olumlu bir gelişmeyi mutlaka emperyalist Avrupa'nın bir oyunu olarak değerlendirmemek gerekir. Gerçi fermanda yed-i vahid (tekel) denen belanın kaldırılmış olduğundan söz edilmektedir (yed-i vahid belirli ürünlere devlet tarafından konan mübayaa tekelidir). Modern bir ekonomik düzende yeri olmayan ve ticari serbestîye aykırı ve gelişmeyi önleyen böyle bir sistemden kurtulmak maalesef ve ancak 1838 Ticaret Sözleşmesi'yle gerçekleşmiştir ve bu, Tanzimat döneminin daha baştan girdiği bir çıkmaz ve girdaptır. Ancak "yed-i vahidden çok şükür kurtulunduğu" ibaresinin

Levent Şahverdi Arşivi

bu fermanda yer almasının, Baltalimanı'ndaki sözleşmenin 1839 Kasım olayını hazırlayan başat neden olduğunu ileri sürmeye yeterli olmadığı açıktır. Yed-i vahid sisteminden asıl yaka silkenler, tarlasındaki ürünü istediği gibi kaldırıp emeğinden yararlanamayan geniş köylü kitlesi idi. Üstelik bu tip ticari gelişmeler ta 18. yüzyıla kadar uzanmaktadır ve Tanzimat Fermanı ile arada kaçınılmaz bir bağ olması da şart değildir.

Aslında Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun, üslubu ve dayandığı gelenek açısından, Osmanlı devlet hayatında özgün bir belge sayılmaması gerekir. Her hükümdar tahta çıktığında ve zaman zaman da ülkede yaygınlaşan adaletsiz uygulamalar ve kötü yönetimi önlemek amacıyla bu gibi adaletnameler çıkarmaktaydı.[11] Ferman, içeriğindeki yeniliklere rağmen geleneksel özellikleri taşıyan bir belgedir. Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu öncekilerden ayıran başlıca özelliklerden biri, Babıâli bürokratlarının düşünüşünü ve tasarılarını yansıtması, daha doğrusu onlar tarafından kaleme alınmış olmasıdır. Bu görüş ve tasarılar, liberal bir iktisadi anlayışın ve ona yönelik yeni bir yönetim modelinin gerçekleştirilmesi istemine dayanmaktaydı. Reşid Paşa ve taraftarları, kuşkusuz çağdaş Avrupa'nın devlet ve toplum sisteminden etkilendikleri için bu görüşlere sahiptiler, ama bu onların doğrudan İngiliz telkinine kapıldıkları anlamına gelmez, böyle bir telkin ve ilişkinin varlığını belgelemek de mümkün olmamıştır.[12] Tanzimat Fermanı'nın hazırlanmasında dış etki kuşkusuz vardır. En başta Avrupa dünyasının büyüyen gücüne karşı imparatorluğu ayakta tutmak endişesinin varlığı ve nihayet fermanda öngörülen

11 İnalcık, "Gülhane Hatt-ı Hümayunu", *TTK Belleten*, 112, s. 616-618.

12 İngiltere elçisi Lord Stratford de Redcliffe'in (Canning) Tanzimat adamlarına direktifler verip onları yönettiği son yılların moda görüşü olmuştur. Bu görüşün başlıca kaynağı olan elçinin hatıratını tenkitçi bir gözle değerlendirmek ise pek düşünülmemiştir. Müsveddelerine son anda bakabildiğim Yalçın Küçük'ün *Türk Aydını* kitabında bunu yaptığını görmek çok sevindirici oldu. Tanzimat adamlarının Canning'e ne kadar bağlı olduğunu bilemeyiz ama günümüz sosyal bilimcilerinin çok bağlı olduğu açıktır. En azından tarihçilik açısından bir yöntem yanlışlığı *Türk Aydını*'nda belge üzerinde yapılan bir yargılamayla düzeltilmiş oluyor.

Levent Şahverdi Arşivi

haklar ve getirilmek istenen düzenin örneğinin Avrupa dünyası olduğu tartışılmaz gerçeklerdir. Fakat bu düzenin gerçekleştirilmesinde her zaman ihtiyatla hareket edilecektir. Bütün bu gerçekler, Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşmesinin ve toplumun siyasal ve kültürel gelişmesinin manifestosu denilen Tanzimat Fermanı'nın olumsuz değil olumlu yönleridir. Fermanın dibacesinde yüz elli yıldır devletin eski kuvvet ve zenginliğinin güçsüzlük ve fakirliğe dönüştüğü belirtilerek öngörülen tedbirlerin sıralanmasına geçiliyor. Ferman güçsüzlük ve fakirliğin şeriat ve kanunlara uymamaktan ileri geldiğini usulen tekrarlıyor. Osmanlı tarihinde ilk defadır ki böyle bir ferman tarihe bakarak geleceği planlayan yöneticilerin görüşünü yansıtıyor; klasik ıslahatçıların tersine, bir restorasyonu değil, yeni bir düzenlemeyi öngörüyordu. 1839 yılında, son yüz elli yılın yarattığı buhrandan yeni program ve girişimlerle kurtulmak bilincine ulaşan bürokratların kaleme aldığı ferman, bu yönüyle yenilikçi ve ilerici bir nitelikteydi. Reform hareketinin başını çekenler bir ölçüde tarihin akışına yön verdiklerini ve gelecekle hesaplaşmak zorunda olduklarını biliyorlardı. 1826'da yeniçerilerin imha edildiği kanlı olaya Vaka-i Hayriye denmişti. 1839 Kasım'ında Gülhane'de ünlü fermanı okuyanlar, Tanzimat-ı Hayriye diye "hayırlı düzenlemelerin yapılacağı hayırlı bir devri" açtıklarını ileri sürüyorlardı. 1839 yılında Gülhane Fermanı'nın okunuşunda uluslararası diplomasinin asıl önemli etkisi 1833 Hünkâr İskelesi Antlaşması'yla Rusya'ya verilen Ortodoks tebaa üzerindeki protektora (himaye) hakkının tesirsiz hale getirilmesidir. Gerçekten fermanın ilanıyla, Rusya'nın Ortodoksları himaye bahanesiyle muhtemel müdahaleleri önleniyordu. Tanzimatçı grubun bu manevrasını, kuşkusuz İngiltere ve Fransa da destekliyorlardı. Bu yöntemi Osmanlı bürokrasisi bundan sonra sık sık kullanacak, dâhildeki hukuki düzenlemeleri, Avrupa'nın azınlık hakları konusundaki müdahalelerine karşı ileri süreceklerdir.

Tanzimat Fermanı'nı birçok yazar anayasal içeriği açısından incelemiştir. Prof. Yavuz Abadan'ın, "fermanda asıl bir hedefe giden mantıki bir usul olmadığı ve çizilen hukuki programın sistemsiz ve

Levent Şahverdi Arşivi

tertipsiz olduğunu"[13] belirtmesi kuşkusuz doğrudur. Ancak Gülhane Hatt-ı Hümayunu, geleneksel üsluplu ve biçimli bir fermandı ve bütün dünyadaki anayasal gelişmelerin başlangıcı olan benzeri fermanların özelliği onda da vardı. Böyle bir belgede kişi dokunulmazlığı gibi modern bir anayasal kurumun yanında ceza hukuku ile ilgili prensiplerin, nihayet vergi ve asker toplama işinin bir arada ele alınması geleneksel üsluptan ileri gelmemektedir ki, böyle bir fermanda mesela kıyafet nizamnamesi bile pekâlâ yer alabilir ve usule aykırı olmazdı. Bundan başka, Tanzimat Fermanı vergi adaletinden, iltizamın kaldırılmasından söz etse de halkın mali denetiminden söz edemeyeceğine göre 19. yüzyıla özgü modern anayasal sistemi getiren bir belge olmadığı açıktır. Buna karşılık Tanzimat Fermanı, tebaanın hayatını, canını, dinî inancını güvence altına alan, ama bu güvenceyi hükümdarın inayetine değil, çıkarılacak kanunlara ve ön planda yeni düzenlemelere bağlayan bir belgeydi. Bu nedenledir ki Tanzimat Fermanı anayasal gelişmemizin başlangıcı sayılıyor ve ona hukuk devleti olma yolunda ilk manifesto diyoruz. Ferman, ideoloji ve yaptırım olarak görünüşte geleneksel ve alışılmış bir ifade kullanıyor. Şeriattan, şeriata bağlılıktan söz ediyor, şeriat ve kanuna uymayanların Tanrı'nın lanetine uğramalarını diliyor. Ne var ki bu bir görünüş ve gösterişti. Fermanı kaleme alanlar, gayrimüslim tebaaya hak ve eşitlik verilmezse devlet ve toplumun ilerleme ve buhrandan kurtulma şansının olmadığını biliyorlardı ve şeriatın dışında laik kurumların toplumda yayılması Tanzimatçı devlet adamlarının açtığı çığırla mümkün oldu. Osmanlı devleti yıkılana kadar laik ideolojisinin resmen sözü edilmemiştir ama laik uygulamaya 19. yüzyılda adım atılmıştır.

Tanzimat Fermanı ile yargılamasız kimsenin cezalandırılamayacağı, mal ve mülkünün müsadere edilemeyeceği hükmü getirildi. Bu hüküm, gerçekte hukuk devletinin gerçekleşmesinde önemli bir aşamadır ve gelecekteki demokratik gelişme için ön şarttır. Bu

13 Y. Abadan, "Tanzimat Fermanı'nın Tahlili", *Tanzimat I,* İstanbul 1940, s. 31-58.

Levent Şahverdi Arşivi

hükümle Tanzimatçı grubun kendi hayat ve servetlerini de güvence altına aldıkları doğru olarak çok tekrarlanmıştır. Ancak bunu yöneticilerin bir entrikası veya kendi küçük gruplarının çıkarlarını güven altına almaları diye yorumlamak yanıltıcı olur. Hatt-ı Hümayun'u ilan eden padişahın bile, bu hükmü canıgönülden onayladığına kuşku yoktur. Osmanlı toplumunun müsadere ve siyaset cezasına karşı dokunulmazlığı olan tek grubu, ulema idi. Zaman zaman doğru veya eğri eylemlerinden dolayı büyük yöneticiler bir emirle yok edilirler ve servetlerine el konurdu. Osmanlı hanedanının erkek üyeleri de hayatlarından emin olmadan yaşarlardı. Sözde ak bahtlılar olan Osmanlı ailesinin şehzadeleri, tahta çıkamazlarsa kara bahtlılar olurlardı. Saltanatta gözü olmayanlar bile, kendi adlarına ayaklanıp ortalığı karıştıracak muhalif kitlenin varlığından dolayı padişah olan kardeşleri tarafından katledilebilirdi. Tanzimat Fermanı, Mustafa Reşid Paşa ve arkadaşlarından önce Sultan Abdülmecid'in şehzadelerinin hayatını güvence altına almıştır. Osmanlı hanedanı, kadınlı erkekli bütün üyeleriyle birlikte bir sofranın etrafına oturma mutluluğuna da Cumhuriyet'in ilanından sonra Halife Abdülmecid Efendi'nin bir davetiyle erişmişti.[14] Hayatları boyu birbirlerinden korkarak yaşayan, toplumun dirliği için birbirlerini katlettirenlere şimdi hayat hakkı tanınmıştı. Yönetici sınıfın hayat ve servetlerinin güvenceden uzak olduğu Osmanlı toplumunda irsî bir aristokrasi (soyluluk) gelişememiştir. Toprağı kontrol eden bazı grupların bu statüyü irsen devam ettirdikleri açıktır. Ancak irsiyetin kurumsallaşması ile güvence altında yaşayıp güçlenen bir feodal sınıfın olmadığı da açıktır. Bu durum sadece Türkler için değil, Osmanlı egemenliğindeki halkların çoğu için söz konusudur. Bu nedenle bağımsızlıktan sonra Balkan ülkelerindeki krallık rejimleri de bu anlamda bir aristokrasi yaratamadılar ve hatta iki büyük savaş arasında demokrasilerin yok olduğu ortamda dahi, bu monarko-faşist rejimler, sahte tarafından da olsa, slogancı bir halkçılığı resmî politika olarak güttüler. İrsî bir aristokrasinin olmayışı, Osmanlı egemenliğinde kalan

14 Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid (Hatıralarım)*, Selçuk Yayınları, Ankara 1948, s. 242.

Levent Şahverdi Arşivi

ülkelerin siyasal hayatında ve yönetici grupların yapısında kuşkusuz sağlıklı ve olumlu gelişmeler sağladı, ama olumsuz etkileri de oldu. Osmanlı toplumunda bugünün güçlü vezirlerinin çocuklarının yarını belli değildi ve yönetici sınıfa girmek için babanın postundan çok bazı yeteneklerin gerektiği bir dereceye kadar doğruydu. 16. yüzyılda Almanya-Avusturya İmparatorluğu'nun elçisi olarak ülkemize gelen O. G. Busbecq dâhil birçok yabancı bu durumu överek değerlendirmişler, bazıları ise yermişlerdir. Kuşkusuz madalyonun öbür yüzünü de görmek gerekir. Busbecq, irsî aristokrasinin bulunmayışını ve mevki edinmek için soyluluğun aranmayışını imparatorluğun gücü olarak gösterirken, aynı yüzyılda gelen bir Alman seyyah "Servet ve şanın kalıcı olmadığı bu toplumda paşaların bile ahır gibi konaklarda oturduğunu" yazar.[15] Yönetici sınıfın servet ve mevkiinden emin olmadığı ve evlatlarına kurumsallaşmış bir mirası yani yüksek sınıf kültürünü devredemediği Osmanlı toplumunda, aristokratik kültürün yeterince geliştiği kuşkuludur. 14-16. yüzyıllarda görünüşte Rumeli kıtasında ve başkentte refahına ve gösterişli yaşamaya dikkat eden ilmiye sınıfı üyesi veya yönetici ve toprak sahibi bir zümre olmalıdır.[16] Ama Osmanlı yönetici sınıfı tümüyle zengin bir yaşayışa, sınıflarına özgü bir *maniérisme* (özgün tarz ve tavır) ve yaşayışa 18. yüzyıla kadar geçmemiş gibi görünüyor. Böyle bir sınıfın ince tüketim zevki ve irsiyet kazanan kültür kalıplarını edinmesi, 18. yüzyıl Osmanlı dünyasında rastlanan bir olgudur. Günümüz Türkiye'sinde burjuva kültürünün gelişmeyişi gibi çok kişinin tekrarladığı gerçeğin temelinde de bu olgunun payı vardır.

Hukuk devletinin gerçekleşmesi açısından geç kalan servet güvencesinin, buna rağmen Türkiye'nin toplum ve yönetim hayatına katkıları olmadığı söylenemez. Gerçi 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda bu gelişmeyi zorlayan ve ondan yararlanan bir tüccar-sanayici grup yoktu ve gelişemedi, ama kendini güvence altında gören

15 O. G. de Busbecq, *Türk Mektupları,* çev. H. Cahit Yalçın, İstanbul (tarihsiz), birinci mektup, s. 82-83; S. Schweigger, *a.g.e.*, s. 106.

16 L. Fekete, "XVI. Yüzyılda Taşralı Bir Türk Efendisinin Evi", *Belleten*, XXIX/116, çev. S. Karatay, Ankara, 1965, s. 615-638.

Levent Şahverdi Arşivi

cesur bir bürokrat zümrenin doğuşu açısından aynı şey söylenemez. Kısa bir süre sonra ortaya çıkacak siyasal muhalefet grubunun bürokratlardan oluşması bir rastlantı değildi. Hayat ve servet güvencesi, kapıkululuğun kültürel-siyasal kalıntılarını da temizliyordu.

Tanzimat Fermanı bazı çağdaş vaatlerde de bulunuyordu. Rusya İmparatorluğu'ndaki ilkel asker toplama sisteminin benzeri Osmanlı ülkesinde terk edilecekti, iltizam sistemi de terk edilmek ve Hıristiyan tebaadan alınan cizye kaldırılmak isteniyordu. Gerçi her üç vaat de gerçekleştirilemedi, ama belirli bir düzenleme ve düzeltme görüldü, iltizam kaldırılamadı, fakat merkezî hazinenin yararına yönelik bir biçimde toplandı. Askerlik hizmeti kura usulüyle devam etti. Cizye kaldırıldı ama gayrimüslimlere silah vermeyi uygun görmeyen komutanlar bu vergiyi "bedelât-ı askeriye" adı altında toplattılar. Böylece gayrimüslim tebaa mecburi-ihtiyari bir ödemeyle askerlik yapmadılar ve hazine de gelirini kaybetmemiş oldu. Ancak 13. asırda gayrimüslim tebaanın meslekî ve giderek muharip sınıflarda subaylık, donanmada neferlik yaptığını belirtelim. Birinci Cihan Harbi'nde askerlik bütün Osmanlı tebaasına teşmil edildi.

Osmanlı modernleşmesinin 18. yüzyıl başındaki Rus modernleşmesine göre bir çıkmazı vardı. 18. yüzyılda tarımı modernleştiren bir ülke manüfaktürünü geliştirebilir, ticaret hacmini büyütebilir ve devletin gelirleri artardı. 19. yüzyılın Osmanlı İmparatorluğu ise, geleneksel iktisadi yapının yarattığı bir çıkmaz içinde modernleşmesini sürdürmek durumundaydı. Buhar sanayide kullanılıyordu. Avrupa ikinci tarım devrimini de tamamlamıştı, yani tarım mekanize olmaya başlamış, hayvancılık öne geçmiş ve buna yönelik kültür bitkilerinin ekimine ağırlık verilmişti. İngiltere'de, Fransa'da tek sorun şehirlere yığılan halkın ürettiklerini bütün dünyaya satmak değildi; nitelik değiştiren sanayinin ihtiyacı olan mamul, yarı mamul maddeler ve halkın tüketeceği gıda maddeleri yakın alanlardan sağlanmak zorundaydı. Denizaşırı kolonilerinin yetmediğini gören Batı Avrupa, Doğu Akdeniz'e yöneldi. 18. yüzyılda okyanus aşırı kolonilere yönelen İngiltere, Fransa ve Hollanda tüccarları,

Levent Şahverdi Arşivi

Osmanlı ülkelerindeki faaliyetlerini oldukça azaltmışlardı. 18. yüzyılda Doğu Akdeniz ve Kuzey Afrika'da sadece Avusturya'nın ticari faaliyetinde bir yükselme görülmekteydi. 17. yüzyılda İngiltere dış ticaretinin onda birini Osmanlı ülkeleriyle yaparken, 1770'lerde bu oran yüzde bire düşmüştü. Oysa aynı dönemde İngiliz toplam ticaret hacminin bir önceki yüzyıla göre iki misli arttığı biliniyor. Bu dönemde Fransa'nın da Osmanlı ülkelerindeki ticaret hacmi 17. yüzyıla göre yirmide bire düşmüştü.[17] İngiltere Doğu Akdeniz'le Fransa'dan daha az ilgileniyordu; ne ticari örgütü mükemmeldi, ne de becerikli mahalli temsilcileri vardı. Fransa, özellikle Napolyon'un Mısır seferi sonrasında Doğu Akdeniz'de ticari etkinliğini artırdı. Bu dönemde sadece Suriye'de yirmiden fazla Fransız temsilci şirketi vardı.[18] İngiltere Akdeniz'de henüz Fransa ve Avusturya ile mesafe uzaklığından dolayı ticari taşımacılıkta rekabet edemiyordu. Fakat buharlı gemiler İngiltere ticaretinin Akdeniz'de hükümranlık kurmasını sağladı. 1838 Baltalimanı Ticaret Sözleşmesi'ni İngiltere'nin yapması için bütün şartlar hazırdı. Mehmed Ali olayı ve Osmanlı devletine İngiltere'nin destek olması diplomatik yönden İngiliz ticaretine bütün kapıları açacaktı. 1828'de Beyrut ve İzmir dışında Osmanlı limanlarında konsolosları bile bulunmayan İngiltere, 1840'larda bütün rakiplerini eledi. Beyrut'taki İngiliz konsolosu 1858'de hükümetine "1840'lardan sonra Britanya ticaretinin hızla geliştiğini ve asrın ortasında adamakıllı önde olduğunu" bildiriyordu. 1845 yılında sadece Beyrut'ta 365 İngiliz ticaret evi vardı.[19] Britanya'nın bu ticari üstünlüğünü 1838 Sözleşmesi'ne dayanarak yedi yıl içinde sağladığını düşünmek gerçek dışıdır. Gerçekte 19. yüzyıl başından itibaren Batı ve Avrupa ticareti Osmanlı ülkelerinde yoğunlaşmıştı. 17. yüzyıl sonundan beri Osmanlı-Avrupa ticaretini hukuki belgeler, anlaşmalar değil kaçakçılık düzenliyordu. 16.

17 Ralph Davis, "English Imports from the Middle East 1580-1780", *Studies in Econ. Hist. of Middle East*, ed. Cook, Londra, 1970, s. 205.

18 C. Issawi, "British Trade and the Rise of Beirut", *IJMES*, 8 (197), s. 91-92.

19 Account and Papers, *G. B. Parliamentary Papers*, Başkonsolos Moore'un Beyrut'tan ticari raporu, 1856 yılı, s. 183 vd.

Levent Şahverdi Arşivi

yüzyılda Dobruca'dan İstanbul'a mecburi tekelle buğday getiren gemi kaptanının hamulesini gizlice Avrupa gemilerine boşalttığı günden beri kaçak ticaret her alanda artmaktaydı. 1838 Antlaşması kaçak yapılan ticaretin belgelenmesinden ve kontrol altına alınmasından başka bir şey değildir. Osmanlı ülkesi çoktan beri Avrupa ticaretinin ve ekonomisinin etkinlik alanı içine girmişti. İspanya da aynı çöküntüyü Amerika kolonilerinde ve anavatanında yaşamaktaydı. Anlaşma yapılmışsa hazineye vergi giriyordu, yapılamamışsa kaçak ticaret devam ediyordu. Osmanlı devlet adamları ne 1838'de İngiltere ile yapılan sözleşmede ne de ardından diğer Avrupa ülkeleri ile yapılan benzeri ticaret anlaşmalarında fazla pazarlık gücüne sahipti. Bilgisizliklerinden değil imkânsızlıktan. Anlaşmalar ticari mal akışına (hammadde ihracı, mamul girişi) yol açıyor olmaktan çok, mevcut kaçak ticaret legalize ediliyor ve gümrük gelirini kontrol imkânı doğuyordu.

Osmanlı İmparatorluğu Yeniçağ'ın büyük güçlerindendi. Dayandığı iktisadi yapı ise Yeniçağ dünyası için eskiydi, İspanya okyanus aşırı kolonilerinde plantasyon kolonyalizmi (çiftlikler kurarak) ile zenginleşme çabasındaydı. Anavatanda ise gereken tarımsal gelişmeyi gösteremediğinden Yeni Dünya altınının yarattığı enflasyon içinde boğuldu. Akdeniz'in doğusundaki Osmanlı İmparatorluğu da geri bir tarım ile yaşıyordu. Batı Avrupa gibi tarım alanında yenilikler yaratıp zenginleşmiş, bu zenginlikle yerli manüfaktürü ve ticareti geliştirebilmiş, nüfusunun denge ve dağılımı buna göre değişmiş değildi. 18. yüzyıl dönemecini böyle bir yapıyla aşmaya çalışan imparatorluğun ekonomisi dışa bağımlı hale geldi. Osmanlı devlet düşüncesinde yabancı tüccara imtiyaz verilmesi ticareti teşvik edici görüldüğünden belirli sürelerle ahitnameler verilegelmiştir. Bu imtiyazların verilmesi genellikle sanıldığı gibi Kanuni Süleyman devrinde başlamamıştır. Yavuz Sultan Selim Mısır'da Akdeniz tüccar devletlerin eskiden elde ettiği imtiyazları onaylamış, daha önceleri de İtalyan tüccarların, Dubrovniklilerin ticari faaliyetine müsaade edilmişti. Ancak 18. yüzyılda bu gibi imtiyazlar devamlılık kazanmaya

Levent Şahverdi Arşivi

başladı. Esasen imparatorluk yabancı tüccarların kurduğu ağın içine girmişti. 19. yüzyıl başında artık ülkenin tarımsal zenginliği iç pazara değil, büyük ölçüde dış pazara akıyordu ve bu ticareti yapanlar da yerli tüccarlar değil, yabancılardı. Özellikle 18. yüzyılda Avusturya ve Fransa ticaretini bütün Doğu Akdeniz şehirlerine yerleşen İtalyan ve Hırvat asıllı ve Avusturya uyruklu tüccarlar yürütüyordu.[20] İngiltere 1830'lara gelene kadar çoktan iç ticarete de el atmıştı. Ekim 1801'de yapılan Ticaret-i Dâhiliye ve 1809 yılında yapılan Kale-i Sultaniyye antlaşmaları ülke içinde etkinlik gösteren İngiliz tüccarına yeterli güvenceyi sağlıyordu.[21] Üstelik İngilizlerle ilk olarak 1795 yılında, sonra 1820'de tertip edilen gümrük tarifeleri oran olarak değil, miktar olarak belirlenmiş ve 1830'larda gümrük gelirleri artan mal fiyatlarına rağmen düşüş göstermişti. Görüldüğü gibi Osmanlı İmparatorluğu İngiliz ticaretine 1838 Sözleşmesi'yle açılmış değildir.

16 Ağustos 1838 tarihli ticaret sözleşmesinin en çok eleştirilen ve gerçekten yerli ticaret ve sanayinin gelişmesini önlemiş görünen hükmü, yed-i vahidin (tekel) yabancı tüccarlar lehine kaldırılmış olmasıydı. Devlet özellikle reformlara mali kaynak olması için II. Mahmud devrinde, ipek, zeytinyağı, zahire, afyon gibi maddeler üzerinde ihraç yasağı koymuş ve bu ürünlerin alım satımını tekeline almıştı. Kuşkusuz bu durum tüketicinin ürününü değerlendirmesine engeldi. Tekelci tüccar ve devlet görevlileri çoğun alımını yapamadıkları ürünün çürümesine veya düşük fiyatlarla köylünün elinden çıkmasına sebep oluyorlardı. Yed-i vahidin, güçlenen Osmanlı tüccarı ve çiftlik sahiplerinin zoruyla ve onların yararına kaldırılması gerekirdi. Ama böyle bir sınıf zayıftı, onun için yed-i vahidi kaldıran hüküm anlaşmaya İngiliz Elçisi Ponsonby'nin ısrarıyla girdi. Osmanlı devletinin tekeli ipek ve zeytinyağı üzerinde bir-iki yıl, zahirede üç-beş yıl daha devam etti. Zaten yed-i vahid

20 Ortaylı, "Ottoman-Habsburg Relations 1740-1770 and Structural Changes in the International Affairs of the Ottoman State", *Türkische Miszellen - R. Anhegger Festschrift, Varia Turcica IX*, İstanbul, 1987, s. 287-298.

21 Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri II*, İst. Üni. Ed. Fak. Yay., 1976, s. 4-5.

Levent Şahverdi Arşivi

kaldırılmasa da İngiliz tüccarın iç piyasadan çekilmeyeceği ve bu malları toplayacağı açıktı. Nitekim devlet, afyon alanındaki tekeli kaldırmadığı halde bu madde kaçak ticaretin konusu olmaya devam etti. Yed-i vahid bir gaflet veya sorumsuzluk yüzünden kaldırılmış değildi. Gümrük Emini Tahir Bey ve Londra elçimiz Namık Paşa 1838 Sözleşmesi sırasında yed-i vahidin yabancı tüccar lehine kaldırılmaması için çok direndiler. Fakat gümrük gelirlerine şiddetle ihtiyacı olan Babıâli, sonunda %3 gümrük resmiyle, yabancı tüccar için Osmanlı toprağındaki her türlü ticaret yasağını kaldırdı.[22] Esasen hükümet İngiliz tüccara 1802'den beri %3 gümrük vergisi karşılığı yerli tüccar muamelesi yapıyordu. Bu, İngiliz tüccarın Osmanlı topraklarında perakende ticarete de el atması demekti.[23] 1838 Sözleşmesi, Avrupa sömürüsüne açık yeni bir düzen yaratmıyor, mevcut düzeni kâğıda döküyordu. İngiltere Osmanlı ülkesine 1825 yılında 56 milyon sterlinden fazla ihracat ve karşılığında 44 milyon sterlin civarında bir ithalat yapmıştı. On yıl sonra İngiliz ihracatı 92 milyon sterline, ithalat 50 milyona yaklaşmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun 42 milyonluk bir ticaret açığı vardı. Sözleşme imzalandığı yıl ihracat 105 milyona, ithalat 61 milyona yükselmişti, açık devam ediyordu.[24] 1838 Ticaret Sözleşmesi, İngiltere-Osmanlı ticaretinin artış hızını ne düşürdü ne de büyüttü. 19. yüzyıl sonlarında Almanya-Avusturya bloku Osmanlı pazarlarına girene kadar dış ticarette İngiliz üstünlüğünde bir değişme görülmedi. Ticaret açığı da kronik olarak artmaktaydı. Böyle eşitsiz bir dış ticaret rejimini belgeleyen 1838 Sözleşmesi, iktisadi ve mali iflas tarihinde önemli bir noktadır, ama tayin edici değildir. Osmanlılar Yeniçağ'ın iktisadi, ticari uygarlığına adım atamamanın bedelini ödüyorlardı. 16. yüzyılda herhangi bir sancak beyinin sadece yıllık geliri Bursa'nın en zengin tüccarının terekesinde çıkan servetten üç misli fazlaydı.[25] 19. yüzyılın

22 Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 9 ve s. 113.

23 Reşat Kaynar, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, TTK Ankara, 1954, s. 121-122.

24 F. E. Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement,* New York, 1970, s. 70'teki verilerden hesaplandı.

25 İnalcık, *Ottoman Empire Classical, a.g.e.*, Londra, 1973, s. 115.

Levent Şahverdi Arşivi

ortalarında bir devlet himayeci gümrük politikası uygulamak için, himaye edecek tüccar ve sanayici bulmalıydı. Oysa böyleleri daha çok imparatorluktan kopan ve kopacak olan bölgelerdeydi. Günün şartları içinde tarımda ve ticarette liberal bir politikanın izlenmesi bazı gelişmeler yaratabilir, diye düşünüldü. Kuşkusuz tarımda ve ticarette görülen gelişmeler de hiçbir zaman milli bir sanayi yaratamayacaktı. Tanzimat modernleşmesinin bu trajik boyutunda tarihin kalıntısı rol oynar, o nedenle popüler siyasal edebiyatımızın yaptığı gibi Tanzimat'ın çaresiz devlet adamlarını sorumsuzlar ve gafiller olarak nitelemek mümkün değildir.

Tanzimat devrinin devlet adamları sivil bürokrasiden, yani Babıâli ofislerinden yetişmiştir. İçlerinde Cevdet Paşa gibi ulema sınıfından yan geçiş yapanlar da vardır. Devrin yönetici sınıfının kompozisyonu Osmanlı devlet yapısında bir değişikliğin başladığını göstermektedir. Klasik Osmanlı dönemindeki asker yöneticiler, yerlerini sivil bürokratlara bırakmışlardı. Tanzimat'ın ilanından sonra yapılan bir düzenleme ile vilayet idaresi de Babıâli bürokrasisinden gelen valilere bırakıldı; daha doğrusu bölgenin askerî komutanları ile valilerin yetkileri ayrıldı. Böylece ülke ve askerî amir arasında bir güç ve yetki dengesi kurulmuş oluyordu. Tanzimat devrinin Osmanlı tarihindeki ayırıcı niteliği, reformların sivil bürokratlar tarafından yürütülmesidir. Tanzimat reformlarının başını çeken bürokratların bir özelliği de genellikle dış temsilciliklerde veya merkezde, Hariciye Ofisi'nde bulunmuş olmaları, yani diplomasi mesleğinden gelmeleridir. Babıâli bürokratlarının otoriteyi ele geçirmeleri Sultan Abdülmecid'in hükümdarlığı ve 1839 Fermanı'nın ilanıyla başlayan bir olgu değildir. 18. yüzyıldan beri Osmanlı devlet adamları içinde kalemiye sınıfından gelenlerin, özellikle dış temsil görevinde bulunanların görüşleri, reformlar dolayısıyla etkinlik kazanmaya başlamıştı. Gerçekte Reşid Paşa ilk hariciyeci sadrazam değildir. Kendisi gibi dış temsilcilik görevinde bulunan bir başkası, bir asır önce bu görevde bulunmuştu. 1740'ta beylerbeyi rütbesiyle Fransa'ya elçi olarak yollanan, aynı görevle İsveç'e giden ve bir risale kaleme alan

Levent Şahverdi Arşivi

Said Mehmed Paşa 1746'da sadrazam olmuştu.[26] Said Mehmed Paşa, Fransa'ya 1721'de gönderilen ünlü elçi Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin oğludur ve babasıyla birlikte Fransa'ya gitmiştir. 18. yüzyıl Osmanlı edebiyatının en göze çarpan risaleleri sefaretnamelerdir. Bunların bazıları pek kuru ve anlamsız tasvirler, bazısı ise Osmanlı devletinin Avrupa örneğine göre askerî, mali, idari alanda reformunu öneren ıslahat layihalarıdır. Özellikle Berlin'e Prusya Krallığı'na gönderilen Azmi Efendi'nin risalesi Prusya örneğine göre ıslahat öneren bir rapor niteliğindedir.[27] 1718 Pasarofça Antlaşması'ndan kısa bir süre önce kaleme alınan bir ıslahat takririnde, bir Avusturyalı subayla bir Osmanlı subayı konuşturulmakta ve iki ülkenin ordu ve maliyesi karşılaştırılmaktaydı. Osmanlı düzeni için acele bir ıslahatın gerekliliği bu yolla öne sürülmekteydi.[28] Osmanlı yöneticileri yüzyıla yakın bir süredir gözlerini Avrupa dünyasına çevirmeye başladıklarından, böyle bir değişiklik doğaldı ve 19. yüzyılın iyi nitelikli memuru Batı dillerini ve Batı ülkelerini öğrenen memur demekti. Yönetimin sivil bürokratlara geçmesini sağlayan bir diğer etken de 1826'da kapıkulu ordusunun kaldırılmasıyla doğan boşluktu. Fakat askerler yönetimden tamamen uzaklaşmış değildi. Mustafa Reşid Paşa'nın alternatifi olarak Rıza Paşa'yı görüyoruz. İktidarda veya muhalefette sivil ve asker bürokratların birlikteliği 19. yüzyılın Osmanlı siyasal geleneğidir diyebiliriz. Askerî okullardaki temel eğitimin niteliği de iki grubu bir araya getirmekte rol oynamıştır.

Tanzimat hareketinin hayranı olan ve her hareketi yönlendirmeye can atan İngiliz Elçisi Canning, Tanzimat "devriminden" söz ediyor, ama Tanzimatçılar inkılapçı değildiler, reformcu bir dünya görüşüne sahiptiler. Sadece Türkiye'nin tarihinde değil, geleneksel yapısını terk ederek modernleşen her ülkenin tarihinde ilk anda onların benzeri adamlar vardır. İlan edilen fermanın içinde 150 yıldır

26 Osmanzade Tayyib'in *Hadikatü'l-Vüzera*'sına Dilaverzade Ömer Efendi Zeyli, İstanbul, 1271, s. 74-75.

27 B. Lewis, *The Muslim Discovery of Europe*, Londra, 1982, s. 207-208.

28 F. R. Unat, "Ahmed III Devrinde Bir Islahat Takriri", *Tarih Vesikaları* (1941), sayı I, s. 107 vd.

Levent Şahverdi Arşivi

süren bir gerilemeden söz ediliyordu. 19. yüzyılın aydın-bürokratı artık bir restoratör değildi, değişikliğin gereğine inanmıştı. Bu değişiklik "reform" mu, yoksa "revolutione" muydu? Osmanlı yöneticisi bu dönem için "inkılap" sözünü kullanmıyor, inkılap sözü bu dönem için bazı kimseler tarafından çok sonraları kullanılmıştır. Kullanılan söz "ıslahat"tır, ama bu da pek sevilmez. "Tanzimat" sözcüğü "reorganizasyon"u karşılamak için kullanılmıştır. Burada "Tanzimat" sözüyle hukuki yapının ıslahı, kanun ve düzen getirilmesi kastediliyor. Gerçekten de bu "Tanzimat" deyimi o derece benimsenmiş ve benimsetilmiştir ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun bu dönemini gözleyen yabancılar bile Tanzimat karşılığı olarak "legislatione" deyimini yeğlemişlerdir.[29] Tanzimatçı devlet adamlarının uygulamaya koydukları her yenilikte "kaide-i tedric" dedikleri ılımlı bir yol izledikleri açıktır. Bu ılımlılık kaidesini, birbirlerinin radikal uygulamalarını frenlemek kadar, Avrupa devletlerinin önerilerini görünüşte kabul edip hasıraltı etmek veya kendilerine göre değiştirerek uygulamak biçiminde yürütmüşlerdir. Tanzimat'ın devlet adamları, Jön Türklerin Almanya karşısında düştüğü duruma hiçbir büyük devletin karşısında düşmemişlerdir. Lamartine'in şairane bir üslupla övdüğü[30] Tanzimat devri devlet adamları temelde muhafazakâr görüşlüydüler. Ancak bu muhafazakârlar, Avrupa kamuoyunda farklı görüşlere mensup birçok aydın ve politikacının takdirini kazanmıştı. Kanun ve düzeni yerleştirmek, devletin tebaasının hayatını yaşanabilir niteliğe kavuşturmak için çırpınan ve bir şeyler başaran devlet adamları her devirde övgüye değer bulunur. Onların başlattıkları reformlar yeterli ve tam başarılı olamadı, devrim denecek değişiklikler söz konusu değildi, ama Osmanlı ülkesini uygar bir düzene götürme çabasıyla bir süre daha ayakta tuttular. 1850'lerde Avrupa politik çevreleri, Marx ve Engels'ten, tutucu Lamartine'e kadar politikasına karşı Osmanlı İmparatorluğu için belirli bir tercih duygusuna sahiptiler. Balkanlar'da Slav uyrukların isyanından

29 George Young, *Corps de Droit Ottoman I*, Paris, 1905, s. I.

30 Lamartine'in Tanzimat devri ricali hakkındaki bu yazısının çevirisi için bkz. *Şehbal* mecmuası, 15 Mayıs 1327 tarihli 40. sayı.

Levent Şahverdi Arşivi

ve Osmanlı yönetiminin şiddetli bastırma girişimlerinden sonra bu sempati kaybolmuştur.

Tanzimat döneminin devlet adamlarını Britanya sefiri veya Fransa Sefareti'nden talimat alan yöneticiler olarak değerlendiremeyiz. 1840'ların Osmanlı ülkesi bir kriz ve değişme dönemindeydi. Ülkenin ilkel tarım düzeni ve zanaatlara dayalı iktisadi yapısı sanayi imparatorluklarının yayılma hırsıyla karşı karşıya gelmişti. Ordu kaldırılmıştı ve 19. yüzyılda modern Osmanlı ordusunu kurmak, 18. yüzyılda Petro'nun Rusya'da yaptığı kadar kolay becerilecek iş değildi. Bir barut fabrikası, bir tersane, birkaç kumaş dokumahanesi ve dökümhaneyle modern ordu donatılmamaktaydı. 19. yüzyılın ordusu talim ve donanım için daha gelişmiş bir tekniğe, mühendis kadrolarına, mükemmel ve geniş bir mali-idari bürokrasiye ihtiyaç gösteriyordu. Modern ordunun yaşaması ve etkinliği için madencilik, yan sanayi dalları, teknik-askerî okullar, ülke çapında bir deniz ulaşımı veya karayolu ağı gerekliydi. Böyle bir altyapı gerçekleştirilemediğinden Osmanlı askerî modernleşmesi pek yavaş ve yetersiz bir biçimde ilerlemiştir. Ordusuz, bürokrasisiz, parasız Osmanlı ülkesini yönetenler beceriksiz, bilgisiz ve saf insanlar olsalardı bu ciddi kriz imparatorluğu ani bir yıkıma götürürdü. 19. yüzyıl ortalarında Osmanlı İmparatorluğu sefirleri dinleyerek ve itaat ederek ülke yönetecek adamlara göre bir ortam değildi. Keçecizade Fuad Paşa Fransız elçisine "Bize suflörlük ediniz, fakat sahneyi ve rollerin icrasını bize bırakınız," demişti.[31] Bu sözde bir gerçek payı vardır. Berlin'deki elçi Ahmed Resmi Efendi'den beri Babıâli bürokrasisi Avrupa'yı dinlemeye hazırdı, ama her isteğini yapmadıkları ve zorda kaldıkları zaman da oyalama politikası izledikleri görülmektedir. Tanzimat grubu Osmanlıcı idi, bu Osmanlıcılık Avusturya İmparatorluğu'nun "*Kaiserreich nationalismus*"u gibidir. Bütün tebaanın eşitliği prensibi, yeni bir Osmanlı devlet milliyetçiliği veya vatanseverliği yaratmaya yönelikti. Tanzimat Osmanlıcılığı Fransız Devrimi'nden etkilenen değil, ona tepki olarak düşünülüp geliştirilmeye

31 Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat*, s. 241.

Levent Şahverdi Arşivi

çalışılan bir düşünceydi. Özünde tutucu bir politikaydı, ama kozmopolit bir imparatorlukta o gün için gerçekçi görünüyordu; kısmen başarıya ulaştı, ama yöneticiler dışına yayılan bir ideoloji ve kurum olamadı.

Tanzimat hareketi, imparatorluğun dış politikasında denge siyasetini gündeme getirdi. Sultan Abdülmecid tahta çıktığının ikinci gününde Sadrazam Hüsrev Paşa'nın düşmanı olan Kaptan-ı Derya (Hain) Ahmed Fevzi Paşa donanmayı Çanakkale'den kaçırıp Mısır valisine teslim etti. Diğer yandan 1833 Hünkâr İskelesi Antlaşması'yla Rusya'nın imparatorlukta kazandığı nüfuz İngiltere ve Fransa'yı harekete geçirdi. Böylece Mısır sorunu büyük devletlerin müdahalesiyle çözülecekti. Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa denge diplomasisini uygulamaya başladı. Sultan Abdülmecid'in 25 Mayıs 1841'de imzaladığı Mısır Fermanı'yla Mehmed Ali Suriye, Adana ve Filistin'i boşalttı. Mısır valiliğini sülalesi miras yoluyla elde tutacaktı. Mısır imtiyazlı eyalet statüsüne geçti ve kaçırılan donanma geri gönderildi. Böylece dokuz yıldır süren Mehmed Ali İsyanı sona erdi. 13 Temmuz 1841 Boğazlar Antlaşması'yla Boğazlar savaşta ve barışta savaş gemilerine kapatılıyordu. İngiltere Doğu Akdeniz'in kendi açısından güvenliğini sağlamıştı. Osmanlı İmparatorluğu da Reşid Paşa grubunun başarılı politikasıyla bir buhran atlatmıştı. Buhran 19. yüzyılın dengeci dış politikası başlatılarak sona ermişti. Bu denge politikası ile ikinci bir büyük buhran daha atlatılacaktı. 1849'da Osmanlı ülkesine sığınan Macar ve Leh mültecilerin iadesi sorunuyla başlayıp Kırım Savaşı'yla biten buhran, nihayet, 1856 Şubatı'nda ilan edilen Islahat Fermanı'nın nedeni oldu. Osmanlı devleti Islahat Fermanı'nın ilanı ve 30 Mart 1856'da biten Paris Kongresi'yle bir Avrupa devleti oldu. Osmanlı aydın mutlakıyetçiliğinin bir eseri olan Tanzimat Fermanı'yla başlayan dönem, dış devletlerin müdahalesiyle çıkarılan Islahat Fermanı'yla noktalandı.

1830'larda Avrupa'nın diplomasi çevreleri Navarin olayını ağır bir siyasi hata olarak niteliyorlardı. Bu dönemde Osmanlı devletini paylaşmak büyük devletler arasında söz konusu da değildi. Gerçi

Levent Şahverdi Arşivi

"Doğu Sorunu" Napolyon'un Mısır istilasından beri Avrupa diplomasisinin moda bir terimiydi,[32] fakat Rusya Çarlığı'nın güneyindeki büyük ve güçlü değilse de, güçlüce bir imparatorluğun varlığından kimse şikâyetçi değildi. Avusturya Başbakanı Metternich, II. Mahmud'dan beri Osmanlı reformlarını takdirle izliyordu.[33] Palmerston Tanzimat'ın prensiplerine karşı hayranlık duyduğunu söylerdi. Islahat Fermanı ise daha farklı bir dönemin ürünüydü; Osmanlı Avrupası büyük devletler için bir sorun olmuştu. 1845 Lübnan olayları, İngiltere ve Fransa'nın Suriye ve Lübnan'daki proje ve emellerinde değişikliklere neden olmuştu. Avrupa, Osmanlı ülkelerinde iktisadi-siyasi çıkarlar peşindeydi ve diplomatik rekabet hızlanmıştı. Kırım Savaşı'yla ise imparatorluk her şeyden önce dış borçlanma dönemine girmişti. Balkan Slavlarının ve imparatorluktaki diğer azınlıkların özerk yönetim ve reform taleplerinin temsilciliğini Avrupa üstlendi. Islahat Fermanı kaçınılmaz bir gelişmenin ve dış baskının sonucuydu. Mustafa Reşid Paşa bu fermanın içeriği dolayısıyla Âli ve Fuad Paşaları bir hayli eleştirdi. Belki sadrazam kendi olsa aynı şeyi yapacaktı. Fakat fermana karşı takındığı sert tavır, ona tekrar Sadaret mührünün verilmesine neden oldu. Tanzimat Fermanı'nı hariciye nazırı olarak ilan ettiren ve ülkeyi hariciye nazırı olarak yöneten Reşid Paşa ancak 1846'da sadrazam olmuştu. 1856 Paris Barışı'na kadar dört defa azledilen Paşa, Islahat Fermanı'nın günahları Âli ve Fuad Paşalara yüklendiğinden tekrar sadrazamlığa atandı. Gerçekte Âli ve Fuad Paşalar çaresizlikle ilan ettirilen Islahat Fermanı'yla büyük devletlerin Osmanlı azınlıkları üzerindeki garantörlük isteklerini savmak ve gerekli reformları Osmanlı devletinin yapacağını göstermek istemişlerdi. Bununla beraber Avrupa büyükleri Islahat Fermanı'nı her zaman kendilerine Osmanlı'nın içişlerine müdahale hakkı

32 Doğu Sorunu şüphesiz ideolojik ve dinî kökleri itibariyle bu kadar yeni değildir. Türklerin Küçük Asya'da ilerlemeleriyle ve Avrupa'ya ayak basmalarıyla var olan bir Avrupa sorunudur. 11. yüzyıldan itibaren artık Türk-İslam dünyası ve genişlemesiyle özdeşleştirilen bir kimliktir.

33 *Öst. Haus Hof und Staatsarchiv*, "E. de Klaezl'den Metternich'e, 19 Eylül 1838, Büyükdere", *Türkei IV*, Bd. 68, fog. 250-252.

Levent Şahverdi Arşivi

veren bir belge olarak yorumladılar. 1857'de Avusturya-Macaristan başbakanı Kont Andrássy, "Bu ferman büyük devletlerin gösterdiği atıfetin eseridir," derken, Lord Palmerston, "Fermanın içeriği büyük devletlerin garantisi altındadır," diyordu.[34] Islahat Fermanı'nın doğduğu karayı da unutmamak gerekir. Prens Mençikov'un aşırı istekleri reddedilip, imparatorluk Rusya ile donanımsız modern genç bir ordu ile harbe giriyor, İstanbul Limanı'ndan gönderilen Osmanlı askeri yanında, Piyemonteli asker, Fransız, İngiliz askeri yaralı dönüyor veya Kırım'da şiddetli çarpışmalarda telef oluyordu. Yöneticiler kadar halkın gözünde de artık bu askerin ve onun ait olduğu dünyanın değişik mülahaza edildiği açıktır. Bu, Doğu-Batı arasındaki uçurumu ne kadar kapatmıştır? Gerçi abartılı yorumlar yapılamaz, ama artık politikanın uzlaşmacı olması kaçınılmazdır. İttifakların bedeli kısmen arzuyla, kısmen çaresizlikle ödenir.

Islahat Fermanı, Tanzimat devri yöneticileri kadar günümüz tarihçileri arasında da niteliği tartışılan bir belgedir. Bu fermanın tamamen dış baskı sonucu çıkarılan, devletin onurunu kıran ve hatta bağımsızlığını zedeleyen bir belge olduğu söylenmişti ve halen söylenmekteydi. Oysa ülke içindeki egemen din dışındaki dinden gruplara birtakım hakların verilmesi 19. yüzyıl yönetim ve siyasetinin dışında bir olay değildir. Gayrimüslimlerin bulundukları yerde ihtiyaç duydukları okul ve kiliseleri ve benzeri işlev gören kurumları kurmaları, bunları serbestçe onarabilmeleri, klasik dönemdeki sınırlamaların kalkması gibi hukuki değişiklikler aslında 19. yüzyıl Osmanlı yönetim anlayışına da uygundu. Gene mevcut liberal iktisadi anlayışa göre, yabancıların ülkede toprak satın alması da bu kompozisyonu tamamlıyordu. Bununla beraber Islahat Fermanı hükümlerinin aksaksız uygulandığı düşünülmemelidir. Bürokrasi ve halk eski alışkanlık ve geleneklerinin dışına çıkmakta pek az istekli ve çekingendiler ve vaat edilenlerin uygulamada bir hayli frenlendiği görülüyor. Osmanlı Devleti 1856 Islahat Fermanı ile aslında Kırım Savaşı sırasındaki Avrupa yardımının bedelini ödedi ve bu ödemeyi

34 A. du Velay, *Türkiye Maliye Tarihi*, Mal. Bakanlığı Yay., 1978, s. 64.

Levent Şahverdi Arşivi

de Babıâli bürokratları diplomatik beceri ve oyalama siyasetleriyle en uygun biçimde yerine getirdiler. Bu Avrupalılığın nedeni Rusya'dan duyulan şüphe ve çekingenlikti. Islahat Fermanı bir bakıma Paris Konferansı veya Viyana Protokolü veya buna paralel herhangi bir Avrupa diktesinden önce, Osmanlı milletlerinin durumunu düzeltmeye yönelik bir ıslahata devletin kendiliğinden teşebbüs etmesidir. Osmanlı devleti, artık Avrupa devletler ailesinin bir üyesiydi ve idarede bazı hukuki değişiklikler gerekiyordu.

1856'dan sonra ülkenin birçok yerinde kiliseler, gayrimüslim cemaat okulları sayısı arttı. Ama bu okullarda Türkçenin de mecburen okutulduğunu ve bazı halde gayrimüslimlerin okullarında Türkçenin Müslüman okullardan daha iyi öğrenildiği de bir gerçektir.[35] (Islahat Fermanı'nın bugüne kadar gelen hoş bir hatırası da, doğudaki kiliselerde halen ayinlerin çan çalınarak ve tahta tokmak sesiyle birlikte haber verilmesidir. Çan çalmanın yasak olduğu klasik Osmanlı dönemindeki tahta tokmak çalmak âdeti, 1856'da kiliselerde çan çalmak serbest olduktan sonra da devam etmiştir.) Islahat Fermanı, Avrupa'nın müdahalesini önlemek için iç siyaset ve hukuk mevzuatındaki değişikliklerin hızlandırılmasını öngörüyordu. Aslında Osmanlı bürokrasisi Tanzimat Fermanı'nın tersine, böyle bir değişikliğe belki hemen girişmek niyetinde değildi.

Tanzimat Fermanı bir iç hareketin ifadesiydi. Umutla, cesaretle, dirayet ve iyi niyetle başlayan bir devir taviz ve acizle bitmiş gibiydi. Ama Islahat Fermanı'yla Osmanlı azınlıklarına ilave haklar ve asıl önemlisi yabancı yatırım alanları açıp madencilik, tarım işletmeciliği hakkını verenler, verdiklerini unutturmak çabasındaydılar. Dış baskıyı kaldırmak için idari reformlara devam ettiler. Osmanlı idari modernleşmesinin asıl yoğun dönemi de ondan sonra başladı. 1856 Islahat Fermanı yabancı yatırımları teşvik etmek, onlara temel hazırlamakla suçlanmıştır; doğrudur, ancak iktisadi olayların gelişmesi bu fermanı dinlemiyordu. Islahat Fermanı veya Paris

35 Ahmed Şerif, *Anadolu'da Tanin*. İkinci Meşrutiyet yıllarında Anadolu kasabalarında Müslüman ve gayrimüslim okullarının durumunu sık sık karşılaştıran tasvirler yapmaktadır.

Levent Şahverdi Arşivi

Barışı olmasa da, devlet demiryolu imtiyazı vermek zorundaydı. 19. yüzyılda imparatorluk demiryolsuz yönetilemezdi. Limanların yapımı, madenlerin açılması için de aynı durum söz konusuydu. Buna karşılık Osmanlı yöneticileri hiçbir zaman telgraf ve karayolları ve posta taşımacılığı konusunda dış sermayeye taviz vermediler. Islahat Fermanı'ndan gayrimüslim tebaa memnun olmadı; Tanzimat Fermanı'nın getirdiği haklarla da memnun olmamışlardı. Ulusalcılık çağında Tanzimat ve Islahat Fermanları ancak ulusal ve toplumsal tepkileri hızlandırdılar.

Tanzimat Fermanı okunduktan sonra torbasına konduğunda Rum Patriğinin "İnşallah bir daha o torbadan çıkmaz," dediği söylenir. Bu meşhur rivayet bir yana, Fener Patrikhanesi, Osmanlı Avrupası'nda yaşayan halkın büyük çoğunluğu üzerindeki ruhani, mali, hukuki egemenliğin sonuna geldiğini görmüştü ve yanılmamıştı. Tanzimat'tan hemen sonra Bulgarlar için bir Bulgar Daire-i Ruhaniyesi kuruldu. Bu ofis Patrikhane'den ayrı bir Bulgar Kilisesi'nin kurulması anlamına gelmiyordu, fakat Bulgarların kilise vakıflarının yönetimi, cemaatin mali, idari sorunları konusunda özerklik değilse bile resmen söz hakkı elde edeceklerini gösteriyordu. Kısa zamanda Bulgar ulusal kilisesinin kurulması için faaliyet yoğunlaştı.

Fener Patrikhanesi Bulgarların ulusal kilise isteklerine karşı şiddetle karşı koymuştur ve Babıâli nezdinde bu gibi talepleri önlemiştir. Bulgar ruhani dairelerinin başına daima Yunan asıllı metropolitler atanmıştır. Tanzimat'tan sonra Bulgarların bağımsız kilise taleplerini Babıâli kabul edebilirdi, ancak Ortodoksluğun parçalanmasından doğacak sorunlar kadar Rusya'nın da ilk anda Ortodoks Kilisesi'nin parçalanmasını istememesi, Babıâli'ye iç ve dış sorunların artacağını gösteriyordu; konuya el atılmadı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilerin bir kısmı ulusal kiliseleri olan Gregoryen Kilisesi'nden Avrupa'nın propagandası ile Katolik mezhebine geçmişlerdi. Bu iki cemaate 19. yüzyılda Ermeni-Protestanlar da katıldılar. 17. yüzyıldan beri Fransa'nın, 19. yüzyılda Amerikan misyonerlerinin faaliyetiyle Osmanlı Hıristiyanları

Levent Şahverdi Arşivi

arasında mezhep hareketliliği başlamıştı. Bulgarlar Fener Patrikhanesi'nden memnun olmamakla beraber, eski inançlarının dışına çıkmayı düşünmediler. Esasen Bulgar Kilisesi Ortaçağ'dan beri bağımsızdı ve kilisenin liturjisi kadar azizlerinde, bazı rivayet ve efsanelerinde de bu ulusal nitelik görülmekteydi. İlk olaylar, Bulgaristan'da dinî ayinin Bulgarca yapılması girişimiyle ve Patrikhane'nin bazı Bulgar rahipleri aforoz etmesiyle başladı. 1860 yılında Bulgar temsilcilerinin Babıâli'ye başvurmalarına rağmen, bağımsız kilise talepleri kabul edilmedi. Çaresiz kalan bazı ulusalcılar Roma'ya başvurdular. Tıpkı Şark Katolik kiliseleri gibi (Ermeni-Katolik, Mâruni, Süryani-Katolik) Roma'ya bağlı, fakat özerk bir Katolik kilisesi kurmak niyetindeydiler. Amerikan misyonerlerin teşebbüsüne rağmen Bulgaristan'da Protestanlık hiç taraftar toplayamamıştı. Katoliklerin faaliyeti ise ulusalcılar arasında taraftar topladı. 1859'da Dragon Sviştov adlı bir Bulgar, *Bulgarya* adlı bir gazete çıkarıyor ve Katolik propagandası yapıyordu. Gene Czajkowsky adlı bir Polonya mültecisi de Bulgaristan Katolik misyonunu yönetiyordu.[36] Fakat umutsuz Bulgarların Katolikliğe geçmelerine ulusal kilise davasının öncülerinden İlarion Makariopolski gibileri mani oluyordu. Katolik hareket Fransa'dan destek bekledi, fakat İstanbul'daki Fransız diplomat Engelhardt'ın belirttiği gibi, III. Napolyon bu hareketle fazla ilgilenmedi.[37] 1860 yılı sonlarında İstanbul'da Katolikliğe geçmeyi düşünen iki bin kadar Bulgar, başlarında 120 kadar rahip ve temsilciyle yürüyüş yaptılar. Papalık temsilcisini topluca ziyaretten sonra, Ermeni-Katolik Patriği Hason Efendi de kendilerini kabul etti. Hason Efendi, Bulgarların Roma'dan özerk olacaklarını, ibadette Latinceyi değil, kendi dillerini kullanacaklarını ve rahiplerin de Bulgar olacaklarını vaat etti. 1861'de Roma, Bulgar Katoliklerinin başına Dragon Stakovski'yi tayin etti. Bu arada Edirne, Tulca, Selanik, İstanbul gibi merkezlerde özellikle tüccar ve şehirli Bulgarlardan Katolikliğe girenler oldu. Rusya bu olaylardan sonra bağımsız Bulgar Eksarhlığı girişimlerini

36 Mercia MacDermott, *A History of Bulgaria*, s. 158.

37 Engelhardt, *a.g.e.*, s. 158-159.

Levent Şahverdi Arşivi

destekledi. Babıâli 1870'te Bulgar Eksarhlığı'nı resmen tanıyan bir ferman çıkarınca Bulgarların hepsi ulusal kiliselerinde birleştiler. Fener Patrikhanesi kendinden kopan kiliselerin bağımsızlığını daima geç tanımıştır. Yunanistan Kilisesi, özerk statüye 1833'te geçmiştir. Rumenlerin bu statüsü 1878'de tanındı. Fener'in ısrarla reddettiği, Bulgar Kilisesi'ydi; Patrikhane ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Bulgaristan Kilisesi'nin ulusal statüsünü tanıdı.

Rum-Ortodoks Kilisesi Sırpların, Rumenlerin imparatorluktan hukuki veya fiilî kopuşuyla otorite alanını yitiriyordu. Şimdi Tanzimat'ın getirdiği dinî tolerans ulusalcılıkla birleşince, henüz imparatorluğun uyruğu olan Bulgarlar üzerindeki kontrolünü de kaybetmişti, İngiliz elçisi Canning'in Babıâli nezdindeki ısrarlı girişimleriyle, 1850 Kasımı'nda Protestan cemaati de resmen tanındı ve Ortodokslarla Katolikler gibi millet statüsünü elde etti. Protestanlık bundan sonra yayılmaya başlayacak ve ön planda imparatorluğun Ermenileriyle, Suriye ve Filistin'deki Araplar arasında taraftar toplayacaktır. İlginç olan, Protestanlığı yayanların İngiliz değil, Amerikan misyonerleri oluşudur. 1820'lerde ilk olarak Beyrut'ta bir okul kuran Amerikan misyonerleri sürekli okul, yetimhane açarak mezheplerini yayıyorlardı. Yöntemleri değişikti, inatla çalışıyorlardı. Amerikan diplomatik temsilcileri kendilerini faaliyetlerinde pek destekliyor sayılmazlardı. Protestanlığı inatla yayan bu misyonerler, Osmanlı yönetiminden çok, diğer Hıristiyan cemaatlerin tepkisini çekiyorlardı. Osmanlı Hıristiyanlarının bitmeyen şikâyetleri üzerine Osmanlı yöneticiler faaliyetlerine müdahale edince de, Amerikan misyonerleri koruyucu olarak Britanya diplomatlarını yanlarında buluyorlardı.[38] Osmanlı İmparatorluğu'nda Protestanlık, İngiliz diplomasisi ve Amerikan misyonerlerin işbirliği sayesinde tutunabilmiştir.

19. yüzyılda imparatorluk Hıristiyanlarının eski örgütlenme düzeni, sadece bu gibi yeni cemaatlerin ortaya çıkmasıyla çözülüyor değildi. Laik eğitim ve hayat tarzı gayrimüslimler arasında yayıldıkça,

38 Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Okulları", *Amme İdaresi Dergisi*, c. 14, sayı 3, s. 87-96.

Levent Şahverdi Arşivi

Rum ve Ermeni kiliseleri cemaatlerinin dağılmaya başladığını göreceklerdi. Bu çözülmeyi durdurmak için imparatorluktaki her kilise laik ve ulusalcı bir ideolojiyi ister istemez benimsemek zorunda kalacaktır.

Tanzimat'ın yarattığı asıl sarsıntı kırsal alanda oldu. İltizam ve angaryanın kaldırılacağı ilan edildiği halde, liberal görüşlü Babıâli bürokratları, toprakları kontrolünde tutan sınıfa karşı hiçbir tedbir uygulamadılar, hatta arazi rejimini yeniden düzenleyerek toprakta özel mülkiyet rejimini yerleştirmeye doğru önemli adımlar attılar. Fermanın getirdiği hükümleri zor hayatlarından kurtuluş olarak gören köylüler Rumeli ve Anadolu eyaletlerinde ağalara ve yöneticilere karşı yer yer isyan ettiler ve olaylar çıkardılar. Bu olaylar ön planda toprak ağalarına, vakıf mütevellilerine karşı angarya gibi yükümlülüklerini yerine getirmemek, bazı vergilerini vermemek için çıkıyordu. Anadolu'da bazı Hıristiyan köyler cizye vergisi vermeyi,[39] Rumeli'de bazıları toprak beylerine çalışmayı ve ek vergiler ödemeyi istemediler. Özellikle Rumeli vilayetlerinde bu gibi köylü ayaklanmaları derhal ulusal niteliğe dönüşmekte gecikmedi. 19. yüzyıl ortasında Balkan Slavlarının bulunduğu bölgelerdeki köylü ayaklanmaları, nedeni ne olursa olsun, ulusalcı hareketlere dönüşme yeteneğindeydi. Bunun ulusalcılık hareketlerinde yeni bir aşama olduğu açıktır.

Örneğin 1841'de Niş sancağında çıkan köylü ayaklanması toprak ağalarının istismarına karşı, Tanzimat'ın getirdiği hükümlere dayanarak başladı.[40] Ancak bir yandan toprak ağalarının çoğunlukla Müslüman, yani eski dirlik sahiplerinin ve vakıf mütevellilerinin soyundan olması, diğer yandan özerk Sırp Prensliği'nin ayaklanmaları desteklemesi ona çarçabuk ulusalcı bir hareket niteliği kazandırdı. 1850'de Vidin'de Müslüman toprak ağalarına karşı çıkan isyan da benzer aşamaları izleyerek gelişti.[41]Anadolu'daki köylü ayaklanmalarında ise böyle bir nitelik görülmez ve esasen geniş çiftliklerin ve

39 İnalcık, a.g.m., s. 681, makalenin adı X. vesika, "Konya, Çamardı kazası Meşeli karyesi reayasının cizye vermemek için ayaklandıklarına dair."

40 İnalcık, a.g.m., s. 640 vd.

41 A.g.m., s. 646-647.

Levent Şahverdi Arşivi

büyük toprak mülkiyetinin görülmediği bu bölgelerde bu gibi olaylar kontrol edilip önlenebilmiştir.

Şurası bir gerçektir ki, Tanzimat hareketi geniş köylü kitlelerinin hayatına kayda değer iyileşmeler getirememiştir. Merkezî hükümetin taşrada yaptığı idari reform sonucu kurulan mahalli meclislere toprak sahipleri girdiler ve bunlar Tanzimat prensiplerinin uygulanmasını kendi çıkarları doğrultusunda saptırdılar. Vergi toplamaktan, iltizam ve angaryanın kaldırılmasına kadar çıkarlarını zedeleyen hükümleri uygulamak istemediler. Özellikle kişilerin tasarrufları altındaki topraklar mülk statüsüne geçirildiği zaman idari karar organlarında bulunan bu zümre mirî toprakları yağmaladılar. Babıâli modern, merkezî bir mali sistem getirmek için derbentçilik gibi bazı hizmetler karşılığı vergiden muaf tutulan köylerin bu muafiyetini kaldırınca da hoşnutsuzluk arttı. Bu gibi tepkiler dolayısıyla Tanzimat bürokratları radikal projelerden vazgeçmek zorunda kaldılar. Bununla beraber 19. yüzyılın sonlarında arazi rejimindeki düzenlemeler ve asıl önemlisi bazı bölgelere tek ürüne dayalı tarımın girişi ve demiryolu gibi altyapısal değişmeler, köylülerin hayatında kısmen ferahlık ve önemli ölçüde de sosyal ve ekonomik bir hareketlilik yarattı. Hatta 19. yüzyıl sonunda Orta Anadolu'ya gelen göçmenlerle, küçük mülkiyete dayalı çiftçilik gelişmeye başladı. 19. yüzyıl boyu kırsal alanda görülen bu gibi değişmeler özellikle Balkanlar'daki köylü hayatında önemli bir siyasal bilinç de doğurdu. Balkan ülkelerinin 20. yüzyıldaki siyasal hayatlarına egemen olan köylü hareketleri ve örgütlenmeleri, kökleri kısmen son Osmanlı yüzyılında aranması gereken gelişmelerdir.

Tanzimat hareketi her şeye rağmen Türkiye idaresini modernleştirmek, bir başka deyişle merkezileştirmek yolunda önemli ilerlemeler sağladı. Tanzimat devri görkemle açılıp rezaletle kapanan bir tarihî olaylar bütünü değildir. Hüzünlü ve buhranlı bir atmosferde başladı ve öyle devam etti. Türkiye halen bu gelişmenin sancılarını çekiyor, yalnız Türkiye değil, imparatorluktan kopan her ulusun hayatında bu dönemin kalıntılarına rastlanıyor.

Levent Şahverdi Arşivi

Sürre Alayı

Namık Kemal'in vefat ettiği yıl (1888)
Ebüzziya Tevfik Bey'in neşrettiği
Nevsal-i Marifet'te çıkan resmi

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

IV

AYDIN MUTLAKIYET VE MERKEZİYETÇİ REFORMLAR

18. YÜZYILDAN beri devletler, kaçınılmaz olarak merkeziyetçi bir dönüşüm geçirmektedirler. Modern çağda merkeziyetçilik, devletlerin büyük ölçüde mali, idari, hukuki alanda standart ve bütüncü bir kontrol kurmalarıyla ortaya çıkan bir niteliktir. Merkeziyetçi devlet, uzmanlaşan ve kalabalıklaşan bir bürokrasiye, toplumun üzerindeki güçlü kontrol nedeniyle mükemmelleşen bir bürokratik kayıt sistemine sahiptir. Modern çağların merkeziyetçi devletinin mutlaka otoriter ve totaliter olması da gerekmez. Tersine, Avrupa devletleri merkeziyetçilik aşamasına girdiklerinde İngiltere'de olduğu gibi evrimci, Fransa'daki gibi devrimci bir gelişimle demokrasi rejimini de benimsemişlerdi. Merkeziyetçi devlette hükümdar bulunabilir, ama geniş tabanlı ve çoğulcu bir siyasal denetim mekanizması, iktidarın bütüncül veya otoriter bir gücün eline geçmesini de önleyebilir ve 19. yüzyıl Avrupası'nda böyle olmuştur. Kısacası merkeziyetçilik, bir anlamda bürokrasinin gücü demektir. Bu güç mutlak bir iktidar tarafından kullanılabilir veya denetlenen bir iktidarın emrinde olabilir. Ama merkeziyetçi bürokrasinin gelişmiş teknolojiyi kullanarak kontrol gücünü artırması evrensel bir olgudur.

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu geleneksel devlet tipinden modern merkeziyetçi devlet tipine geçiş sürecini yaşamaktaydı. Merkeziyetçi reformları yürütenler, imparatorluk tarihinin aydın mutlakıyetçileriydi. Merkeziyetçilik orduda, idarenin diğer şubelerinde yaygın bir biçimde görülmektedir. Nihayet merkeziyetçi gelişme

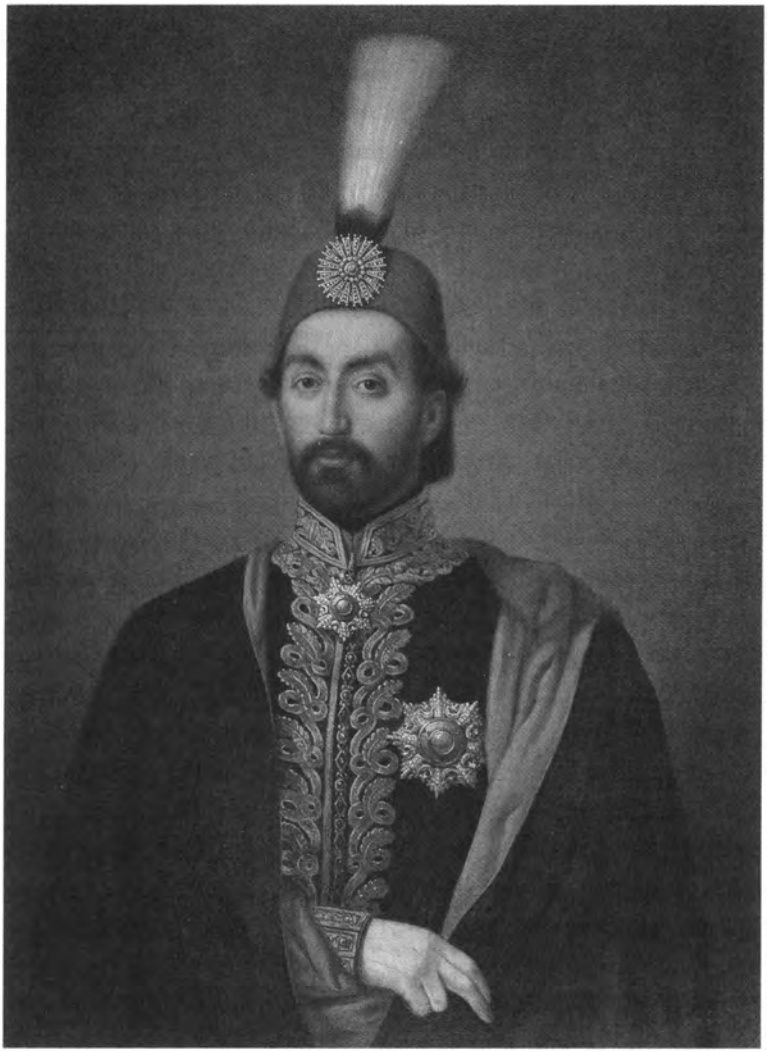
Levent Şahverdi Arşivi

sonucu hukuki mevzuat da yeniden düzenlendi. Tanzimat bürokratları hukuk alanında reformları gereksinmelere göre pragmatik bir yaklaşımla yürütüyorlardı. Ancak hukuki mevzuatın bütün tebaaya göre düzenlenmeye başlamasıyla laik gelişmeler de başlayacaktı. Bürokratik merkeziyetçilik yazı diline, eğitime, kültürel hayata da yansıdı. Merkeziyetçiliğin gelişmesi için tarihî şartlar ve nedenler 18. yüzyıl sonundan beri vardı. II. Mahmud gibi bir hükümdarın döneminde temelleri atılan modern merkeziyetçi idare sisteminin kuruluşu Tanzimat döneminde devam etmiştir. Ama bu dönemde devletin bir hukuk devleti niteliğini kazanmaya başladığı görülmektedir.

Osmanlı yöneticileri reformları yürütürken şartlara göre davranmışlar, Avrupa'daki sistemlerden birini almışlardı. Üstelik Tanzimat dönemi bürokratları bir değil birkaç Avrupa ülkesinin sistemini gözden geçiren ve örgüt projelerini, nizamnameleri karma olarak hazırlamayı bilen adamlardır. Tanzimat bürokratlarının değişik kaynaklara başvurma ve metin çevirip değerlendirme merakını en önemsiz bir nizamnamenin hazırlanışından 1876 Kanun-ı Esasi'nin hazırlanmasına kadar her hukuki belgede görmek mümkündü. Kuşkusuz işin sonunda her projeye hem olumlu hem olumsuz anlamıyla "alla turca"lık çeşnisini vermeyi de bilirlerdi. İdare sistemi yeniden düzenlenirken Fransız yönetim sistemi Osmanlı geleneğine daha yakın görülmüş, II. Mahmud başkentte ve taşrada idareyi merkeziyetçi bir modele göre ele almıştı. Fransız örneği ve Osmanlı idari reformu arasındaki bağıntı derinlemesine incelenmeden bizim tarih ve siyasal bilim literatürümüzde çeşitli yorumlara konu olmuştur. Benimsenmesi kolay olmayan bir yorum da, Bonapartizm'in Türkiye'deki diktatör bürokratlar tarafından kolayca benimsendiği tekerlemesidir. Oysa Alexis de Tocqueville'den beri Fransız idare tarihini inceleyenler, monarşiden devrime geçişte Fransız yönetim sisteminin büyük değişiklikler geçirmediği fikrindedir.[1] İdare aslında muhafazakâr bir yapıttır. Kralcı Fransa'nın müesseseleri

1 A. de Tocqueville, *L'Ancien régime et la révolution*, Paris, Gallimard, 1967, s. 13-42 ve 47-54.

Levent Şahverdi Arşivi

Sultan Abdülmecid (yağlıboya, Topkapı Sarayı Müzesi)

Levent Şahverdi Arşivi

merkeziyetçi niteliğiyle 19. Yüzyıl Fransası'na geçmiştir. Evrimci bir değişiklik geçiren Osmanlı bürokrasisinin de merkeziyetçi geleneği ve buna uygun bir modeli izlemesi doğaldı. Tanzimat bürokrasisinin gönlünde Fransa'nın özel bir yeri yoktu ve Fransız hukuki ve siyasal düşüncesi de aslında pratik nedenlerle kabul edilen bazı hukuki mevzuatı izleyerek imparatorluğa girecektir.

Avrupa'nın herhangi bir devletinde rastlanacak genel modele göre gerçekleştirilen bu merkeziyetçilik, devlet bürokrasisini şubelere ayırmak, memurlara maaş vermek ve hazinenin gelir ve giderlerini bir elden yapıp mali kontrolü kurmak diye özetlenebilir. Avrupa örneği bakanlıkların karşılığı olarak kurulan yeni organlar, aslında uzmanlaşmış bir yapıya cevap vermesi mümkün olmayan, klasik Osmanlı döneminin ofisleriydi. Çavuşbaşı, Divan-ı Deavi nazırı yapıldı, Babıâli'deki Defterdarlık ofisleri Maliye Nezareti'ne bağlandı. Bundan başka Umur-ı Hariciye nazırının başında olduğu ofis de görünüşte sadrazama bağlı, fakat ayrıydı. Sadaret Kethüdalığı memuriyeti ise Umur-ı Dâhiliye Nezareti'ne çevrilmiş, fakat eskisi gibi doğrudan sadrazamın ofisi içinde bırakılmıştı. Vilayetlerde ise henüz askerî ve mülki yetkiler tek elde toplanmaktaydı. Açıkçası II. Mahmud döneminde merkezî idare örgütü büyük ölçüde klasik dönemdeki yapısını korumuş, sadece adlandırmalarla Avrupa modeli taklit edilmişti. Saraya bağlı geniş bir danışma kurulu "Meclis-i Vâlâ-yı Adliye" adını aldı. Bu danışma meclisi Tanzimat'taki meclislerin temelini oluşturdu ve imparatorluğun son kırk yılındaki parlamenter geleneği buraya kadar indirmek mübalağa sayılmamalıdır. Sadrazamın ofisine bağlı bir danışma kurulu da "Dâr-ı Şura-yı Babıâli" adıyla kuruldu. Bu organların devamlılık kazanma ve kurumlaşma yeteneği yoktu. Nitekim Babıâli bürokratları yeniden düzenlemelere gideceklerdir. Memuriyetteki rütbeleri standart bir sınıflamaya göre düzenlemek işi 18. yüzyılda modernleşen Rusya'da Büyük Petro tarafından gerçekleştirilmişti. Büyüyen ve modernleşen bürokratik kadrolar için gerekli olan bu düzenlemeye Sultan Mahmud devrinde de teşebbüs edilmiştir, ama sivil bürokrasi,

Levent Şahverdi Arşivi

askerî bürokrasi ve ilmiyedeki rütbelerin yatayına ve dikeyine düzenlenmesi işini Tanzimatçılar tamamlayacaktır. Şurası belirtilmelidir ki, II. Mahmud devri idari tarih açısından Tanzimat devrinin başı olarak telakki edilir. Tanzimat dönemi boyunca yönetim organlarının örgütlenmesinde belirttiğimiz üzere Fransa ister istemez model olmuştu, ancak bu Fransız modelinin eksiksiz uygulanması demek değildir. Osmanlı geleneği kadar Mustafa Reşid Paşa'nın ve grubunun kişisel tutumu, idareyi aşırı kontrol istekleri idari reformda çok etkili olmuştur.

Modernleşmeci ve merkeziyetçi bir yönetimin temelini oluşturacak nitelikli kadro Babıâli Dışişleri bölümündeydi. Reformcu bürokratların Dışişleri hizmetinde bulunmuş olmaları, reform programını büyük devletlerin kabul ettirdiği anlamına gelmez. Reformları dış dünyayı izleyen ve Avrupa'ya karşı ne gibi tedbirlerle ayakta kalınması gerektiğini düşünen memurlar yürütmüştür. III. Selim'den beri Osmanlı İmparatorluğu Avrupa'nın büyük başkentlerine sürekli elçiler göndermeye başlamıştı. Bu elçiliklerde yetişen gençler reform döneminin yöneticileri oldular. M. Emin Âli Paşa, Safvet Paşa, Keçecizade Fuad Paşa, Ahmed Vefik Paşa Dışişleri ofislerinde yetişen sivil bürokratlardandı. 18. yüzyıldan beri Balkan eyaletlerindeki Ortodoks tüccarın kendi aralarından seçtikleri *consul* veya *Richter* denen görevli temsilciler, dışarıda Osmanlı İmparatorluğu'nun yarı resmî konsolosları sayılmaktaydılar.[2] Osmanlı İmparatorluğu'nun bilinen ilk resmî konsolosu (şehbender) İngiliz lakabıyla bilinen Mahmud Raif Efendi'ydi. Daha önce Nevşehirli İbrahim Paşa'nın Viyana'ya bir konsolos tayin ettiği biliniyor.[3] Gene ünlü şehbenderlerden İsmail Ferruh Efendi, sonraları Cemiyet-i İlmiye'de bulundu ve özellikle kütüphanelerin kurulması ve eğitimin düzenlenmesi

2 T. Stoianovich, "The Conquering Balkan Orthodox Merchant", *Journal of Economic History* XX., 1960, s. 234-333; Carter C. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire*, Princeton, 1980, s. 128.

3 Dış temsilciliklerin kuruluşu konusunda bkz. Ercümend Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve ilk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri*, Ankara, 1968.

Levent Şahverdi Arşivi

konusunda yararlı oldu. Babıâli Tercüme Odası, Sultan II. Mahmud döneminden itibaren Müslümanların yönetimine bırakıldı. 1821 Mora Ayaklanması dolayısıyla Konstantin Movrouzı Efendi ihanetle suçlanmış, yerine aslen Rum olan Bulgarzade Yahya Efendi ve oğlu Ruhiddin getirilmişti. Bu ikisi Rumca ve Fransızca çevirilerden sorumluydu (bu aileden ünlü Ahmed Vefik Paşa gelmektedir. Kendisinin dil bilgisinin bir rastlantı olmadığı görülüyor). Tercüme Odası'nın son gayrimüslim görevlisi ünlü Stavraki Aristarki Efendi'dir. O da sürgüne gönderilince yerini İshak Efendi aldı.[4] İshak Efendi, özellikle askerî-teknik okullarda matematik ve doğa bilimlerine ait Batı dillerindeki kitapları çevirmekle tanınmıştı. Kendisine başhoca da denir; mühtedi bir Musevi olduğu sanılıyor. 19. yüzyılın başında Müslümanlaşan veya Türkleşen Tercüme Odası, kuşkusuz, reformcu bürokrasi için iyi bir okul oldu. Avusturya ve Rusya İmparatorlukları da 18. yüzyıldaki idari modernleşmeleri sırasında dışişlerinde tercüme görevini yerine getirmeleri için kendi sadık tebaalarından çocukları okutacak okullar kurmuş veya ofislerde yetiştirmişlerdi. Örneğin tarihçi J. Hammer, Maria Theresia Akademisi'nde Doğu dillerini öğrenmiştir.

Tanzimat döneminde, Mustafa Reşid Paşa hariciye nazırlığı görevini fiilen bırakmak niyetinde olmadığından ve aslen bu görev klasik dönemde de sadrazamın ofisi içinde bulunduğundan Hariciye Nezareti, Sadaret'ten pek ayrılmış sayılmazdı. Tanzimat'tan biraz öncesine kadar reisülküttab bu görevi yürüten bir memurdu; vezir rütbeli değildi, ama önemi artmıştı ve Umur-ı Hariciye Nezareti kurulunca da Reisülküttablık kaldırıldı. İlk nazır da o sırada reisülküttab olan Yozgatlı Akif Efendi oldu ve vezir rütbesiyle tayin edildi (H. 1251/1835 yılı).

İkamet elçiliklerinin III. Selim devrinden beri kurulması, ilk anda Osmanlı bürokratlarının Batılılaşmasında ve Batı'yı tanımalarında etkin olmuştur. Bu dönemde büyük devletler arasındaki dengeye göre diplomasi yürütmek de gelenek olarak yerleşti. Hariciye

4 Findley, *a.g.e.*, s. 133; R. E. Koçu, "Ahmed Vefik Paşa", *İstanbul Ansiklopedisi*, c. I, s. 478.

Levent Şahverdi Arşivi

Nezareti'nin klasik Reisülküttablık örgütünün bir devamı olarak kuruluşu, yeni örgütlenmede de aynı tip bağlantıları sürdürüyordu. Hariciye Nezareti'ne Divan-ı Hümayun Kalemi, Mühimme Kalemi, Rüus Kalemi, Tahvil Kalemi ve Tuğrakeş Odası gibi eski Sadaret kalemleri bağlıydı ve bu ofislerin Dışişleri örgütüyle bağlantısını kavramak zordu. Özellikle "Divan-ı Hümayun Kalemi" ve "Mezahib-i Gayrimüslim İdaresi" böylesine iki eski Sadaret ofisiydi ve reisülküttab eskiden Sadaret'le bu gibi ilişkileri yürüttüğü için Hariciye Nezareti'nde kalmıştı. Sonuncu daire gayrimüslimlerin devletle ilişkilerine okul, kilise yapım ve onarım izinlerine, patriklik seçimine bakardı; yoksa bu daire azınlıklar konusunda hariciye nazırının büyük devletlerle olan sorunları ve ilişkileri yüzünden bu nezaret bünyesinde yer almış değildi. Nitekim bu ofisler bürokratik ihtisaslaşmanın arttığı 1880'lerden itibaren Hariciye Nezareti'nden çıkarılmıştır. Gene Tuğrakeşlik Ofisi de fiiliyatta bu görevini kaybetmiş, fakat Hariciye'nin Şifre Kalemi başındaki görevlinin adı nişancı olarak kalmıştır. Böylece Osmanlı İmparatorluğu'nun bir zamanki en önemli görevlisinin (timarların kaydına bakan ofisin başındaki nişancının) unvanı şimdi çok daha önemsiz bir memur tarafından muhafaza edilmiştir. Hariciye Nezareti'nin önemli bir kolu da vilayetlerdeki yabancı konsoloslarla ilişkiyi yürüten, Umur-ı Hariciye memurlarını denetleyen ofisti.[5] Bu ofisin önemi sanıldığından fazlaydı ve Osmanlı vilayet yönetiminin en başarılı memurları bu görevden geçmiştir. Bundan başka bugünkü idari yapının tersine, İçişleri ve Dışişleri'nin memur kadrolarının iç içe geçmesini ve ortak kariyerden yetişmelerini sağlayan bir mekanizmaydı. Nitekim vilayetlerde bu görevlilerin son devir Osmanlı yönetimini yetkiyle temsil ettiği, karşılaştıkları sorunların öneminden anlaşılmaktadır.[6] Gene protokol işleri için Hariciye Teşrifatçısı, Mektubi-i Hariciye Kalemi (imparatorluktaki konsolosluk sorunlarıyla ilgili yazışmalar), Tahrirat-ı Hariciye Kalemi (dış bürolarla ilişkiler), Hariciye

5 Findley, *a.g.e.*, s. 184-256.

6 David Kushner, "The Foreign Relations of the Governors of Jerusalem", *Palestine in the Late Ottoman Period,* Kudüs, 1986, s. 310-317.

Levent Şahverdi Arşivi

Evrak Odası (arşivlere bakar), Tabiiyet Kalemi, Matbuat Kalemi (Hamidiye döneminde Matbuat-ı Ecnebiye Kalemi olarak uzmanlaştı) gibi şubeler vardı. Hariciye Nezareti müsteşarı, hariciye kâtibi olarak bilinir ve bugünkü dışişleri genel sekreterinin görevini yürütürdü.[7] Günümüzde Dışişleri Bakanlığı'nın dış ticaret konularında asıl yetkili organ olması gibi dışişleri genel sekreterinin de, başbakanın yakın ve mahrem yardımcılığını yapması Tanzimat geleneğinin bir devamıdır. Gene nezaret bünyesindeki Matbuat Kalemi de bu yetkisini muhafaza etmiş sayılır. Cumhuriyet döneminde Matbuat Umum Müdürlüğü diplomatlarca yönetilen ve Başbakanlık ve Dışişleri'nce kontrol edilen bir örgüt olma niteliğini sürdürmektedir. Umur-ı Hariciye Nezareti'ne bütün konsolosluklar (şehbender) bağlıydı. Bu Osmanlı idaresinin orijinal bir yönüydü, çünkü o dönemde birçok ülkede konsolos, ticari grupların temsilcisiydi. Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu bu görevlileri memur olarak tayin etmekteydiler. Babıâli ofislerinde uzmanlaşma henüz klasik döneme göre pek yol almış değildi. Uzmanlaşmanın noksanlığı Şehremaneti ve Vakıflar gibi kuruluşlarda da görülüyordu. Uzmanlaşma süreci özellikle 1860'lardan sonra hızlanacaktı.

Sadrazamlık ve Hariciye grubunun hegemonyası dışında kalan gruplar, ordu, ulema ve maliyecilerdi. Tanzimat'taki idari düzenlemede Bab-ı Seraskerî (Serasker Kapısı, 1900'de Harbiye Nezareti adını aldı) ve onun yanı başında Erkân-ı Harbiye kuruldu. Bu iki organın dışında Tophane-i Âmire ve Tersane-i Âmire, müşir rütbesinde komutanların yönetiminde ayrı organlar olarak faaliyete devam ettiler.[8] Sonuncusu 1866'da Bahriye Nezareti olarak isim değiştirdi ise de Tophane Müşirliği'nin statüsünü uzun zaman koruması geleneksel askerî düzenlemenin bir devamıydı. Çünkü Kapıkulu Ocakları arasında topçular ayrı bir sınıftı. İlmiye sınıfı da Meşihat-ı İslamiye (Şeyhülislamlık) bünyesinde klasik örgüt biçimini

7 Sinan Kuneralp, "The Ministry of Foreign Affairs under the Ottoman Empire", *Life Turkey*, s. 494-505.

8 Stanford Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, c. II, Cambridge Univ. Press, Londra, 1977, s. 75.

Levent Şahverdi Arşivi

devam ettirdi. Ancak Babıâli bürokratları, bu sınıfın örgütü üzerinde bir denetim kuramamakla beraber, görev alanlarını daraltmışlardır. Rusya'da Büyük Petro reformlarıyla kilise örgüt olarak sivil yönetimin denetimi altına alınmıştı. Osmanlı modernleşmesi bu alanda daha farklı bir yol izleyecektir. Askerlerin ve ilmiye sınıfının ayrı örgütlenmeleri ve Tanzimat bürokratlarının etki alanı dışında kalmaları doğaldı. Üçüncü bir grup olan maliyecilerin de Tanzimat bürokratlarının kontrolüne rağmen arzu edilir biçimde örgütlenmemeleri iki nedene dayanıyordu: Birincisi, Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyıldaki iktisadi çıkmazı, etkin bir merkezî maliye örgütünün kurulmasına imkân vermedi. Her az gelişmiş toplumda olduğu gibi gelir kaynakları saptanamıyor ve gelirler düzenli bir biçimde toplanamıyordu, yani etkin bir mali denetim ve kayıt sistemi geliştirilemedi. Bu durumda imparatorluğun klasik maliye örgütü orduya, Dışişleri'ne ve İçişleri'ne paralel biçimde ve aynı süratle modernleşmesini tamamlayamadı. İkincisi, maliye memurları Osmanlı devlet örgütünün başlangıcından beri en kapalı, uzmanlaşmış grubuydu. Yazıları ve kayıt teknikleri bürokrasinin diğer şubelerinden daha muğlaktı (siyakat yazısı kullanmak gibi), Defterdarlık'ta bir memurun yetişmesi daha uzun zaman alıyor ve yetenek istiyordu. Kuşkusuz maliyeciler her devlette uzmanlaşmış ve farklı beceri sahibi olan kadrolardır. Osmanlı geleneğinde de maliyeciler, bürokrasinin dokunulmaz denmese de, yeri doldurulmaz üyeleriydi. Tanzimat'tan sonra da bu durumlarını korudular. Her şeye rağmen diplomatlar ve askerî sınıfla birlikte maliyeciler de değişen dünyanın koşullarını ve yeni bilgileri edinebilmişlerdir. Maliyecilerin yetişmesi kısmen Avrupa'daki eğitimleri, kısmen de ülkenin içine el atan yabancı bankalar ve asıl önemlisi de 1880'den sonra yeni mali tekniklerle Osmanlı maliyesini kontrol eden Düyun-ı Umumiye gibi bir kuruluş sayesinde olmuştur. Son devir Osmanlı aydın tabakası içinde İttihatçıların maliye nazırı Cavit Bey gibi bilgisi ve becerisiyle adeta dokunulmazlık kazanmış bir kişiliği, bu bürokratik geleneğin bir ürünü olarak değerlendirmek gerekir.

Levent Şahverdi Arşivi

Aslında Osmanlı devleti 17. yüzyılı savaşlara ve zaman zaman girilen buhranlara rağmen klasik mali sistemi ve örgütleriyle atlatabilmiştir. Fakat İkinci Viyana Kuşatması'nı izleyen uzun savaş yıllarında, gerek Osmanlı mali sistemi, gerekse idare büyük değişmeler geçirmiştir. Girilen bunalımın yeni örgütlenme ve sistemde önemli değişiklikleri gerektirdiği görülmektedir. Bu nedenle, 18. yüzyıl Osmanlı maliyesi bir tür merkezileşmeye, yani gelir ve giderleri önceden bilmek ve gerekli ayarlamaları yapabilmek için yeni kurumlar geliştirme yoluna gitti. Timar toprakları önemli ölçüde mukataaya verildi. İhale sistemi diyebileceğimiz bu yöntemle, hazine gelirleri teminat altına alınmak isteniyordu. Aynı şekilde bu yüzyılın önemli bir mali kurumu olan "Malikâne Divanı" sistemi yaygınlaşıyordu. Bu dönemde yerel güçlerin iktidarı güçlendiği gibi, öte yandan merkezileşen bürokrasi, nakitle maaş ödeme sistemini eskiye oranla yaygınlaştırmaya başladı. Bunalım yıllarında bir tür iç borçlanma demek olan "esham" sistemi, yani mukataaların yıllık gelirlerinin paylar halinde satışı uygulamasına da geçildi. Bütün bu tedbirler mali bürokrasinin hacmini büyüttü, işlemleri çoğalttı. 18. yüzyıl boyunca tarımda ve manüfaktürde atılım yapamayan imparatorlukta, bu gibi yeni mali tedbir ve uygulamaların ömrü uzun olamıyordu. Ama Osmanlı maliyesi de merkezileşme ve kadrolaşma yolunda geri dönülmez adımlar atıyordu. Özellikle III. Selim'in askerî reformları döneminde maliyede yeni vergiler, yeni kayıt sistemleri ve yeni bir bürokrasinin doğuşu gözlemleniyordu. Yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra, yeni vergiler ve cizye gibi kaynaklara yapılan yeni zamlarla aslında Osmanlı mali sistemi Tanzimat döneminin eşiğine gelmişti.[9] Tanzimat Fermanı'nda mali bunalım ve reform ihtiyacının açıkça ifade edildiği görülmektedir.

Tanzimat reformları maliye idaresinde merkeziyetçiliği yeterince yerleştiremedi ve modern bir mali sistem ve yapıyı getiremedi. Eski yapının büyük ölçüde devam etmesi dolayısıyla, fermanda

9 18. yüzyıl mali tarihi üzerinde son zamanlarda yapılan en etraflı araştırma: Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, Alan Yay., İstanbul, 1986.

Levent Şahverdi Arşivi

öngörülen mali ıslahatı gerçekleştiremedi. İltizam sisteminin kaldırılamayışı, Tanzimatçıların başarılı bir mali yapı kuramadıklarını gösterir. Gerçi iltizam sisteminin uygulanmasında bir değişiklik yapıldı: İltizam eskisi gibi valilere ve taşra yöneticilerine verilmiyordu. Memurlar her yerde maaşa bağlanmıştı. Ancak vergi kaynaklarının tespitinde hiçbir yenilik yoktu. Açıktır ki Düyun-ı Umumiye kuruluncaya kadar Osmanlı yönetimi vergi kaynaklarını ne gerçek miktarıyla tespit edebilmiş, ne de vergiyi düzenli toplayabilmiştir. Âşar mültezimleri devletle tebaa arasında keyfî aracılıklarını sürdürmüşlerdir. Etkili ve hızlı bir vergilendirme ve vergi toplama becerisini ancak yabancı alacaklarının temsilcisi olan Düyun-ı Umumiye, el koyduğu alanlarda gerçekleştiriyordu.

Tanzimatçılar iltizamı kaldırmak istediler ve kaldıramadılar. Bu gerçeği biliyoruz ve çok tekrarlıyoruz. Tanzimat Fermanı ilan edildiği an, aslında ülkede bir Maliye Nezareti yoktu. Maliye nazırı unvanını taşıyan, halen klasik dönemin başdefterdarıydı: Sadece merkezî hükümete aktarılan gelirleri ve yapılan masrafları bilen, fakat imparatorluğun dört bir tarafından toplanan vergileri, alınan resimleri ve yapılan masrafları denetlemesi ve bilmesi âdet olmayan bir ofisin başı. Ülke çapında bütün giderleri denetleyen bir kurum, yani Divan-ı Muhasebat, ancak 1879'da tam anlamıyla kurulabilmiştir. 1863'e kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda düzgün ve sistemli bir bütçe yoktu.[10] Osmanlı maliyesine ciddi muhasebe teknikleri maalesef gelirlere alacaklı olarak el atan yabancı bir organın, Düyun-ı Umumiye'nin etkisiyle girmiştir. Pazara açılmamış, kırsal bir üretimin ve denetlenmesi zor küçük sınai üretimin yaygın olduğu bir ekonomik sistemde yeteneksiz maliye kadrolarıyla iltizamın kaldırılması olanaksızdı. Avrupa devletlerinde 19. ve hatta 18. yüzyılın gerisinde kalan, modern maliyeye bir geçiş dönemi sayılan iltizam sistemi 19. yüzyılda Osmanlı devletinin gelir ve gider düzenlemesini sağlayabilecek en uygun mali sistem olarak kaldı. 19. yüzyıl

10 A. du Velay, *Türkiye Maliye Tarihi*, Maliye Bakanlığı Yay., Ankara, 1978, s. 26-27 ve 104-105.

Levent Şahverdi Arşivi

Osmanlı maliyesinin bu alanda yaptığı tek olumlu değişiklik, iltizam yoluyla zenginleşip taşrada devlet otoritesine başkaldıracak güçlü yöneticilerin varlığına son verilmesidir. Tanzimat'tan evvel sancak paşaları veya güçlü âyanlar, mütesellimler vergi gelirlerinin ihalesi demek olan iltizamı ellerine geçirmişti. Artırmalar İstanbul'da defterdarın önünde yapılırdı, ama vergi gelirleri açık artırmaya çıkarılan sancağın mütesellim veya paşasının verdiği meblağı artıracak hiçbir mültezim çıkmazdı. Çünkü mültezimin vergiyi toplamak için sancak yöneticisinin askerlerine ihtiyacı vardı. Çok kere paşa, iltizamı bölgedeki başka mültezimlere devrederdi. Soyulan köylerden elde edilen gelirle taşra yöneticileri eyaletlerde güçlenmiş, bağımsız otorite kurmaya başlamışlardı. Tanzimat yönetimi, iltizam işlerini valilere ve diğer yöneticilere yasakladı, ayrıca iltizama konu olan kalem ve miktarları sınırlayarak mültezim zümresinin gücünü azalttı. Bunun sonucu olarak âşar mültezimi denen küçük oburlar toplumsal hayata girdi. Devletin karşısında güçlenen ve siyasal erki elde eden paşalar ve âyanlar zümresi ortadan kalkmıştı, ama aracılık yapan ve köylüyü ezen görgüsüz ve aç bir taşra mütegallibesi türedi. Bunun kültürel hayatta da olumsuz etkileri oldu. Kısacası Tanzimat'tan sonra iltizam sisteminin düzenlenmesi köylülerin hayatında bir değişiklik yaratmamış, ancak mali merkeziyetçiliğe doğru bir adım atılmıştır. Para sistemindeki yarı başarılı düzenlemeler de bu bütün içinde değerlendirilmelidir.

Tanzimat dönemi sıkıntılı bir iç savaşla açılmıştı. Mehmed Ali Paşa olayının yarattığı mali sıkıntı, eski devirdeki gibi paranın ayarını düşürmekle (tağşiş) çözümlenecek gibi değildi. Zaten II. Mahmud döneminde tağşiş yolu son haddine kadar kullanılmıştı. Bu nedenle hükümet ilk defadır ki çağdaş Avrupa para sistemini taklit ederek banknot çıkardı. "Kaime-i nakdiye-i mutebere" denen bu para, banknot olmaktan çok, faizli bir borç senediydi ve basılı olmayıp el yazılı ve mühürlüydü. Dış ticari ilişkilerde ve ödemelerde ise, gösterilen karşılık yeterli bulunmadığından geçerli değildi. Ancak banknot, dolaşım hızı ölçüsünde, gerçek para miktarı üzerinde çoğaltan

Levent Şahverdi Arşivi

etkide bulunur. Oysa Osmanlı ülkesinde ticaretin gelişmemişliğinden dolayı, paranın ödemelerde kullanılmaktan çok bir değer olarak saklandığı biliniyor. Taklitleri de çoğaldığından bu kaime kısa zamanda gözden düştü. Her şeye rağmen dış ticari ilişkilerin arttığı bu dönemde piyasada dolaşan değeri farklı ve ayarı bozuk paralar, beynelmilel ödemelerde sorun yaratıyordu. Bu nedenle 1844 Ocak ayında "Usul-i Cedide üzere Taksim-i Ayar" kararnamesi çıkarıldı ve standart bir ayar üzere, kenarı kırpılamaz sikkeler tedavüle çıktı.[11] 100 Osmanlı kuruşu bir mecidiye altını olarak hesaplanıyordu ve altın para bundan böyle sadece İstanbul'da Darphane-i Âmire'de basılacaktı. Böylece Osmanlı tarihinde ilk defadır ki devletin itibarı demek olan sikke, standart bir ayar ve değerle ülkenin her tarafında dolaşıma sokulmak isteniyor ve merkezî bir darphanede basılıyordu. O vakte kadar vilayetlerde de darphaneler vardı ve değişik ayarlarda sikkelerin tedavül değeri bölgeden bölgeye değişiyordu. Kalpazanlık veya sikkelerin kenarını kırpmak önlenemeyen olaylardı, 16. yüzyıldan beri hemen hemen her adaletname ve fermanda önleyici tedbirlerin alınması boşuna emrediliyordu.[12] Bununla birlikte standart sikkenin piyasada birdenbire tek ödeme aracı olduğu düşünülmemelidir. Osmanlı ülkelerinde çeşitli yabancı sikkeler de dolaşmaktaydı. Örneğin Trablusgarp, Doğu Akdeniz, Hicaz gibi uzak vilayetlerde ödemeler yabancı paralarla yapılıyordu. Ticaretin artmasıyla ağırlık ölçülerinde, arazi ölçüsünde de bir standartlaşmaya gidilmek istendi. 1869'da okkanın standart milli ağırlık ölçüsü olarak tarifi yapıldı.[13] Ancak bu konuda yaygın bir başarı gösterildiği söylenemez. Mamafih arazi ölçümü 19. yüzyıl merkeziyetçi devletlerinin bazılarında bile standartlaşmadı. Örneğin Çarlık Rusyası 1877'de Kars'ı işgal ve ilhak ettikten sonra, yerli arazi ölçümünü, ağırlık birimlerini ve hatta

11 Tekeli - İlkin, *Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası,* Ankara, 1981, s. 53-58; H. A. Şanda, "Bizde İlk Kâğıt Paralar I", *İstanbul Ticaret*, 22 Nisan 1966; du Velay, *a.g.e.*, s. 69-72.

12 İnalcık, "Adaletnameler - 1595 Adaletnamesi", *T. Tarih Belgeleri Dergisi*, Ankara, 1967, sayı 3-4, s. 110 vd.

13 Naney Pale, "Ottoman Okka Weights" *Belleten*, CXLI/161, s. 16-17.

Levent Şahverdi Arşivi

dolaşımdaki Osmanlı parasını kendi resmî ölçüleri ve parasının yanı başında kullanıma bırakmıştı.[14]

Osmanlı modernleşmesinin getirdiği yapısal bir özellik asker ve sivil bürokrasinin ayrımıdır. Klasik dönemde yöneticilerin askerî ve mülki gücü bir elde tuttuğunu, daha doğrusu, ilmiyenin ve destek grup olan kalemiyenin dışında sorumlu yöneticilerin askerlerden olduğunu biliyoruz. 18. yüzyılla birlikte kalemiye sınıfından gelen yöneticiler yüksek makamları ele geçirmeye başladı. Bunun nedeni ülkenin ve dış dünyanın koşullarının değişmesiydi. Nihayet Tanzimat reformları, askeriye ve mülkiye silkinden yetişen yöneticilerin ayrı ayrı erki elde tutmalarıyla sonuçlandı. Üstelik rütbeler paralel olarak düzenlenmiş, mülkiye sınıfındaki vezaretin karşılığı askeriyede müşirliğe eşit olup hiyerarşinin katmanları arasında paralellik sağlanmıştı. Aynı paralellik ilmiye sınıfının rütbeleri için de söz konusuydu. Ayrı eğitimden ve pratikten geçmelerine rağmen, sivil ve asker aydınların aynı kültür çevresinin insanları olarak kaldığını belirtmek gerekir. Belli asker aydınlar diğerlerine göre daha fazla bir coğrafi hareketlilik içindeydiler, ama dünyaya bakışlarını sağlayan eğitim farklı değildi ve bu iki grup birbirine kapalı da değildi.

Osmanlı askerî reformları Batı biliminin, eğitim yönteminin eğitimde yerleşmesini sağladı. Bu noktayı biraz daha açmak gerekir. Batı bilimi, zevki, düşüncesi, tümüyle askerî reform sayesinde gelmiş değildir. Hatta bu alanda öncülük askerlerin değil, sivil bürokrasinin ve medrese mensuplarınındır. 19. yüzyıl başlarında Batı bilimini Türkiye'ye getirenlerin ve bu alanda kurumsal bir örgütlenmeye gitmek isteyenlerin en başında gelen Şânizade Atâullah Efendi'dir. Gene Kethüdazade Arif Efendi ve medrese ile bağı kopuk olmakla beraber İshak Efendi de bu tip aydınlardandı. Şânizade, konağındaki seminer tipi toplantılar yüzünden diğer medreselilerin hışmına uğrayıp Bektaşilikle ve fesat tertiplemekle suçlanıp İstanbul'dan sürülmüştü. Buna rağmen ordunun modernleşmesi gibi acil bir faaliyet,

14 Ortaylı, "Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars", *İ.Ü. Ed. Fak. Tarih Enst. Dergisi*, sayı IX, İstanbul 1978, s. 346-347.

Levent Şahverdi Arşivi

askerî okulların kurulmasını ve kınanan Batı biliminin resmen programlaşıp eğitiminin yaygınlaşmasını sağlamıştır. Batı müziği dahi, önceden var olduğu ve bazı çevrelerde dinlendiği halde, Türkiye'de bu musikinin öğrenimi Mızıka-yı Hümayun sayesinde kurumlaşmıştır. Nitekim askerî cerrah yetiştirmek için kurulan Tıbbiye, Şubat 1827'de açıldı ve Türkiye'de tıbbın ilerlemesi bu kuruluş sayesinde mümkün olacaktır. Aynı şekilde 1849'da Harbiye'nin bir şubesi olarak kurulan Baytar Mektebi de bu dalın gelişmesinde erken bir atılım sayılmalıdır. Modern orduya subay yetiştirmek amacıyla kurulan Harbiye Mektebi 1835'te eğitime başlamış gibiydi.[15] Ancak ne sınıf geçme sistemi ne de programlar ve gelen öğrencilerin niteliği bir düzenlilik gösteriyordu. 1845'te Mekteb-i Harbiye yeniden düzenlendi ve Avrupa'dan (Prusya ve Fransa) öğretmenler getirtildi. Ayrıca sınıf geçme sistemi ve programlarının yeniden düzenlenmesi yanında askerî eğitim geniş bir hiyerarşiye bağlandı, yani İdadi-Harbiye ve Erkân-ı Harb Mektebi düzeni kuruldu, ileride bu hiyerarşinin en alt basamağı olarak rüşdiyeler de açıldı. 19. yüzyıl sonunda, yabancı diller, matematik, coğrafya gibi konularda askerî mektepler en seçkin eğitimi veriyordu. Özellikle 1849'da Macar ve Polonyalı subayların imparatorluğa ilticasıyla, ordunun eğitimi için yeni kadrolar da kazanılmış oldu. Mamafih Harbiye'ye yabancı öğretmenler getirtildiği gibi, Avrupa'ya öğrenci de gönderiliyordu.[16]

1843 teşkilatına göre imparatorluk, İstanbul, Makedonya-Bosna (merkez Manastır) ile Rumeli'de üç ve Doğu Anadolu, Suriye ve Irak'ta üç olmak üzere, başlarında birer müşirin (vezir rütbeli mareşal) komuta ettiği altı ordu mıntıkasına ayrıldı. Sonuncu ordu Bağdat'ta 1848'de kurulmuştu. 1877 Savaşı'ndan sonra Yemen'de de bir Yedinci Ordu kuruldu. İstanbul, Edirne, Selanik, Erzincan, Şam,

15 Fahri Çoker, "Tanzimat ve Ordudaki Yenilikler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi,* c. V, s. 1260-66.

16 *Başb. Osmanlı Arş. İrad-Har.*, No: 2161 (9 Receb 1264): Paris'teki altı tane Mekteb-i Harbiye şakirdanına dair; *İrad-Dah.*, No: 11471: Prusyalı muallimlerin maaşına dair ve *İrad-Mec. Vâlâ,* No: 4671: Mekteb-i Bahriye'deki Fransız muallimlerin maaşları.

Levent Şahverdi Arşivi

Bağdat, San'a ordu merkezleriydi. Genellikle Osmanlı taşrasında sivil bürokrasinin üyeleriyle subaylar fikrî bir kaynaşma içindeydi. Bu nedenle bir müddet sonra aralarından çıkan radikal bir zümre Rumeli'nin ve Arabistan'ın ordu merkezlerinde ülkenin geleceğini birlikte planlamaya başladılar. Vilayeti yöneten üst kademedeki mülki amirler, yani valiler, mutasarrıflar ve ordu komutanları arasında ise her zaman aynı beraberliğin olduğu söylenemezdi. Özellikle güvenliğe ilişkin sorunlarda, valiler sık sık ordu komutanları ile yetki çatışması içindeydiler. Bizzat Midhat Paşa'nın Suriye valiliği sırasında ordu komutanıyla, güvenlik konularında destek göremekten dolayı çatıştığı biliniyor.[17] Sivil bürokrasi ile zabıtanın aralarında toplumsal köken bakımından fark olduğu söylenemezdi, ama askerî eğitimin rüşdiyeden başlayarak belirli bir disiplinle devamı ve kapalı hiyerarşi, orduyu sivil bürokrasiden ayıran bir etkendi. Buna rağmen Tanzimat dönemi Osmanlı eğitimi, sivil bürokrasinin de geniş biçimde burs sistemiyle yetiştirilmesini sağladığından, bürokrasinin sivil ve asker kanadı arasında devletin ve toplumun kurumlarına bakış yönünden bir fark yoktu. Ancak askerlik, sivil bürokrasinin tersine, son zamanlara kadar temelde Müslümanların girdiği bir meslekti. Mamafih Bahriye'de bir kısım neferlerin Hıristiyan olduğu anlaşılıyor.[18] Ordunun 18. yüzyılda hem dinî, hem de etnik yönden homojenliğine özen gösterilmiş olmalıdır. 1852 yılına ait bir sultani irade, Arabistan ordusundaki askerler arasında Türk uşağının (çocuklarının) azalmakta olduğunu, bu nedenle sair ordulardan Türk nefer naklini emretmektedir.[19] Galiba 19. yüzyıl

17 Najib Saliba, "The Achievements of Midhat Pasha as Governor of Syria", *IJMES*, 9/1978, s. 312.

18 *Başb. Osm. Arş. İrad-Mec. Vâlâ*, No: 2601 (14 Muh: 1264/22 Aralık 1848): Kıbrıs ceziresinden Tersane-i Âmire için alınan Hıristiyan neferat... *İrad-Dah.*, No: 8997 (14 R. 1264/20 Mart 1848): Donanma-i Hümayun Selanik canibinde bulunduğu halde, bazı yortu günlerinde karaya çıkarılan Hıristiyan neferat...

19 *Başb. Osm. Arş. İrad-Dah.*, No: 16001 (sene 1268 H/1852): Bunun gibi Arabistan ordusunun tamamen Arap neferden oluşmasının mahzuruna binaen diğer ordulardan Türk neferin oralara sevki, *İrad-Dah.*, No: 14404, 21 Şevval 1267/19 Ağustos 1851 tarihli irade.

Levent Şahverdi Arşivi

ortalarında askerî sınıfı mülkiye sınıfından ayıran önemli bir özellik de buydu. Bürokrasinin gerçekten Osmanlılığı ve etnik renkliliği yanında ordu, imparatorluğun temel birimi olarak görünen Türk unsura dayanmaya başlamıştı.

Babıâli bürokrasisinin kontrolü dışında kalan diğer grup, ilmiye sınıfıydı. Tanzimat yönetiminin, toplum hayatının önemlice kısmını laik bir hukuki mevzuatla düzenleyip nizami dediğimiz karma mahkemelerin de kurulmasıyla şer'i mahkemelerin yetki ve görev alanı daraldı. Genel olarak yönetimde ve kültür hayatında medrese dışı laik eğitimden gelenlerin ağırlığı artıyordu. İlmiye sınıfı Osmanlı modernleşmesiyle nüfuzunu kaybetmekteydi; bununla beraber medreseliler Osmanlı tarihi boyunca en önemli iç düzenlemeyi de bu dönemde gerçekleştirdiler. Tanzimat döneminde kurulan okullardan Medresetü'l Kuzat (Kadılar Medresesi), imparatorluğun son günlerine kadar sadece şer'i değil, nizami mahkemeler nezdinde de iş görebilecek hukukçuları yetiştirdi. İlmiyenin bünyesinden Babıâli bürokrasisine Ahmed Cevdet Paşa gibi geçiş yapanlar olduğu gibi, bu dönem içinde Osmanlı medreselileri arasında ciddi dil ve tarih tetkiklerine yönelenler de oldu. İlmiye sınıfı gerilediğinin farkındaydı. Laik bürokrasiyle bir yaşam savaşı ve rekabet içindeydi. Nitekim bu durum, Türkiye'nin bilim ve kültür hayatında görülmektedir. Bab-ı Meşihat eski merkeziyetçi yapısını muhafaza ettiği ve ilmiye sınıfı imtiyazlarını koruduğu halde, ilmiyenin toplumdaki refah ve statü payı da geriledi.

Tanzimat yönetimi tekke ve medreseyi barıştırmak, bir araya getirmek ve bu suretle tarikatlar üzerinde de kontrol kurmak istiyordu. Bu nedenle II. Mahmud, kanlı Bektaşi takibinden sonra, İstanbul'da üçü dışında bütün Bektaşi tekkelerini kapattı. Rumeli ve Girit'teki bazıları dışında taşrada da aynı işlem tekrarlandı ve tarikatlar üzerindeki kontrol görevi için Nakşibendîler ve Mevleviler tercih edildi. Bektaşiler ya gizlendi ya da Mevlevilik gibi tarikatlar içinde sözde yer aldılar. Bu dönemde Hacıbektaş'taki dergâh bile bir Nakşibendî şeyhin yönetimine verildi. Tarikatların tek çatı

Levent Şahverdi Arşivi

altında kontrolü için 1866'da Şeyhülislamlık'a bağlı olarak, medrese uleması ve tarikat şeyhlerinden oluşan bir Meclis-i Meşayih kuruldu.[20] Bu meclis İstanbul ve taşradaki tekkeleri belirli bir hiyerarşiye bağlayarak mensuplarını devlet gözetiminde tutmak amacındaydı. Amaç gerçekleşemedi. Öte yandan aydın bürokrasinin ve Osmanlı aydınlarının bir kesimi Bektaşilik ve Melamilik gibi tarikatlara sempati beslerken, önemli bir kesimi de medresenin yanında tekkelere karşı giderek hücumlarını artırdılar ve bu kavga 1925'te tarikatların ve tekkelerin lağvına kadar sürdü. Tanzimat bürokrasisi her vesile ile tarikatların nüfuzunu olumlu ve olumsuz tedbirlerle sınırlamak amacındaydı. Kırım Savaşı sırasında gönüllü toplamak için cihat bayrağı açan nüfuzlu bir Rifai şeyhinin (Abdülkadir) bu hareketi zabtiye nazırı ve Seraskerlik'çe önlendiği gibi, öte yandan tekkelere gıda yardımıyla, şeyhlere ve müritlere maaş bağlama ve bürokrasinin güvendiği kimselerin şeyh postuna geçmelerini destekleme gibi işlemlerle bu amaca ulaşılmak isteniyordu.[21] Tarikatların içinde Babıâli'nin veya sarayın yakın bulup onurlandırdıkları hangileriydi, gibi bir sorunun cevabı, "her zaman için zamana ve zemine göre bir seçim yapıldığı"dır. Aslında medrese mensupları da, tarikat ehli de Birinci Büyük Savaş'a kadar toplumsal hayattaki ağırlıklarını ve görece bağımsızlıklarını koruyabilmişlerdir. Osmanlı modernleşmesi medreseyi ve tekkeyi tüm gayretine rağmen hükümetin tam kontrolü altına alamamış, hayat alanlarını daraltmayı tercih etmiştir.

20 Mustafa Kara, "Tasavvuf ve Tarikat", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. IV, İstanbul, 1985, s. 985-986.

21 *Başb. Osm. Arş. İrad-Dah.*, No: 17634 (15 Muh. 1270/18 Ekim 1853).
İrad-Dah., No: 18623: 1854'te Üsküdar'da Bandırmalızade dergâhı postnişinliğine tayin için, ölen şeyhin oğlu Fahreddin Bey'in tam maaşla tekaüdlüğü hakkında.
İrad-Mec. Vâlâ, No: 5733 (16 Muh. 1267/21 Kasım 1850): Göksu taraflarında türeyen Mustafa nam bir şarlatan şeyhin teb'idi...
İrad-Mec. Vâlâ, No: 11131: "Valide Sultan'ın tekkelerine yardımı".
İrad-Mec. Vâlâ, No: 12801 (29 Şaban 1270/27 Mayıs 1854): Selanik Mevlevihanesi neyzenlerine ve aşçılarına maaş...

Levent Şahverdi Arşivi

Kuşkusuz bürokrasinin merkeziyetçi bir modeli kurması sadece bir politik tercih değildir. Merkeziyetçilik uygarlık tarihinde aslında bürokrasinin başardığı en önemli devrimlerden biri sayılmalıdır. 18. yüzyıl Avrupası'nda bürokrasinin merkeziyetçi bir sistem içinde örgütlenmesi uzmanlaşmayla birlikte yürüdü ve o sayede mümkün oldu. Bugünkü bakanlıkların karşılığı olarak kurulan ofisler veya kurullar (veya divanlar) önemli ölçüde uzman kadroların yer aldığı yerlerdi ve bu gelişme, merkeziyetçi modelin her ülkedeki genel bir uygulaması idi. *"Royal Courts"* veya Büyük Petro'nun kurduğu *"collegium"lar,* Osmanlı yönetim reformları sırasında kurulan meclislerle bir görev ve bünye paralelliği içindedir. Bu divanlar veya meclisler, idaredeki uzmanlaşma, şubeleşme ihtiyacına cevap veriyordu. Tanzimat dönemi reformcuları model olarak Fransa'yı seçtiler. Bu ne İhtilal Fransası'na ne de monarşiye olan düşünsel bağlılık ve özenmeyle ilgili bir adaptasyondur. Fransa'nın merkeziyetçiliği, Osmanlı reformlarına uygun gelmiştir. Fransa'daki *Corps législatif,* Rusya'daki senato gibi danışma organıydı. Bizdeki Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye de bu iki organın benzeri gibidir. Ancak Tanzimat'ın ilk dönemlerinde Meclis-i Vâlâ, imparatorlukta tekkelerin ianesinden açılacak okula, onarılacak camiden memurların yolsuzluğuna kadar idarenin her işini gözden geçiren, karar alan uzmanlaşamamış bir kurul olarak çalıştı. Reform döneminde kurulan meclis örnek olarak büyük ihtimalle Fransa'da Birinci Cumhuriyet döneminde kurulan, oy hakkı olmadan kararname ve kanunları tartışarak danışma fonksiyonu gören *tribuna*'lardan yararlanmıştı. Nihayet Napolyon'un kurduğu *Conseil d'État* da Şura-yı Devlet için model oldu. Tanzimat yönetiminin kurduğu Meclis-i Maarif gibi danışma organları aynı zamanda icra organları haline de dönüştüler ve bir müddet sonra bu alanda görev gören nezaretlerin çekirdeğini meydana getirdiler. Nihayet maliye alanındaki merkeziyetçi örgütlenmede de Fransız Modeli izlendi. *Cour des Comptes* karşılığı Divan-ı Muhasebat'ın kurulması gibi... Fransız *département* sistemi, Osmanlı taşra yönetiminin modeli olmuştu. Çünkü zaten Fransız modeline göre düzenlenebilecek

Levent Şahverdi Arşivi

bir yapısı vardı Osmanlı taşra yönetiminin... Devrim geçirmeyen ve devrimden sakınan bir imparatorluk, Cumhuriyet Fransası'nın yönetim kurumlarını almakta tereddüt göstermemiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun idari kurumları sağlıklı bir evrimle düzelecek gibi değildi; idari reform radikal bir yöntemle yürütülecekti. Kurumlar bazen bir dönüştürme, bazen köklü değişikliklerle düzeltilebilirdi, idari reformu ani işlemlerle uygulayan ülke ise Fransa'ydı. İngiltere veya herhangi bir monarşinin kurumları köklü değişiklikler yapmak isteyenlere model olabilecek nitelikte değildi. Onlar bir evrimle ve tutucu bir değişimle biçimlenmiş özgün kurumlardı, fakat öz itibariyle adem-i merkeziyetçi idiler.

Tanzimat'ın bürokratları, nezaretlerin ve diğer merkezî hükümet organlarının yeniden düzenlenmesi gibi ağır bir işin üstesinden gelmek zorundaydılar. II. Mahmud döneminin merkezî hükümet organlarında yaptığı düzenlemelerin 19. yüzyıl devlet yönetimi ve kamu hizmeti anlayışıyla bağdaşamayacak kadar yüzeyde kaldığı açıktı. Tanzimatçıların idari düzenleme sırasında karşılaştıkları, iki büyük eksik vardı: Nitelikli eleman ve para... Bir yandan genişleyen ve modernleşen örgütler yeni memur kadrolarına ihtiyaç yaratırken, öte yandan fakir bütçe dolayısıyla kadrolarda tasarrufa gitmek gerekiyordu. Nitelikli elemana sahip olmak ise eskisi gibi kaleme çırak olan gençleri yetiştirmekle mümkün değildi, yeni okullar gerekiyordu. Bürokrasinin iş hacmi büyümüştü. 16. yüzyılda Kanuni Sultan Süleyman'ın 46 yıllık hükümdarlığı boyunca üç kıtadaki imparatorluğun Divan-ı Hümayun kalemlerinde yaklaşık olarak 2300 ferman ve berat kaleme alınmıştı. Dönem boyunca Osmanlı merkez kançılaryalarında kaleme alınan bütün hüküm ve ahitname gibi vesikaların sayısı yaklaşık 70 bin civarında hesaplanıyor.[22] "Ahkâm-ı şikâyet" denen muamelat ve maliyeye ilişkin belgelerle sayı iki mislini çıkmaktadır. Divan-ı Hümayun kalemlerinde sayıları 25'i bulan sekreterin her biri yılda ortalama 140 adet vesika kaleme almaktaydı.

22 Josef Matuz, *Das Kanzleiwesen Sultan Süleymans des Praechtingen,* Freiburg, İslam Araştırmaları, c. V, Wiesbaden, 1974, s. 119-120.

Levent Şahverdi Arşivi

Oysa şimdi yoğun iş hacmi nedeniyle daha üretken olan ve genişleyen kadro her şeyden önce yazışma dilini sadeleştirmek, işlemleri belirli normlara göre yapmak, dosyalama ve kayıt sistemlerini değiştirmek zorundaydı. Nitekim Tanzimat'tan sonra yönetimde şubelerin artmasıyla evrak kayıtlarında da tasnif gelişmiştir. Bu artan iş hacmi için gerekli memur kadrolar ise eğitimsizlikten ve parasızlıktan doldurulamıyordu. Maliyede tasarruf için 1858 yılında vilayetlere yazılan ve ihtiyaç fazlası memurların tasfiyesini isteyen Sadrazamlığın bir hükmüne, birçok vilayet sadece memur sıkıntısı çektikleri cevabını verdiler.[23] Bununla birlikte Tanzimat bürokrasisinin merkezî hükümetteki ve taşradaki organları yeniden düzenleyişi 19. yüzyıl ölçüleri içinde bir örgütlenme başarısıdır. Nezaretler daha da uzmanlaşmış, merkez ve taşradaki şubeleriyle bütünleşmiştir. Hariciye ve Dâhiliye Nezaretlerinin kuruluşu ve örgütlerin gelişmesinde bu bütünleşmeyi görmek mümkündür. İki nezaretin biri devamlı dış temsilcilikler, diğeri vilayetler üzerinde merkezî denetimi ve düzenli yazışma akımını sağlayabilmiş, memurların maaş, terfi, tayin ve özlük işlerini yürütebilir duruma gelmişlerdir. Böylece taşra yöneticilerinin vilayetin gelir ve giderlerini yarı bağımsız, hatta tam bağımsız yönettiği devir sona ermiştir. Dâhiliye Nezareti, Sadrazamlık bünyesinden çıkıp kendi ofisleriyle bir bütün oluşturmuştur. Bundan başka 1856'da Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Ziraat ve Ticaret Nezareti, Nafia Nezareti teşekkül etti. Gerçi Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'daki uygulaması kadar radikal değilse de, Osmanlı idari reformları vakıfların yönetimini merkezileştirme konusunda da önemli bir adım attı. II. Mahmud, Evkaf Nezareti'ne, Mekke-Medine ve padişah vakıfları dışında bütün vakıfları bağlamış, mütevellileri yerinde bırakmıştı. Ancak klasik dönemde vakıfları bölgenin ve şehrin kadıları denetlerken, şimdi denetim merkezî bir organ tarafından yapılacaktı. Zamanla bütün vakıflar bu nezarete bağlandı. Tanzimat dönemi içinde kuruluşunu tamamlayamayan tek şube, Adliye Nezareti oldu. Açık şer'i

23 *Başb. Osm. Arş. Cev. Dah.*, No: 5432'de 2 CA. 1276 (27 Kasım 1859) tarihli Kastamonu vilayeti mazbatası.

Levent Şahverdi Arşivi

mahkemelerin dışında nizamiye mahkemelerinin kurulup yayılması ve birincilerin yargı alanını daraltmaları sonucunda, bu nezaret ancak 1870'te kuruluşunu tamamlayabildi. Adliye Nezareti, Mahkeme-i Temyiz, İstinaf Mahkemesi gibi mercilerin ve vilayetlerde de Temyiz Divanları'nın kuruluşuyla örgütünü tamamlayabilmiştir. II. Mahmud döneminde Divan-ı Hümayun Tercüme Odası'ndan gayrimüslimlerin, daha doğrusu Rumların tasfiyesiyle Müslümanlaşan bürokrat kadrolara, Tanzimat'tan sonra gayrimüslimlerin içinden Ermeniler de, Museviler de geniş ölçüde girdiler. Sadece Evkaf ve Harbiye bu olgunun dışında kaldı. Evkaf Nezareti gayrimüslim cemaat vakıfları üzerinde kuşkusuz hiçbir denetim ve yönetim hakkına sahip değildi. 19. yüzyılda hiçbir imparatorlukta egemen dinin üyeleri dışındakiler devlet hizmetinde, Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu kadar geniş ölçüde kullanılmamıştır. Bunda dış baskıyı tek neden olarak göstermek doğru değildir, imparatorluğun kozmopolit kültürü Osmanlılıktı; bu memurlar Osmanlı'ydı, içlerinde Sava Paşa gibi yazdığı *İslam Hukuku* halen kullanılan, Musurus Paşa gibi Osmanlı yurtseverliğinin örneğini veren, Osmanlı yüksek sınıfının düşünüş ve hayat tarzını eksiksiz benimseyenler vardı. Bundan başka Tanzimat döneminin Osmanlılık ideoloji ve politikası bu konuda önemli bir etkendi.

Tanzimat bürokrasisi terfi ve rütbelere standart bir kural ve sınıflama getirdi. Osmanlı İmparatorluğu'nun başlangıcında rütbelerin kapıkulu askeri için konulduğu, sonra mülkiye sınıfını, Kanuni devrinde ise ilmiye sınıfını da kapsadığı bilinmektedir. II. Mahmud devrinde Avrupa örneğinde olduğu gibi rütbeleri yatayına ve dikeyine standartlaştırmak için memuriyette derece saptandı.[24] Tanzimat dönemi boyunca ilmiye, askeriye ve mülkiye sınıfları için rütbelerde yatay eşitlik düzenlemesine gidildi. Bu düzenleme kuşkusuz memur maaş ve kadrolarının bilinmesi ve merkezî hazineden ödenecek

24 Mülkiye sınıfı için klasik dönemdeki başlıca dört rütbe hacelik, kapucubaşılık, mirmiranlık ve vezaret idi. 1832 yılında memurlar için rütbe-i ûlâ (saadetlu diye hitap edilir), rütbe-i saniye (izzetlu), rütbe-i salise (refetlu) rütbe-i rabie (futuvvetlu) ve rütbe-i hamise olmak üzere beş rütbe kondu.

Levent Şahverdi Arşivi

maaşlar için gerekliydi.[25] Bununla beraber standart maaş tespit eden bir barem kanunu ancak İkinci Meşrutiyet devrinde yürürlüğe girdi. Tüm rütbeler dokuz derece üzerine düzenlenmişti. Büyük Petro'nun bürokratik reformlarında da çeşitli sınıfların standartlaştırılan rütbeleri on dört derece olarak saptanmıştı. Bürokrasinin dili sadeleşmiş, üslup tekdüzeleştirilmiştir. 16. yüzyılın memurları kaleme aldıkları ferman ve beratlarda belirli içerik düzenini izlemekle birlikte, özel bir üslup yaratırlardı. Bu renkli üslubu, Kanuni devrinin "Koca Nişancı" denen ünlü nişancısı Celalzade Mustafa'nın kaleme aldığı fermanlarda ve beratlarda görmek mümkündür. Tanzimat bürokratının edebî bir üslup izlemediği görülüyor. Dil ve üslup sade ve kısadır. Yazışma hacmi büyümüştür. Tanzimat adamlarından Yozgatlı Akif Paşa bürokratik yazışma dilinin sadeleşmesi gerektiğini ısrarla belirtir.[26]

Geleneksel bürokraside kayıt işlemleri hacim olarak modern çağların bürokratik işlemleriyle kıyaslanamayacak kadar azdır. Hayatın her alanını kontrol eden modern bürokrasi bu nedenle kayıt tekniklerini, yani yazışma dilini ve imlayı sadeleştirmiş, kolaylaştırmıştır. Eski devrin bürokratları uzun yıllar boyu yazı öğrenir, o yazının meleke ve ezbere dayanan yönlerini kavrarken, 19. yüzyıl devletinin ihtiyacı olan geniş memur kadrolarının tümüyle bu gibi özel yetenekli yazıcılardan oluşması imkânsızdır. Tanzimatçılar başından beri o devre kadar kullanılan divani, siyakat gibi zor yazıları (kaligrafi) terk etmişler, imlayı kolaylaştırmanın çaresini düşünmüşlerdir. Bu tür bir imla ve alfabe reformu sorunu sadece bizim kültür tarihimizde değil, bürokrasisi modernleşen 18. yüzyıl Avusturya ve Rusya'sında da söz konusu olmuştur. Maria Theresia devrinde Almancanın imlası üzerindeki reform ve gene Büyük Petro'nun Kiril

25 Örneğin vezaret-müşirlik-Anadolu Rumeli kazaskerliği gibi. Böylece aşağıya doğru inen dokuz yatay derece vardı.

26 Abdurrahman Şeref, *Tarih Konuşmaları*, Kavram Yayınları, İstanbul, 1978, s. 18. Akif Paşa'nın bu konudaki fikirleri ve örnekleri: *Tabsıra-i Âkif Paşa*, Kostantiniyye, 1300, 4. def'a, s. 76-77; *Münşe'at-ı Âkif*, sene 1259. Cevdet Paşa'nın bu konudaki fikirleri için Ş. Turan, "Cevdet Paşa'nın Kültür Tarihimizdeki Yeri", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri*, İ.Ü. Ed. Fak. İstanbul, 1986, s. 13-20. Rifat Paşa, *Gülbin-i İnşâ*, İstanbul 1275, s. 52.

Levent Şahverdi Arşivi

alfabesinde yaptırdığı değişiklikler bilinmektedir. Petro aynı zamanda Rus yazı dilini de günlük dile yaklaştırarak bir reform yapmış ve eski Slovence kalıntı deyim ve kelimeleri Rusçadan atmıştı.

Gazetenin ve kitabın hayata girdiği 19. yüzyıl Türkiye'sinde (deyimi bu dönemde Türkçe konuşulan bölge olarak anlamalıdır) yazı dili ve imla konusunda yeni düzenlemeler yapma isteği bu nedenle doğaldı. Bundan başka yaygın eğitim böyle bir isteğin gerçekleştirilmesini gerektirmekteydi. Maliye, adliye, eğitim örgütlerinin artan eleman sayısı bir gerçek olduğuna göre, çok kişinin kolayca yazmayı öğrenip çabuk ve doğru hizmet verecek biçimde sade bir yazışma dili kullanması gerekliydi. Öte yandan modernleşen ordunun yeni subayları eskisi gibi okuma-yazma bilmeyen kahramanlardan değil, topoğrafya, matematik bilen, talimatnameleri hızla okuyup emirleri yazabilenlerden olmalıydı. Bu yeni savaş adamlarının bir Çin mandarini veya 17. yüzyılın Osmanlı divan kâtibi gibi ömürlerini ve hafızalarını zor öğrenilen bir yazıya ve karışık imlaya adayamayacakları açıktı. Tanzimat adamlarından Münif Paşa 1863'te Osmanlı Cemiyet-i İlmiyesi'ne sunduğu projede Arap harflerinin bitiştirilmeden yazılmasını ve Türkçenin "ses uyumu" kuralına uygun biçimde sesli harfler kullanılmasını öneriyordu. (Bilindiği gibi Arap alfabesinde sesli harf azdır.) Aynı dönemde Azeri dramaturg Mirza Fethali Ahundov, Encümen-i Dâniş'e Latin harflerinin kabulünü bile önermişti. Bu aşırı öneriler taraftar bulmadıysa da, 19. yüzyıl boyu yazı dilinin sadeliği, Avrupa dillerinden noktalama işaretleri öğrenildiği için imlanın ıslahının düşünüldüğü bir gerçektir.[27] Üstelik bürokratik yazışmalar içerik yönünden daha pratik bir üslupla yapılıyordu ve belli modellere göre kaleme alınıyordu.[28] Bürokrasinin modernleşmesi dil ve yazı sorununu gündeme getirmişti.

27 İ. Ortaylı, "Harf Devrimi Üzerine Bir Değerlendirme", *Gelenekten Geleceğe,* İstanbul 1982, s. 45 vd.

28 Tanzimat dönemi resmî yazışmaları üzerinde henüz paleografya ve diplomatika çalışmaları tamamlanıp, çözümleyici kılavuz kitapları kaleme alınmamıştır. Ama 16-18. yüzyılların Osmanlıcası ile bu döneminki arasında büyük fark vardır ve bu durum, resmî yazışma dilinde ve üslubunda hemen göze çarpmaktadır.

Levent Şahverdi Arşivi

Tanzimat devrinde, bürokratik örgütlenmenin bir çöküntüye uğradığı, işlemlerin etkinliği ve hızı ve tebaanın devletle ilişkilerinin klasik Osmanlı dönemine göre gerilediği ve nihayet modern Türkiye bürokrasisindeki hastalıkların bu devirde ortaya çıktığı tekrarlanagelen bir yargıdır. Modern Türkiye bürokrasisinin yapısal hastalıkları kadar, bazı teknik atılımlarının ve uyum yeteneğinin kökenini bu dönemde aramak ise pek araştırılmayan ve düşünülmeyen noktalardandır. Tanzimat'ta bürokrasi her şeyden önce anonim bir örgüt niteliği kazandı. Bürokrat kişi, bir kurulun ve anonim ilişkiler ağı içine giren örgütlerin elemanı kimliğini kazandı. Klasik dönemde orta ve alt düzeydeki Osmanlı bürokratı merkezde ve taşrada büyük görevlilerin yanında onların gelir kaynaklarından geçimini sağlayan ve o görevlinin istihdam ettiği bir kapıkuluydu. Tanzimat'ın memur tipi ise belirli nezaretler, kuruluşlar ve vilayet örgütlerince kaydıhayatla istihdam edilen, terfi, tayin, taltif ve cezalandırılması belirli kurallara bağlı, hiyerarşide yeri olan bir kişiydi. Mamafih bu hemen ve yaygın bir biçimde olmadı. Valiler her zaman yanlarında maaşlarını ödedikleri bir grupla gezerdi. Mesela Midhat Paşa'nın yanında Bağdat'ta Ahmed Midhat Efendi, Müzeci Osman Hamdi Bey gibi geleceğin meşhurları, küçük ve genç memurlar olarak bu statüde çalışıyordu. Devlet örgütü fizikî yönden de bir görünüm kazandı. Klasik devirde sadece başkentte belirli görevlilerin devamlı ofisi vardı (veziriazam, şeyhülislam, yeniçeri ağası gibi). Başkentte birçok ofis, görevlinin kendi konağıydı. Vilayetlerde de anonim ofisler yoktu. 19. yüzyılda vilayet, sancak, hatta kaza merkezlerinde bile devlet hizmetleri belirli binalardaki ofislerde yerine getirilmeye başlandı. 19. yüzyıl mektep, hükümet ve mahkeme konağı, karakol gibi yapıların ortaya çıktığı,[29] devlet teşkilatının adeta anıtlaştığı bir dönem oldu. Hukuken tüzel kişilik kazanan kamusal kuruluşlar mal varlığı edindiler. Osmanlı coğrafyasının üç kıtadaki izleri içinde Tanzimat dönemine ait olanlar hemen ayırt edilir.

29 *Başb. Osm. Arş. İrad-Mec. Vâlâ*, No: 7502, 6635, 7278, 6175: "Mudanya'da müdür konağı, Halep'te Niğde'de, Prizren'de vali konaklarının 1851 yılı içinde tamamlanması".

Levent Şahverdi Arşivi

Hükümet ofislerinde şubelere göre, düzenli bir kayıt ve dosyalama başladı. Nihayet devlet arşivi (hazine-i evrak) bu dönemde kuruldu. Modern yönetim hafızasını kurumlaştırıyordu. Ofislerdeki yazışma, kayıt ve dosyalama sistemindeki uzmanlaşma giderek kâğıtların boyutuna, başlıklarına kadar yansıdı. Artan muamelat daha belirli ve düzenli bir akışa bağlandı. Tanzimat yönetimi evvelki yüzyılların tersine, vilayetlerdeki okul, sağlık sorunları ve gelişen hayatın getirdiği sayısız yeni işlemle meşgul olmak durumundaydı. Falan yerde bulunan kimsesiz çocuğun bakımı, Edirne vilayetinde çıkan çiçek salgınına karşı çocukların aşılanması,[30] filan sancaktaki meclis-i idare azasının veya muhtarların memuriyetlerinin tasdiki veya aralarında çıkan münazaanın (çekişmenin) çözümü, yolsuzluk yapan memurların yargılanması veya başarı gösterenlerin mükâfatlandırılması hiyerarşinin en üst noktasındaki Babıâli'nin görevleri arasındaydı. Miktarı yüzleri bulan yazışmalarda kısa hitaplarla özlü ifadeler kullanılmasına dikkat ediliyordu. Sorunların önemine göre belirli zamanlarda, özellikle vilayet ve Babıâli arasındaki yazışmalarda gecikme olmamasına dikkat ediliyordu. Telgraf önemli yazışmaları kolaylaştıran bir teknik araçtı. Kuşkusuz özellikle taşralarda her başvurunun acilen ve adil bir biçimde karara bağlandığı, sorunların hepsine anında ve doğru bir yaklaşımla el atıldığı söylenemezdi. Ama sayısız yazışmalar, merkeze verilen layihalar (rapor) 19. yüzyıl bürokratının belirli bir ehliyet ve olgunluk sahibi olduğunu göstermektedir. Bürokrasi, imkânları kadar imkânsızlıklarını da tanıyan, olumlu faaliyetleri teşvik etmekten geri kalmayan bir tutum içindeydi. 19. yüzyılın bürokratı yenilikçiliği bir siyasi düstur olarak benimsemişti. Her sorunun çözümü için öne sürülen teklifler "Asr-ı Tanzimat" veya "Usul-i Mahâsin-i Tanzimat iktizasınca" gibi bir deyişle başlıyordu. Tebaa halen devletle mümkün mertebe yüz yüze gelmemeye çabalıyordu, ama şurası bir gerçek ki 19. yüzyıl Türkiyesi tebaa ile

30 *Başb. Osm. Arş. İrad-Dah.*, No: 15861 (4 CA. 1268/25 Şubat 1852) Edirne valisinin çiçek aşısıyla ilgili tahriratı 14 günde çözüme bağlanmış. *İrad-Har.*, No: 3902 ve 4433: Bursa'da Katolik ve Ermeni Gregoryenler arasındaki münazaanın çözümü için müfettiş gönderilmesi.

Levent Şahverdi Arşivi

devletin ilişkisinin arttığı bir dönemdi. Halen anlaşılmaz nedenlerle arşiv araştırmalarına açılmayan nüfus kayıtları bile bu asrın getirdiği önemli bir örgütlenmedir. Bürokrasinin merkeziyetçilik eğilimi bazen gülünç boyutlara ulaşıyordu. 1854'te İstanbul dilencilerinin başına bir dilenciler kethüdası tayin edildi (seele kethüdası) ve dilenciliğin bu yolla kontrol edileceği düşünüldü.[31]

Tanzimat döneminde, Osmanlı parlamentarizminin temelini oluşturacak en önemli idari reform, kararname ve nizamnameleri hazırlayacak ve yargıda temyiz görevini görecek meclislerin kurulmasıdır. Sultan Mahmud devrinden beri var olan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, imparatorluğun en yüksek danışma organı ve temyiz kurulu olarak görev görüyordu. Tanzimat'tan sonra bu kuruldan ayrılan ve içinde nazırların, ulemanın ve yüksek rütbeli memurların yer aldığı bir Meclis-i Âli-yi Tanzimat kuruldu. Tanzimat Meclisi bütün nizamnameleri hazırlamak, tartışmakla görevliydi. Nihayet hükümdar bunları onaylar ve neşredilirdi. Babıâli bürokrasisinin diktatörlüğü denen bu dönem içinde, kurul gerçek bir parlamento oldu denebilir. Yapı olarak Büyük Petro'nun Rusya soylularından seçtiği temsilcilerden oluşan ve bir danışma organı olan Senato gibiydi. Ancak Meclis-i Âli-yi Tanzimat, Rusya Senatosu gibi onaycı bir kurul olarak kalmadı, aktif ve yaratıcı bir organ oldu. Bundan başka temsilî niteliği daha genişti. Bu mecliste nazırlar, ulema, ordu komutanları ve gayrimüslim ruhani reisler yer alıyordu. Yetkileri açık olmamakla birlikte kanunları yapan ve denetleyen bir organ haline geldi. Yanı başındaki Meclis-i Ahkâm-ı Adliye ise Osmanlı İmparatorluğu'nun yüksek mahkemesi ve bir tür Adliye Nezareti fonksiyonunu gördü. İkinci kurul Tanzimat döneminin hukuk reformlarında ve nizami mahkemelerin kurulup yayılmasında önemli rol oynadı. Meclis-i Âli-yi Tanzimat'a 13 Ocak 1845'te Sultan Abdülmecid'in çıkardığı bir fermanla vilayetlerden ikişer temsilci üye

31 *Başb. Arş. İrad-Mec. Vâlâ*, No: 12343 (8 Receb 1270/6 Nisan 1854): Seele müdürü Sabık Hamdi Bey'den mahlûl maaşın... Bkz. R. E. Koçu, "Dilenciler", *İstanbul Ansiklopedisi* c. VIII, s. 4578.

Levent Şahverdi Arşivi

davet edildi. Ahmed Rasim'in "yarı mebuslar" dediği[32] bu temsilciler, kuşkusuz cesurane bir siyasal katılma eyleminde bulunmadılar, ama bölgelerinin sorunlarını ortaya döktüler. Bu olay, anayasal monarşinin ilk sessiz provası gibiydi. Meclisin bu geniş tabanlı kısa toplantısından sonra ülkenin her yerine müfettişler gönderildi. Teftişi yürütenler A. Cevdet Paşa, Fuad Paşa gibileriydi. Teftiş zoruyla taşra bürokratları biraz daha idari usul öğrendiler.

Tanzimat dönemi meclislerinin bir anayasal monarşi için adeta başlangıç denemesi olduğunu bazı anayasa tarihçilerimiz (örneğin T. Z. Tunaya) ileri sürmüşlerdir.[33] Bu danışma nitelikli meclisler, idaredeki etkinliklerini zamanla kaybettiler ama uzman hukukçu kurullar ve organları haline dönüştüler. 1 Nisan 1868'de Divan-ı Ahkâm-ı Adliye temyiz ve istinaf organlarından oluşarak kuruldu. Bu organ Yargıtay'ımızın temelidir. İdari davalar, özellikle idari nizamname ve kararnameleri hazırlamak için kurulan diğer organ Şura-yı Devlet, yani bugünkü Danıştay'dı. Merkezî hükümet organlarının bazılarının imparatorluğun tüm eyaletlerini kapsayan bir örgüt ağının başında yer alabilmesi, bu dönemin idari reformlarıyla başarıldı. Tanzimat'ın taşra yönetiminde kurduğu yapı, Türkiye'nin idare tarihinde önemli bir aşamadır.

19. yüzyılda vilayet idaresinde merkeziyetçi bir modele göre bir dizi reformların uygulanması, taşrada otoriteyi ele geçiren derebeylerini, nüfuz gruplarını sindirdi. Bu grupların ortadan kaldırılması söz konusu değildi, sadece hükümet ile belirli bir uyum içine girdiler. Babıâli taşrayı daha yakından kontrol edebilmek için eyaletlerin fizikî sınırlarını daralttı ve vilayet adını verdi. Sınırları daraltılan vilayetlerin geliri ve nüfusu az olduğundan kontrolü mümkün olabilirdi, bu aynı zamanda valinin de daha az sayıda sancak ve kazaları daha etkin bir biçimde yönetebilmesi demekti. Tanzimatçıların

32 Ahmed Rasim, *Resimli Osmanlı Tarihi*, c. IV, Kostantiniyye, 1328-40, s. 1943; Engelhardt, *a.g.e.*, s. 73; Ortaylı, *Tanzimat'tan Sonra Mahalli İdareler*, s. 29-30.

33 T. Z. Tunaya, *Siyasal Müesseseler ve Anayasa Hukuku*, İ.Ü. H. Fak., 3. baskı, İstanbul, 1975, s. 325.

Levent Şahverdi Arşivi

başlattığı bu gelenek İkinci Meşrutiyet'te devam etmiş, bazı sancaklar doğrudan doğruya idari birim olarak ele alınmış ve Cumhuriyet dönemi başında da eski sancaklar vilayet haline getirilmiştir. Fiziki mekânı daraltarak kontrolü artırmanın bugünkü teknoloji açısından bir anlamı yoktur, ama 19. yüzyılda bu işlem yönetimi etkin kılan bir tedbirdi. Bundan başka, 19. yüzyılda ülkenin ulaşım ağı ve dış ticaret kanalları değiştiğinden, üretim ve ekonomik kontrol merkezleri de değişmişti. Örneğin 18. yüzyıl sonuna kadar Aydın şehri bugünkü İzmir, Denizli, Manisa, Muğla ve Aydın'dan oluşan geniş bölgenin merkezi iken, yolların üretim kontrol merkezinin İzmir'e kaymasıyla vilayet merkezi de İzmir oldu. 1860'larda Tuna (bugünkü Bulgaristan) bölgesi aynı şekilde fizikî sınırları ve bölge merkezleri kaydırılarak yeniden düzenlendi. Basra ve Bağdat bölgesinin iki vilayete ayrılması, Maraş ve Adana bölgesinin Halep vilayetinden ayrılması benzer örneklerdir... 22 Eylül 1858 tarihli bir talimatname ile ülkenin idari taksimatı üzerinde herhangi bir değişiklik ve düzenleme yapmak padişah fermanıyla mümkündü.[34] Bu fermanlar çok çıkarıldı, çünkü değişen tarımsal etkinlikler, yeni demiryolları ve limanlar 19. yüzyılda ülkenin üretim merkezlerinin durumunu da değiştiriyor ve yeni mekânsal düzenlemelere gidiliyordu.

Merkeziyetçi yönetimin yerleşmesi için gerekli bazı şartlar da doğmuştu. İmparatorluğun yol sorunu en önemlisiydi. Tanzimat döneminin valisi, karayolu şebekesinin geliştirilmesi için var gücüyle çalışan bir yönetici tipiydi. 26 Ağustos 1869 tarihli "Turuk ve Meabir (yol ve geçit) Nizamnamesi" ülkenin karayollarını dörde ayırıyordu: Vilayet merkezleriyle İstanbul'u ve önemli iskeleleri ve demiryollarını bağlayan yollar (sultani yollar), vilayet merkezleri arasında ikinci ve üçüncü derecedeki yollar (sancak yolları) ve nihayet nahiye ve kaza yolları... Midhat Paşa, Suriye valisi Rüşdü Paşa, Ankara ve Adana valiliklerinde bulunan Abidin Paşa yol şebekelerini geliştiren ünlü valilerdir. Yol için hazırlanan nizamname, ahalinin

34 *Düstur*, I. tertib 2. tab'ı c. I, s. 559 - 13 Safer 1275 (22 Eylül 1858) tarihli "Vülat-ı izam ve mutasarrifin-i kiram ile kaîmakamların ve müdirlerin vezâifini şamil talimat".

Levent Şahverdi Arşivi

erkeklerine yol inşaat ve bakımında beş senede yirmi gün çalışma yükümlülüğü de getirmişti. Bu yükümlülük, belirli zamanlarda bedenen çalışmak veya yol yapımında hayvanını kullandırmak biçimindeydi.[35] Yükümlülük kuşkusuz hoşnutsuzluk yaratmıştır; ama her zaman değil... 1885 yılı 12 Ekim'inde Ankara halkı padişaha "demiryolu vilayet merkezine kadar uzatılacak olursa çalışma yükümlülüğü olan halkın canla başla çalışmaya hazır olduğunu" belirten bir dilekçe vermişlerdi.[36] Fakat karayollarının istenen süratle ve özenle yapım ve bakımı gerçekleştirilememiştir. 19. yüzyılın Osmanlı merkeziyetçiliğinin imdadına telgraf yetişti, ilk telgraf bağlantısı 16 Ağustos 1853 tarihinde İstanbul-Edirne arasında hizmete girdi. Bu hat, Rusçuk üzerinden Avusturya şebekesine bağlandı. 20. yüzyıl başında imparatorluğun telgraf hatları uzunluğu 43.000 km'yi geçiyordu. Osmanlı İmparatorluğu karayolu taşımacılığını da Tanzimat'tan itibaren geliştirdi ve 1862-63'te pul kullanılmasına başlandı. 1841'e kadar Osmanlı yönetimi yeterli ve özgül bir posta sistemi kuramamıştı. Bu nedenle yabancı devletler ülkede posta ofisleri kurdular. 1812'de Fransa, ardından Britanya, 1843'te Yunanistan, 1870'te Almanya onları izlediler. Anlaşmalara göre yabancı postalar İstanbul'la kendi ülkeleri arasında posta taşımacılığı yapacaklardı. Fakat ülkenin dört bir tarafında kendi konsoloslukları arasında taşımacılık yaptıkları gerekçesiyle kaçak postacılık yapmaya başladılar.[37] Yabancı postaların usulsüz rekabeti Osmanlı posta idaresinin sonuna kadar başlıca sorunu olarak kaldı. Pul kullanımı buna karşı ilk tedbirdi. 18 Haziran 1871 tarihli posta nizamnamesi, posta nakliyatında hükümetin tekelini ve bağımsızlığını belirterek posta ulaşım taşımacılığında hiçbir kimseye ve hiçbir devlete ayrıcalık tanınmayacağını belirtiyordu.[38] Kısa zamanda vilayetlerde de

35 İbrahim Hakkı, *Hukuk-ı İdare*, cild-i sani, İstanbul, 1309, s. 89-91.

36 *Ankara* (haftada bir neşrolunur vilayet gazetesi) Nr. 641, 3 Muharrem 1303, s. 1-2.

37 Shaw, *a.g.e.*, c. II, s. 229 ve N. Yazıcı, "Osm. İmp.'da Yabancı Postalar", *İletişim*, 1981/3, s. 137 vd.

38 İsmail Hakkı, *Hukuk-ı İdare*, Dersaadet, 1328, s. 248 vd.

Levent Şahverdi Arşivi

posta müdüriyetleri kuruldu. Osmanlı hükümeti telgraf sistemi ve posta konusunda kesinlikle kıskanç davranmış, yabancı postalara ülke içinde taşımacılık ve haberleşme hizmetlerinde bulunma hakkı vermemiştir. Kurtuluş Savaşı sırasında posta-telgraf örgütünün başarılı yardımında bu tarihî gerçeğin payı vardır. Merkeziyetçi yönetimin teknik altyapısını kurmaya yönelik bu girişimlerin ilk anda tepkisiz kalmadığını belirtmek gerekir. Mesela 1867 yılında Amasya kasabasının âyan ve eşrafı, telgraf direklerini sökmüşler, yol yapımını engellemek istemişlerdi. Kendi dünyaları üzerinde Bolu'daki mutasarrıfın denetim kurması hoşlarına gitmemişti.[39] 19. yüzyılda modern devletin etkinliğini pekiştiren araçların başında demiryolu gelir. Osmanlı İmparatorluğu'nda demiryolu, şiddetle arzu edilen, gerçekleştirilmesi pahalıya mal olan ve 20. yüzyıla sorunlu bir miras olarak kalan altyapıdır. 1865 Paris Kongresi'nden beri, Avrupa sermayesi Osmanlı İmparatorluğu'nda demiryolu yatırımlarına girişmeye istekli idi. Islahat Fermanı yabancı yatırımlara olanak tanıdığından dış girişimciler demiryolu imtiyazı avcılığına başlamışlardı. Her yerdeki ayaklanmaların üzerine asker sevk etmek, tarım ürünlerini değerlendirmek ve geniş ülkeyi gerçekten denetlemek için imparatorluğun yöneticileri de demiryollarına özlem duyuyorlardı. Meşhur rivayettir, Sirkeci Garı'nın yapımı dolayısıyla Topkapı Sarayı'na ait araziden geçmesi gereken demiryolu için istenen izin, nazırlar arasında tartışmaya neden olmuş, Sultan Abdülaziz ise, "Tek yapılsın da isterse sırtımdan geçsin," demiş. Ancak yabancı sermayenin isteği doğrultusunda döşenen demiryolları, karayolu ve denizyollarıyla birlikte ülkede yeterli ve rasyonel bir ulaşım sistemi yaratmaktan uzaktı.[40] Demiryolları, limanlardan iç bölgelere doğru verimli tarım topraklarının zenginliğini emmek için uzanan vantuzlar gibiydi. Dar kıyı bölgelerinin ardındaki koca vilayetler,

39 Necdet Sakaoğlu, *Amasra*, İstanbul, 1966, s. 178.

40 İlhan Tekeli, "Anadolu Mekân Organizasyonunun Evrimi", *Bölge Planlama Üzerine*, İ.T.Ü. Mim. Fak. 1972, s. 108-109. Ayrıca Ege'de demiryollarının etkisi üzerine şu monografi: M. B. Kıray, *İzmir - Örgütleşemeyen Kent*, Ankara, 1972.

Levent Şahverdi Arşivi

demiryollarıyla gelecek uygarlığın nimetlerinden, ürünlerini sevk ve pazarlama imkânından mahrumdu. Rumeli bölgesinde tamamlanan hatlardan sonra Anadolu'da işletmeye açılan ilk demiryolu, İzmir-Aydın arasında İngiliz sermayesiyle yapıldı. Ardından Fansızlar Manisa'ya doğru ikinci bir hat döşediler. Bunu İngiliz sermayeli Mersin-Adana Demiryolu izledi. 1890'larda Alman sermayesi İstanbul'dan Ankara ve Konya'ya doğru ilerleyince, Fransızlar da Suriye ve Lübnan'da Akdeniz kıyı kentleriyle iç bölgelerdeki merkezleri birbirine bağlayan 665 km'lik birkaç hat inşa ettiler. Yüzyılın başında, Akdeniz kıyılarından iç kısımlara birbiriyle bütünleşmeden uzanan Alman, İngiliz ve Fransız demiryollarının toplamı üç bin kilometreye yaklaşıyordu. Avrupa'nın demiryolları sayesinde sanayi ve ticaretini geliştirdiği bir dönemde, Osmanlı ülkesi bu altyapıdan mahrumdu. Demiryolları döşendiğinde de hükümet, güzergâhı saptamak konusunda söz sahibi olmadığı gibi, kilometre garantisi olarak yüklü miktarlar ödemek zorundaydı. Daha doğrusu kilometre garantisini peşin ödeyemeyeceği için, hattın geçeceği vilayetlerin âşar gelirlerine alacaklılar adına Düyun-ı Umumiye el koyacaktı.

Osmanlı taşra idaresinde reform altyapısal olanakların azlığına rağmen bürokratik bir yaratı eseri olarak gelişti. Bunda reformcu grubun kararlılığı ve yeteneği kadar, dış dünyanın müdahalelerine karşı koymak gereği de rol oynamıştır. 1860'da Cebel-i Lübnan'da Dürziler ve Mâruniler arasında kanlı çatışmalar başladığında, Avrupa devletleri, güvenliği sağlamak için asker çıkardılar. Gerçekte Fransa Mârunileri, İngiltere Dürzileri kışkırtıyor ve destekliyordu. İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya ve Osmanlı temsilcilerinden oluşan bir komisyon, 9 Haziran 1861 tarihli Cebel-i Lübnan Nizamnamesi'ni hazırladı. Buna göre bölgeye Hıristiyan bir memur mutasarrıf olarak tayin edilecek, mutasarrıfın yanına her cemaatten birer vekil atanacak ve cemaatleri temsilen ikişer üyeden kurulu bir merkezî meclis bulunacaktı. Cebel-i Lübnan, cemaatlerin temsili esasına dayalı, yarı müstakil bir sancak haline dönüşmüştü. Üstelik büyük devletlerin aynı statüyü bütün Balkanlar'da uygulamak

Levent Şahverdi Arşivi

istediği görüldü. Babıâli bürokratları özellikle Balkan vilayetlerinde acil bir idari reforma gitmedikleri takdirde dış müdahale artacaktı. Bu nedenle 1864 yılında bir Vilayet Nizamnamesi kaleme alındı; ilk önce Tuna vilayetinde uygulandı ve valiliğe Midhat Paşa atandı. Uygulamanın başarısı üzerine 1871 yılı başında bütün imparatorlukta uygulanmak üzere İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi hazırlandı. Midhat Paşa Bulgaristan'da (Tuna) tam bir Osmanlılık ideolojisiyle hareket etmiş, idare meclislerine üye seçimleri yaptırmış, karma kurullarda dinî grupların eşit temsili ilkesine uymuştu. Bundan başka yol yapımı, tarımın ıslahı, yerel kredi sandıklarını kurup geliştirmek gibi uygulamalarla başarılı bir idareci olmuş, bölge ekonomik yönden gelişmişti. Ancak bütün bu tedbirlerin, Osmanlılık ideolojisini yaşatma şansı tartışılmalıdır. Müspet veya menfi cevap vermek kolay değildir. Çünkü Osmanlılık, ulusalcılığın dünyasında ölü olarak doğmuştu. Buna karşılık Suriye ve Bağdat valiliklerinde aynı politika ve idare daha kalıcı etkiler bırakmıştı. Yeni vilayet sistemi zamanla sayısı değişen otuza yakın vilayetin hepsinde uygulandı. 1852 yılında çıkan bir kararname ile bölgedeki ordu komutanı ile valinin yetkileri tamamen birbirinden ayrılmıştı. Valinin yanında bir vilayet idare meclisi vardı. Burada yüksek memurlardan başka ruhani reisler ve ikişer Müslim ve gayrimüslim seçilmiş üye bulunuyordu. Aynı meclisler, liva ve kaza gibi alt kademe idari birimlerde de vardı. Nahiye meclisleri ise bir türlü yaygın uygulama konusu olmadı. Babıâli özerk yönetimli nahiyelerin, özellikle Balkanlar'da ihtilal merkezlerine dönüşeceğinden çekiniyordu. Bunlardan başka, vilayetlerde maarif, nafia, ziraat komisyonları gibi uzmanlaşmış komisyonlarda ve vilayet temyiz divanı gibi kurullarda da seçilmiş üyeler vardı. Valinin yanında merkezdeki nezaretlerin taşradaki görevlileri olan müdürler bulunuyordu. Vilayet makamının, liva ve kazalar üzerinde sıkı denetim ve üstün karar organı olduğu açıktı. Bu sert merkeziyetçi eğilim taşra yönetiminde bir gelenek olmuştur. Güya yerli halkı temsil edecek olan meclislerdeki seçimli üyeler, rengârenk bir komisyon meydana getiriyorlardı.

Levent Şahverdi Arşivi

1875 yılında Diyarbakır vilayet meclisi, bölgedeki bütün cemaatlerin ruhani reisleriyle, tarihte eşi bulunmaz bir ruhban şurasına dönüşmüştü.[41] Birbiriyle anlaşması mümkün olmayan bu kalabalığın ortasında vali bir *"Arbiter mundi Ottomanorum"* [Osmanlı âleminin hakemi] rolündeydi. Üyeler arasındaki çekişmeden yararlanarak merkezî hükümet temsilcileri her istediklerini kabul ettirebilirlerdi.

Tanzimat'ın ilanından sonra yirmi beş sene geçmemişti ki yeni vilayet sistemi oturmuştu. Tanzimatçılar bütün yetkiyi elinde tutan eski vali tipinin mutlak otoritesini nasıl sınırlayacaklarını uzun zaman düşünmüşlerdi. İlk anda mali yetkileri elinde toplayan ve valiye eşit rütbede muhassıllar tayin edilmiş, klasik devirdeki sancak beyi, defterdar, kadı üçlüsünün yerine vali-muhassıl-komutan üçlüsü konmak istenmişti. Muhassıllık uygulaması başarısızlıkla sonuçlanınca 1841'de muhassıllıklar lağvedildi ve mali işler için valinin maiyetinde çalışan defterdarlar tayin edildi. Tanzimat yönetiminin bütün vilayetleri aynı statü altında merkeze bağladığını görüyoruz. Klasik devirde bazı vilayetlerin sahip olduğu imtiyazlı statü kaldırıldı (Hicaz dışında). Sırbistan ve Eflak-Boğdan ise bu dönemde fiilen ayrı hükümetlerdi. Trablusgarp'ta (Libya) kapıkulu soyundan gelen Kahramanlı hanedanı iktidardan düşmüştü. 1835'te bölge doğrudan İstanbul'a bağlandı, ancak merkezin otoritesi hemen kurulamadı. Tanzimatçılar bölgenin seçkinlerini eğitim yoluyla elde ettiler ve yerli halka yabancılaşan yerli bürokratlar aracılığıyla merkezin otoritesini kurdular. Esasen aşiret reislerinin, âyan ve eşrafın çocuklarını eğitim yoluyla Osmanlı seçkinlerinin içine alarak Arap vilayetlerini merkezî hükümete sadık kılma politikası uzunca zaman uygulandı. Arap ulusalcılığının doğum yeri Suriye ve Lübnan'da bu politika ısrarla izlendi. 1902-1907 yılları arasında sadece Mekteb-i Mülkiye'de 167 Arap öğrenci eğitim görmüştü ve bunların 21'i Suriyeliydi. Buna rağmen bu yöntemin her yerde yürümediği görüldü. Basra, Hicaz, Yemen gibi uzak köşelerde devletin varlığı ancak yerel

41 *Salname-i Vilayet-i Diyarbakır,* sene 1292 (1875), Meclis-i İdare-i Vilayet başlığının altı (s. yok). Ortaylı, *Tanzimat'tan Sonra Mahalli İdareler*, TODAİE, Ankara, 1974, s. 65.

Levent Şahverdi Arşivi

ayaklanmaları bastırmak için gönderilen askerî birlikler veya her yıl gönderilen Sürre Alayı veya vali ve memurlarıyla anlaşılıyordu.

Taşra yönetiminde merkeziyetçiliğin gelişmesine paralel olarak mahalli idarelerin de doğuş aşaması başladı. Buna kuruluş aşaması demek doğru değildir. Merkezî hükümet çevrelerinde mahalli idareleri kurup geliştirmeye, Midhat Paşa gibi bazıları dışında hiç kimse niyetli değildi. Mahalli idareler ihtiyaçtan doğdu. Tanzimat yöneticileri, artan görevleri yürütmek için yerel nüfuz gruplarının desteğine ihtiyaç duyuyorlardı. İmparatorlukta mahalli idare geleneği bir liberal tutumun değil, merkeziyetçi devletin artan görevlerini yerine getirmek için yerel halkın yardımını gereksinmesi sonucu doğdu ve başından beri merkeziyetçi bir baskı vardı. Ülkemizde mahalli idarelerin temelinde, Tanzimat yönetiminin getirdiği çelişik yapı yatmaktadır. Kuşkusuz 19. yüzyılın getirdiği hukuki yapının ve merkezî hükümet baskısının devamında, iktisadi az gelişmişliğin önemli payını unutmamak gerekir. Gerçekte yerel yönetim geleneği Türkiye tarihinde gecikmiş bir olgudur. Bununla beraber 18. yüzyıldan beri Osmanlı İmparatorluğu'nda özellikle Balkan şehirlerinde bu alanda bazı yerel gelişmeler görülüyordu. Tanzimat bürokratlarının yürüttüğü idari reformlar bu olguyu bütün imparatorluğa yaymıştır.

Mahalli idare, siyasal, hukuki bir kavram ve sosyal-idari bir durum olarak geç Ortaçağ Avrupası'nın ürünüdür. Sahip olduğu mali kaynakları kendi organlarının kararları doğrultusunda kullanan özerk bir mali-idari yapının doğması ve bu yapının tüzel kişilik kazanması yoluyla şehirlerin özgürleşmesi, gerçekte 12. yüzyıl Avrupası'nda başlayan ve boyutları bugüne kadar uzanan bir tarihsel olgudur. Ne eski Yunan-Roma şehir yönetimini ne Ortaçağ'ın İslam ülkelerindeki veya Bizans'taki beledî idareyi modern mahalli idarenin başlangıcı ve kaynağı olarak görmek pek doğru sayılmamalıdır. Çağdaş mahalli idare ve mahalli demokrasi, ancak geniş bir alanda ve toplumun bütün kurumları üzerinde kontrol fonksiyonunu yürüten bir merkezî idarenin varlığı karşısında söz konusudur. Yani modern devletin güçlenen erki karşısında, tarihin akışı içinde

Levent Şahverdi Arşivi

bir bölgenin veya şehrin mali-idari alanda özerklik elde edip bunu güçlendirmesiyle, mahalli idare denen hukuki varlık ortaya çıkmıştır. Nihayet Yeniçağ'ın hukuki devrimi bir yerde bu tip idarelerin hukuki varlığını tanıtması, yani tüzel kişilik kazanmasında etken olmuştur.[42] Eski Yunan ve Roma şehirlerinde tüzel kişilik sahibi organ yoktu. Gene maliye, idare ve kolluk alanında Ortaçağ ölçüleri içinde mükemmel olarak nitelendirilebilecek bir örgütlenme örneği veren İslam şehirlerinin de idari özerkliğinden söz etmek güçtür. Geleneksel toplumlarda ulaşım ve haberleşme teknolojisinin ilkelliği yüzünden merkeze uzak bölgeler ve şehirlerin yönetiminde bir dereceye kadar bir merkezkaç sistemi görülürse de bunun mahalli özerklik ve demokrasi anlamına gelmeyeceği açıktır. Modern anlamda mahalli idare, merkezî idareyle birlikte ve ona rağmen vardır. Modern çağın devletinde merkezî hükümet şekli veya siyasal rejimler mahalli idarelerin yapısını etkilemekte birlikte, mahalli yönetim varlığını sürdürebilmiştir. Avrupa'da mahalli idareler altı yüz yıldan beri krallara, cumhuriyetlere, ihtilallere rağmen bünyelerini korumuş ve geliştirerek yaşamışlardır. Bu kendi kendini yönetme sisteminin devamlılığı, kuşkusuz, 20. yüzyıl demokrasisinin varlığını sağlayan en büyük etkenlerden biridir. Bununla beraber Avrupa kıtasının her yerinde mahalli idare geleneğinin doğuşu ve gelişmesi eşzamanlarda olmadığı gibi, farklı evrimler söz konusudur. Zamanda ve nitelikteki bu farklılığın sonuçlarını Avrupa ülkelerinin siyasal ve idari hayatında bugün de görmek mümkündür. Fransa'da şehir yönetimlerinin özerkliği 11. yüzyıldan beri vardı; ancak zamanla

42 Avrupa'da mahalli idare veya serbest komün geleneğinin doğuşu ve gelişmesi, hukuk tarihçileri, sosyologlar arasında halen tartışılan çetin bir konudur. Bu geleneği eski Roma'nın fiscus kurumuna bağlayarak açıklayanlar olduğu gibi, tamamen Germanik kökenli bir kurum olarak açıklayanlar da vardır. Türk okuyucu bu tartışmaları kısa elden ve etraflıca izleyebilmek şansına müteveffa Prof. Sıddık Sami Onar ve Charles Crozat sayesinde sahiptir. Hükmi şahsiyet kurumunun gelişmesi üzerinde de S. Sami Onar, *İdare Hukuku*, c. 1, İstanbul 1944, s. 371-400; C. Crozat ise *Amme Hukuku Dersleri*, c. 2, kısım 1, 1944, s. 243-301 arası Avrupa'da komünlerin gelişmesine ilişkin çeşitli tezleri ele almaktadırlar.

Levent Şahverdi Arşivi

kraliyet, komünlerin gücünü kısmış ve bunların bugünkü niteliklerine ulaşmaları için 1789 Fransız Devrimi'ni beklemeleri gerekmiştir. Flandre bölgesinde, Avusturya ve Almanya'da mahalli idareler uzun süren ama kesintisiz bir evrimle bugünkü yapılarına ulaşmışlardır. Britanya'daki mahalli idarelerin 11. yüzyıldan beri gösterdikleri özerk gelişme ise örnektir ve günümüz Britanya demokrasisinin görkeminde başlıca pay bu ülkenin sağlam ve kesintisiz gelişen mahalli idarelerine aittir. Mahalli idarenin gelişmesinin evrelerini ve nedenlerini bilmek, Osmanlı mahalli idare geleneğinin anlaşılmasını kolaylaştırır. 18. yüzyıla kadar Osmanlı ülkesinin şehirleri mahalli idare ve mahalli demokrasi gibi kurumlara ve olgulara sahip çıkacak bir güçlü girişimci tüccar sınıfına sahip değildi.

Klasik dönemde Osmanlı şehrinin idaresi ve yargı görevi, ilmiye sınıfından olan kadılara bırakılmıştı. Kadı sadece şehrin değil, civardaki köy ve nahiyelerin de mülki amiri ve yargıcı idi. Bu, bir kaza (yargı) dairesidir. Merkez bürokrasisinin üyesi olan kadı belirli bir süre için tayin edildiği bu bölgede yargının, kolluk işlerinin, mali görevlerin ve şehir yönetiminin sorumlusuydu. Geleneksel devlette devamlı görev gören ve kurumsallaşan bürokratik kadro çok dardı. Genellikle büyük memurların personeli onların özel hizmetleridir. Kadı da görev yerine kendi kapı halkı (özel personeli) ile gider veya gittiği yerde bazı kimseleri istihdam ederdi. Osmanlılarda mahkeme görevlileri içinde değişmeyenler çok dar sayıda olmalıdır. Mahkeme veya şehir kâtibi diyebileceğimiz bu gibi memurların her yerde bulunup bulunmadığı da kesinlik kazanmış değildir. Kadıların belediye veya mahkeme gibi kurumsallaşmayı temsil eden ofisleri de yoktu; hangi binaya yerleşirlerse orası mahkeme veya belediye binası sayılırdı. Hatta başkent İstanbul'da bile II. Mahmud dönemine kadar belirli bir kadılık ofisi bulunmadığı bilinmektedir.[43] Ne kadının ne yardımcı personelinin mahalli halk tarafından seçilip denetlenmesi veya idareye halk temsilcilerinin belirli bir statü ve kural çerçevesinde

43 Ortaylı, "Osmanlı Şehirlerinde Mahkeme" *A.Ü. Huk. Fak. Esen'e Armağan*, Ankara, 1977, s. 257-258 ve s. 246-247.

Levent Şahverdi Arşivi

katılmaları gibi bir olgu söz konusuydu. Ekonomik işlerde (fiyat tespiti, narh konması), kolluk görevinin yerine getirilmesinde, mali işlemlerin yürütülmesinde (vergi salınması ve toplanması) kadı, halkın ve esnafın temsilcisi sayılan kimselere başvurduğu takdirde yardımcı olurlardı. Esnaf loncalarının temsilcileri olan esnaf kethüdalarının, şehir ileri gelenlerinin (vücuh-i belde), ruhani reislerin varlığına rağmen bu gibi kimselerin şehir yönetimine katılmak için devamlı kurullar halinde toplanmadıkları bilinmektedir.

Kıbrıs Adası'nda ve Mora Yarımadası'nın bazı yerlerinde, yöneticilere danışmanlık yapan ve işlemlere yardımcı olan "Demosgerentos" gibi yarı resmî olarak toplanan kurullar vardı. Bunlar yöneticilerin isteği ve çağrısı üzerine bir araya gelen mahalli eşraf temsilcileri idi. 18. yüzyılda Balkanlar'da zenginleşen bazı şehirlerde bir mahalli yönetim ve özerk şehir çekirdeği oluşmuştu. Güney Arnavutluk'taki ticaret şehirlerinden Moskopolis (Voskopoj), Arnavut, Rum, Bulgar ve Aromunlardan (Rumen veya Vlah, Eflak da denir) oluşan kozmopolit bir esnaf ve tüccar grubun toplandığı loncalar tarafından yönetiliyor gibiydi. Şehir halkı okul, kilise, yetimhane, bakımevleri yaptırıyor ve yardım sandıkları kuruyordu. Eflak ve Boğdan'da voyvodalar şehirlerdeki esnaf ve tüccara yönetimde ve beledî hizmetler alanında sınırlı da olsa bazı haklar veriyorlardı. Ancak Eflak-Boğdan'a Fenerli Rum beyler atanmaya başlayınca mahalli halkın bu haklarını kaldırdılar. Fenerli beyler, burjuva unsurların yönetime katılmasını istemiyorlardı. Orta Avrupa'nın tüccar birlikleri ve bunların şehir hayatlarındaki rolü, 18-19. yüzyıllarda Balkan şehirleri için örnek olmuştu.[44] Ancak bütün bu gelişmeler ve kurumsallaşma belirtilerine rağmen Osmanlı ülkelerinde yaşayan halkın gerçek anlamda mahalli idareyi ve kurumları tanımadığı açıktır. Tanzimat devrine kadar Osmanlı ülkelerinde şehir ve eyalet idaresinden, vakıflar gibi ekonomik-sosyal kuruluşlardan, cemaat örgütlerinden söz edilebilir, ama mahalli idare gibi bir kavram ve kurumdan, hatta

44 V. Paskaleva, "Über die Selbstverwaltung der Gemeinden in der Europaeischen Provinzen des Osmanischen Reiches", *Bulgarian Historical Review,* 1982/1, s.54.

Levent Şahverdi Arşivi

idareye yardımcı olan devamlılık kazanmış mahalli kurullardan söz etmek kesinlikle mümkün değildir. İmparatorluğun idarecileri ile yerel halkın bir uzlaşmaya gittikleri, karşılıklı bir güçler dengesinin yasallaşması içinde ortak karar vererek yönetimi paylaştıkları görülmüyor. Merkez bürokrasinin teknik nedenlerle yükümlenemeyeceği bazı hizmetleri mahalli gruplara bırakmasının ne tutarlı bir adem-i merkeziyet ne de mahalli demokrasiyle ilgisi olmadığı açıktır.

19. yüzyılda idari modernleşme kaçınılmaz olarak hukuki, kültürel, siyasal ve sosyal değişmeleri de birlikte getirdi. Bu değişikliklerden dolayı, idare adamları pek istekli olmasalar da eyalet idaresinde mahalli grupların idareye bir ölçüde katılmaları gerekiyordu. Kaldı ki Midhat Paşa gibi liberal eğilimli yöneticiler mahalli idare kurumlarının gelişmesini ülkenin kalkınması için ön şart olarak değerlendiriyorlardı. Paşanın valiliklerinde, mahalli katılmaya çok önem verdiğini biliyoruz. Bu katılma nasıl olmuştur, merkez bürokrasisinin bu konudaki siyasal tutumu neydi, kimler nasıl bir seçimle idareye temsilci olarak katılmış, merkezî hükümetin temsilcileriyle nasıl birlikte çalışmışlar ve ne ölçüde etkili olmuşlardır, nihayet bu gelişmeler imparatorluğun genel yönetim mekanizması ve siyasal gelişmesinde ne derece etkili olmuştur? Bu soruların cevabının aranması, günümüz Türkiye'sindeki idari-siyasi yapıyı tanımak açısından da gereklidir.

19. yüzyıla kadar imparatorluk idaresi bazı hizmetleri mahalli gruplara, dinî cemaatlere, vakıflara bırakmıştı. Tanzimatçılar bu gibi hizmetleri de olabildiğince merkezî hükümet örgütüne devrettiler. Mesela bazı yol geçitlerinin korunması görevi vergi bağışıklığı (muafiyeti) karşılığında derbentçi denen köylere bırakılmışken, Tanzimat'tan sonra bu görev onlardan alınmış hükümetin kolluk kuvvetlerinin sorumluluğu altına konmuştu. Vergilerin salınması ve toplanması daha önce cemaat idarelerinin, şehir ileri gelenlerinin oyu ve yardımıyla oluyordu. Mültezim vergi toplarken çoğun yerel temsilcilerle görüşerek işi çözümlerdi. Tanzimat'la birlikte ilk anda iltizam usulü de kaldırılmış, merkezden gönderilen yetkili muhassıllar ve onlara yardımcı olmaları için mahalli halkın temsilcileri ve

Levent Şahverdi Arşivi

ruhani reislerden oluşan devamlı kurullar (muhassıllık meclisleri) bu işlerle görevlendirilmişti. Ancak Tanzimat önderleri kısa zamanda merkezî bir mali idareyi gerçekleştirecek bürokratik altyapının noksanlığını gördüler ve çaresizlik içinde iltizam usulüne dönüldü. Diğer yandan asayişin sağlanması işi, köy ve kasabalardaki halktan, bazı loncalardan veya bu görevi ihale usulü ile yüklenen yasakçı, muhtesip vs. gibi kimselerden alındı, zabtiye örgütü güçlendirildi. Bazı başarısızlıklarına rağmen Tanzimat liderleri merkeziyetçi bir devlet mekanizmasını gerçekleştirmekte hayli yol almışlardı, işte bu modern merkeziyetçilik güçlendiği ölçüde, Osmanlı toplumunda modern anlamda mahalli idarelerin çekirdeğinin oluştuğu, yerel grupların idareye katıldığı görülüyor. Ordunun, maliyenin, mülki idarenin her dalının hükümet kontrolüne alınmak istendiği ve eğitimin de buna yönelik bir biçimde düzenlendiği ortamda, mahalli halkın temsilcilerinin yardımına başvurmak da kaçınılmazdı. Şu halde 1840'lardan beri muhassıllık meclislerinde, daha sonra vilayet, liva, kaza idare meclislerinde, vilayet temyiz divanlarında, ziraat komisyonu, mal sandığı ve belediye meclislerinde mahalli temsilcilerin bulunması sadece merkezî hükümet bürokratlarının tek taraflı tasarrufu veya inayetinden değildi. Aslında yönetim aygıtının bazı hizmetlerdeki yükünü hafifletmek ve yönetilenlere yaptırmak için düşünülen bir mekanizmaydı. Bu mekanizma demokratik değil, sadece kanuni ve adil bir idarenin gerçekleştirilmesi için idare edilenlere de danışmak ve onların yardımını almak amacındaydı.

Tanzimat döneminin idari reformları, bu nedenle ülkemizde mahalli idarelerin doğuşu için gerekli ortamı da hazırlamıştı. Kuşkusuz Tanzimat döneminin devlet adamları siyasal katılma, mahalli demokrasi gibi bir siyasal programı benimsemiş kimseler değillerdi. Hatta böyle bir siyasal gelişme onları ürkütürdü. Onların istedikleri kanuni ve adil bir idarenin kurulmasıydı. Önlerindeki Avrupai model ne İngiltere ne de Fransa'ydı; belirtildiği gibi Metternich Avusturyası'ydı. Osmanlı İmparatorluğu modern merkeziyetçi bir yapı kazanıyordu ve bu yapı yerleştiği ölçüde mahalli idarelerin doğuşu da kaçınılmazdı. 19. yüzyıl tarihimizin en önemli gelişmelerinden biri budur.

Levent Şahverdi Arşivi

Seçim konusu bizim tarihimizde Tanzimatçıların vilayet idaresinde yaptıkları reformlar dolayısıyla gündeme geldi. Seçim usulüne başvurulmasının nedeni kurumsallaşan ve devamlılık kazanan kurullara yerli halktan girecek temsilcilerin saptanması gereğiydi. Öngörülen seçim usulü pek ilkeldi, bundan başka yaygınlıkla uygulanmadığı da kesindir. Ancak önemli olan, bir seçim usulünün öngörülmesi ve hukukileşmesidir.

Maliyede reform için vilayetlerde sancak merkezlerine gönderilen vali yetkisinde ve validen bağımsız yüksek rütbeli maliye memurlarının, yani muhassılların yanında muhassıllık meclisleri kurulacaktı. Bu meclislere muhassılın maiyet memurlarından başka, memleketin hâkimi, müftüsü, asker zabiti, ruhani reisler ve memleket ileri gelenlerinden altı kişi katılacaktı. Sözü edilen altı kişi seçimle görevlendirileceklerdi. Muhassıl meclislerinin kuruluş biçimiyle ilgili olarak, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'nin hazırladığı nizamnamede seçimin usulü tarif edilmektedir; seçilecek kimseler bulunduğu memleketin akıllı, namuslu ve muteber adamlarından olmalıdır. Adaylar, önce mahkemeye gelip isimlerini kaydettirecekler, sonra seçmenlerin oyuna başvurulacaktı. Seçmenler ise kazaya bağlı köylerden kura ile saptanan beşer kişi ve kaza merkezlerinde de yerleşme yerinin büyüklüğüne göre "akıllı, söz anlar, emlak sahiplerinden 20-50 kişi olacaktı". Bir araya toplanan bu seçmenlerin karşısına adaylar çıkarılacak ve tek tek her adayı isteyen seçmenler bir yana, istemeyenler öbür yana geçeceklerdi. Oyların çoğunluğunu elde eden bir aday seçilecek, isteyen ve istemeyenlerin sayısı eşit olursu kur'a-i şer'iyyeye başvurulacaktı.[45] Kuşkusuz nizamname ile öngörülen seçim usulü geniş bir tabakanın katılmasını sağlamaktan uzaktı. Ayrıca gereği gibi ve yaygınlıkla uygulanmadığını da belirtmiştik. Çağdaş gözlemcilerin belirttiği gibi "meclislere seçilenler" (!) ya mülki amirin tayin ettikleri veya benzer biçimde gayrimüslim cemaat ileri gelenlerinin saptadıkları ya

45 A. Vefik, *Tekâlif Kavaidi*, c. II, Dersaadet, 1329, s. 26-27, nizamnamenin uygulanması ile ilgili olarak muhassıllıklara gönderilen bir Sadaret tezkiresi örneği: *Başb. Arş. Cev-Dah.*, No: 16602, 223 Safer 1256 (26 Nisan 1840) tarihli.

Levent Şahverdi Arşivi

da yüksek rütbeli memurlarla anlaşan bölgenin ileri gelenleriydi.[46] Ancak bu tür bir mekanizmayı 19. yüzyılın Osmanlı İmparatorluğu için göze fazlaca batan bir kusur olarak görmemek gerekir. O çağda Rusya İmparatorluğu'nda *zemstvo*lar, Avusturya İmparatorluğu'nun birçok yerinde idari kurullara getirilen üyeler daha geniş tabana dayanan bir seçimle saptanıyor değildi.

Toplanan meclislerin görev ve yetkilerini kesinlik ve açıklıkla belirten hiçbir nizamname veya talimatname yoktu. Konuşacakları konular ne olacaktı? Anlaştıkları noktalar bir karar mı, yoksa bir dilek niteliği mi taşımaktaydı? Bunlar belirlenmiş değildir. 1864'ten itibaren vilayet, liva ve kaza idari meclisleri, vilayet bütçesini, giderleri, okul, hastane vs. gibi kuruluşlar için yapılacak harcamaları tartışmışlardır. Ancak merkezî hükümet memurlarının bu meclislerdeki seçimli üyelerden ve ruhani reislerden asıl beklediği, arazi anlaşmazlıklarının çözümlenmesiydi. Meclis-i idarelerin başlangıçtan beri başlıca işleri köylüler ve köyler arasındaki arazi anlaşmazlıklarını çözümlemek oldu. Kuşkusuz meclis-i idarelerin arazi sorunlarını ve anlaşmazlıkları her zaman hakkaniyetle çözdüğü düşünülemez. Mirî toprakların belirli gruplar tarafından yağmalanması ve tapulanması işlemi bu kurullarda başlamış ve yoğunlaşmıştır. Üyelerin yetkileri tarif edilmediği gibi, yasayla belirlenmiş bir güvenceleri de yoktur. Çoğun mecliste konuştuklarından veya mecliste tartışılan konuları dışarıda da söz konusu ettiklerinden dolayı suçlanmaktaydılar. Bununla beraber Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihinde ilk defa mahalli halkın temsilcilerinin katıldığı kurumsallaşmış meclislerden söz etmek mümkün olmaktadır ve bu ileri bir adımdır. Bu kurulların bir tüzel kişilik kazandığını ileri sürmek güçtür. Ancak bu yönde bir gelişme vardır. Hatta üyelere belirli bir miktar maaş bağlanmıştır. Gerçi bu maaşların kimlere ne miktarda ödeneceği kesinlik kazanmış değildi, hatta maaş konusunda yolsuzluklar görüldüğünden, vazgeçildi: 1864 Vilayet Nizamnamesi'nde bu nedenle, vilayet, liva, kaza idare meclislerindeki seçimli üyelerin

46 Halil İnalcık, "Tanzimat'ın Uygulanması", *Belleten*, sayı 112, s. 634-635.

Levent Şahverdi Arşivi

fahri olarak çalışmaları öngörülüyordu.[47] Fakat bu organların tüzel kişilik kazanmaları için asli unsurlardan biri olan üyeliğin anonimleştirilmesi, yani üyelerin niteliklerinin belirlenmesi hususu 1840'tan beri muhassıllık meclisleri ile ilgili nizamnamelerde, sonra 1864 Vilayet Nizamnamesi ve 1871 tarihli İdare-i Umumiye-i Vilayet nizamnamelerinde yerine getirilmiştir. Tabii üyeler, mülki amir ve memurlar, ruhani reislerden ibaretti. Seçilmiş üyeler ise o yerin halkını temsilen seçilen yarısı Müslim, yarısı gayrimüslim dört kişi idi. Bu son kural Osmanlı devlet geleneğinde önemli bir gelişme ve değişme demektir. 19. yüzyılın Osmanlı düşünürü Meşrutiyet rejimini, parlamentoyu veya taşradaki idare meclislerini İslam meşveret geleneği içinde açıklamaya çalışırsa da, bu gibi kurumları İslami meşveret geleneği içinde ele almanın mümkün olmadığı açıktır; idareye ve karar almaya belirli kurallar çerçevesinde gayrimüslimler de katılıyordu. Meclislerin kuruluş biçimi özünde laik bir temele dayanmamakla birlikte, laik bir gelişmeye yol açmıştır. Bu gelişmelerin mahalli idarelerin doğuşu açısından gösterdiği önem dışında, muhassıllık meclisleri ve onun devamı olan vilayet idare meclislerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun parlamenter hayata geçişinde de önemli katkıda bulunduklarını belirtmek gerekir.

19 Mart 1877'de ilk Osmanlı Meclis-i Mebusanı toplandığında, imparatorluğun dört bir yanından gelen mebuslar, büyük çoğunlukla vilayet idare meclislerinin üyeleri arasından, valilerin veya meclis üyelerinin kararıyla tayin edilen kimselerdi. Mebus seçimi için hazırlanan talimat-ı muvakkate, vilayet idare meclislerinin seçilmiş üyelerinin ilk seçmen sayılarak mebus seçmelerini öngörüyordu ki, pratikte mebuslar bunların arasından seçilmiş veya valiler tarafından gönderilmişlerdi. Örneğin Kastamonu mebusları, 1864-1876 yılları arasında vilayet meclisinde üyelik yapan Hacı Mustafa ve Salim Efendiler, Suriye mebuslarından biri 1869'dan beri vilayet meclisinin seçilmiş üyesi olan Nikola Nakkaş Efendi'ydi. Hüdavendigâr mebusları da 1870'den beri vilayet meclisinde bulunan Şeyh

47 Ortaylı, *Tanzimat'tan Sonra Mahalli İdareler*, s. 22-23.

Levent Şahverdi Arşivi

Bahaeddin ve Pavlos Pavlidi Efendilerdi. Örnekler çoğaltılabilir.[48] Mebuslar, ilk anda eski görevlerinin verdiği alışkanlıkla, daha çok geldikleri yerlerin sorunları üzerinde durdularsa da, kısa zamanda ülkenin genel sorunlarını kavramış, hatta dış politikayı bile tartışmaya başlamışlardı. Bu göze görünür demokratik ve tartışma tecrübesinde, yirmi yılı aşan vilayet idare meclisleri ve daha önceye uzanan muhassıllık meclisleri geleneğinin büyük payı vardır. Meclis-i Mebusan'ın bir iç tüzüğü olmamasına rağmen mebuslar belli bir müzakere alışkanlığına sahipti. Meclis Reisi Ahmed Vefik Paşa'nın otoriter başkanlığından, mebusların tartışma adabına kadar her şeyin vilayet meclislerindeki tecrübe ve geleneğe dayandığı açıktı. Taşradan gelen mebuslar, seçim konusu tartışılırken, "İstanbulluların ilk defa seçim gördüklerini, kendilerinin ise Tanzimat'ın başından beri seçim usulünü bildiklerini" söylemişlerdi.[49]

Vilayetlerdeki idare meclisleri dışında, yerli halkın temsilcilerinden oluşan menafi-i umumiye sandıkları, ziraat ve nafia komisyonları, mahalli üyelerin katıldığı ticaret mahkemeleri memleketin iktisadi hayatını düzenlemekte küçümsenmeyecek rolü olan kurullardı. Rumeli vilayetlerinde, özellikle Midhat Paşa'nın valiliği sırasında Tuna vilayetlerinde kurulan menafi-i umumiye sandıkları önemlice bir sermaye birikimini gerçekleştirmişlerdi.[50] Bu sermayenin kullanış biçimi, yatırım yapılacak alanlar mahalli sandık kurullarınca kararlaştırılıyordu. Bununla birlikte sandıklar imparatorluğun her yerinde aynı etkinliğe ve güce sahip değildi. Yerli tüccarların güçsüzlüğü ve iktisadi gelişmenin yavaşlığından dolayı, mahalli idarelerin gerçek anlamda güçlenişini sağlayacak bu kuruluşlar bir müddet sonra etkinliklerini tamamen kaybettiler. Özellikle Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra sadece var olan menafi-i umumiye sandıklarına değil, Osmanlı şehirlerindeki esnafın geleneksel avârız sandıklarına bile devletçe el

48 Kastamonu (1286-1293), Suriye (1286-1292), Hüdavendigâr (1287-1293) vilayetleri salnamelerinden karşılaştırmayla elde edilen bilgi.

49 H. Tarık Us, *Meclis-i Meb. Zabıt Ceridesi*, inikad, 2 Nisan 1877, s. 84-85.

50 Maria Todorova, "Obşçopoleznita kasi na Midhat Paşa", *İstoriçeski Pregled*, 1972/5, s. 56-76.

Levent Şahverdi Arşivi

konmuştur. İktisadi konularda karar alma güçsüzlüğü ve sermaye kuruluşlarına sahip olamamak, başlangıçtan beri ülkemizde mahalli idarelerin gelişmesini önleyen bir olgudur. 1860'lardan beri sözde her yerde var olan meclis-i beledîler, üstelik ilk Osmanlı Mebuslar Meclisi tarafından Dersaadet ve Vilayet Belediye Kanunu'nun hazırlanmasına rağmen gelişememişlerdir. Güçlenen merkezî hükümet karşısında mahalli grupların iktisadi gücü de aynı oranda artmadığından Türkiye'de mahalli idareler önce iktisadi ve buna bağlı olarak da hukuki özerklik konusunda geri kalmışlardır.

19. yüzyılda Osmanlı şehirleri, özellikle dış dünya ile artan ilişkilerin düğüm noktası olan liman şehirleri, önemli yapısal değişiklikler geçirmekteydi. Gene Balkan şehirlerinde de manüfaktür ve dış ticaret önemli nüfus artışlarına neden olmuştu. Ülkenin değişmekte olan ekonomik, toplumsal ve idari yapısına bağlı olarak geleneksel şehir yönetimi ve belediye örgütleri de sarsıntılar geçirmekteydi. Geleneksel şehir yönetimi ve beledî hizmetlerde değişiklik yapmak kaçınılmazdı. Kırım Savaşı sırasında İstanbul'daki yoğun trafik Babıâli'yi bu işe el atmaya zorladı. 16 Ağustos 1854'te İstanbul'da "Şehremaneti" kuruldu. Şehremini ve memurları doğrudan Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'ye bağlıydı. Belediye idaresi ve örgütü, daha başından merkezî hükümetin eline geçmişti. Avrupa ile yoğunlaşan iktisadi ilişkilere giren Doğu Akdeniz liman şehirleri, 19. yüzyıl hayatının gerektirdiği şehir içi ulaşım ve diğer hizmetleri yerine getirmek zorundaydı. Bu şehirlerde tüccar gemilerinin mürettebatı için konaklama tesisleri, uygun sağlık şartlarını sağlamak başlıca sorun olmuştu. Avrupa dünyası için Doğu limanları artık egzotik, uzak şehirler olmaktan çıkmış, yeni bir kazanç ve yerleşim alanı olmuştu. Modern hizmetleri getirecek belediye idareleri gerekliydi. Nitekim İzmir'de belediye kurulması için ilk istek ve girişim yerli ve yabancı tüccarlar tarafından yapıldı.[51] Selanik, Beyrut gibi limanlarda da aynı gelişme görüldü. Başkent İstanbul'da bile hükümet dairelerinin bulunduğu Babıâli mıntıkasından önce ticaret ve iş merkezi olan

51 Orhan Kurmuş, "The Role of British Capital in the Economic Development of Western Anatolia", basılmamış tez. 1974, s. 88.

Levent Şahverdi Arşivi

Galata-Beyoğlu semti, Altıncı Daire-i Belediye unvanıyla, ilk belediye kuruluşuna sahip oldu. Gene diplomatlar ve tüccarların yazlığı olan Tarabya-Yeniköy'de de belediye şubesi erkenden kuruldu. Altıncı Belediye Dairesi'ne özel gelir kaynakları ayrıldı ve başkanları da ya levantenlerden ya hariciye memurlarından seçilip atandı. Bu örgüt elçiliklerin ve Avrupalı tüccarların bölgesini düzenlemek için hükümetin beslediği bir belediyeydi. Hususi gelir kaynakları ve kadrosuyla başarılı işler de yaptı. Ancak Galata-Beyoğlu'nda kurulan bu örnek belediyenin gerçekten özendirici bir örnek olduğu kuşkuludur. Bizzat devletin vakanüvisi Ahmed Lütfi Efendi, "Altıncı Daire ahalisi Avrupa usulüne vâkıf olduklarından işe orada başlandı. Hamdolsun diğer daireler ahalisi öyle malumatlı olmadığından, alenen fuhuşhaneler ve kumarhaneler kurarak Altıncı Daire'den örnek almadılar," diye tarih düşmüş.[52]

Genel olarak Osmanlı belediyelerinin geçen zamana rağmen gelişemediği ve yeterli hizmet veremediği görüldü. Bu nedenle de geleneksel hizmet ve örgütlenme biçimleriyle yeni belediyelerin çalışmaları yan yana yürüdü. Mahalle sakinleri ve cemaatler kendi semtlerinin belediye görevlerini yerine getirmekte devam ettiler. Belediyeler yetkisizdi ve görev alanları belirlenmemişti. Osmanlı şehrinde klasik yönetim düzeninin yıkılmasından doğan boşluğu yeni belediye idareleri dolduramadılar. Bununla beraber imparatorluk belediyelerinin bazıları başarılı hizmet gördüler. Bunlar zengin ticaret ve liman şehirleriydi. İmparatorluktaki şehirlerin çoğunun halkı tarım ve buna ilişkin faaliyetlerle geçiniyordu; modern beledî hizmetlerin altyapısını kuracak takatleri ve gereksinmeleri yoktu. Hatta bu tezat imparatorluğun başkentindeki semtler için de söz konusuydu. 1877 Meclis-i Mebusanı'nda beledî hizmetler konusu tartışılırken, Ahmed Vefik Paşa, "Beyoğlu'ndakiler gaz isterler, Kasımpaşa'dakiler kaz bulamazlar," demişti.[53] Belediyelerin işleyişinde aşırı merkeziyetçi denetim aksaklıklar yaratıyor ve gelişmelerini engelliyordu.

52 *Tarih-i Lütfi,* basılmamış 9. cilt s. 151, Ankara Türk Tarih Kurumu Kitaplığı 1532/3'deki yazma nüsha.

53 H. Tarık. Us, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi,* 15, inikad, s. 117.

Levent Şahverdi Arşivi

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda da merkeziyetçi devlet felsefesi ve eğilimi egemendi. Modernleşme, bürokratik örgütlerin büyümesine neden olmuştur. Devlet faaliyetlerindeki ihtisaslaşma, merkezde ve vilayetlerdeki örgütlerde şubeleşmeyi yaratmaktadır. Merkezî hükümet sanayiden eğitime kadar hayatın her alanını düzenleme eğilimindedir. Bu eğitim yerel yönetimin kontrolünde görülür. Yabancı devletlerin misyonerleri ülkenin her yanında sayısız okul ve sosyal kurum açarken, Babıâli bürokrasisi hayırhah davranmasa bile kapitülasyonlar nedeniyle engel olamamaktaydı, ama herhangi bir yerdeki halk kendi ihtiyacına yönelik bir çırak veya ebelik okulu veya çobanlık ve tarım teknisyen kursu açmak isterse buna kolay izin verilmeyeceğine şüphe yoktu. Yetimhane veya sanayi mektebi kurmak taşradaki mahalli önderlerin değil, ancak gönderilen valilerin girişimiyle oluyordu. Merkezî hükümet çoğu yerde belediye örgütünü kurmamış ve belediye meclislerine uzun süre tüzel kişilik tanımamıştır. Belediyelerden beklenen hizmetlerin bir kısmı vakıfların, bir kısmı merkezî hükümet organlarının elinde olduğundan, İstanbul'da bile belediyenin etkin bir hizmet görmesi mümkün değildi. Bir semtten diğer bir semte suyolu veya kaldırım döşemek için iki-üç nezaret veya evkafla yazışıp anlaşmak gerekirdi. Kuşkusuz belediyelere ayrılan mali kaynaklar da çok yetersizdi. Belediyeye yeni mali kaynaklar sağlamak konusunda Babıâli bürokrasisinden daha isteksiz davrananlar ise taşra eşrafı idi. Yeni kaynaklar, yeni vergi demekti. Bu eğilimi Osmanlı Mebuslar Meclisi'nde de görmek mümkündü.[54]

Son devir Osmanlı yöneticileri, belediye örgütünü düzenli şehir hizmetlerinin görülmesi için istediler. İkinci Meşrutiyet döneminde belediyeler örgüt olarak geliştirilip tüzel kişilik kazandıkları halde, önceki devirden daha güçlü merkeziyetçi politik baskıyla yönetildiler ve her yerde merkezî hükümete daha bağımlı hale getirildiler. Bu politika imparatorluktan Cumhuriyet'e miras olarak kalmıştır. Hızlı bir şehirleşmeyle birlikte siyasal katılma sorununun da büyük boyutlara ulaştığı günümüz Türkiyesi'nde mahalli idareler, halen geçmişin getirdiği uyumsuz yapıyı taşımaktadırlar.

54 *A.g.k.*, s. 188.

Levent Şahverdi Arşivi

Türk okulu, 1885 (Fotoğraf: Sebah & Joaillier)

Ahmed Vefik Paşa
(Kardeşi Yahya Efendi ve damadı
Sermet Bey'le birlikte)

Levent Şahverdi Arşivi

V

LAİK HUKUK VE EĞİTİMİN GELİŞMESİ

Osmanlı devletinin toplumsal, idari ve siyasi düzeninin laik olup olmadığı çokça tartışılan bir konudur. Bu tartışmada gözden kaçırılan önemli bir nokta, 18-19. yüzyıllar boyu imparatorluğun hukuk, yönetim ve toplum düzenindeki değişmelerin yarattığı düalist (ikili) yapıdır. Osmanlı toplum ve devlet ve hukuk düzeni altı yüzyıl boyu aynı kalmamıştır, bu bakımdan günümüze kalan mirası tek boyutlu, değişmez bir yapı olarak değerlendiremeyiz.

Osmanlı toplum düzeninin laik veya şer'i olduğu konusundaki tartışmalara girmeden önce laik kavramından ne anlaşılması gerektiği üzerinde durmalıyız. *Laique-laicus-ladinî,* kavram olarak ruhban sınıfına ve ruhaniyete ait olmayan düşün ve yaşam biçimini ifadede kullanılan bir deyimdir.[1] Genel sanının tersine, dünyada laik tutumlu din yoktur. "Tanrı'nın hakkı Tanrı'ya, Sezar'ın hakkı Sezar'a" diyen Hıristiyan dininin de temelde böyle bir felsefe ve toplum tarzı üzerine kurulmadığı ve dinî toplumun, Avrupa tarihinin uzun yüzyıllarını kapsadığı açıktır. Barbar akınları sonunda Roma İmparatorluğu yıkılmıştı ve barbarların kabile düzeni kıtada yeni bir otorite kuracak örgütsel yapıdan uzaktı. Barbarların yeni imparatorluğunun yönetim düzenini, hiyerarşisini ve hukuki mevzuatını belirleyecek tek güç, Roma geleneğini devam ettiren kilise örgütü idi. Burada Avrupa tarihinin gelişimini saptayan bir özellikten söz

1 Avrupa'da hukuk, tıp gibi dallar, Ortaçağ'da kilise üyelerinin elinde olduğundan, bu sanat ve bilimleri bilmeyen halka da *laymen, laic* denmiştir. Esasında laic Yunanca bir kelimedir. Avam karşılığı halk anlamındadır.

Levent Şahverdi Arşivi

etmek gerekir. Görünüşte Roma Kilisesi'nin hiyerarşisi yeni Hıristiyan olan Germanik topluma egemen olmuş gibi ise de, işin aslında Germanik geleneğin temelde bir değiştiren ve devindiren etkisi vardı. Avrupa tarihinin Kavimler Göçü sonunda oluşumunu yönlendiren bir ikilem söz konusudur burada. Hegel, Helen-Hıristiyan Avrupa'nın oluşumunu betimlerken, barbarların (ona göre Germanik dünyanın) Roma dinini, kurumlarını ve hiyerarşisini tamamlanmış olarak aldıklarını, yani kabul ettikleri Hıristiyan dininin konsüller ve kilise babaları tarafından çoktan şekillendirildiğini belirterek; "bu nedenle German dünyası, Roma dünyasının bir devamı gibi görünse de, aslında German dünyasında yeni bir tin (*geist*) vardı. Bu tin dünyayı yenileyecek tindir ve ondaki öznelliğin direnişi temelde mutlak bir değişikliğin meydana gelmesi demektir. German kavminin bünyesindeki ılımlı kaygusuzluk, öznelciliğe dayanan bir sadakat (yani mevcut kurumların özüne ve sorunlarına karşı lakayt kalan, görünüşte bir kabul; o buna *gemüt* diyor) ve Roma hiyerarşisinin bu ölçüler içindeki konumu ve değişimi, Avrupa tarihinin evrimini sağlayan iki zıt unsurdu," demektedir.[2] Böylece kilise ve devlet bir karşıtlık ve beraberlik, ama aynı zamanda da bir yol ayrılığı içinde gelişmelerine devam etmişlerdir. Gerçekten de Büyük Karl, 800 yılında Papa'nın elinden taç giydiğinde[3] dünyevi otoritesini, ruhani elitin düzenleyeceği kurallarla birlikte ve onlara rağmen (veya onları istismar ederek) kullanacağını düşünüyordu. Kilise eğitimi hukuk hayatını ve toplum ideolojisini belirlemeye başladı.

2 G. W. F. Hegel, *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 4. bölüm: "Germanische Welt", ilk altı paragraf.

3 Doğuda Bizans'ta imparator, patriğin elinden taç giydiğinde bu, patriğin otorite ve görevinin imparatorca tasdik edilmesi demektir. Büyük bazilikalardaki narthex, imperyal loca gibi bölümler dünyevi otoritenin kilise üzerindeki hâkimiyetini gösterir. 15. yüzyıl sonuna kadar Avrupa'da bu böyleydi. Aix la Chapelle ve Speyer katedrallerinde bu imperyal localar ve narthex tipi tören koridorları vardır. Papalık bu dönemden sonra üstünlüğü kazanınca, kiliseler dünyevi otoriteye hiçbir yer vermez ve mimariden bile atarlar. Bu tarihten sonradır ki Papa'nın monarka taç giydirmesi onun hâkimiyetini tasdik anlamına gelir.

Levent Şahverdi Arşivi

Bursa Kapuçin Koleji'nin bandosu (Fotoğraf: Frère Raphael)

Türk okulu, 1885 (Anonim)

Levent Şahverdi Arşivi

Bir müddet sonra bu gelişmeler, kiliseye karşı Germanik lakaydi ve gösterişteki sadakatin devamını imkânsız kıldı. Avrupa'nın toplumsal örgütlenmesi, *investitur* kavgasını kazanan kilise tarafından ele alınınca, devlet-kilise çatışması arttı. Bir süre sonra kilise toplumda yükselen yeni sınıf ve gruplarla mücadele etmek durumunda kaldı. Bu uzun mücadeleyi burada özetleyecek değiliz. Ama laiklik, Avrupa kıtasında kanlı kavgalarla, tarihte ilk defadır ki bir toplum ve yönetim düzeni olarak ortaya çıkacaktı. Hem de bu gelişme ancak yakın zamanlarda tamamlanacaktır.

Avrupa'da laik düşünce ve toplum düzeninin biçimlenişi, büyük ölçüde hukukçuların yaptıkları düzenlemelerle tamamlandı. Tarımın ve manüfaktürün geliştiği, şehirlerin zenginleştiği ve milli pazar ilişkilerinin yoğunlaştığı Avrupa hayatında ilişkileri düzenlemek yeni bir hukukçu metoduyla mümkün oldu. Bu nedenle 13-15. yüzyıllar boyu Avrupa dünyasında laik hareketin başını ne Hussitler, ne Ünitarist Kilise mensupları ne Balkanlar'daki Bogomiller ve hatta İtalyan Rönesansı'nın ünlü düşünürü Pietro Pomponazzi[4] ve benzerleri değil, düpedüz hukukçular çektiler. Almanya'daki kilise çevrelerinin eski düzeni sessizce ve sabırla kemiren bu yeni Romanistler için kullandığı "*Juristen sind böse Christen* - Hukukçular kötü Hıristiyanlardır," meseli bunu göstermektedir. Bu devirde Roma hukuku artık ezber ve şerhle değil, hukuk mantığının anlaşılması ve kaynakların incelenmesi yoluyla öğrenilmeye başlandı. İmparator Justinianus Roma hukuk kaynaklarını toplayıp kodifikasyona gittikten sonra, geç Ortaçağ boyunca hukukçular bu kaynağı, özellikle *Corpus Iuris Civilis*'in *Digesta* denen bölümünü tanımak ve şerh etmekle meşguldüler. Hukuk tarihinde Glossatörler Dönemi denen bu dönemin faydalı çalışmalarından sonra, Roma hukukunun *principia* ve kurumları öğrenilip bu ilkelerin ve mantığın yardımıyla yeni hayatın ilişkilerini düzenlemek ve hukuk sorunlarını çözmek yoluna gidildi. Hukuk düzeninde gerçek kişi esas alındı, bu düzenleme ve kodifikasyon faaliyetini kamu kurumlarındaki laikleşme izleyecekti. Ancak devletin ve toplum

4 Tözden töze geçiş olamayacağını söyleyen Aristoteles'e dayanarak Hıristiyan komünyonunu reddeden filozof.

Levent Şahverdi Arşivi

düzeninin laikleşmesi, Avrupa tarihini dolduran mezhep kavgaları, din savaşları gibi kanlı olaylardan sonra gerçekleşebilmiştir. Laik toplum düzeni Avrupa kıtasına da çok geç ve güç yerleşmiştir.

Laik toplum düzeninin tanımını burada ele almalıyız. Böyle bir tanım muhtelif biçimde yapılagelmiştir. Bazıları laiklikten her din ve inanca mensup grupların tolere edildiği, bazıları da toplum hayatının düzenlenmesinde din dışı kaynaklara dayanan hukuk normlarının egemen olduğu bir hukuk düzenini kasteder. Oysa bu iki koşul laik bir toplumda bulunması gerekli, ama yeterli nitelikler değildir. Laik toplum standart ve monist (tekli) bir yönetim düzeninin ve farklı din ve cinsiyette insanların eşit koşullarla bağlı olduğu bir hukuk mevzuatının bulunduğu toplum düzeni demektir. Yani bir toplumda dinî hoşgörü olabilir (Eski Roma, Ortaçağ İslam ve Osmanlı İmparatorluklarında olduğu gibi), din dışı kaynaklardan esinlenen veya bu gibi kaynakların ağırlık kazandığı bir hukuk mevzuatı uygulanabilir (Osmanlı, Eski Roma, Bizans ve Cengiz İmparatorlukları gibi), ama toplumda her dinî cemaat aynı yasalarla yönetilmiyorsa, kadın ve erkek için dinî inanca dayalı farklı düzenleme ve normlar varsa (mirasta eşitsizlik, toplum hayatına katılımda kısıtlama ve farklılık gibi), hatta sadece belirli bir sınıf için, örneğin ruhban için imtiyazlar tanınmış ve yönetici elitin imtiyazlarının meşruiyeti Tanrısal bir kaynağa dayandırılarak açıklanıyorsa, orada laiklikten söz edilemez. Bizim siyasal düşünce ve tarihçiliğimizde bir garip tutum bu noktada başlar. Saydığımız gayrilaik kurum ve âdetler kendi çağının icabıdır. 20. yüzyılın laik hukuk düzeni geçmiş çağ için gerekli değildir, aramanın beyhude ve yanlış bir tarih yaklaşımı olduğu açıktır.

Kısacası tüm toplumsal sınıflar için hukuki mevzuatın uygulanması, hiç kimseye dinsel ayrıcalık ve üstünlük tanımayan bir toplum düzeni diye tanımlanan laikliğin, merkeziyetçi modern toplum yapısıyla özdeş olduğu, ancak o sayede gerçekleşebileceği açıktır. Laiklik, bir yerde, modern toplumun ön koşullarının gerçekleşmesine bağlıdır. Ancak toplumun belirli bir gelişme düzeyinde bu ideoloji, yeni hukuk ve toplum düzeyinin gelişimini hızlandırabilir de...

Levent Şahverdi Arşivi

Osmanlı devleti bir şeriat devleti miydi? Bu sorunun cevapları çoktur ve tartışılan bir konudur. Bazı yazarlar, Osmanlı devletini yönetim ve yargıda şer'i hükümlerin egemen olduğu bir sistem olarak tanımlar, "Devletin dini İslam'dır, kanunlar İslam dininin kaynaklarıdır," diye tezlerini özetler ve Osmanlı devletini şeriata dayalı bir devlet olarak nitelerler. Buna karşılık bazı yazarlar, Osmanlı toplumunda gayrimüslim gruplara da tolerans gösterildiğini belirterek, bunun laikliğin ta kendisi demek olduğunu ileri sürerler. Gerçekten de Osmanlı İmparatorluğu tarihte Roma İmparatorluğu'ndan sonra dinî toleransın en çok görüldüğü, üstelik bu toleransın zamana ve hükümdarın kişiliğine bağlı olmaksızın kurumsallaştığı bir devletti. Cemaatlerin sadece dinî değil, iktisadi, adli ve maarife ilişkin işleri kendilerine bırakılmış, hatta ruhani liderler ve kurumlara rütbe, imtiyazlar bahşedilmiştir. Bunun sayısız kanıtlarından sadece birkaçını verelim: Ocak 1454'te Gennadios'a resmen Rum-Ortodoks Patrikliği bahşedildiğinde ona yapılan tören ve gösterilen ihtiram göz alıcıydı[5] ve böylesi, Bizans devri patriklerine bile nasip olmamıştı. Ermeni patriği, Musevi hahambaşısı protokolde önde gelen bir yere sahiplerdi. İmparatorluğun dört bir tarafındaki manastırlar vergi ve angarya bağışıklığına sahip olduğu gibi, faaliyetlerini sürdürmeleri için huzur ve güvenliklerinin sağlanması mahalli yöneticilere sık sık ihtar edilir, hatta bazı manastırlara mirî hediyeler dahi gönderilirdi. Örneğin Balkanlar'daki ünlü Rilo Manastırı'nın (Bulgaristan'da Sofya civarı) 21 Eylül 1378'de son Bulgar Çarı İvan Şişman'dan aldığı imtiyaz, Osmanlı döneminde de aynen tasdik edilmiştir.[6]

5 Franz Babinger, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit*, F. Bruchmann, Münih, 1959, s. 110-111.

6 Manastırın arşivindeki Evahir-i Rebiyülevvel 870 tarihli (Kasım 1465) imtiyaz beratı Fatih tarafından Filibe ordugâhında verilmiştir ve bu imtiyazın mütemadiyen yenilenmediğini göstermektedir. Bu tür beratlar manastırın arşivini doldurmaktadır. Gene Yıldız Arşivi'nde bir kopyası bulunan, Yavuz Sultan Selim'in Aynaroz (Athos Dağı) manastırı keşişlerine verdiği benzer bir imtiyaz beratını belirtelim.
D. İhçiyev, *Turskie Dokumenti na Rilskija Manastira*, Izd. Rilskijat Manastır, Sofya, 1910, bu vesikaların bazılarını içerir.

Levent Şahverdi Arşivi

Ö. L. Barkan'ın öncülük ettiği bir grup yazar ise Osmanlı devlet ve toplum hayatındaki uygulamada, şer'i hükümlerden çok, dünyevi otorite tarafından konan kuralların (örf-i sultani) örf ve âdetlerin hâkim olduğunu, bu nedenle Osmanlı devletine şer'i devlet demenin pek kolay olmadığını belirtirler.[7] Gerçekten de uygulamaya bakıldığında bu hükmü doğrulayacak bir durum vardır. Devlet hayatını, toprak düzenini tayin eden kanunnameler, şer'i hukukla uyum içinde değildir. Osmanlı idaresi, toplum ve devlet hayatının temel kurum ve ilişkilerini, şer'i mevzuattan çok, örfi kanunlarla, hatta mahalli gelenek ve teamüllere göre düzenlemeyi tercih etmiştir. Osmanlı kadısı, sadece toprak düzeni ve mali konularda değil, hatta bazen aile hukukuna ilişkin sorunlarda bile, şeriattan çok, örf ve âdet hukukuna başvurmayı tercih etmiştir.[8] Ulemanın bazı konularda verdiği fetva, "şer'i maslahat değildir, ulülemr ne ise öyle olsa..." şeklindedir. Buradaki ulülemr, dünyevi otorite ve koyduğu kanunlardır. Ancak bütün bunlara rağmen Osmanlı devlet düzeninin şer'i olmadığını ileri sürmek zordur. Toplumun örgütlenmesine baktığımızda dinî ve geleneksel bir düzenle karşılaşırız.

Laik devletin ülkenin her yanında her vatandaş için aynı mevzuatın uygulandığı, yönetsel ve hukuki kuralların standardize edildiği; merkeziyetçi bir devlet olduğunu belirtmiştik. Tabii bu özellikle dinî kural ve ayrımların kalkması, yani ayrı cinsten (kadın ve erkek), ayrı dinden insan gruplarına aynı mevzuatın uygulanması demektir.

Bu nedenle 15-17. yüzyılların Osmanlı yönetiminde o çağın Avrupası'na göre bir dinî tolerans ve Osmanlı hukuk düzeninde din dışı uygulamaların yaygınlığını gördüğümüz halde, Osmanlı devlet ve toplum düzenini laik diye adlandıramayız. Bunun başlıca nedeni, toplumun resmen din esasına dayanan millet denen gruplara bölünmesi, vergilerin bu gruplamaya göre salınıp toplanması, yargı düzeninin ve eğitimin bu anlayış içinde dinî cemaat liderleri tarafından

7 Ö. L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu Teşkilat ve Müesseselerinin Şer'iliği Meselesi", *İst. Üniv. Fak. Mec.*, 1945, c. XI, sayı 3-4, s. 203-204.

8 Ortaylı, "Anadolu'da XVIII. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerine Bazı Gözlemler", *Osmanlı Araştırmaları I*, 1980, s. 33-40.

Levent Şahverdi Arşivi

örgütlendirilip yürütülmesidir. Bu ise adli ve yönetsel örgütlenmede dine dayalı bir tür adem-i merkeziyetçilik ve çeşitlilik demektir. Millet ayrımında dil ve ırk esası gözetilmezdi. Aynı dili konuşan Ermeniler, mensup oldukları kiliseye göre, Ermeni, Ermeni-Katolik, 19. yüzyılda bir kısım Ermeniler de Protestan milletleri olarak geçerdi. Buna karşılık Bulgarlar ve Rumlar aynı millet sayılıyordu. Türkler, Arnavutlar, Araplar "İslam'dı". İmparatorluk dağılana kadar, nüfus sayımında bile etnik ayrım değil, dinsel gruplama esas alınmıştır. Dinî cemaat örgütlerinin liderleri, yargı, eğitim, maliye, beledî hizmet alanlarında sorumlu ve yükümlü tutulmuştur. Bundan başka gayrimüslimlere gösterilen tolerans, Sünni olmayan Müslümanlara hiç gösterilmemiştir. Bu nedenledir ki böyle bir düzeni laik olarak niteleyemeyiz.

Dinî sorunları çözmekle görevli olan şeyhülislamdır. Bu makam önemini 16. yüzyılda Kemalpaşazade ve Ebussuud Efendi gibi müftüler sayesinde kazandı. 18. yüzyıldan itibaren başkent müftüsüne şeyhülislam denmiştir. 19. yüzyılda ise Şer'iye nazırı olarak Heyet-i Vükelâ'ya (kabine) girdiler. Klasik Osmanlı devrinde şeyhülislamların devlet işlerinde önemli rolü yoktu. Örfi hukuk alanına müdahale etmezlerdi. 16. yüzyıldan sonra sosyal rolleri arttı. Esasen bu yüzyıldan itibaren dinin toplum ve devletteki düzenleyici rolü de arttı. 15. yüzyılda İstanbul'a Yunan heykelleri getiriliyor, G. Bellini gibi ressamlar faaliyet gösteriyordu. 16. yüzyılda ise Osmanlı toplumunda İslam dinî bir ideoloji ve bir Şark medeniyetinin dünya görüşü olarak rolünü aldı. Kanuni'nin gözde sadrazamı İbrahim Paşa, 1526 Mohaç Seferi'nden sonra Budin'den üç adet tunçtan heykel getirmişti. Bu heykel grubu Herkül, Apollon ve Diana'yı tasvir ediyordu ve At Meydanı'na dikilmişti. Avrupa kültürüne düşkünlüğünden halk arasında Frenk İbrahim Paşa diye anılan sadrazam aleyhine putperest diye dedikodu çıktı ve himaye ettiği şair Figani bile aleyhinde "Sen halilüm şimdi geldün, halkı kıldın putperest" diye mısra döktürdü.[9] 16-17. yüzyılların mistisizmi neredeyse minyatürü bile

9 A. Karahan, *Figani ve Divançesi,* İ.Ü. Ed. Fak., İstanbul, 1966, s. 20-22.

Levent Şahverdi Arşivi

reddediyordu. 16. yüzyıldan itibaren toplumun dinsizliğe saptığını iddia eden ve her âdet ve kurumu bid'at diye niteleyen Kadızadeliler ve Üstüvâni Mehmed Efendi gibi yobazlar türemiş ve taraftar toplamışlardır. (Bunların İbn Teymiyye'den esinlenmeleri mümkündür.) 18-19. yüzyıllarda ise imparatorluğun yaşadığı felaketlerin tesellisi İslam dinini bir ideoloji haline getirmekte aranıyordu.

Osmanlı padişahlarının ruhani demesek bile, dinî bir unvan olan hilafet unvanına da sahip olduklarını biliyoruz. Esasen egemenliğin temelini ilahi bir kaynağa dayandırmak da Osmanlı devlet ve toplum hayatındaki ideolojinin laik olmadığını gösteren bir diğer noktadır. Osmanlı padişahı 15. yüzyılda artık Oğuz boylarının başkanlığından çok bir Roma kayzeri olmayı benimsemiştir. Bunun yanında bütün İslam hükümdarları gibi Müslümanların koruyucusu, emîri olduklarını iddia ederlerdi. Fatih Mehmed'den beri Mısır Memlûklerine karşı takınılan tavır bunu gösterir. Bu tutum imparatorluk olgusuyla bir bütünlük meydana getirir. Fatih ve II. Bayezid'in hilafeti andırır unvanlar kullandıkları vekayinamelerde görülür. Özellikle Kemalpaşazade Şemseddin Ahmed, 1494'te kaleme aldığı tarihinde hem II. Mehmed'e (Fatih), hem de II. Bayezid'e bu unvanı yakıştırır.[10] Resmî tarihçinin bu gayreti politik bir gerçeğe dayanıyor olmalıydı. Yavuz Selim'in hilafet sembollerini hem de merasimle aldığı rivayeti, onun çağdaşları tarafından değil de 18. yüzyıl vakanüvisi Enderunlu Atâ tarafından ortaya atılmıştır. Üstelik Yavuz Selim bu unvanı kullanmamış, sadece "Hadimü'l-Haremeyni'ş-şerifeyn" gibi bir unvanla yetinmiştir. Fermanlarda ve anlaşmalarda son derece şaşaalı elkab (titülatür) kullanan Kanuni Süleyman'da bile halife unvanına her zaman rastlanmaz.[11] Zaten halife unvanını sadece Osmanlılar değil, Hindistan'da Delhi hükümdarları da kullanıyorlardı.

10 İbni Kemal, *Tevarih-i Âl-i Osman*, yayımlayan: Şerafettin Turan, TTK 1, Seri No: 5, Ankara, 1954.

11 Ancak bu unvanın bazı halde kullanıldığı görülüyor. "Halledet hilafetehu, zıllullah, hilafet penahi" gibi elkabın kullanıldığı bir yazışma için bkz. Ludwig Fekete, *Einführung in die Osmanisch-Türkische Diplomatik,* Budapeşte, 1926, H. 943 (1536) tarihli Veziriazam Ayas Paşa'nın I. Ferdinand'a mektubu, Tafel I.

Levent Şahverdi Arşivi

Hilafet unvanının ısrarla kullanılması 1779 Aynalıkavak Tenkihnamesi ile başlar. Sonraları Kırım'ın Rusya tarafından ilhakı tanınmakla beraber, Osmanlı hükümdarları bu Müslüman ülke üzerinde hilafetin kendisine bahşettiği dinî haklardan yararlanmak istiyordu ve bunun Rusya tarafından tanınmasını sağladı. Böylece artık hilafet adeta beynelmilel bir ruhani kurum halini aldı. Örneğin fiiliyatta Kırım ve Polonya Müslümanlarının müftülüğünü bütün Rusyalar çarı kendi güvendiklerinden birine tevcih ediyorsa da, 1908'den sonra Avusturya idaresindeki Bosna reisü'l-ulemasının ve 1912 İtalyan işgalinden sonra Trablusgarp cemaat liderlerinin tayin ve emeklilik işlemleri Meşihat Makamı (Şeyhülislamlık) ve Osmanlı sultanı tarafından yapılıyordu. Ayrıca çar her sene Kırım'da, Yalta'da (Livadya) yazlığına geldiğinde, padişah bir temsilcisini göndererek "Hoş geldiniz," diyordu.[12] III. Selim'den itibaren hilafet unvanı böylece resmî unvanlar arasında yer aldı. 19. yüzyılda bu unvan hem hükümdar hem halk hem de tüm dünya Müslümanlarınca hararetle benimsendi. Bilhassa Sultan Abdülhamid, "Halife-i Müslimin, zıllullah fi'l-arz" (Allah'ın yeryüzündeki gölgesi) gibi hem Panislamist hem de mutlak monarşi görüşünü yansıtan bir unvan takındı. Sultan II. Abdülhamid, "zat-ı kudsiyet-i tacidari" gibi adeta cesaro-papist bir unvanı yazışmalarda kullanmıştır. Maliyesi iflas etmiş, bütün kurumları sarsıntı içindeki bir ülke, bu dönemde beynelmilel alanda kendisinden beklenmeyecek girişimler ve entrikalar düzenliyordu. II. Abdülhamid, İngiltere ve Rusya İmparatorluğu'nun topraklarındaki Müslüman ahali üzerinde nüfuzunu devam ettirme çabasındaydı. Mısır'da, Cava'da, Hindistan'da, halife ruhani otoritesini kullanarak Müslümanlar arasında bazı siyasi girişimlerde bulunuyordu. II. Abdülhamid, Hicaz Demiryolu için bütün dünya Müslümanlarından iane toplamıştı, ama hilafetin etkisizliği I. Dünya Savaşı'nda anlaşıldı.

12 Sultan II. Abdülhamid, her sene Mabeyn-i Hümayun'dan Tarhan Paşa'yı, Livadya Sarayı'na gelen çara "hoş geldiniz" demeye gönderiyor, bunu o ülkenin ruhani reisi olarak yapıyordu. Gerçi komşu ülke hükümdarı sınıra yakın yere gelirse bu işlem nezaket icabı yapılırdı, fakat Kırım için bu durum değil, birincisi söz konusudur. *Başb. Osm. Arş. - Yıldız Evrakı* (Esas), K. 14/No: 1359/126-10.

Levent Şahverdi Arşivi

Burada Osmanlı yöneticilerinin İslam birliği gibi bir ideali 19. yüzyıla kadar sorun edinmediklerini belirtelim. Osmanlılar Hıristiyanlar arası ayrılıkları politik amaçlarla desteklediler. Macar Ünitarizmini, Protestanlığı bu amaçla himaye ettiler. Büyük Petro'dan kaçan Starovertsler ve İspanya Musevileri Osmanlılara sığındılar. Her cemaat kendi kuralları ve dünyası içinde yaşamaya devam etti. Ancak modernleşen dünyanın koşullarına bu yapıyla uyum kolay olmayacaktır. Hukuki mevzuattaki bu çeşitlilik ve dinsel farklılaşma, 19. yüzyılda belirgin bir merkezileşme, modernleşme ve kanuni yönetim sistemini benimseyen Osmanlı İmparatorluğu'nda kaçınılmaz olarak laikleşme sürecini başlatacaktır.

19. yüzyıl dünyasının koşulları içinde merkeziyetçi bir yönetime geçen Osmanlı bürokrasisi, böyle bir yönetimin gereği olan standart ve derlenmiş bir hukuki mevzuata sahip olmak zorundaydı. Fazladan ülkelerarası ticaret ve iktisadi hayat, Avrupa hukuk sisteminin tamamen dışında kalmayı engelliyordu. İmparatorluk dünyanın yeni ekonomik düzenine ayak uydurmak için, ilk elde Fransız Ticaret Kanunu'nu adapte etti (Kanunname-i Ticaret, 1850 yılı). Yeni kanuna göre faiz kabul ediliyor, ticari davalarda kuşkusuz din ve mezhep ayrımı söz konusu olmuyordu. Gene modern anlamdaki şirketler dahi İslam hukukunda yer almayan bir kurum yani "tüzel kişiler" olarak kanunda yer almışlardır. 1863 yılında da Ticaret-i Bahriye Kanunnamesi kabul edildi. Bu sonuncusu da denizci Avrupa uluslarının kanunlarından yararlanılarak hazırlanmıştı.[13] Üstelik ticari davalara bakacak mahkemeler de şer'i hâkimlerden değil, nizamiye mahkemesi hâkimleri denen yeni hukukçulardan ve mahallin tüccarlarından oluşan karma kurullardı. Tanzimat devrinin aydın görüşlü, fakat daha çok pratik davranışlı sadrazamı Âli Paşa Fransız Medeni Kanunu'nun tercüme ettirilerek kabul edilmesini istemişti. Paşa, 3 Kasım 1867'de Girit'ten Babıâli'ye yolladığı bir layihada, Mısır'da aynı şeyin yapıldığı ve fayda sağladığı üzerinde duruyordu.[14]

13 C. Üçok - A. Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, A.Ü. Huk. Fak., Ankara, 1976, s. 329-330.

14 *A.g.e.*, s. 326.

Levent Şahverdi Arşivi

Fakat Ahmed Cevdet Paşa'nın başını çektiği muhafazakâr grup 1868-1876 yılları arasında 16 kitaptan meydana gelen *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye* adlı eseri hazırladılar. *Mecelle*, temelde İslam'ın Hanefi fıkhının esaslarına dayanmakla birlikte, fasılların düzenlenişi ve eserin sistematiği göz önüne alındığında, Batı hukukunun üstünlüğü kurul üyelerince ister istemez kabul edilmiş görünmektedir. Nihayet aile hukukuna ve şahsın hukukuna ait konuların bu eserde düzenlenmeyişi, şeriatçı görüş sahiplerinin modern dünya koşulları karşısında çaresizliklerini kabul ettiklerinin açık belirtisidir. Dünyanın gelişmelerini cevaplayacak bir içtihat zenginliği henüz söz konusu değildi; bu nedenle fıkıh İslam toplumunun anayasasıdır dense de, "Romanist hukuk" isim olarak, yöntem olarak giriyordu. Cevdet Paşa, medeni hukukun Avrupa toplumundaki "ulus"un temeli olduğunu, İslam cemaatinin ise fıkıh temeli üzerinde durduğunu ileri sürmüştür.[15] Böyle bir görüş, İslamcı görüş diye belki nitelendirilebilir, ama o yüzyılın başka İslamcı düşünürleri aynı şeyi düşünmüyorlardı. Kaldı ki bizzat kaleme aldığı veya hazırlanmasına katıldığı birçok nizamnamede Cevdet Paşa'nın böyle bir görüşe pek iltifat etmediği de açıktır. Cevdet Paşa tutucu, fakat zeki ve bilgili bir yöneticiydi. Tanzimatçılar ondan uzlaştırıcı bir unsur olarak vazgeçememiştir, imparatorluğu iyi tanırdı, ama Avrupa hukuku ile zihinsel bir bağı yoktu, iki hukuk sisteminin aksak bir sentezi, kaleme aldığı eserlerinde görülür. Nizami mahkemeler kurulduktan sonra yargı alanları şer'i mahkemeler aleyhine günden güne genişlemiştir. Yargılama usulündeki gelişmelerle imparatorluğun son yüzyılında şer'i mahkemeler toplum hayatını yavaş yavaş terk etmekteydiler.

1879'da çıkarılan Teşkilat-ı Mehâkim Kanunu ile ceza mahkemelerinde yargıçların sayısı artırılıyor, ayrıca savcılık, noterlik kurumları getiriliyordu. 1875 yılında da bir fermanla avukatlık Osmanlı hukuk sistemine girmişti.[16] Bu gelişmelerle İslam yargılama usulü temelinden darbe yemiştir. Yargıç sayısının artırılması, yargılamaya savcılık

15 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 198-199.

16 C. Üçok - A. Mumcu, *a.g.e.*, s. 321-324.

Levent Şahverdi Arşivi

ve savunmanın getirilmesi ve asıl önemlisi temyiz safhasının girişi İslam hukukunun monist (tek yargıç) yargılama prensibine aykırıydı.[17] Davada vekâlet, bireyin ve kamunun mahkeme önünde savunulması ilkesi Avrupa hukuk çevresinden gelmişti. Osmanlı yargı sistemi yapı olarak modernleşme yönünde önemli adım atmıştı. Hukuk ve ceza yargılama usulündeki bu gelişmeleri Avrupa devletlerinin baskısına bağlayanlar vardı. Gerçi büyük devletler, yargılama usulü ve mahkemelerin ıslahı konusunda Babıâli'ye daima baskı yapmış, en azından sürekli tavsiyede bulunmuşlardır. Tavsiyeler arasında Britanya ve Fransa'nın Müslüman sömürgelerindeki adli sistemin aynen uygulanması da vardı. Babıâli bu tip onur kırıcı müdahaleleri önlemek için Osmanlı hukukçularının yaptığı düzenlemeyi bir an önce uygulamaya koymuştu. Gerçek şu ki, 19. yüzyılda Osmanlı devletinin adalet dağıtmak için çağdaş bir sistemi benimsemesi gerekiyordu. Bu gelişmeler sonucu ortaya çıkan sistem aksak olabilir, ama devletin bağımsızlığının en temel kurumu olan adalete, yabancı müdahalesi önlenmiştir. Böyle bir gelişmeyi Avrupa'nın yarattığı hüsnükuruntusu ise sadece devrin diplomat ve yabancı seyyahlarının rapor ve eserlerinde görülür. Bu hükümleri günümüz yazarlarının aynen tekrarlanası gereksizdir. Dünyayı görecek ve eklektik dahi olsa bir yasa hazırlama niteliğine sahip hukukçular, başta, A. Cevdet Paşa gibi bir bilgin olmak üzere, hiç de az değildi.

Kamu hukuku alanında şer'i hukuktan ve örgütlenmeden ayrılma Mayıs 1840 tarihli Ceza Kanunnamesi'nin ilanı ile başladı. 14 Temmuz 1851'de Kanun-ı Cedid başlığıyla yeniden düzenlenen bu kanun, sınıf, mezhep ve din farkı gözetmeksizin bütün Osmanlılara uygulanacaktı. Ağustos 1858'de Ceza Kanunnamesi yeniden, bu sefer 1810 tarihli Fransız Ceza Kanunu örnek alınarak düzenlendi. Ancak Tanzimat'ın getirdiği düalist (ikili) yapı bu alanda kendini gösterdi. Sözde bütün tebaa için hazırlanan bu kanun hükümlerine göre savcı resen ceza davası açıyordu. Ancak mağdur olan (Müslim veya gayrimüslim) dilerse, davanın kendi cemaatinin mahkemesinde

17 Émile Tyan, *Histoire de l'organisation judiciaire en pays d'Islam*, 2. bas., Leiden-Brill, 1960, s. 212.

Levent Şahverdi Arşivi

görülmesini isteyebiliyordu. Örneğin ceza mahkemesinde verilen hükme rağmen davacı taraf kadıya müracaat ederek hükmolunan hapis cezasını uygulattırmayıp diyet almakla yetinebilirdi; bu düalizmin yarattığı problemler kuşkusuz çok çetindi.[18]

Tanzimat döneminde modern anlamda standart bir hukuki uygulama getiren ve laikliğe doğru en önemli adım sayılabilecek olay, 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi'dir. Gerçi kanun İslam hukukunun esaslarını da göz önüne alarak vakıf arazi ve mirî arazi gibi kategoriler tespit etmişse de, esasta mülkiyet ve miras konusunda mühim sayılacak laik hükümler getirmiştir. Arazi konusundaki bu yenilik esas olarak klasik Osmanlı devrinde de toprak sistemine ait düzenlemelerin şer'i değil de örfi (dünyevi) hukuk aracılığıyla yapılmasından ileri gelmektedir.[19] Tanzimat dönemindeki hukuk reformlarıyla gerek doktrinde, gerekse uygulamada kamu hukuku alanının belirginleştiği, bu alanda temel kurumların yerleştiği görülür. Bugün Türkiye'de idare hukuku ve kamu hukukunun diğer dallarındaki doktrin ve uygulamanın 19. yüzyıla uzandığı görülür. Bu durum 1926'da hukuk devrimini zorunlu hale getiren bir ikilik yaratmıştı.

Kamu hayatında da laik değilse bile, şeriat dışı bir uygulama, vilayet idaresindeki reformlarla geldi. Sözünü ettiğimiz uygulama 1871 İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi ile 1878'de Osmanlı parlamentosunun kabul ettiği Dersaadet ve Vilayet Belediye Kanunu'dur.

Böylece vilayet, liva, kaza idare meclislerinde, meclis-i beledîlerde, vilayet temyiz divanında Müslüman ve gayrimüslim unsurlar eşit olarak temsil edilecekti. Böyle bir düzenleme özünde laik değilse de, İslami meşveret prensibini zedelemiştir. 1877'de açılan Mebuslar Meclisi ile meşveret kurumu önemli bir darbe yemiştir. Parlamentodan önce 1863'te Ermeni milleti için rahipler ve sivillerden oluşan bir meclis de kurulmuştu. Bu meclis Hıristiyanlar arasında Ortodoks Kilisesi'nin üstünlüğünü zedeledi, diğer yandan Ermeni

18 Üçok - Mumcu, *a.g.e.*, s. 329.

19 Ö. L. Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1724 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", *Türkiye'de Toprak Meselesi,* Gözlem Yay., İstanbul, 1980, s. 291-375.

Levent Şahverdi Arşivi

cemaati içinde de ruhbanın rolünü azaltan laik bir gelişmeye yol açtı. Millet meclisleri giderek kilise ve din adamlarının gayrimüslim cemaatler arasında zayıflamasını sağlayan kurumlar oldu; laik unsurlar cemaat yönetimini ele geçirdi.

Dönemin bazı hukukçu ve düşünürlerinin meşruti rejimi İslam'daki meşveret prensibi ve kurumuna bağlayarak açıklamalarına rağmen,[20] anayasal kurumlar, özellikle parlamento, meşveret prensibiyle alakasız ve ters bir niteliğe sahipti. Devletin dininin İslam olduğu ve Padişahın "halifeliğinin" özellikle belirtilmesine rağmen, anayasa seçme ve seçilme yoluyla her dinden bütün tebaanın idareye katılmasını ve sınırlı da olsa yürütme erki üzerinde temsilî organlar aracılığıyla denetimini öngörüyordu ve böyle bir görevi ilk defadır ki gayrimüslimler de üstleniyordu. 1876 Anayasası bir İslam ülkesinde laik devlet döneminin temellerini hazırlayan bir belgedir. Anayasada devletin dini İslam olarak belirleniyordu, ama 1876 Anayasası'na "şeriata bağlılık" ilkesi bile 1908'den sonra eklenmiştir. Esasen daha 1839 Tanzimat Fermanı'yla bu alanda ilk adımın atıldığını biliyoruz. Tanzimat Fermanı'nda, devletin dinî gruplara dayanan ve kompartıman usulü yönetiminin ılımlı bir tasfiyesi de göze çarpıyordu. Ancak reformcuların böyle bir tasfiye programı olduğu şüphelidir. Sadık Rifat Paşa gibi (Mümtazer Türköne, onun üstüne bir çalışma yapmıştır) bazı düşünürlerin ve Cevdet Paşa gibi asrın müçtehidi denebilecek birkaç kişinin dışında, Tanzimat adamları pragmatik, zamana, zemine göre kural koyan ve karar veren devlet hizmetlileridir. Açık yargı, tebaanın eşitliği ve gayrimüslimlere daha fazla kamusal hak ve ödevler verilmesi (askerlik ve memuriyet) fermanın belirgin bir niteliğiydi. Şer'i karakterine rağmen, ferman sayesinde Batı hukukunun bazı temel kuralları ilk defadır ki İslam toplumunun içine girmiş ve sözü edilen düalist yapı gelişmeye başlamıştı.

Tanzimat'la başlayan uygulama laikliğe doğru bir gidiştir, ama çelişki ve karışıklığın da büyümesine neden olmuştur. 19. yüzyılın düşünürü ve yöneticisi gerekli reformları, yarı İslamcı ve yarı Batıcı

20 Ş. Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought,* Princeton, 1962, s. 134.

Levent Şahverdi Arşivi

bir dilemma (ikilem) içinde tasarlayıp yürütmeye çabalamaktadır. Bu niteliği sadece Osmanlı toplumunun içinden çıkan İslam düşünürlerinde değil, bütün İslam ülkelerinin modernleşme taraftarı düşünürlerinde görüyoruz.[21] Namık Kemal, Seyyid Ahmed Han, Cemaleddin Efgani, modernleşmeyi kolaylaştıracak koşulların İslam'daki içtihat sistemi ve kurumu içinde mümkün olduğunu savunurlar. Hatta Seyyid Mehmed es-Senusi'ye göre, her Müslüman aklı, bilgisi ve doğru yorumuyla bir içtihat ileri sürebilir. İslam cemaati adına belirli bir kurulun koyduğu içtihat itiraz görmez veya çoğunluğun tasvibi ile karşılanırsa İslami bir içtihattır (burada içtihadın kurumsallaşmasını şart gören bir düşünürün, Şehbenderzade Ahmed Hilmi'nin istisna olduğunu belirtmeliyiz). Anayasal rejimi İslami icma ve meşveret kuralı ve her yeniliği (hatta Batı hukukunun temel kurumlarının kabulünü bile) İslami içtihat sistemi içinde mümkün gören ve böyle adlandıran bu görüşler, düalist bir gelişmeyi önleyememiştir. Bu düalizm yeni düzenin eğitim sisteminde de ortaya çıkmaktadır.

Tanzimat'tan önce eğitim düzeninde bir ikileşme başlamıştı. Merkeziyetçi modern bir devlet kendi ideolojisini aşılamak ve ihtiyacı olan bürokrat kadroları yetiştirmek için en azından yurttaşların din ve inanç farkını pek dikkate almayan, tarafsız eğitim veren bir sistem kurmak zorundadır. Klasik dönemde her sınıf halk ve her dinî grup için, tamamıyla dinî eğitimin hâkim olduğu Osmanlı İmparatorluğu'nda, 19. yüzyıl başından itibaren orduda ve nihayet mülki idaredeki modernleşme dolayısıyla laik niteliğe yakın, modern eğitim veren okullar kuruldu ve bunlar dinî eğitim kurumlarının yanı başında ve onların aleyhine yayılıp gelişmeye başladılar. Bu gelişme önemlidir. Osmanlı reformcuları din adamları ve dinî kurumlarla açıkça savaşmadılar. Ulemanın ve medreselerin dışında laik eğitimi örgütleyip laik bir bürokrasi yetiştirdiler. Bu laik bürokrasi modernleşmeyle toplum hayatındaki etkisini artırdıkça ilmiye sınıfı kenarda kaldı ve nihayet II. Meşrutiyet'ten sonra darbe yemeye başladı.

21 Fazlurrahman, *İslam*, İstanbul, 1981, s. 267-295.

Levent Şahverdi Arşivi

Oysa İran'da bazıları toprak sahibi de olan müçtehit ve molla sınıfı modern laik eğitimden de yararlandı. İktisadi güce sahip olan bu sınıf siyasi, idari, kültürel hayattaki rolünü koruyabildi ve laikleşmeyi engelledi. Bu, 19. yüzyılda modernleşme sürecine aynı zamanda giren iki bağımsız İslam devletinin birbirinden farklı yönleridir. Osmanlı toplumunda laik eğitimin gelişme çizgisi, gayrimüslimler arasında da Müslümanlarınkine benzer yol izledi. Gayrimüslimler de laik eğitime geçme ihtiyacını duydular ve bunu kilisenin denetim ve protestosuna rağmen yaptılar. Osmanlı İmparatorluğu, tebaaya adaletin iki çeşit mahkemede (şer'i ve nizami) iki ayrı sistemdeki kanunlarla dağıtıldığı, eğitimin iki türlü okulda yapıldığı, bürokraside iki sınıf memurun yan yana çalıştığı (daha doğrusu birbiriyle çekiştiği) iki tür dünya görüşünün birbiriyle çatıştığı bir toplum sistemi halinde ömrünü tamamladı. Bunun idari ve sosyal hayatta yarattığı sancıları son nesil Osmanlı aydınları çektiler. II. Meşrutiyet dönemi bu sancıyı dindirme çarelerini öneren reçetelerle açıldı, fakat siyasi ve idari kadrolar bu sancıyı dindiremeden perde kapandı.

Tanzimat Fermanı ilan edildiği gün, ülkede Türkçe eğitim yapan modern okullar açılmaya başlamıştı. İmparatorluğun Balkanlar'daki Hıristiyan tebaasının bu sürece daha önce girdiğini biliyoruz. Ancak 1840'larda Türkçe konuşan Osmanlıların eğitiminde, Balkanlar'daki Bulgarca ve Rumca eğitim gören tebaanınkinden farklı olarak yapısal bir çarpıklık vardı. Balkanlar'daki Hıristiyan ahali, ilköğretim düzeyinden yükseköğretime kadar düzenli ve programlı bir eğitim yapıyordu, oysa Türkler programsız ve denetimsiz bir ilköğretimden sonra yüksek eğitim düzeyinde programlanmış askerî-teknik okullara geçmek durumundaydılar. Bunlar Mühendishaneler, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane (1827 ve 1832'de kurulan Tıbhane ve Cerrahhane'nin birleşmesiyle 1839'da kurulmuştu) ve Mekteb-i Harbiye (1830) gibi askerî-teknik öğretim kurumlarıydı. Kuşkusuz, ilk ve orta dereceli okulların düzenlenmemesinden dolayı bu sözde yükseköğretim kurumlarına kimi zaman okuma-yazması olmayanlar veya iyi yetişmemiş muhtelif yaşta gençler girdiler. Bu nedenle okulların

Levent Şahverdi Arşivi

eğitim düzeyi daha başından düşüktü. II. Mahmud döneminde ancak birkaç rüşdiye ve "Mekteb-i İrfan", "Mekteb-i Maarif-i Edebiye" gibi orta dereceli okullar kurulabilmişti. Tanzimat bürokrasisinin eğitim alanında ilk elde yaptığı düzenlemeler de II. Mahmud devrindekinden daha farklı nitelikte değildi. Birbiri ardına Darülmuallimîn (1847), Mekteb-i Mülkiye (1859) gibi sözde yükseköğretim düzeyinde okullar kuruyorlardı. Bunlar askerî ve sivil bürokrasi kadrolarının gereksinmesini karşılamak için açıldılar, ancak gerçek bir uzmanlaşma eğitimini veren okullar olmadılar. Tanzimat bürokrasisi bundan sonra öğretimi yaymak ve bu okulları beslemek için ilköğretimi örgütlemeye girişti. Müslüman tebaanın cehaletten kurtulması ve Osmanlılık ruhunun yerleşmesi için yaygın modern bir eğitimin gerekliliği üzerinde durdu. Bu iki amacın gerçekleştirilmesi ise dinî eğitimden olanakların elverdiği ölçüde uzaklaşmakla mümkündü. Sultan Abdülmecid mutaassıp ulemayı tamamıyla susturamayacağını biliyordu, ancak modern eğitimin cins ve mezhep farkı gütmeksizin bütün tebaaya verilebilmesi için dinî eğitimin dışında bir yol izlenmesi gerektiğine inanıyordu. 1 Mart 1846'da bir tahrirat-ı umumiye çıkarıldı. Eğitimin düzenlenmesi için bu bir başlangıç oldu ve ülkede sıbyan mekteplerinin yayılması, programlarının değiştirilmesi düşünüldü. Amacın gerçekleştiğine dair belirti yoktur, ilköğretimin temeli olması gereken sıbyan mektepleri ihmal edilerek onların bir üst derecesi olan rüşdiyelerin kurulmasına hız verildi. Doğrusu 1840'larda bu konuda kayda değer gelişmeler de görülmektedir. Hatta bir müddet sonra kız çocukların da ilköğretimin ikinci basamağı sayılan bu okullarda okuması için kız rüşdiyeleri (inâs rüşdiyesi) açılmaya başladı. Bunların ilki 1859'da, İstanbul'da açılan Cevri Kalfa İnâs Rüşdiyesi'dir. Bu okulların yanında kız ve erkek öğrenciler için sanayi mekteplerinin kurulması da düşünüldü, fakat diğer okullara paralel bir hızla gerçekleştirilemedi. Örneğin ilk kız sanayi okulu ancak 1869'da İstanbul'da, Yedikule'de dikimhane olarak cğitime geçti. Sanayi mekteplerinin ilk tutarlı örneklerine Midhat Paşa'nın valilik yaptığı Tuna, Suriye ve Bağdat'ta rastlanmaktadır.

Levent Şahverdi Arşivi

Paşa, Tuna vilayetinde sanayi mekteplerinin kurulmasında en büyük desteği bölgede bulunan Polonyalı ve Macar mültecilerden görmüş, aralarındaki teknisyen ve mühendisler bu okullarda öğretmenlik yapmışlardır. Sanayinin gelişmediği imparatorlukta bu tür eğitime de ciddi bir talep ve gereksinme uyanmamıştır. Bununla beraber ülkenin asker, memur teknik kadrolarını yetiştirmeye yönelik meslek okulları açıldı. 1847'de Ziraat Mektebi, 1860'ta Orman Mektebi, 1859'da Baytar Mektebi öğretime geçti. Ancak bunlar yüksek dereceli uzman okulları olarak planlanmıştı ve kısa süreli eğitim veren teknisyen okulları açılması düşünülmemişti. Safvet Paşa'nın maarif nazırlığı sırasında Nisan 1869'da çıkan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile bütün eğitim sisteminin bir düzene konması amaçlanıyordu. Nizamname genel öğretimi üç dereceye ayırıyordu. İlk derece sıbyan mektepleri ve rüşdiyelerden oluşuyor ve toplam sekiz yıllık bir öğretim dönemini kapsıyordu, ikinci derecede idadi ve sultaniler yer alıyordu. Sultanilerin ilk örneği bugünkü Galatasaray'dı ve bu okullar ancak 1880'lerden sonra vilayet merkezlerine yayılabilmiştir. Üçüncü derece, Mekâtib-i Âliye denen yüksekokullardı.[22] Bu okulların başında Darülmuallimîn (Erkek Öğretmen Okulu) ve Darülmuallimat (Kız Öğretmen Okulu), Darülfünun ve çeşitli askerî teknik okullar yer alıyordu. Öğretmen okulları ilk ve orta öğretmenler için üçer şubeden oluşuyordu. Öğrencilere 80-120 kuruş aylık burs veriliyor ve mezuniyetten sonra beş yıl mecburi hizmet yükleniyordu. Darülfünun ise zaman zaman kurulup kapanan bir kurumdu, gerçek bir üniversite benzeri öğretime geçene kadar 20. yüzyılın başına gelmek gerekmiştir. Darülfünun burs vermeyen ve öğrenciden ücret alan nadir eğitim kurumlarındandı. Osmanlı devleti başından sonuna kadar geniş ölçüde burs sistemine bağlı bir eğitimi pek az istisnayla uygulamıştır. Bu kurumların hiçbirisi II. Meşrutiyet'e kadar yükseköğretim kurumu niteliğine kavuşamadı. II. Meşrutiyet döneminin ünlü maarif nazırı Emrullah Efendi bu okulları şöyle niteler: "Elli yıllık Darülfünun vaktiyle bir idadi derecesinde bile değildi,

22 İbrahim Hakkı, *Hukuk-ı İdare,* c. 1, s. 361 vd.

Levent Şahverdi Arşivi

yüksekokul olarak açılan Mekteb-i Mülkiye de gene öyleydi. Avrupa'da öğrenim görenler ve orta dereceli okullarda eğitim görüp kendisini yetiştirenler arttıkça Darülfünun idadiden yüksekokula doğru bir geçiş devresine girmiştir."[23]

Nizamname, ilköğrenimi mecburi kılıyordu. Çocuğunu okula yollamayan ebeveyn ve velilere üç defa ihtar edilecek, sonra mali durumuna göre beş kuruştan yüz kuruşa kadar para cezası verilecekti. Ancak tebaaya mecburi kılınan ilköğretim için devletin hiçbir yükümlülüğü yoktu. Yerleşmelerin nüfusuna göre nerelerde okul açılması gerektiği belirtiliyor ve okul açmak ve giderleri karşılamak halka yükleniyordu. Sıbyan mekteplerinin giderleri mahalle ve köy cemaati tarafından, rüşdiyelerinki de güya kurulacak maarif sandıkları tarafından karşılanacaktı. Hatta öğretmen maaşlarının da devlet sadece dörtte birini verecek, kalanını her vilayetin umumi meclisleri (bugünkü özel idarenin karşılığı) bütçeden ayıracaktı. Her vilayetin maarif müdürü başkanlığında bir "maarif meclisi" olacak ve eğitim giderlerini ve bütçeyi sözde müdürle birlikte hazırlayacaktı. Pratikte bu kurullar pek iş görmemişlerdir. İkinci Meşrutiyet yıllarında Anadolu'yu gezen *Tanin* muhabiri A. Şerif, "Şarki Karaağaç'ta Maarif Komisyonu denilen cahiller heyetinin ismi var, cismi yoktur. Bunlar senede bir iki defa bile toplanmaz," demektedir.[24] Merkeziyetçi bir modele göre modernleşen devlet, ilköğretim alanında hiçbir mali yükümlülük altına girmemişti. Yöneticiler gereksindikleri memur ve teknisyenleri bir an önce elde etmek için alelacele yüksek dereceli okulların kuruluşuna önem vermek gibi ters bir eğitim politikası izliyorlardı. Maarif Nizamnamesi'nin Osmanlıcı bir yanı vardı; ilköğretim her din ve mezhepten halkın çocukları için Türkçe olarak düzenleniyor, rüşdiyeden itibaren herkesin kendi dilinde öğrenim göreceği belirtiliyordu. Fakat gayrimüslim ve gayritürk cemaat okullarında Türkçe dersi ve öğretmeni bulunduruluyordu. Hatta öğretmen okullarında da aynı durum

23 Nafi Atuf, *Türkiye Maarif Tarihi*, ikinci kitap, İstanbul, 1932, s. 64.

24 *A.g.e.*, s. 16, A. Şerif'in *Anadolu'da Tanin* adlı seyahat günlüğünden naklen. Bu eserin yeni Türkçe ile neşri: Çetin Börekçi, *Anadolu'da Tanin*, Kavram Yayınları, İstanbul, 1977.

Levent Şahverdi Arşivi

söz konusuydu Bu kuralların Arap vilayetlerinde Arap okulları kurulması biçiminde işlemediğini belirtmek gerekir. Ancak Osmanlılığın en koyu uygulamasının öngörüldüğü ilköğretim alanında Osmanlı devleti etkinlik göstermeden ömrünü tamamladı. Düzenleme pratikte anlamsız kaldı. Ülkede her cemaat çocuklarını ilkokuldan itibaren kendi dilinde ve dininde eğitiyordu. İlköğretim, dinî niteliğinden ötürü orta ve yükseköğretimin tersine hiçbir taviz vermediğinden de kompartımanlaşma normaldi. Buna karşılık ortaöğretimde Osmanlıcı politikaya hizmet edecek parlak bir eğitim kurumu hizmete girdi. Fuad Paşa, Mart 1868'de Mekteb-i Sultani'yi açtı. Okulun o yıllarda yüksekokula yakın bir eğitim vermesi öngörülüyordu. Eğitim temelde Fransızca idi, fakat Türkçe dersler de olacaktı. Bunun yanı başında Rusça vb. gibi Avrupa dilleri ve imparatorluk azınlıklarının dilleri de öğretilecekti. Osmanlıcı bir eğitim yüksek dereceli okulda deneniyordu, bu deneyin uzun vadede başarılı olduğu açıktır. Mekteb-i Sultani (Galatasaray), Mülkiye gibi okullar gerçekten imparatorluğun her din ve dilden cemaatleri arasında Osmanlı aydınları yarattılar. Mekteb-i Sultani, bir bakıma Avrupa'ya öğrenci gönderme işlemine son vermek için de düşünülmüştü. II. Mahmud'dan beri öğrenim için Avrupa'ya öğrenci gönderiliyordu, bunun etkisi görülmemiş değildir. Yüz sene önce Büyük Petro da aynı şeyi yapmıştı, ancak Rusya Avrupa'ya gidenlerden daha çok fayda sağladı, çünkü Rusya'da Avrupa bilimi ve kültürü dar bir çevrede de olsa Büyük Petro'dan önce de vardı. Bundan başka 18. yüzyılda Rusya'da eğitim, ilköğretim düzeyinden yükseğine doğru planlı ve sistemli bir biçimde kurulup yaygınlaştırılmaktaydı. Osmanlılarda ise 19. yüzyıla kadar Avrupa bilimi ve kültürü ile ilişkiler son derece sınırlı ve yüzeyseldi. 19. yüzyılın sonuna kadar da eğitimin hiyerarşik bir biçimde düzenlenemediğini gördük. Bu nedenle Tanzimatçıların, özellikle Fuad Paşa'nın Avrupa eğitimini ülkeye getirmek ve önce Osmanlı gençlerini yerinde eğitip sonra gerekirse Avrupa'ya göndermek projesi yerindeydi. Fransız dilinin ve eğitiminin tercih edilmesinin olumlu sonuçları da oldu. Mekteb-i Sultani'nin öğretmen ve öğrencileri arasında kamuoyunu muhtelif yönlerden etkileyecek aydın bir dünya görüşünün yeşermesi

Levent Şahverdi Arşivi

ve yayılması bunu gösterir. Osmanlıcı ve Avrupa'ya dönük bu eğitim kurumu ön planda Rus sefirinin protestosuyla karşılaştı. Rum, Ermeni patrikler ve Musevi cemaati başlangıçta programı laik niteliği yüzünden beğenmediler ve cemaat mensuplarının buralara öğrenci göndermelerini yasakladılar. Papalık daha da ileri gitti, iki emirname çıkararak Şark Katoliklerine bu okulda okumayı yasakladı.[25] Bununla beraber iki yıl sonra okulun 622 öğrencisi vardı. Eğitim başarılıydı. Her din ve dilden gençler burada Osmanlı aydını olarak yetiştiler. Türk dilinin en iyi öğretildiği ve yabancı dili en iyi bilen gençlerin mezun olduğu eğitim kurumu Mekteb-i Sultani oldu. Bu başarılı örnek, yabancı dilde eğitim yapmayan diğer sultanilerin büyük vilayetlerde de açılmasına neden oldu.

Ülkedeki gayrimüslim azınlıklar arasında da laik eğitime geçiş din adamlarının karşı çıkmalarına rağmen hızlandı. Ticaret, Avrupa ile ilişkiler ve ulusalcılık gibi olgular iç içe geçince, dinî eğitim Rumlar-Ermeniler ve Museviler arasındaki yeni burjuvazinin ihtiyaçlarını karşılayamaz hale geldi. Museviler arasındaki laik nitelikli eğitim veren "Alliance" okulları Yahudi din adamlarının tepkisiyle karşılaştı. Rumların ise laik okulları 19. yüzyılın başında İzmir, Ayvalık gibi dış dünya ile ticaret yapan Rum tüccar burjuvazisinin yaşadığı yerlerde açıldı.[26] İmparatorluğun yerli Hıristiyan ve Musevileri ise ulusal okullarını açarak gençlerini yabancı misyon okullarının eğitiminden bir dereceye kadar uzaklaştırmış oldular. Bununla beraber Anadolu, Suriye gibi bölgelerin gayrimüslim halkı bu konuda Balkan Hıristiyanları kadar başarılı olamadılar.

İmparatorlukta yabancı misyon okulları çok erkenden yayılmaya başlamıştır. Örneğin Cizvitlerin faaliyeti 16. yüzyıla, Kapuçinlerin faaliyeti 17. yüzyıla kadar uzanmaktadır.[27] Yabancı okulları çoğunlukla din adamları kurdu. Laik okullar birkaç tane olup 20. yüzyıl başında kurulan İtalyan okulları örnek gösterilebilir. Bununla birlikte

25 Engelhardt, *a.g.e.*, s. 229-230.

26 Tekeli, *Toplumsal Dönüşüm ve Eğitim Üzerine Konuşmalar*, TMMOB Yay., Ankara, 1980, s. 27-44.

27 *A.g.e.*, s. 54.

Levent Şahverdi Arşivi

misyonerler Müslüman toplulukları arasında Hıristiyan dinine davet açısından hiçbir şansları olmadığını anlamışlardı. Bu nedenle çalışmalarını Hıristiyanlar, özellikle Hıristiyan Arap ve Ermeni toplumları arasında yoğunlaştırdılar. Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı okullar ne yönetim ne de program açısından Osmanlı maarif sistemiyle bir bütünleşme kurabilmişlerdir. Hatta bunların bazıları uzun süre ruhsatsız çalışmıştır. Yabancı okullar Fransa, İngiltere, ABD, Avusturya, Almanya, İtalya ve Rusya tarafından kurulmuştu. Alman-Avusturya ve İtalyan okulları 19. yüzyıl sonlarında kurulmuş ve sayıları çok artmıştır. Yabancı okulların Osmanlı coğrafyası üzerindeki dağılımı ilginçtir. Daha çok uluslaşma sürecine giremeyen veya geç giren bölgelerde kurulmaktadırlar. Örneğin ulusalcılığın kaynadığı ve Avrupa kültürünün etkilerine en açık olan Balkanlar'da yabancı misyonlar isteklerine rağmen başarılı olamamışlardır. Çünkü modern eğitimi yerli aydınlar başarıyla yaymıştı. Amerikalılar da burada Robert College gibi bir-iki okul ve kitabevi dışında yerleşmelerini sağlayacak kurumlar yaratamadılar. Rusya, Suriye ve Filistin'de Arap Ortodoks cemaatlerin bulunduğu yerlerde, Fransa, Lübnan-Suriye'de, İngiltere ise Ege kıyıları ve Doğu Akdeniz'de ama Fransa'yla karşılaştırılamayacak kadar az sayıda okul kurmuştu. Filistin'deki Alman okulları ise daha çok Alman Yahudileri tarafından 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında kuruldu ve İbranice eğitim dili haline dönüşünce bu okulların Almanlığı kayboldu. İmparatorluğun eğitim hayatında en faal unsur, Amerikan misyon okullarıydı. Oysa ABD Osmanlı ülkesiyle ticari-siyasi ilişkiler içinde değildi. Fakat Doğu Anadolu, Suriye, Lübnan, Mezopotamya, Orta Anadolu ve Ege'de okullar, yetimhaneler kurdular. 19. yüzyılın başında bazı halde ruhsatsız olarak faaliyete geçen okul ve yetimhanelerin sayısı 20. yüzyılın başında 400 civarındaydı.[28] Amerikan misyonerleri etkin bir sosyal hizmet bütününü de okulla birlikte getirmişler, Ermeni ve Hıristiyan Arap nüfus arasında Protestanlığı yayabilmişlerdir. Osmanlı yönetiminin eğitim ve sosyal hizmet getiremediği bölgelerde Hıristiyan halk henüz ulusal bir bilinç

28 Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Okulları", *Amme İdaresi Dergisi*, c. XIV, sayı 3, s. 90-91.

Levent Şahverdi Arşivi

ve eğitime geçemediğinden, misyoner eğitimi buralarda tutundu. Suriye ve Lübnan'da 19. yüzyıl ortalarında Fransızca sadece bilinen değil, hatta konuşulan bir dil haline gelmişti. Bunu devletin resmî yıllıkları bile belirtmektedir.[29] Buna karşılık Balkanlar'da ne Protestanlık ne Amerikan misyon okulları ne de Fransız eğitim kurumları fazla tutunabildi. Laik ulusal eğitim, yabancı okulların yayılmasını engellemişti. Selanik, Adriyatik ve Karadeniz kıyılarındaki bazı ticaret şehirlerinde bile yabancı okullar İzmir, Beyrut, Sayda, Şam, Halep'le karşılaştırılamayacak kadar az sayıdaydı. Yabancı okullarda okumak, Tanzimat'tan sonra Avrupalılık merakının uyanmasından değil, devletin modern laik eğitim kurumlarını gereken hızla yayamamasından ileri gelir. Bununla beraber 20. yüzyıl başına kadar Müslüman Türk nüfusunun yabancı okullara pek itibar etmediğini belirtmek gerekir. Bu okullardaki Müslüman Türk öğrenci sayısı uzun yıllar boyu pek azdı ve ancak II. Meşrutiyet'ten sonra artmıştır.[30]

Tanzimat devrinin ünlü üçlüsü (Âli Paşa, Fuad Paşa, Cevdet Paşa) üniversite kurmayı istemişlerdi. Ancak Âli ve Fuad Paşa ikilisiyle A. Cevdet Paşa'nın bu konuda da çok farklı düşünmeleri doğaldı. Âli ve Fuad Paşaların üniversite modeli Batı'dan esinleniyordu. Beriki farklı düşünüyordu. Bu farklı modeli medrese diye nitelemek haksızlık olur. Cevdet Paşa medresenin çıkmazda olduğunu yakından bilen biriydi. Kafasındaki Garp ve Şark sentezi ise billurlaşmamış gibiydi. Fakat her üçünün de üniversitenin temellerini atmak için aynı ters yolu izleyerek işe giriştikleri görüldü. Önce bir ilim akademisi kurmaya kalktılar.[31] 1851'de Encümen-i Dâniş kuruldu. Açılış pek parlak oldu. Lügatçı Redhouse ve ünlü tarihçi Hammer

29 *Salname-i Vilayet-i Halep*, sene 1318, s. 189. "Nefs-i Halebde lisan-ı ehali Arabi ise de kesretle Türkçe ve biraz Fransızca ve İbranice dahi müstameldir". *Salname-i Maarif,* sene 1316, s. 934 vd. İzmir (Aydın Vilayeti), s. 984 vd. (Beyrut), Selanik, s. 1073 vd.

30 Tekeli, *a.g.e.*, s. 59.

31 Rusya'da üniversiteyi Büyük Petro kurdu. Akademiyi ise ancak ardıllarından kızı Çariçe Elizaveta eksik bir örgütle kurabilmiştir. Akademiyi besleyecek kadroların önce, düzenli bir üniversite hayatının varlığına, üretimine bağlı olduğu açıktır.

Levent Şahverdi Arşivi

de encümene üye tayin edildiler. Dil ve tarih konuları üyeler arasında bölüştürüldü. Cevdet Paşa ünlü tarihinin ilk cildini sunmuştu, eserini yazmaya devam ediyordu. Encümenin 40 aza-i dâhiliyesi, 33 aza-i hariciyesi olacaktı. Encümene vezirlerden ve mevki sahiplerinden adamlar seçilmeye başlandı. Cevdet Paşa'nın anlatımıyla "Berikiler vukufumuz yok dedikçe ısrar edilirdi. Asla ehliyeti olmayanlar kırklara karıştı."[32] Encümen kısa ömürlü oldu ve Kırım Savaşı'ndan önce dağıldı.

Âli ve Fuad Paşalar bu sefer yeniden bir akademi kurma girişiminde bulundular. 1862'de Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye kuruldu. Cemiyetin bir süreli yayını vardı ve burada halka ilmî gelişmeler tanıtılıyordu. 1862-65 arasında cemiyet ileriki üniversitenin temeli olacağı düşüncesiyle, doğa bilimleri konusunda halka açık dersler veriyordu. Üyeleri Âli ve Fuad Paşalar seçiyorlardı, denebilir. Cevdet Paşa ile bu ikili arasında yeniden bir soğukluk hasıl oldu. Kendisini üye almakla beraber, Cevdet Paşa'nın önerilerini ve gösterdiği üyeleri ustalıkla saf dışı ettiler. Tanzimat'ın bürokratları, Diderot, Voltaire gibi düşünürleri de bu cemiyetin yayın organı aracılığıyla tanıtıyorlardı.[33] Tabii bu paralelde siyasal bir tutumları ve eğilimleri olduğunu ileri sürmek mümkün değildir. Bu gibi yüzeysel denemelerin Türkiye'de bilimsel kurumlaşma için kötü bir başlangıç olduğunu belirtmek gerekir. Nitekim bu denemelerden ancak 40 yıl sonra kuruluşunu tamamlayan ve devamlı olarak hizmet vermeye başlayan Darülfünun bilimsel araştırma yapılan bir yer olamadı. İkinci Meşrutiyet döneminde Emrullah Efendi tersine düzenlenen bu eğitim sistemi için haklı olarak "Tuba ağacı" modeli deyimini kullanmıştır.[34]

19. yüzyıla kadar birtakım memuriyetlerde hiyerarşiye ve terfi düzenine dikkat edilegelmişti. Birtakım görevlerde terfi düzeni bozulmuştu, birtakım görevler ise zaten alaylıların elindeydi. Bir vezirin sadık bendelerinden cahil bir adama olmayacak rütbeler verdiği az görülür şeylerden değildi. Oysa Tanzimatçılar memuriyeti belirli

32 Cevdet, *Tezâkir 40-Tetimme*, haz. C. Baysun, TTK, Ankara 1967, s. 53.

33 Shaw, *a.g.e.*, c. II, s. 110.

34 Tuba ağacı cennetteki kökleri havada, ters duran ağaçtır.

Levent Şahverdi Arşivi

ölçüde bir eğitimle girilen ve terfilerde belirli bir hiyerarşik sıra gözetilen meslek haline getirebildiler. Eğitim sistemi, dağınıklığına rağmen kısmen beklenen sonucu sağlayabilmişti.

Mustafa Reşid Paşa tebaayla devletin arasında bağ kurmak için düzenli gazete çıkarılmasına çok önem vermiştir. Böylece 1831'den itibaren düzensiz olarak çıkmakta olan *Takvim-i Vekayi* haftada bir çıkarılmaya başlandı ve gazetenin içeriği yeniden düzenlendi. Osmanlı yöneticileri Sultan Mahmud'dan beri devletin tebaa üzerinde denetim gücünü artırmak için basından yararlanmanın bilincindeydiler. 19. yüzyılın devletinde iktidar kendi ideolojisini tebaaya benimsetmek için kamuoyunu biçimlendirecek bu gibi araçlardan vazgeçemezdi.

XVI. Louis'nin maliye nazırı Necker, Paris borsasını kamuoyunun yönettiğini söylemişti. Modern toplum ve devlette yöneticiler, tanımı güç yapılan, ama her zaman karşılarına çıkan bu olguyu denetime alıp yönlendirmek isterler. Kamuoyu çeşitli gruplarda oluşur, onu denetlemek için toplumun çeşitli gruplarına hitap etmek gerekir. Kamuoyunun oluşumu sadece haberleşme araçlarının geliştiği modern topluma özgü bir süreç değildir. Geleneksel toplumda da kamuoyunun oluştuğu odaklar vardır. Kahvehaneler, hamamlar, tekkeler gibi... IV. Murad'ın kahvehane ve meyhaneleri kapatması, tütün ve içki düşmanlığından değil, devlet sohbeti denen ve buralarda bolca yapılan siyasal dedikoduyu önlemek içindi. Kamuoyunu biçimlendiren başka araçlar da vardı. 19. yüzyılda yer yer galiz sözlerle dolu, ama masum bir gölge oyunu haline dönüşen karagöz geçen yüzyıllarda Osmanlı kültürünün en çarpıcı siyasal hiciv örneklerini çıkarmıştır. Layık olmadığı göreve atanan devlet adamlarından, yöneticilerin yolsuzluklarına kadar bilinen her şey perdede hicvedilirdi. Ortaoyunu ve şenliklerdeki kol oyunları da bu görevi görürdü.[35] Kuşkusuz çeşitli tarikatların tekkeleri de kamuoyunun oluştuğu merkezlerdendi, iktidarın tarikatları bir şekilde denetim altına almasının, zaman zaman yakınlık göstermesinin zaman

35 Metin And, *Geleneksel Türk Tiyatrosu*, Ankara, 1969, s. 129-134'teki örnekler.

Levent Şahverdi Arşivi

zaman baskı altında tutup izletmesinin nedeni açıktır. 19. yüzyılın Osmanlı devleti, ideolojisini ve icraatını hem tebaaya hem de dış ülkelere anlatmak ve kabul ettirmek için bütün modern devletler gibi bir basın organına ihtiyaç duydu. Bunun dışında devletin gözetiminde ve hatta desteğinde özel gazeteler de çıktı. Bunlar daha çok imparatorlukta yerleşmiş olan yabancılardı ve onların çıkardığı gazeteler büyük ölçüde dışa dönük propaganda fonksiyonunu görüyordu. Alexandre Blacque ve oğlu Edward Blacque'ın çıkardığı Fransızca gazeteler, William Churchill'in çıkardığı ilk Türkçe özel gazete olan *Ceride-i Havadis* böyleydi. 1850'lerde toplamı otuzu geçen gazete vardı. Bunların çoğu yabancı dilde çıkıyordu. Özellikle İzmir, Türkçe dışında yabancı dillerde ve Osmanlı gayrimüslim cemaatlerin dilinde birçok gazetenin doğduğu şehirdi. Bugün bu basın hakkında çok az bilgi sahibiyiz. Bu dönem İzmir basınının Türk dili için bir önemi olmayabilir, ama imparatorluğun toplumsal-siyasal tarihi için büyük önemi olduğu açıktır. Özellikle Fransızca basın, Avrupa kamuoyunu zaman zaman bağımsız ve bazen de Osmanlı yanlısı bir görüşle Doğu Sorunu üzerinde etkilemeye çalışmıştır. *Takvim-i Vekayi* devletin resmî gazetesi olarak ancak dâhilde etkili olmaya çalışmış, ama gerek baskı sayısı, gerekse Türkçe dışı Osmanlı dillerinde düzgün çıkamadığı için bu etkisi sınırlı kalmıştır. *Takvim-i Vekayi* ilk nüshalarından beri Mehmed Ali Paşa ile dolayısıyla onun Mısır'da çıkardığı *Vekayi-i Mısriyye* ile polemiğe girmiştir. *Vekayi-i Mısriyye* aslında Arapça ve Türkçe çıkan ilk resmî gazeteydi.[36] Sultan Mahmud döneminin *Takvim-i Vekayi*'si galiz bir dille Mehmed Ali Paşa'ya çatmakla kalmamış, dönemin resmî görüşünü bazen uyduruk haberler, bazen abartmalı yorumlarla da ortaya sürmüştür. Bunun dışında iktisat, tarih vb. hakkında faydalı yazılar da basılmıştır. Bu eğilim, Ermeni, Rum, Bulgar, hemen hemen bütün Osmanlı kavimlerinin basın organlarında vardı ve gazete tek öğretim aracıydı. 19. yüzyılda hemen hemen bütün Türkçe gazeteler de iç ve dış haberlerin, resmî tebliğlerin dışında, bilim, sanat

36 Orhan Koloğlu, *Takvim-i Vekayi,* Ankara (tarihsiz), s. 76 ve 168.

Levent Şahverdi Arşivi

ve edebiyat üzerinde okuyucuyu eğitmek görevini üstlenmişlerdi. Türkiye'de basının bugün dahi bu niteliğini terk ettiği söylenemez. İzmir'de çıkan özellikle Fransızca gazeteler zaman zaman Sultan Mahmud'un politikasını desteklemişlerdi. Blacque ailesi bu nedenle bir ara İstanbul'da da bir gazete çıkarmak için teşvik edilmiştir ve İzmir'de *Impartial* gazetesini çıkaran Edward Blacque Bey'e (sonra matbuat umum müdürü de oldu) gazete ruhsatı verildi.[37] Devletin resmî gazete aracılığıyla ülke hakkında, dış ülkelerdeki kamuoyunu belirli yönde bilgilendirmesi, doğrusu Babıâli'nin tarihî bir buluşu değildir. Büyük Petro'nun *Vedomosti*'si de aynı görevi görüyordu. Ancak haberleşme ve ulaşımın nispeten ilkel olduğu 18. yüzyıl şartlarında *Vedomosti*, Rusya İmparatorluğu'ndaki olaylar için dış dünya kamuoyunu önemli ölçüde biçimlendiren tek kaynaktı. Oysa telgrafın hayata girdiği 19. yüzyılda, Osmanlı ülkesindeki haberlerin Avrupa'ya ulaşması için başka bağlantılar vardı ve *Takvim-i Vekayi*, Fransızcası da çıkmasına rağmen, Avrupa kamuoyu üzerinde etkin bir kaynak olamazdı. Babıâli bu nedenle erkenden yabancı gazete ve gazeteci satın almak yolunu seçti. Sonraki dönemde II. Abdülhamid de Avrupa basınını satın alma yolunu denedi, fakat kısmi başarısı yanında daha çok Avrupa başkentlerindeki şarlatanları zengin eden bir yöntemdi bu... Tanzimat bürokratlarının gazete satın alma yönteminin tipik bir örneği 1846 Nisanı'nda *Frankfurt* gazetesine ödenen dolgun abone bedelidir. (23.155 Osmanlı kuruşu). Bu gazeteye ödemeler sonra da devam etti.[38] Gene İstanbul'da çıkan *Konstantin* gazetesinin muhabiri des Champs'a da ara sıra dolgun hediye ve para verilmesi gereken, "aksi takdirde muzır işlere kalkışacak bir adam" olarak bakılıyordu.[39]

Babıâli sansür uygulamasına da erkenden geçti. Dışarıdan gelen kitaplar kontrol ediliyor, matbaalar izinle kurulup kontrol ediliyordu. Gazete ve mecmua çıkarmak için önceden başvurulup izin alınıyor ve her nüsha kontrole veriliyordu. Henüz *censure préalable* (ön sansür)

37 *Başb. Osm. Arş. İrad-Har.*, No: 955, 2 Safer 1259/4 Mart 1843.

38 *Başb. Osm. Arş. İrad-Har.*, No: 1551, 26 RA. 1262/24 Mart 1846.

39 *Başb. Osm. Arş. İrad-Har.*, No: 3704.

Levent Şahverdi Arşivi

etkili biçimde çalışmıyordu. Sultan Abdülmecid ve Abdülaziz devirlerinden sonra, Hamidiye döneminde sansür kurumlaştı ve yoğunluğu arttı. Bu konudaki gelişmelerin başını kuşkusuz aydın despotizmi denilen Tanzimat rejimi çekiyordu. Sansürün yoğunlaşması bilhassa özel Türkçe gazetelerin çıkmaya başlaması ile paralel gitmiştir.

Agâh Efendi ve Şinasi'nin Ekim 1860'ta çıkartmaya başladığı *Tercüman-ı Ahval* gazetesi ile Türkiye'de basın siyasal eleştiri görevine başladı. Sadece siyasal eleştiri değil, *Tercüman-ı Ahval*'le dil ve edebiyatta da yenilikler öneriliyor, tartışmalar yapılıyordu. Devletten yardım almayan bu gazete ile siyasal hayatımızda basın, üstüne düşen görevi yerine getirmeye başlamıştır.

Fuad Paşa, III. Napolyon'un 1852 tarihli kararnamesini örnek alarak 1857'de bir nizamname hazırladı. Bu nizamname sonraları daha güçlü hükümler ve uygulamayla Osmanlı Türkiyesi'ne yerleşti. Diğer Osmanlı kavimleri çeşitli mekanizmalar (kitap ve gazetenin dışarıda basılması ve kolayca ülkeye sokulabilmesi) sayesinde, sansür kurumundan Türkçe konuşan halk kadar zarar görmediler. Dönemin Rumca, Bulgarca, Ermenice ve hatta Arapça basın organları ve kitapları için bu durum geçerliydi. İşin ilginci, Fransa'nın o çağdaki ünlü idare hukukçusu A. Batbie 1885'te bu nizamname için "Böyle bir sansür rejimi Fransa için geriletici etkilerde bulunur ise de, Rusya ve sultanın ülkesi için bir ilerlemedir," diyordu.[40] Bu nizamnameye göre gazete çıkarmak isteyenler, önce Maarif Nezareti'nden izin alacaktı. Tekzibi yayımlama mecburiyeti konuyordu. Nihayet, nizamnamede uzun bir yasaklar ve para cezası listesi yer alıyordu. Devletin iç güvenliğine, hükümdara ve ailesine, nazırlara, dost hükümdarlara, devlet organlarına (meclis ve mahkemeler ve kurullar) devlet memurlarına, yabancı diplomatlara, halka dil uzatmak yasaktı.[41] Kasım 1860'ta *Tercüman-ı Ahval* Ziya Paşa'nın bir makalesinden dolayı on beş gün kapatıldı. 1861'de Şinasi *Tercüman-ı Ahval*'den ayrılarak *Tasvir-i Efkâr*'ı yayın hayatına soktu.

40 A. Batbie, *Traité de Droit Public et Administratif*, c. 2, Paris, 1885, s. 187-188.

41 Server İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, Ankara, 1943, s. 6-14.

Levent Şahverdi Arşivi

Pera'dan görünüş, 1870 (Anonim)

Dolmabahçe Sarayı (Fotoğraf: Abdullah Biraderler)

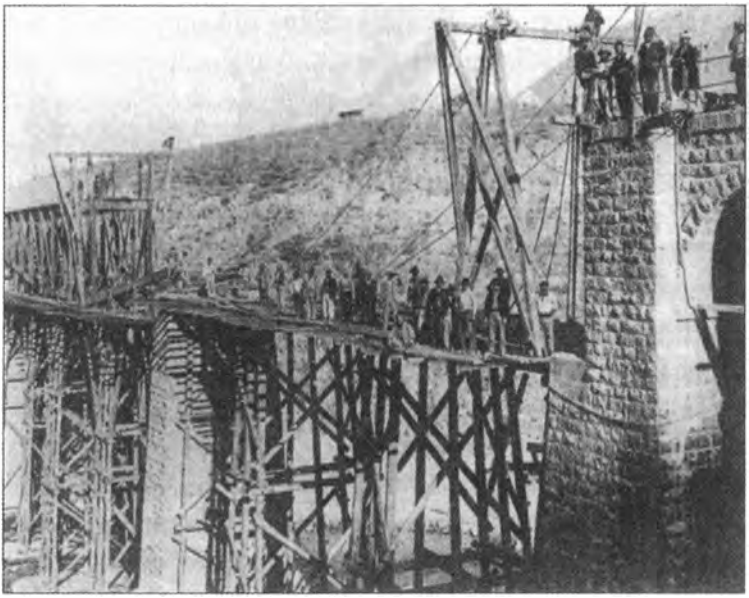
Levent Şahverdi Arşivi

İlk resmî gazetenin yayımlanışından otuz yıl sonra muhalif basın genişlemeye ve renklenmeye başlamıştı. Bundan altı yıl sonra 1867 Ağustosu'nda da ilk mülteci gazete *Muhbir* Londra'da Ali Suavi tarafından yayımlanmaya başladı.

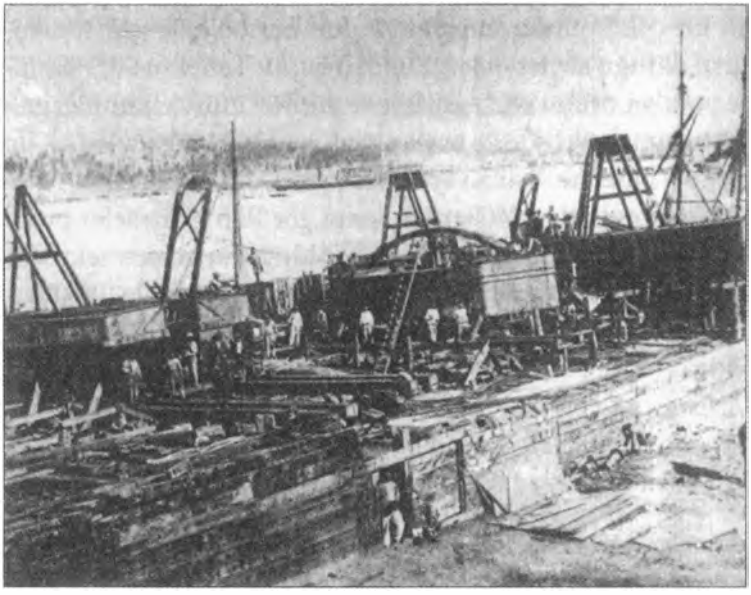
Okuma yazma oranının çok düşük, bundan başka gazeteyi ülkenin uzak köşelerine götürmek için ulaşım sisteminin yeterli olmadığı bir ülkede başkentteki basının görevini yaygınlıkla yerine getirmesi beklenemezdi. Bu nedenle vilayet yönetimi yeniden düzenlendiğinde, her vilayetin merkezinde bir vilayet gazetesi çıkarılması öngörüldü. İlk örneği Midhat Paşa Tuna vilayetinde Türkçe ve Bulgarca çıkan *Duna* gazetesiyle verdi. Her yerde ya Türkçe veya o vilayet halkının konuştuğu dile göre, iki dilde vilayet gazeteleri düzenli olarak çıkmaya başladı. Devlet 1847'den beri Avrupa devletleri gibi istatistikleri, yönetici kadroları ve ofisleri bildiren salnameler (yıllıklar) yayımlıyordu. Bunlar bir süre sonra vilayetlerde de çıkarılmaya başlandı.

Aynı dönemde modernleşen Japonya'da yazı dili sadeleştirilmiş, okuryazarlık oranı %40'a kadar çıkarılmıştı. Hükümet gazete çıkarmayı devlet ideolojisini pekiştirmek için teşvik ediyor, gazeteyi ucuz ücretlerle postalatıyor ve hatta ücretsiz dağıtıyordu. Osmanlı yöneticileri gazeteciliğin tutunması için bu ölçüde bir çaba göstermediler ve gazete de o kadar çok okunmadı. Ama gazete düşün hayatımızda ve siyasal yaşamımızda çok kısa bir süre sonra yönlendirici bir unsur oldu. Kitabın yaygın olmadığı bir toplumda, gazete ve gazeteci önemli bir rol üstlenmiş ve siyasal otoriteyi denetlemeye aday olan yeni bir toplumsal odak doğmuştu.

Levent Şahverdi Arşivi

Köprü yapımı, 1890 (Anonim)

İstanbul, limanda yapım çalışmaları, 1850 (Anonim)

Levent Şahverdi Arşivi

VI

REFORMCULARIN ÇIKMAZI

19. YÜZYIL ortalarında Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük kısmında demiryolu ve nitelikli, düzgün bir karayolu şebekesi yoktu. Bu Akdeniz imparatorluğunda deniz ulaşımı da büyük ölçüde yabancı kumpanyaların elindeydi. Ülkenin büyük kısmı otarşik bir üretim sistemi içindeydi veya ticaret bazı bölgelerin kendi arasında kalmıştı. Orta Anadolu'nun bazı vilayetleri Halep'in dokumalarını alırken, Kars sancağı hiçbir Osmanlı eyaletiyle Rusya ve İran'la olduğu kadar yoğun ticari ilişki kurmamıştı. Tarım halen geri tekniklerle yapılıyordu. Yiyecek buğdayı Dobruca ve Rusya'dan getirilen Osmanlı başkentinin biraz ötesinde boş ekim alanları uzanıyordu. 19. yüzyıla girerken tarımda, manüfaktürde gelişme gösteremeyen ülkenin tezgâh sanayisinin ve lonca üretiminin uğradığı çöküntü, tarihçilikte sık tekrarlanan bir olgudur. Ancak bu tür bir çöküntünün imparatorluğun her bölgesi için söz konusu olduğu söylenemez. Bundan başka Tanzimat döneminde yapılan ticaret sözleşmeleri ve verilen imtiyazların tezgâh sanayisinin çöküşünde başlıca neden olduğunu söylemek de zordur. Nitekim Balkan eyaletlerinde, Doğu Akdeniz'de manüfaktür dalında 1840'lardan sonra görülen gelişmeler problemin kaynağının daha derinlerde olduğunu göstermektedir.

Suriye'deki İngiliz konsolosu 1840 ve özellikle 1860'lardan sonra gelişen manüfaktürün 1870'lerde durakladığını bildiriyordu.[1]

1 Accounts and Papers, *G. B. Parliamentary Papers,* 1871, Konsolos Jago, Suriye, s. 854.

Levent Şahverdi Arşivi

Bununla birlikte 1888'de Şam'daki konsolos Dickson manüfaktür ürünleri ihracının gitgide arttığını belirtmiştir.[2] Bu pamuklu ve ipekli üzerinde uzmanlaşan manüfaktür, 19. yüzyıl boyu gelişmekte devam etmiştir. Balkan eyaletlerinde ise birçok merkezlerde daha 19. yüzyıldan önce loncalar kendi içinde gelişmiş ve sermayedar lonca reisleri dış ticarete yönelik geniş üretime geçmişlerdi. Daha 1830'larda Kuzey Bulgaristan'da Gabrovo, kaytancı ve abacıların lonca üretim düzenini kırmalarıyla parlayan ve gelişen bir manüfaktür merkezi haline gelmişti. Gene Karlovo, Sliven-Samoko gibi şehirlerin dış ticarete yönelik üretimle zenginleştikleri görülüyordu.[3] Kimi bölgelerde ise tezgâh üretimindeki çöküntü 19. yüzyıldan çok önce başlamıştı. Otarşik ekonomi düzeninden çıkarak dünya ticaretiyle bütünleşen bölgelerde ise manüfaktür üretimi dış ticaretin talebi ve bölgedeki tek ürüne dayalı tarıma göre ihtisaslaşarak gelişmekteydi. Ankara 18. yüzyıldan beri yünlü dokumacılık değil, ham tiftik ihraç merkezi niteliğine dönüşmüşken, Bursa'da ticaret ham ipek üzerinde yoğunlaşıyordu. Bununla birlikte genel olarak imparatorlukta ne manüfaktür alanında ne tarımda tek üründe uzmanlaşma vardı. Dünya ticaretiyle bütünleşemeyen bazı bölgeler de kendi içlerinde mübadeleyi sürdürmekteydi. Bu özelliğiyle Osmanlı tarım ve manüfaktürü, birçok sömürge ülkedeki üretim yapısından farklı olarak, belirli bir sanayi ülkesinin veya belirli sanayi dallarının hammadde pazarı olmamıştı.[4] Osmanlı tarımı ve manüfaktürü içinde başat bir mal kalemi yoktu ve İngiltere, Fransa, sonraları Almanya dış ticarette öne geçmekle beraber, bunlardan hiçbiri tüm ekonomik sistemi yönlendirecek derecede yalnız başına pazar egemenliğini elde edememişti.

19. yüzyılın Osmanlı devlet adamları sanayileşme girişiminde bulundular. Tanzimatçı grubun özellikle tekstil ve porselen dalında bazı devlet fabrikaları kurdukları bilinen gerçeklerdir. 1835'te

2 Accounts and Papers, *G. B. Parliamentary Papers*, Konsolos Dickson'dan Salisbury'ye, Nisan 13, 1888, No: 538.

3 N. Todorov, *Balkanskii Gorod*, s. 212-223.

4 Ş. Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi,* Ankara, 1984, s. 36.

Levent Şahverdi Arşivi

kurulan feshane ve çuha fabrikaları, İzmir kâğıt fabrikası, Beykoz teçhizat-ı askeriye fabrikası, Tophane, Beykoz-İnceköy porselen fabrikaları gibi tesisler bunlardandır.[5] Bu tesislerin bir kısmı rantabl koşullar altında çalışmaya devam etmiş, bir kısmı zararını sürekli olarak hazine yardımıyla kapatmış, fakat tekstilde öncülük etmesi düşünülen önemli bir kısmı ise yolsuzluk ve rezaletler serisi ile iflas edip kapanmıştır. Tanzimat devrinde Osmanlı sanayisinin yapısı ve kapasitesi neydi, sorusu henüz sağlıklı bir biçimde cevaplandırılmaktan uzaktır. Tarihçi, 19. yüzyıl sanayisinin dökümünü işletme büyüklüğü, işçi ve işkolları sayısı açısından tespit edememiştir. Örneğin Kayseri, Konya gibi Anadolu kentlerinde, Hazergrad gibi Rumeli kasabalarında güherçile (barut üretimi için) fabrikaları olduğu, Gördes, Foça, Uşak halılarının beş yıl gümrükten muaf tutulduğu gibi kayıtlara rastlanıyor.[6] Gene fabrikaların hepsini devlet kuruyor değildi; bazı bölgelerde yabancı sermaye, bazı halde özel yerli girişime de rastlanıyordu. Hariciye teşrifatçısı (protokol müdürü) ve Galata-Beyoğlu Belediye Reisi Kâmil Bey'in 1854'te Serviburnu'nda bir bez fabrikası kurduğu veya hayriye tüccarından (Müslüman tüccar) Ömer Efendi ile ortaklarının hasır fabrikası açtıkları gibi kayıtlar da görülüyor.[7] Tanzimat döneminde geleneksel zanaatların atölyeler halinde örgütlenmesi ve fabrika diye adlandırılması yaygın bir gelişme olmalıdır. Büyük sermayenin, teknik bilgi ve teknisyenin örgütlenmesinden çok, bu tip üretimin yaygınlaşması ve yüzyılın ikinci yarısında az sayıdaki sanayi mekteplerinin de böyle bir üretimin ihtiyaç duyduğu teknisyenleri çıkarması gibi bir olgu, imparatorluğun sanayileşemeden ömrünü tamamlamasına rağmen, çağdaş Türkiye'de tipik azgelişmiş ülkelere göre teknik eleman ve bilginin miktar ve düzeyinin iyi oluşunu açıklamaktadır.

19. yüzyıl ortalarında Osmanlı sanayisi, gelişen ve ucuz üretim yapan Avrupa sanayisi ile rekabet edecek durumda değildi. Böyle

5 Ö. Celal Sarc, "Tanzimat ve Sanayimiz", *Tanzimat I,* İstanbul, 1940, s. 432-439.

6 *Başb. Osm. Arş. İrad-Dah.*, No: 16847, 13 Cemaziyelahir 1269/24 Mart 1853.

7 *Başb. Osm. Arş. İrad-Mec. Vâlâ*, No: 13970, 2 Cemaziyelahir 1271/13 Mart 1855, *aynı tasnif,* No: 14075, 24 Receb 1271/12 Nisan 1855.

Levent Şahverdi Arşivi

bir rekabeti yenmek için Japonya gibi çok uzakta bir ada olmak gerekliydi. Bu takdirde zaten taşıma ücreti ile pahalılaşan mal akımını sıkı bir kontrolle önlemek mümkün olabilirdi, ama Osmanlı ülkesi Batı Avrupa ile yüzyıllardır kaçak veya kanuni ticaret ilişkileri içindeydi. Coğrafya koşulları bir içe kapanmayı olanaksız kılıyordu.

18. ve 19. yüzyılların devletlerinde, kamusal alımlar yoluyla manüfaktür sanayisinin geliştirilmesi genel bir eğilimdi. Bundan başka bazı üretim dallarının gelişmesi için teşvik tedbirleri veya tekelci imtiyazlar da verilirdi. Büyük Petro'nun Şuvalof'a çelik dökümhaneleri kurma ve Urallar'daki maden ocaklarının işletme imtiyazını, serf statüsündeki otuz bin işçi ile birlikte verdiği biliniyor. Avusturya'da ünlü yatırımcı Becker'in tekstil ve porselen sanayi dallarında aldığı imtiyazlar da bu gibi örneklerdendir. Tanzimat döneminde de bazı üretim dallarında teşvik edici ruhsat ve imtiyazlar verilmesine başlandı, imalat dalında verilen ruhsatlar 1860'lı yıllarda daha çok Rumeli, Ege ve Doğu Akdeniz bölgelerinde önemli limanlar veya yol kavşakları civarındaydı.[8] Ancak 1880'lerden sonra yerli Müslüman girişimcilerin de tarım ürünlerini değerlendiren değirmen, pres, tuğla ocakları ve hafif sanayi dallarında ruhsat aldıkları görülmektedir. Bu kuruluşlara makine ve hammadde ithalinde gümrük muafiyeti, bazı hallerde mirî araziden bedava yer vermek gibi teşvik tedbirleri uygulanmaktaydı. Buna karşılık imtiyaz satılıp devredilemezdi, Osmanlı tebaasından işçi çalıştırmak, Osmanlı mahkemelerine tabi olmak ve yazışmaların Türkçe olması gibi bir dizi yükümlülükleri vardı. Osmanlı yöneticilerinin sanayi teşvik tedbirleri gibi, yerli sanayiyi devlet desteğiyle kurma girişimleri de arzuladıkları sonuca ulaşamamıştır. Bu başarısızlıkta buhar dönemine ulaşan Avrupa sanayisinin ve ticaretinin ürünleriyle rekabet edememek kadar, 19. yüzyılın Japonya, Rusya ve Prusya'sında yapıldığı gibi, geniş köylü kitlelerinin sömürüsünü sanayi yatırımlarına kanalize ederek uyarılmış bir gelişme yaratamamanın da payı vardır.

8 Gündüz Ökçün, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında İmalat Sanayisi Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri", *S.B.F. Dergisi,* CXXVII-1972. Nr. I, s. 136-166.

Levent Şahverdi Arşivi

Sağlıklı sayımlar yapılmamasına rağmen, 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusu muhtelif yazarlar, ticari raporlar ve devlet yıllıkları (salnameler) tarafından verilen bilgilere göre otuz milyon civarındadır. Şehirli nüfus oranı 19. yüzyıl boyu %20 civarında tahmin edilmektedir. Ancak Anadolu kıtasında bu oran daha küçüktü.[9] Köyden şehre göç olayının başlamasına rağmen kırsal nüfusun iç göçlerle şehirleri büyütmek gibi bir potansiyele sahip olmadığı da görülmektedir. Gerçi 19. yüzyıl boyu bazı kültür bitkilerinin ekimine başlanmış ve çiftliklerin sayısında artış olmuştur, ama henüz topraktan kopuşu hazırlayacak önemli bir tarımsal teknolojik gelişme görülmemektedir. Tersine, 19. yüzyıl boyu Orta Anadolu'da kıyı şeridi dışında ülkenin iç kısımlarında ekime açılmamış topraklar hiç de küçümsenmeyecek kadar boldur.[10] Yüzyılın sonlarına kadar geniş köylü kitlesi, ulusal pazar ilişkileri çok sınırlı, kapalı bir hayat tarzı ve ekonomik ilişkiler sistemi içinde yaşamaktaydı. 1890'larda Ankara ve Konya'ya kadar uzanan demiryolu ilk defadır ki tarım üretimini ulusal ve uluslararası pazara açmaktaydı. Ama her şeye rağmen endüstri çağında Osmanlı İmparatorluğu'nun küçük sanayisi geri ve ithal edilen bir teknolojiye dayanmakta olup, Batı endüstrisi ile rekabet şansına sahip değildi. İmparatorluğun coğrafi konumu ve siyasal durumu, dış dünyaya kapanmasını ve uyarılmış bir gelişmeyi olanak dışı bırakmıştır. İktisadi yapıya baktığımız zaman, Osmanlı İmparatorluğu'nda bir ulusal ekonomik sistemden söz etmek güçtür. Osmanlı ülkesi birçok ekonomik kompartıman veya çevreden oluşmaktaydı. Osmanlı Rumeli'sindeki tarımsal yapı ve gelişen manüfaktür, Avrupa'nın başka bir ulusal sistemiyle, yani büyük ölçüde Avusturya-Macaristan'la bütünleşmişken, Suriye-Lübnan ve Basra, Fransa ve Britanya'nın ekonomisiyle bütünleşmişti. Bütün bu vilayetlerin birbiriyle etkileşimi söz konusu değildi ve iktisadi-kültürel hayattaki gelişmeleri de Babıâli'den çok, dış merkezler yönlendiriyordu.

9 C. Issawi, *The Econ. History of Turkey*, U.C. Press, Chicago, 1980, s. 17, 34-35.

10 *Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance*, No: 1687, ABD Konsolosu Shipley, Ankara, Eylül 1987, s. 9.

Levent Şahverdi Arşivi

18. yüzyıldan beri birkaç küçük imalathane çalışmasını sürdürüyordu. Sonra, 19. yüzyılda fabrikaların yapımına da teşebbüs edildi. Ancak bunların bir kısmı iflas etti, bir kısmı da önce devlet desteği, sonra da devlet mülkiyetine geçerek yaşayabildiler. Üretilen malın başlıca alıcısı orduydu. Devlet alımlarında yerli ürünlerin tercih edilmesi, tekstil ve gıda dallarındaki küçük endüstrinin yaşamasını ve Cumhuriyet'e devredilmesini sağlamıştır.

Osmanlı devlet adamlarının sanayileşme programı, 19. yüzyılın gerçeğiyle bağdaşmamaktaydı. Bu anlayışın nedenleri üzerinde durmadan önerilen programın, yani kısaca "teşvik-i sanayi" tedbirlerinin niteliğini bilmek gerekir.

Sultan Abdülmecid döneminde büyük umutla başlayan sanayileşme girişimi kısa zamanda olumsuz sonuçlar vermiş ve bu nedenle 1840'lardan itibaren sanayileşme konusunda bazı yeni projeler ortaya konmuştur. 1849 Kasımı'nda ticaret nazırı hazırladığı bir raporda, imparatorlukta Müslümanlar kadar gayrimüslimlerin de birtakım zanaatları bilmedikleri ve terzilik ve kunduracılık gibi sanat dallarında bu nedenle yabancı tebaalıların faal olup kazandıklarını, bu dalda eğitim ve üretimin geliştirilmesini ve öğretilmesini tavsiye ediyordu.[11] Fakat sanayileşme konusunda daha geniş kapsamlı bir program hazırlanması ve uygulanması için 1860'larda bir Islah-ı Sanayi Komisyonu kurulduğunu görüyoruz. Sultan Abdülaziz devrinin sanayileşme konusunda belli başlı tek eylemi sayılabilecek bu komisyon, Meclis-i Vâlâ üyelerinden bazılarının görevlendirilmeleriyle kuruldu. Komisyon reisi gene Meclis-i Vâlâ'dan ve bu gibi komisyonlarda üyelik yapmış olan Rıza Efendi idi. Yayımlanan talimatnameye göre bu komisyonun uğraşıp çözümleyeceği sorunlar şunlardır:[12]

a) Halen %5 olan gümrük resmini artırmak,

b) Sergiler açarak sanayiyi teşvik etmek,

c) Şirketler (esnaftan) teşkili ile sanayiyi geliştirmek,

d) Sanayi mektepleri açmak.

11 *Başb. Osm. Arş. İrad-Mec. Vâlâ*, No: 5050.

12 *Takvim-i Vekayi*, No: 1027, 11 Teşrinisani 1284; ayrıca bkz. Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-ı Belediyye*, c. I, s. 718-724.

Levent Şahverdi Arşivi

Komisyon H. 1280-1282 (1863-65) yıllarında çalışmış olmalıdır.[13] Tasarılardan biri sanayi mektepleri kurulmasıydı. Bu mektepler İstanbul, Edirne ve Tuna vilayetlerinde çok sonra açıldı ise de sayıları fazla artmadı. Gümrük resimleri ise imparatorluğun son zamanlarında bile %8 oranına ancak yükseltilebilmiştir. Yerli tüccarlar için ihtisab rüsumu ve dâhili gümrükler nedeniyle bu oran çok daha yüksekti. Sanayi fuar ve sergileri açıldı, ama imparatorluk tarihinde gereken öneme ve faydaya ulaşamayan olaylardan ibarettir. Bu talimatnamede komisyonun asıl hedefinin esnafı şirketler halinde örgütlendirmek olduğu görülüyor. Talimatnamenin 3. maddesinde esnafın artık münferiden değil, şirket halinde çalışması gerektiği belirtiliyor. Bu şirketleri esnaf kethüdaları ve lonca ileri gelenlerinden kurulacak idare cemiyetleri yönetecekti. İlginç olan, bu cemiyetin faaliyetinin bir hükümet organı olan Meclis-i Vâlâ tarafından denetlenmesidir. Daha işin başında bürokrasinin kapitalist gelişmeyi yönlendirme eğilimi ağır basmıştı.[14] Esnafın şirketler halinde örgütlendirilmesini öngören komisyonun talimatnamesi daha çok ikinci maddelerin üretimi üzerinde duruyor. Örneğin simkeş esnafı, saraç, altın varakçı esnafı başta sayılıyor. Debbağlar 2.000 kese altın, demirciler ise 5.000 kese altın sermaye koyarak birer şirket kuracaklardı. Demirciler şirketinin 100-150 beygirlik makine ve telgraf telleri imal etmesi öngörülmüştü ve bundan başka balmumcu, yastıkçı, doğramacı vs. gibi yirmi dalda çalışan esnafın şirket halinde örgütlenmesi kararlaştırılmıştı. Kurulabilen yedi esnaf şirketine 12 yıllık imtiyaz ve bazı vergi bağışıklıkları verilmiştir. Ancak bunlar kısa süre sonra iflas etmiştir.[15] Ciddi bir üretim ve pazarlama söz konusu değildi. Gerçek bir sanayileşme olayında ortadan kalkması gereken esnafla, sanayileşme gerçekleştirilmek isteniyordu. Bu tür bir sanayileşme anlayışının imparatorluğun sonuna kadar değişmediğini belirtmek gerekir. Ulaşım, bürokratik örgütlenme ve eğitimin yaygınlaştırılması gibi alanlarda bazı

13 *A.g.e.*, c. I, s. 718.

14 *A.g.e.*, s. 724 vd. Talimatnamenin son şekli 22 Temmuz 1290 (1873) tarihini taşıyor.

15 *A.g.e.*, s. 748 vd.

Levent Şahverdi Arşivi

başarıların sağlandığı II. Abdülhamid döneminde de bu muhafazakâr sanayileşme anlayışı devam ediyordu. Müzeci Osman Hamdi Bey ve Müşir Said Paşa tarafından hazırlanan Ocak 1889 tarihli bir "Sanayi Teşvik ve Islah Komisyonu" raporunda, bazı sanayi dallarında gelişme sağlanması için sanayi mekteplerinin ıslahı ve yenilerinin kurulması öneriliyor, ancak tekstil, cam, kâğıt üretiminde fabrikalar kurulmasıyla amaca ulaşılamayacağı, küçük üretimin teşvik edilmesi gerektiği belirtiliyordu.[16] Kırk yıl önce ticaret nazırının verdiği rapor ve sonraki iki sanayiyi geliştirme projesi arasındaki bu paralellik Tanzimat yöneticilerinin bilgisizliğinden değil, fakat sanayileşmenin esnaf grupları arasında ve toplumda yaratacağı yıkımdan çekinen bir tutuculuktan kaynaklanmaktadır.

Yüzyılın başından sonuna kadar Osmanlı devlet adamları sanayileşme atılımını gerçekleştirmek istemekte, ama esnafı ve tezgâh üretimini feda etmeye cesaret edememektedirler. Osmanlı sanayisinin bu temel üzerinde kurulup geliştirilmesine çalışılmakta ve tabii, girişimler bir yana, hazırlanan raporlar bile çarpık bir nitelik göstermektedir. Küçük üretimin ve lonca düzeninin Avrupa'da 15. yüzyıldan beri büyük olaylar ve acılar yaratarak yıkıldığı, aynı deneyin Japonya'da kısa zamanda yoğun biçimde tekrarlandığı düşünülürse, Osmanlı devlet adamları böyle bir toplumsal devrime cesaret edemediler denebilir. 19. yüzyılın Osmanlı devlet adamları Avrupa'yı tanımaktaydılar. Ancak Victoria İngilteresi'nde gelişen sanayi ile birlikte ortaya çıkan sefalet, sınıf farkları, her türlü değer ve hayat tarzının sarsıntılı değişimi onları ürkütmekteydi. Tanzimat adamları Japonya ve Rusya'nın, mustarip köylüleri ve küçük şehirlileri ezen güdümlü sanayileşme deneyine de cesaret edememişlerdir. 19. yüzyıl Osmanlı düşünüründe Avrupa dünyasındaki toplumsal çelişkilere karşı ürkek bir bakış vardı. Kuşkusuz sanayileşmemeyi böylesine ideolojik ve psikolojik bir öğeyle açıklamak yeterli değildir. Tarımsal fazlayı yaratamayan ve kırsal alanda teknolojik değişim

16 *Başb. Osm. Arş. - Yıldız Evrakı*, 12-88/35, 10 Cemaziyelevvel 1306 (12 Ocak 1889) tarihli Islah-ı Sanayi Komisyonu Raporu.

Levent Şahverdi Arşivi

geçiremeyen ülkede sanayileşmeyi sağlayabilecek potansiyel bir güç ortaya çıkmamıştı. Osmanlı sanayi programlarının çarpıklığı, fabrika endüstrisinin ön koşullarının doğmayışından da kaynaklanır.

Endüstri toplumu rekabet toplumudur. Üreticiler için üretim miktarında ve kalitedeki sınırlamaların kalkması demektir. Oysa Tanzimat toplumu lonca düzeni ve anlayışı içerisinde endüstri toplumunun getireceği düzene karşı direnmektedir. Gerçekte bu direnişin Türk toplumunun tarihî bir özelliği olduğunu söylemek güçtür. Kazanç alanı genişleyip toplumda mal ve hizmet talebinde artış baş gösterince lonca düzeninin yıkılması kaçınılmazdı. 19. yüzyılın Türkiyesi'nde tarımsal alanda zenginleşme, mal-hizmet talebinde artış ve kentlerde ani nüfus patlamaları olmadığı için lonca düzeninin yıkımı yavaş oldu. Toplumun hayat görüşünde, iktisadi örgütlenme ve davranışlarında köklü değişmeler beklenemezdi. Bu gibi değişmeleri türetmeye, sürüklemeye cesaret edecek devlet adamlarının yokluğundan söz etmiyoruz; böyle bir değişim için güçlü bir toplumsal gereksinme duyulmamıştır. Bununla beraber Tanzimat döneminde geleneksel esnaf loncası düzeninin tamamen ve olduğu gibi süregittiğini söylemek güçtür. Loca yapısını ve lonca ekonomisi düzenini Tanzimatçılar büyük ölçüde kırdılar. Yöneticilerin bu alandaki ilk uygulaması narhın kaldırılmasıyla oldu. Geleneksel toplumsal ihtiyaç maddelerinin fiyatları, esnaf ve şehir ileri gelenleri ile şehrin kadısından meydana gelen bir kurulda saptanırdı. Narh miktarı kesindi ve ürünler ne bunun üstünde ne de altında bir fiyata satılabilirdi. Ulaşım teknolojisinin gelişmediği, ticaretin bütünüyle kontrol edilemediği ve zaruri ihtiyaç maddelerinin zor temin edildiği bir ekonomik sistemde, narh gerekli ve makul bir işlemdi. Ekonomik yapının değişmeye, ulaşım ve ticaretin gelişmeye başladığı Tanzimat'tan sonraki dönemde ise narh uygulaması fiyatlar ve ticari faaliyetler üzerinde olumsuz etkilerde bulunacaktı. Nitekim Temmuz 1865'te bir padişah iradesi ile et ve ekmek dışında bütün maddelerden narh kaldırıldı. Narhla birlikte esnaf gedikleri (yani sınırlı sayıda işyeri bulunmasını sağlayan işyeri tekeli) ve lonca düzeninin

Levent Şahverdi Arşivi

işlerliğini sağlayan birçok kural ve uygulama da kendiliğinden kalktı. Klasik dönemde esnafı teftiş ederek falakadan başlayan şiddetli cezalar veren sadrazamlar, kadılar yeni dönemde artık az görülür oldu. Ancak yolsuzluğa ve hileli ticarete karşı halk esnafa eskisi gibi şiddetli cezalar verilmesini her zaman istemişti.

Birçok yerlerde narhın kalkmasıyla ihtiyaç maddelerinin ucuzlayıp bollaştığı görüldü.[17] Bununla birlikte Osmanlı şehirlerinde esnafın geleneksel birlikleri ve aralarındaki dayanışma tamamen kaybolmamıştı. Bu toplumdaki ticari ve ekonomik birliklerin modern anlamda, yani şirket düzeyinde örgütlenmesi çok gecikecekti. Japonya'da Meiji döneminde hükümetin örgütlemesiyle anonim şirketlerin kuruluşuna hız verilmişti. Kuşkusuz şirketlerin sermayesi ve kazancı son aşamada geniş kitlelerin sömürüsüne dayanıyordu. Ucuz emek ve yüksek fiyat, koruyucu gümrük duvarları gibi tedbirlerle Japonya'da sermayenin şirketleşmesi gerçekleşti. Buna karşılık Osmanlı yöneticileri anonim şirketler kurmak ve bu şirketleri yaşatmak için aynı tedbirleri uygulayamadılar. Tanzimat bürokrasisi bu alanda sadece bir iki örnek girişim ve dilekten öte bir eylemde bulunamadı. 1843'te Fevâid-i Osmaniye Vapur Kumpanyası kurulmuştu. Aynı sermayenin üzerine Âli, Fuad ve Cevdet Paşalar 1851'de Şirket-i Hayriye'yi kurup İstanbul'un deniz ulaşım tekelini aldılar. Bu gibi şirketleşmeler Midhat Paşa'nın Tuna ve Bağdat valilikleri sırasında da görüldü. Paşa, Tuna ve Bağdat'ta nehir taşımacılığı ve tramvay işletmeciliği konusunda şirketler kurarak faaliyete geçirmişti. Sermayenin örgütlenmesindeki bu ağırlık ve aciz, acaba emek için de söz konusu muydu? Kuşkusuz fabrika endüstrisinin gelişmediği ülkede işçi sınıfı da büyümemişti, ancak Osmanlı İmparatorluğu'nda grevler bu cılız endüstrileşmeye rağmen erkenden başlamış gibi görünüyordu. 1873 yılı başında İstanbul Kasımpaşa tersanelerindeki bilinen ilk grev hareketleri[18] Türkiye'de toplumsal

17 Ortaylı, *Tanzimat'tan Sonra Mahalli İdareler,* s. 210-211. *Takvim-i Vekayi,* 4 RA. 1282 (29 Temmuz 1865) 810 numaralı nüsha.

18 M. Gülmez, "Tanzimat'tan Sonra İşçi Örgütlenmesi ve Çalışma Koşulları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi,* c. III, s. 793.

Levent Şahverdi Arşivi

ve siyasal hareketlerin tarihi açısından küçümsenmeyecek bir geleneğin başlangıcıydı. Bu erken gelişmeyi açıklamak için kuru ekonomist yaklaşım yeterli değildir. Gerçi imparatorluğun son yüzyılında eğitimde, edebiyatta, yaşam tarzında, siyasal düşüncelerde ve siyasal gelişmelerde Avrupa etkisi sanıldığından daha derindir. Ama imparatorluk tebaasının herhangi bir sömürge ülkesinden farklı olarak sıkıntıya ve haksızlığa karşı başkaldırma alışkanlığı 19. yüzyılda ortaya çıkmış bir olgu değildir.

Yüzyılın sonuna kadar Osmanlı sanayi sektörü küçük üretimden oluşmaktaydı. 19. yüzyıl ortalarında ülkeyi gezen diplomat ve seyyahların raporları kadar, resmî istatistikler de çoğu imalathane denen yerde bir kişinin çalıştığını bildiriyor.[19] Bununla birlikte yüzyılın ortalarında Osmanlı Rumelisi'nin birçok merkezlerinde ve Bursa, Halep, Trablus gibi merkezlerde de bazı sermayedarların manüfaktür merkezleri ve fabrikalar kurduğu görülmektedir. Bunlar daha çok Avrupa endüstrisinin ihtiyacına yönelik yarı mamul maddeler üreten tesislerdi. 1850'lerde Bursa'da ipek ipliği üreten 8-10 fabrika vardı. Gene Ege Bölgesi'nde zeytinyağı presleri, Halep ve Suriye vilayetinde pamuklu ve ipekli üreten dokumahaneler bu bütün içinde düşünülmelidir. Bu gibi imalathaneleri başlangıçta her ne kadar yabancı sermayedarlar kurmuşsa da, zamanla yerli işadamları da ortaya çıkmıştır. (Bu konuda İletişim Yayınları'nın bastığı Donald Quataert, *Osmanlı İmalat Sektörü - Sanayi Devrimi Çağında,* İstanbul 1999, geniş verilerle bu yönde yorum yapıyor.) 19. yüzyılın koşulları içinde ağır sanayi diyebileceğimiz dökümhaneler ve cam, porselen gibi dayanıklı tüketim malları üreten fabrikaları Babıâli bürokrasisi devlet eliyle kurmak yerine, sermayedarları teşvik etmiştir. Bu gibi fabrikaları kuran yabancıların bazıları devleti dolandırmış, kimisi de bilgisizlikten başarısız olmuştur. Örneğin Dadyan Kardeşlerin devlet desteğiyle kurdukları Zeytinburnu'ndaki dökümhane daha inşaat safhasında bilgisizlik ve yolsuzluklara sahne olmuş ve iflas etmiştir. Gene Beykoz cam ve porselen fabrikası

19 Noviçev, *Oçerki Ekonomiki Turtsii de Mirovoi Voiniy,* İzd. Akad. Navk, Moskova-Leningrad, 1937, s. 89-90.

Levent Şahverdi Arşivi

da bir süre sonra iflas etmiştir.[20] Yerli sanayi ve ticareti dumura uğratan başlıca engellerden biri, iç gümrüklerdi. Yabancı tüccarın ürünü için söz konusu olmayan iç gümrükler yerli ürünlerde %12 ile %50 arasında bir fiyat artışına neden oluyordu. Devlet, gelir kalemleri arasında önemli yer tutan iç gümrükleri kaldıramamıştı. Bununla birlikte Tanzimatçı bürokratların bütün girişimlerinin fiyasko ile sonuçlandığını düşünmemek gerekir. Osmanlı Rumelisi'nde hem devlet eliyle hem de bazı sermayedarların girişimiyle fabrika tipi imalathaneler kurulduğu görülmektedir. Örneğin 1840'larda Sliven'de devlet tarafından, Filibe'de de özel girişimle kurulan iplik fabrikaları başarıyla faaliyete devam etmişti. 1840'lardan sonra faaliyetini sürdüren yünlü-pamuklu dokuma fabrikaları (Bakırköy, İzmit, Hereke, Bursa), debbağhaneler, birkaç dökümhane, Bursa ipek ipliği ve dokuma fabrikaları[21] gibi hafif sanayi kuruluşları Tanzimat döneminin başarılı girişimlerindendir. Kuşkusuz Osmanlı sanayisi yeni Türkiye'ye özgün teknolojisiyle işleyen bir yapı bırakmadı, çünkü öyle kurulmamıştı. Kurulan imalathanelere rağmen Osmanlı tarihinin son yüzyılında güçlü sanayileşmeden söz edilemeyeceği açıktır. Sanayi toplumuna özgü değer normları ve girişimci bir işadamları grubu Osmanlı mirası arasında yoktur. Fakat teknik eleman yetiştiren eğitim kurumları ve devlet desteğiyle sanayileşmeyi sağlamak geleneği Osmanlı yönetiminden kalmıştır.

Tanzimat döneminde madencilik, manüfaktür ve sanayiden çok daha hızlı gelişti. 15-18. yüzyıllarda ülkenin maden kaynakları tamamen devlet kontrolündeydi ve maden ihracı yasaktı. Oysa Balkanlar'ın, Anadolu'nun, özellikle Mezopotamya'nın zengin maden yatakları Avrupa endüstrisinin gereksinimini karşılayacak en yakın alandaydı. Özellikle Kırım Savaşı'ndan sonra yabancı sermaye madenciliğe el attı ve imtiyazlar birbirini kovaladı. Madenlerle ilgili ilk nizamname 1861 tarihlidir. 1869'da Fransız Maden Kanunu'ndan

20 Ö. C. Sarc, a.g.m., s. 438 vd.

21 N. Todorov, "The First Factories in the Balkan Provinces of the Ottoman Empire", *ODTÜ Gelişme Dergisi,* 1971/2, s. 315-358; E. Clark, "The Ottoman Industrial Revolution", *IJMES,* 5/1974, s. 65-76.

Levent Şahverdi Arşivi

yararlanılarak maden konusu yeniden düzenlendi. Bununla birlikte yoğun madencilik yatırımları yüzyılın sonlarına doğru başladı ve Fransa, Osmanlı ülkesinin maden üretiminde en yüksek yatırım oranına sahipti.[22] Mezopotamya'nın petrol zenginliği, Avrupa ülkelerinin ilgisini Romanya'dan sonra çekti. Almanya'nın 1865 ile 1900 arasındaki petrol tüketimi on misli artmıştı,[23] bu artışın giderek Mezopotamya petrol bölgesinden sağlanması beklenirdi. Bununla birlikte Mezopotamya petrollerinin geniş ölçüde kullanılması ve gelir sağlaması Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışını bekledi. Osmanlı maliyesinin gelir kaynağı büyük ölçüde tarım ve hayvancılığa dayanıyordu. Abdülaziz döneminin 1863-64 yılındaki ilk bütçesinde âşar ve ağnam resimleri en kabarık kalemleri meydana getiriyordu.[24]

Tanzimat bürokrasisi tarımsal alanda etkin düzenlemelere gitmekte gecikmedi. Bu düzenlemelere liberal bir görüşle girişildi ve tarımda kalkınmanın bu sayede gerçekleşeceği düşünüldü. Babıâli bürokrasisinin tarım reformlarında liberal bir politika izlemesini, Avrupa'nın etkisine bağlayarak açıklamak yeterli değildir. Tanzimat yöneticileri tekelci ve baskıcı geleneksel tarım düzeninin geniş köylü kitlelerinin hayatını güçleştirdiğini, onların çalışmalarının karşılığını alamayıp fakirleştiklerini görüyorlardı. Bir bölgenin tarım ürünleri alımı tekelle ordu müteahhitlerine ve iaşe nazırlarına bırakılıyordu. Serbest ticareti önleyen ve köylünün ürünlerinin cebren ucuza kapatılmasına neden olan bu sistem Tanzimat'tan sonra terk edildi. Ancak kimi yerde tarım toprakları mütegallibenin elinde kaldığından ve küçük köylülerin mülkiyeti elde tuttuğu bölgelere de modern tarım teknolojisi getirilemediğinden tarım alanında kısa zamanda zenginleşme görülmemesi doğaldı. Ülkenin belirli bölgelerinde kapitalist çiftlik doğup gelişmekle birlikte, büyük kısmında küçük köylülük yerleşti. Buna rağmen 20. yüzyılın başında tüm

22 Issawi, *a.g.e.*, s. 273-274.

23 Parvus (A. H. Israel), *Türkiye'nin Can Damarı*, Türk Yurdu Kitabevi, İstanbul, 1330, s. 241.

24 E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. 7, s. 230-231.

Levent Şahverdi Arşivi

ülkede pazara yönelik üretim için şartlar doğmuştu. Modern tarımsal yapıya geçiş 19. yüzyılın eseri değildir, ama tarımın modernleşmesi için bazı ön koşullar hazırlandı.

Tanzimat döneminin genel ideolojik havası ve devlet yöneticilerinin amaçladıkları değişiklikler ön planda var olan toprak rejimine ve tarımsal yapıya yönelikti. Özellikle Balkanlar'da patlak veren isyanlar büyük ölçüde güvenlik yoksunluğu, toprak sahibi ve memurların yolsuzluğu altında sömürülen köylülerin katılmasıyla büyümekteydi. 1848 yılı sonlarına doğru Bulgaristan'ı dolaşan Fransız diplomatlar raporlarında cizye, âşar vergisi ve otlak resmi tahsilindeki yolsuzlukların başlıca huzursuzluk nedeni olduğunu belirtiyorlar. İltizam rejimi ve mirî arazinin icare-i muaccele biçiminde toprak ağalarına kiraya verilmesi onları güçlendirmiş ve böylelerinin köylü üzerindeki sömürüsü artmıştı.[25]

Tarımsal bir ekonomiye dayalı imparatorlukta, büyüyen merkezî bürokrasi ve ordunun artan giderlerini karşılamak ve bir dizi reformları gerçekleştirmek için mali kaynak arayan Tanzimat bürokrasisinin karşılaştığı en büyük güçlük, toprak gelirlerinin düzensizliğiydi. Bu nedenle toprak rejimini düzenleyip bir sisteme bağlamak ve tarımsal verimin artışını sağlamak için yeni bir kanuni düzenlemeye gitmek gereği doğmuştu. Kuşkusuz bu yeni düzenleme ile tarımda liberal bir sistemi getirmek amacı da güdülüyordu. Ülkede tarımsal modernleşme başlangıç aşamasındaydı, oysa devlet, gelirlerinin büyük kısmını bu ilkel tarımın yaratacağı hasıladan alacağı vergiyle sağlamak zorundaydı. Tarımda liberal bir politikanın girişimci ruhu ve kazancı arttıracağı düşünülüyordu.

Diğer yandan madencilik, endüstriyel bitki üretimi gibi uğraşlar için toprak satın almak isteyen yabancılar da liberal bir arazi rejiminin gelmesini arzuluyorlardı. Özellikle 1856 Islahat Fermanı, Osmanlı ülkesinde yabancıların toprak satın alabileceğini öngören vaatlerde bulunmuştu. Bir bakıma mirî rejimin arazi kullanımına koyduğu sınırlamalar, tarımsal verimin artırılması için ciddi bir

25 İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s. 36, 88, 49.

Levent Şahverdi Arşivi

engeldi ve yöneticiler bu gerçeği gördüklerinden daha liberal bir toprak rejiminin, yani özel mülkiyetin yasal olarak pekiştirilmesi düşüncesindeydiler.

16. yüzyıldan beri bozulan toprak rejimi ve ülkenin her yanında toprağın kullanımının mültezim, âyan, kocabaşı, çorbacı gibi yerel nüfuz gruplarının eline geçmesi ve toprakların hukuki statüsünün karışıklık içine düşmesinden dolayı Tanzimatçılar toprağın kullanımını hiç değilse o andaki durumuna göre hukuki bir statü altına almak ve karışıklığın artmasını önlemek zorundaydı. Yaygın düşüncenin tersine, klasik mirî rejim Tanzimat döneminden çok önce bozulmuş ve fiilen ortadan kalkmıştı. Nihayet II. Mahmud, askerî ve idari fonksiyonu çoktan bitmiş olan timar rejimini hukuken sona erdirmiş sayılabilir. Sayılabilir diyoruz çünkü Osmanlı kurumları genellikle radikal bir değişimden çok, zaman içinde erimişlerdir. Nitekim Tanzimat dönemi boyunca, hatta 1858 Arazi Kanunnamesi'nin kabulünden sonra da bazı timar tevcihleri yapılmaktadır.[26] Ancak timar sistemi artık ne idari, ne askerî, ne de mali ve zirai yapıda kayda değer bir kurumdu.

1858 Arazi Kanunnamesi'nden önce yöneticiler imparatorluğun arazi rejimini düzenlemek ve belirli bir sınıflandırmaya bağlamak istediler ve bir dizi hüküm, nizamname çıkardılar. Klasik Osmanlı döneminde timar rejimi, imparatorluğun her bölgesinde uygulanmıyordu, bundan başka her bölgenin tarım düzeni ve vergi konusu olan gelirler ve faaliyeti az çok farklılıklar gösteren ayrı kanunnamelerle düzenlenmişti. Bu nedenledir ki, Tanzimat döneminde toprak rejiminin ilk defa bütün ülkede uygulanabilir standart hükümlerle düzenlenmek istendiği görülüyor. 1926'da çıkarılan Medeni Kanun'a kadar, Tanzimat'ın getirdiği toprak kanunlarının az çok değişikliklerle yürürlükte kaldığı, imparatorluktan kopan ülkelerde de uzun süre etkilerini sürdürdüğü hatırlanmalıdır.

26 *Başb. Arş. İrad-Mec. Vâlâ,* No: 11647 (26 Sefer 1270/28 Kasım 1853): Belgrad ve tevabii kalalarında olan timarlu takımına harc-ı bera itası. *Aynı tasnif,* No: 3089 (9 Receb 1264/11 Haziran 1848): Timarlı süvariden Hacı Bekir'in husemasiyle muhakemesine dair.

Levent Şahverdi Arşivi

Tanzimat'taki değişikliklerle toprakta özel mülkiyet rejimi geliştirilmiştir. 1858 Arazi Kanunu yürürlüğe girdikten sonra mirî topraklar hızla el değiştirmiş ve önemli bir kısmı özel mülkiyete geçmiştir. Bununla beraber Osmanlı ülkesinde büyük toprak sahipleri Macaristan, Romanya ve hele Rusya ile karşılaştırılamayacak kadar güçsüzdü ve küçük köylülük özellikle Orta Anadolu'da başat unsur olarak kaldı.

1858 Arazi Kanunnamesi, Batı hukukunun mülkiyet prensipleriyle eski toprak hukukumuzun bazı temel kurumlarını birleştirmeye çalışmıştır. Bu kanun çıkmadan önce toprakta özel mülkiyeti tanıyan bazı hükümler getirilmişti. Örneğin 17 Mayıs 1841 ve 21 Mayıs 1847 tarihli iki nizamname ile kişilerin tasarrufundaki topraklara tapu veriliyor ve bu alandaki yolsuzlukları önlemek için tapu senetlerinin hükümet merkezinde Defterhane ve defter emini tarafından verilmesi öngörülüyordu. Aynı yıllarda arazi üzerindeki tasarruf hakkının kız evlada miras yoluyla geçmesi de kabul edilerek, İslami uygulamadan önemli bir ayrılma söz konusu olmuştu. Aslında Tanzimat döneminin en önemli hukuki kurumlarından biri arazide geniş ölçüde miras uygulamasını getirmek ve kız evlada da bu konuda eşitlik tanımaktır.[27] Gene 16 Şubat 1849 tarihli bir Kanun-i Sultani ve 23 Nisan 1858 tarihli bir nizamname ile mirî arazinin kullanan tarafından borç mukabili ferağı kabul edilmekteydi. Bu geçiş döneminin 1858 Arazi Kanunnamesi'nin çatısını oluşturduğu açıktır. Haziran 1858 tarihli (23 Şevval 1274) Arazi Kanunnamesi ile tarım toprakları beş kategoriye ayrılmaktaydı:

1) Arazi-yi memlûke (mülki topraklar),
2) Arazi-yi miriye,
3) Vakıf topraklar,
4) Arazi-yi metruke (baltalık, mera gibi genel kullanıma açık arazi),
5) Arazi-yi mevat (boş topraklar).

27 Wilhelm Padel, "Das Grundeigentum in der Turkei nach der neuen Gesetzgebung", *Mitteilungen des Seminar für Oriantalische Sprachen zu Berlin,* 1901, s. 14 ve 19-28.

Levent Şahverdi Arşivi

Bir giriş ile 132 maddeden oluşan kanun, sözü edilen kategorilerdeki toprakların hukuki statüsünü ve mülkiyet ilişkilerini ayrı ayrı düzenlemektedir. Ancak kuraldışı durumlar gene söz konusudur. Eskiden beri mülk olan toprakların bu durumu kabul edildiği gibi, kanunun 8. maddesi çiftliklerdeki ferdî tasarrufu da kabul edip bunlara tapu vermekteydi. Buna karşılık bir köy halkının arazi üzerindeki kolektif mülkiyetini yasaklayarak, Rusya'daki mir sistemi gibi ortak mülkiyet sistemini önlemekte, yani özel mülkiyetçi bir toprak rejimini esas almaktadır.[28] (Ancak köye ait baltalık, mera gibi alanlarda ortak mülkiyet söz konusuydu.) Kanunun aksak bir yönü vardı, özel mülkiyet haklarını kabul ettiği malikâne sahiplerinin devlet ve köylü ile olan ilişkileri tarif edilemediğinden, büyük toprak sahipleri devleti dolandıran ve köylüyü ezen bir zümre olarak güçlerini sürdürdüler.

Vakıf topraklara gelince, uzun zamandır bir karışıklık ve kontrolsüzlük içinde mütevelli gibi kimselerin elinde kalan bu araziyi Tanzimatçılar idari özerkliklerini kaldırarak bir elde toplamak ve gelirlerini kontrol altına almak istediler. Diğer yandan bazı dergâh ve tarikat mensuplarının ellerindeki topraklar bu kanunun hükümleri dışında bırakıldığından ve vakıf arazisinin envanteri yapılmadığından arzu edilen sonuç elde edilemedi ve vakıf arazinin önemli bir kısmı "mazbut vakıf" statüsünde mütevelli elinden alınıp Evkaf Nezareti'ne verilebildi.[29]

1858 Arazi Kanunnamesi'yle mirî topraklarda, yani 19. yüzyılda devletin sahip olduğu toprakların büyük bölümünde bir düzen değişikliği meydana gelmekteydi. Klasik dönemde mirî toprağın çıplak mülkiyeti devletin olup, onu işleyene bazı kısıtlı tasarruf hakları verilirken, bu kanunname ile devir ve ferağ ve rehin ve tapu ile intikal hakları söz konusu olmaktadır. Bu değişiklikler yukarıda da değinildiği üzere ılımlı bir biçimde gerçekleştirilmiştir.

Arazi Kanunu'na göre mirî arazinin alım ve satımı yasak iken, 1860 ve 1861 yıllarında devlet borçlarına ve 1869'da yapılan bazı

28 Ö. L. Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat", *Tanzimat I*, s. 277.

29 Vakıfların bu dönemdeki hukuki durumu için W. Padel, a.g.m., s. 59-78.

Levent Şahverdi Arşivi

değişikliklerle adi borçlara karşılık alım ve satımı kabul edilmiştir.[30] Böylece mirî arazi hızla mülkleşmiştir. İmparatorluğun Kars, Batum, Ardahan sancakları 1787'de Rusya'ya geçince mirî topraklar özel mülkiyet esasları ile bağdaşır bir duruma geldiğinden bu sancaklardaki mirî topraklar çarlık yönetimi tarafından statüleri değiştirilmeden aynen korunmuş, yani özel mülkiyet gibi kaydedilmiştir.[31]

Liberal bir anlayışın ve tarımda girişimci ruhun yerleşmesi bu kanunla sağlanmak istenmiştir. Klasik dönemdeki bazı zorlamalar kaldırılmış ve kanuna göre köylü toprakta istediği ürünü yetiştirme hakkını elde etmiştir. Fakat köylü araziyi boş bırakamaz, izinsiz olarak bağ ve bahçe, kiremit ve tuğla ocağı ve harmanı olarak kullanamazdı (md. 9, 12, 28). Ancak bu konuda kontrol ve izin işlemini yürütecek memurlar görevlendirilmediğinden uygulamada bütün bu işlemler izinsiz ve serbestçe yapılmış ve mirî arazinin kullanımı sonuç olarak tamamen liberal bir sistemin işleyişine göre gelişmiştir. Zaten 1911 yılında çıkarılan bir geçici kanun ile bu yasaklar da kaldırılmıştır. Bu arazilerde miras hakkı da kız ve erkek evlat arasında eşitlendirildi; böylece Arazi Kanunnamesi miras konusunda İslami hukuktan ayrılmanın başlangıcı sayılır.

Âşar vergisi konusundaki uygulama ise vaatlere rağmen esaslı bir reforma konu olamadı. Özellikle yeni toprak rejiminde âşar oranının her yerde 1/10 olarak saptanması zengin tarım bölgelerinde toprağı kullananların gelirinin artmasına, bazı yerlerde ise eski haksızlıkların devamına neden oldu. Maliye için önemini koruyan bu vergi bir türlü kaldırılmadığından âşar mültezimlerinin baskı ve yolsuzluğu Cumhuriyet dönemine kadar devam etti. Buna karşılık kanun göçebelerin vergi vermeyeceği, ancak toprağa yerleştirilip tarımla uğraşmaya başladıktan sonra bu bağışıklıktan kurtulacaklarını belirtiyordu. Tahrir işlemlerinin aksaklığı ve iki yüz yıldır yenilenememesi nedeniyle göçebelerin yoğun biçimde toprağa yerleştirildikleri görülmektedir. Devlet, göçebelerin yerleşmesiyle yeni tarımsal vergi kaynakları elde etmiş, bunlardan başka Çukurova, Ege, Orta

30 Barkan, a.g.m., s. 386.

31 Ortaylı, "Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars", s. 354.

Levent Şahverdi Arşivi

Anadolu'da tarıma açılan bazı alanlar bu kitlenin tarıma geçişini sağlamıştır. Özellikle 19. yüzyılda Rusya'dan gelen Çerkezler ve Tatarlar Rumeli ve Orta Anadolu'ya yerleştirildi. Bu bazı toprakları tarıma açtığı gibi, Rumeli'de etnik kompozisyonu Müslümanlar lehine değiştirmeyi de amaçlamaktaydı. Midhat Paşa'nın Tuna valiliği sırasında bu işlemi ısrarla uyguladığını görmekteyiz.

1860 Ekimi'nde Babıâli'den Antep Kaymakamı Ömer Ağa'ya bir hüküm yazılmıştı. Kaymakamın bölgesinde yabancı uyruklu kimselerin ruhsatsız olan fabrikalar açtıkları, hükümete bilgi vermeden kömür çıkarttıkları öğrenilmişti. Memurların ihmali yüzünden yabancıların anlaşmalara aykırı olarak ruhsatsız bina yapıp işyerleri açtıkları da bildiriliyordu.[32] Bu gibi olayların yaygınlığı dönemin yazışmalarında görülmektedir. Islahat Fermanı'ndaki hükümlere göre madencilik, arazi alım satımı gibi konularda yabancılara haklar verilmeden çok önce, yabancı sermaye ülkeye yerleşmişti. Çoğu yabancı girişimciler yerli Hıristiyan tüccarlar aracılığıyla arazi satın alıp işyeri açmaktaydılar. 1869 Haziranı'nda çıkarılan ve yabancı uyrukluların mülk satın almalarını olanaklı kılan kanun, yukarıdaki örnekte de görüldüğü gibi, uygulamadaki yolsuzluk ve karışıklığı önlemek için çaresizlikle çıkarılmışa benzemektedir. 1856 Islahat Fermanı'nda yabancılara verilen haklar gerçekte kaçak olarak yaygın biçimde yürürlükteydi. 1869 Haziranı'nda çıkan bu kanunla yabancılar Hicaz dışında bütün ülkede mülk edinip miras bırakabiliyorlardı. Ancak bu konuda kapitülasyon haklarından yararlanamayacaklar ve Osmanlı kanunlarına tabi olacaklardı. Mülkiyet hakkı yabancı sermayeli şirketlere yani tüzel kişilere tanınmamıştı. Pratikte bu bir engelleme meydana getirmedi, şirketler gerçek kişiler aracılığıyla alım satım işlerini yürüttüler.

Tanzimat Fermanı iltizam sistemini, angarya gibi yükümlülükleri kaldıracağını ilan ettiği halde, daha ilk elde bunun imkânsızlığı anlaşıldı. Yavaş modernleşen devlette merkezî bürokrasi modern maliye örgütünün gereklerini yerine getirecek durumda değildi. O kadar ki,

32 *Antep Şer'iye Sicilleri,* c. 146, s. 66, Selh-i Rebiyülahir 1277/14 Kasım 1860.

Levent Şahverdi Arşivi

bazı yerlerde iltizam sisteminin iyi işleyişi bile 1880'den sonra kurulan ve bazı vergi gelirlerine el koyan Osmanlı Borçları İdaresi'nin (Düyun-ı Umumiye) müdahalesi ile mümkün olabilmişti. Toprak sahiplerinden gerçek anlamda bir vergi alınamadı. Zaviye, tekke ve vakıf arazilerinde eski durum aynen devam etti. Buna karşılık köprü-yol bakım ve sulama sistemlerini korumakla ve yol güvenliğini sağlamakla yükümlü derbentçi gibi bazı zümrelerin vergi muafiyetlerinin kaldırılması, geniş bir kitleyi hoşnutsuzluğa ve fakirliğe düşürdü. Özellikle dış borçların artması ve hazinenin iflası nedeniyle vergi kaynaklarına el koyan dış mali çevreler Türk köyünde ikinci sömürücü unsur olarak ortaya çıktılar. Köylere makineleşme, süthane, mandıra, damızlık hayvan gibi yenilikler gelemedi. Yoğun tarım ve hayvancılık tekniklerinin uygulanması Balkanlar ve Çar Rusyası'nın Kafkasya eyaletleriyle bile karşılaştırılamayacak düzeydeydi. Bununla beraber tarımsal alanda üretim artışı olmamış değildir. 1840'larda yıllık tarım ürünleri ihracı 4,7 milyon sterlin civarındayken, 1913'te bu miktar 28 milyondan fazlaya yükselmiştir. Tarımda pazara yönelik üretim, sömürge ülkelerdeki plantasyon tarımın tersine, tek üründe uzmanlaşmış değildi. 1840-1880 döneminde tarımsal üretim ve ihracat kalemlerinde başat bir ürün yoktur. Gerçi 1880'lerde dış endüstrilerin gereksinimi dolayısıyla pamuk ve tütün gibi ürünlerin ekiminde artış gözlemleniyorsa da çeşitlilik devam etmektedir.[33]

19. yüzyıl sonunda köy henüz pazara açılmaya başlamıştır. Bazı endüstriyel üretim köye girmekte, köyün de pazara yönelik üretimi artmaktadır. Demiryolları sayesinde ulaşımın gelişmesiyle, yani Ege'deki Aydın Demiryolu Hattı (İngiliz imtiyazı), Kasaba ve Bandırma Demiryolu (Fransız imtiyazı) ve özellikle Almanların döşediği Konya Ereğlisi'ne kadar uzanan Anadolu demiryolları ile Anadolu'da tahıl üretimi artmıştı.

Uygarlığın nimetlerini, yönetimin otoritesini ülkenin içlerine ulaştıracak, tarım ürünlerini dışa taşıyacak, yani ülkenin refah ve güvenliğini sağlayacak demiryolları, Osmanlı maliyesinin iflasıyla

33 Ş. Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi*, s. 125.

Levent Şahverdi Arşivi

paralel olarak gelişmişti. Osmanlı devleti ilk dış borçlanmaya Kırım Savaşı'nın getirdiği sıkıntıyla girdi. Ama borçlanmalar sadece giderleri karşılamak için başvurulan bir yöntem değildi. Ülkedeki yeni yatırımlar da borç yükünü getiriyordu. Osmanlı dış ticaretinin kronik açığı bu yatırımlarla birleşince imparatorluk son elli yılını müflis bir maliyeyle kapadı.

1854 yılındaki beş milyon İngiliz sterlinlik ilk dış borçlanmanın karşılığı olarak Mısır'ın cizye vergisi geliri gösterilmişti. 1855'te ikinci bir beş milyon daha borç alındı. Mısır cizye gelirleri dışında, İzmir ve Suriye gümrüklerinin gelirleri de karşılık gösterildi.[34] Sultan Abdülaziz devrinde beş dış borçlanma daha yapıldı. Osmanlı maliyesi borçlanmaya karşılık gösterdiği kaynaklardan geliri yerinde ve zamanında toplayamıyordu, faizler bile ödenemez hale gelmişti. 1875'te maliyenin iflasının ilan edilmesine ve 1881'de Muharrem Kararnamesi ile Düyun-ı Umumiye, yani uluslararası haciz idaresi kurulana kadar, borçlanma cari devlet giderlerini karşılamak için başvurulan bir yol oldu.[35] 19. yüzyılın koşullarında borçlanma ve borç verme bir yatırım ve kazanç alanıydı. Osmanlı borçlanmaları beynelmilel bir spekülasyon, kazanç ve komisyon alanı olmuştu.[36] 19. yüzyılın sonunda demiryolu şirketlerine hattın geçeceği vilayetlerden kilometre garantisi karşılığı olarak o yerlerin âşar gelirleri verildi. Düyun-ı Umumiye alacaklılar adına bu yerlerin âşar gelirlerini topluyordu. Nisan 1903'te Alman yatırımı olan Konya-Ereğli Demiryolu Hattı için Konya, Halep ve Urfa'nın âşarı karşılık gösterilmişti. Bu işlemi İngiltere ve Rusya protesto etti. Tamamen içişlerine ait bir mali işleme, dış devletlerin müdahale gerekçesi, Osmanlı devletinin "alacaklısı devlet" olmaktı. Rusya bütün gelirlerin demiryollarına teminat akçesi olarak gösterilmesinden dolayı kendi alacağı savaş tazminatının

34 du Velay, *a.g.e.*, s. 82-84.

35 Genellikle Osmanlı borçları Kırım Savaşı ile başlarsa da, arada zikredilmeyen, ama beledî yatırımlar için alınan küçük meblağlar her zaman olmuş, fakat bunların bir kısmı tasfiye de edilmiştir.

36 Emine Kıray, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar,* İstanbul, 1993, İletişim Yayınları.

Levent Şahverdi Arşivi

tehlikeye düştüğünü ileri sürüyordu. Osmanlı ülkesindeki beynelmilel haciz memuru diyebileceğimiz Düyun-ı Umumiye etkin bir mali örgütlenme kurmuştu. Bu kuruluşun modern bir bürokratik örgüt ve kayıt sistemiyle çalıştığı ve mali teknikleri uyguladığı biliniyor. Trajik olan husus, Osmanlı maliye örgütünün modern mali tekniklerle bu alacaklı kuruluş sayesinde yüz yüze gelmiş olmasıdır. Düyun-ı Umumiye, çağına uyum sağlayamayan Osmanlı maliye bürokrasisinin tersine, gelirlerinin kaynaklarını tespitte, toplamakta yetkili ve etkin bir biçimde çalışıyordu. 1880'lerden sonra yabancı yatırımların artmasında, bununla ilgili olan mali işlemlerin düzgün yürümesinde Düyun-ı Umumiye'nin payı vardır. Bu örgüt modern bir kuruluştu ve gelişmiş bir çalışma sistemine sahipti, ama yabancı bir mali kuruluştu ve Osmanlı ülkesinin iktisadi güç ve refahının gelişmesi için değil, temsilcisi olduğu alacaklıların ve yabancı yatırımcıların alacaklarının güvenliği için faaliyet göstermesi doğaldı. Düyun-ı Umumiye hisseli kalkınma politikası değil, alacakları sağlam kaynağa bağlama politikası izliyordu.

Tanzimat döneminin çağdaş gözlemcilerinden Ubicini 1846 yılı için Osmanlı dış ticaretini hesaplarken ithalatı 235 milyon, ihracatı 217 milyon frank civarında vermektedir. Bu dönemde henüz Osmanlı dış ticaret açığından söz edilemez.[37] Bu devirde örneğin Fransa'nın 2,5 milyarı bulan dış ticaret hacmine göre imparatorlukta oldukça mütevazı bir ticaret hayatı olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı ihracatı büyük ölçüde tarım ürünlerine dayanıyordu. Tahıl, ipek, yün gibi ürünler başlıca ihracat mallarıydı. Yüzyılın ortalarında madenî eşya, tezgâh, teknolojik malzeme ithal malları içinde çok az bir yer tutmaktadır. Gerek Fransa, gerekse İngiltere'den yapılan ithalatta yünlü ve pamuklu kumaşlar en büyük kalemdi.[38] İngiltere

37 Ubicini, *Lettres sur la Turquie,* s. 271-272, 274.

38 Bu dönemde ihraç ve ithal malları mutlaka sözü geçen ülkenin ürünü veya o ülkede tüketilen mal demek değildir. Bazı zamanlar Avusturya ve Sardunya örneğinde olduğu gibi ülkeler başkaları için aracı ticaret de yapmaktadır. Örneğin İran'ın dış ticaretinde Osmanlı devletinin payı bu aracılığın tipik örneğidir.

Levent Şahverdi Arşivi

ile olan dış ticaret hacminin yarısı da İran transit ticaretine aittir. Bu dönemin dış ticaretine ait bilgileri Osmanlı arşivlerinden sağlıklı olarak elde etmek mümkün değildir. Babıâli ülkenin iç ve dış ticaretini kontrol edememekteydi. Zaten Avrupa ülkelerinde bu bilgiyi elde edecek envanter devlet ofisleri tarafından değil, ticaret odaları tarafından yapılırdı. Osmanlı tüccarının dış ticaret alanında etkili ve örgütlü olmadığı ise bilinmektedir. Osmanlı dış ticaretine ait Avrupa ticaret belgelerinden edinilen bilgilere göre, ülkede sınırlı tüketime yönelik bir hayat sürüldüğü ve Osmanlı ülkesinin uluslararası ticaret hareketlerine etkin ve ağırlıklı biçimde katılmadığı görülmektedir. Köylülerin ve küçük şehirlilerin hayatında herhangi bir Avrupa ülkesinden gelme bir saat veya birkaç metre kumaşın kullanılması nadir bir olaydı. Yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı ithalatına konu olan ve en geniş ölçüde kullanılan iki tüketim maddesi kahve ve şekerdir. Bu dönemde Osmanlı iç ticareti imparatorluğun sahillerindeki iskeleler arasında hafif yelkenlilerle ve demiryolu gelene kadar, iç kısımlarda da halen deve kervanlarıyla yapılmaktaydı. Her iki halde de iç ticaretin kısa mesafeler arasında yürütüldüğü, uzun mesafeler arasında ancak lüks malların ticarete konu olduğu açıktır. İmparatorluğun Mısır, Eflak, Boğdan ve Sırbistan gibi kendine bağlı imtiyazlı eyaletleriyle yaptığı ticareti ise iç ticaretten saymak mümkün değildir. Bu eyaletlerle yürütülen ticaretin mekanizması onların bağımsızlığını göstermekteydi.

19. yüzyılın ikinci yarısında demiryollarının Batı Anadolu'ya, Çukurova'ya, Suriye-Lübnan'a, nihayet 1890'lardan sonra Orta Anadolu'ya girişi iç ve dış ticaretin hacmini ve ithalat ve ihracatın mal kompozisyonunu değiştirdi. Özellikle buharlı gemilerle yapılan taşımacılık, demiryollarının faaliyetini tamamlayan en önemli gelişme oldu. 1840'larda Fransa ile yapılan ticaretin hacmi 39 milyon frank civarında iken, yirmi yıl sonra bu miktar 195 milyon franka yükselmiştir.[39] Benzer gelişme İngiltere ve Avusturya ile olan ticaret için de söz konusuydu. 1880'lerden sonra İngiltere ve Fransa ile

39 Issawi, *a.g.e. s.* 136.

Levent Şahverdi Arşivi

olan ticaret geriledi. Avusturya ve Alman bloku ile İtalya'dan ithal edilen mallar Osmanlı pazarlarını sardı. Kuşkusuz Avusturya-Almanya iktisadi bölgesine yapılan Osmanlı ihracatı da artmıştı.[40] 19. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı ülkesinde cam ve porselenden giyim eşyasına, madenî eşyadan ecza maddelerine kadar İngiliz sanayi ürünlerinin yerini Alman-Avusturya ve İtalyan mamulatı almaya başlamıştı.

İmparatorlukta bankacılık, ön planda kendi dış ticaretlerini örgütlemek ve desteklemek için banka sermayesine ve teminatına ihtiyaç duyan dış devletler tarafından kurulmak ve geliştirilmek istenmişti. Bununla beraber ilk bankanın kuruluşu dıştan gelen taleplerden çok, 1844'te yapılan para reformuyla ilgilidir. Dış ödemelerde Osmanlı parasının değerinin stabilize edilmemesi bankacılığın örgütlenme nedenlerinden başlıcasıydı. Bu nedenle ilk banka olan Bank-ı Dersaadet (Banque de Constantinople) hükümetin anlaştığı Alléon ve Baltazzi adlı iki Galata bankeri tarafından kuruldu. Bu bankanın belli bir sermayesi yoktu. Kurucularının ticari itibarından dolayı bankanın dış ödemelerde çektiği poliçeler kabul ediliyordu.[41] Hükümet yaptığı kısa vadeli istikrazların bedelini ödemediğinden ve piyasada dolaşan banknotların değeri düştüğünden Kırım Savaşı'ndan biraz önce Dersaadet Bankası kapanmıştır. Osmanlı dış ticaretinde en başat unsur olan İngiltere'nin Osmanlı bankacılığını örgütlemesi böylece yeniden gündeme gelmişti.[42] 1856 Mayısı'nda İngiltere Kralı'nın fermanı ile Londra'da kurulan Osmanlı Bankası, 1863'te Bank-ı Osmani-yi Şahane unvanıyla anılan devlet bankası oldu. Tekeli'nin deyimiyle, bu çağda devletlerin emisyon bankaları genellikle her yerde özel kuruluşlardı, ama Osmanlı Bankası gibi yabancı sermayeyle kurulanı mahzurlu bir örnekti.[43] Ancak hükümetin dış istikraz kaynakları tükenmiş ve mali buhran başlamıştı. Bu

40 Ortaylı, *İkinci Abdülhamid Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu,* A.Ü.S.B.F. Yayını, Ankara, 1981, s. 31, 34.

41 Tekeli - İlkin, *Merkez Bankası,* s. 63-64.

42 Z. Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat,* Ankara 1982, s. 135-136.

43 Tekeli - İlkin, *a.g.e.,* s. 70.

Levent Şahverdi Arşivi

durumda Osmanlı Bankası'nın dış borçlanma işlerini ayarlaması ve örgütlemesi gerekliydi. Böylece devlet bankası yabancı sermayeyle kuruluyordu. Osmanlı Bankası iktisadi nüfuz altına giren bir dizi ülkedeki yabancı sermayeli bankacılık düzeni için ilk örneklerdendi. Aynı yıllarda imparatorlukta tarımsal kredi kaynakları ise devletin öncülüğünde örgütleniyordu. Bu, birincinin tamamen tersi bir gelişmeydi. Mütevazı Menafi-i Umumiye Sandıkları uygulaması, Tuna Valisi Midhat Paşa'nın girişimiyle başlamıştı. Bu sandıklar her yerde uzun ömürlü olamadılar, ayrıca sermayeleri yerel toprak sahiplerinin çıkarına kullanıldı, ama tarımsal kredi kurumlarının ulusal bir nitelikte doğup gelişmesinin başlangıcıydılar.

Osmanlı bankacılığı genelde para işlemlerinin ötesinde bir faaliyet gösterememiştir. İkinci Meşrutiyet'e kadar Osmanlı ekonomisini örgütleyen bankaların çoğu yabancıydı ve bunlar ne yerli tüccarın gelişmesi ne de sanayinin kurulması için gerekli yatırımları destekleyen kredi kuruluşları oldular. Yüzyılın sonunda bankacılık piyasasına giren Deutsche Bank ve diğer Alman bankaları da anavatanlarında ve diğer Avrupa ülkelerinde endüstriye destek oldukları halde, Osmanlı ülkesinde çok farklı bir çalışma tarzı izlemişlerdir. İstanbul'daki Deutsche Bank'ın rakip bankalara göre bankacılık alanında getirdiği en önemli yenilik, devletten alacağını tahsil edemeyen müzmin alacaklının parasını yüksek komisyonlarla kurtarmak olmuştur. Bankacılığın bu niteliği nedeniyle kredi piyasası örgütlenmiş değildi ve küçük köylülere ve girişimcilere kadar uzanan bir iş alanını kapsamıyordu.

Nüfusun çoğunluğunu meydana getiren köylüler ve küçük kasabalı zanaatçılar ise tefecilerle karşı karşıyaydılar. Tefeci, kendi ilişkide olduğu köyün köylülerinin yıllık gereksinimini sağlar, düğün ve ölüm giderlerini karşılar ve alacağını hasat zamanı, pazarlamasını da düzenlediği köylünün ürününden çıkarırdı.[44] Köylünün gözünde tefeci her zaman bir zalim ve sömürücü değildi, kimi zaman

44 1960'lar Türkiye'sinde toplumsal mekanizmayı gözleyen M. B. Kıray'ın şu araştırması bu konuda bilgi vermektedir: *Ereğli - Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası,* DPT Yay., Ankara 1964.

Levent Şahverdi Arşivi

köylülerin devlet memurlarıyla olan sorunlarını da çözerdi. Kasabaların bu zümresi devletle halk arasında bağlantı görevi görmekteydiler. Devletin karşısında tefeci kimi zaman çok dikkatli davranırdı. Serveti çoğalan adam, açgözlü memurların boy hedefi olurdu. Bu nedenle de kasaba ve köy düzeyindeki tefeci sermaye hiçbir zaman daha büyük yatırımlara yönelemedi. Yatırım bir yana, daha gösterişçi bir tüketimi ve hayat tarzını bile denemedi. 19. yüzyıla kadar Osmanlı toplumunda zenginlik her şeyiyle saklanırdı. Tanzimat döneminden sonradır ki, bazı büyük merkezlerde servetler kendini tüketim ve yatırım alanında kısmen gösterebildi. Bununla beraber ülkenin geniş kısmında yeni zengin ve nüfuzlu sınıfların ortaya çıktığını söylemek güçtür. Taşranın önde gelenleri gene eskisi gibi toprak sahipleri, vakıf mütevellileri, dergâh şeyhleri ve bazı yerlerde gayrimüslimlerden birkaç varlıklı tüccar gibi alışılmış tiplerdi.

Köylü ve küçük zanaatkâr kendi için üretir, fazla ürettiğini başka gerekli malzeme ile değiştirirdi. Çoğun gelecek yılın ürününden bu yılki bazı ihtiyaçlarını karşılar, pazar ekonomisiyle ilişkisi çok sınırlı olarak yaşardı. Bu mütevazı ve azla yetinen hayatı yaşayan halk, kuşkusuz Avrupa kıtasının en fakir ülkesinin tebaasıydı. İmparatorluk tebaasının 20. yüzyıl başındaki tüketim düzeyini gösteren şu tabloya göz atalım. Tablo 1913 yılı verilerine göre Osmanlı ülkesinde ve bazı Avrupa ülkelerinde kişi başına tüketim düzeylerini karşılaştırmaktadır.[45] Osmanlı ülkesi, Avrupa'nın sanayi ürünlerine en az açılan pazarıydı ve halkı en mütevazı hayatı yaşıyordu.

	Türkiye	İng.	Alm.	Fr.	İtalya	Rusya
Pamuk (Kg)	0,33	19	7,3	7	5,5	3,1
Şeker (Kg)	6,8	37,7	19,1	18	4,9	7,8
Pik Demir-Çelik (Kg)	5,2	445	539	298	58	66,3
Kömür (Ton)	0,063	4,7	2,7	1,6	0,3	0,3

45 Noviçev, *Oçerki Ekonomiki Turtsii,* s. 86-87.

Levent Şahverdi Arşivi

Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyıldaki iktisadi ilişkiler sistemini "yarı sömürge" olarak nitelendirmek genellik kazanmıştır. Ancak bu yarı sömürgelik, 19. yüzyılın ulusal çıkar çatışması içindeki sistemlerinden birine bağlanarak biçimlenmiş değildi. Denge oyunlarını ustalıkla yürüten Osmanlı diplomasisi gibi, Osmanlı iktisadi ilişkileri de büyük devletler arasındaki çıkar çatışmalarından ustalıkla yararlanmaktaydı.

18. yüzyıldan beri yeni ekonomik düzene uyum sağlayamayan Portekiz, İspanya ve Osmanlı İmparatorlukları, yönetimleri altındaki ülkelerin iktisadi hayatını kontrol edemiyorlardı. Onların memurlarının, ordularının beklediği topraklarda büyük ülkeler kanunsuz ticaret yapıyordu. Osmanlı ülkelerine de Avrupa tüccarı ve sermayesi sızmaya başlamıştı. Tanzimat bürokrasisi bu sızmayı durdurmanın mümkün olmadığını gördü ve kabullenip kontrol etme yolunu seçti. 19. yüzyıl boyunca, Yemen ve Makedonya gibi bölgeler, devamlı isyanlar nedeniyle para ve asker yiyen, imparatorluğa gelir getirmeyen "beyaz filler"di.

19. yüzyıl dünyasının gerektirdiği siyasi ve idari yapıyı kurmak için çabalayan reformcular, çağlarına uygun olmayan bir iktisadi altyapı devralmışlardı. Bir başka deyişle, dünya görüşleri, uygarlık anlayışları ve devlet gelenekleri arasındaki çelişkili yol, iktisadi engelleri aşamıyordu. Geciken Osmanlı modernleşmesinin çıkmazı buydu.

Levent Şahverdi Arşivi

Tanzimat hareketinin önemli isimlerinden
Mehmed Emin Âli Paşa

Sultan Abdülaziz'in cülûsunda biat merasimi (1861)

Levent Şahverdi Arşivi

VII

TANZİMAT ADAMI VE TANZİMAT TOPLUMU

Keçecizade Fuad Paşa'ya ait bir nükte vardır; muhaliflerinden mürai bir kişi, Babıâli'nin parke döşenerek genişletilen caddesini över ve pek münasip bir iş yapıldığını söyler. Paşa da, "Bize atılan taşlarla döşettik," cevabını verir. Gerçekten de Tanzimat yöneticilerine çok taşlar atılmış, onlar da bu taşları bir devri bina etmek için kullanmışlardı. Ilımlı ve uzlaştırıcı bir yol izleyerek karşı görüşlüleri bile planlarını gerçekleştirmek için hizmete aldılar. Onlara göre bugünün muhalifi yarının çalışma arkadaşıydı. Tanzimat'ın öncü kadrosu ne geldikleri meslek ve dünya görüşü ne de toplumsal kökenleri bakımından birbirine benzeyen kişilerden oluşur; aralarında bir uyum vardı, ama birlik olduğu söylenemez. Babıâli diktatörlerinin birbirleriyle çekişmeleri bazı zaman parlamenter Avrupa rejimindeki iktidar ve muhalefet partilerinin sürtüşmesini aratacak derecedeydi. A. Cevdet Paşa gibi Süleymaniye medreselerindeki yobazları mat etmiş medrese bilgini ile sefarethanelerde yetişmiş Reşid Paşa, ağırbaşlı Âli Paşa ile nüktedan ve lafını sakınmaz Fuad Paşa hep birlikte bir devri yaratmışlardır. Tanzimatçılar 19. yüzyılın ortalarında reformlarını geleneksel bir devletin kadrolarıyla çeşitli dil ve dinden grupların çatıştığı bir ortamda yürütmek zorundaydılar. Muhalifleri çoktu, ama hiç kimsenin burnunu kanatmadan, özgürlüğünü kısıtlamadan eski bir imparatorluğu çağdaşlaşma yoluna çıkardılar.

Tanzimat hareketini bazı çağdaş yabancı gözlemciler *"legislation*-yasama" faaliyeti olarak yorumlamışlardır.[1] Gerçekten de

1 George Young, *Corps de Droit Ottoman,* c. 1, Oxford, 1905, s. 12.

Levent Şahverdi Arşivi

Tanzimat hareketi, kanun egemenliğini kurma ve yönetimi yeniden düzenleme olarak görülüyor ve anlaşılıyordu. Tanzimat önderlerinin kendileri de girişimlerinin amacını ve yöntemini aynı biçimde değerlendiriyorlardı. Tanzimat hareketi bir devrimin atmosferini ve dünya görüşünü taşımıyordu. Tanzimat yöneticileri kişiliklerinde tutuculuk ve pragmatik reformculuğu birleştirmiş, dünya görüşleri, davranış biçimleri ve politikalarıyla 19. yüzyıl Osmanlı toplumundaki yeni insanın tipik temsilcileri veya öncüleri olmuşlardır. Ancak bu yeni Osmanlı tipinin büyük ölçüde eski toplumun efendisinin yaşam tarzını, dünya görüşünü bilinçli biçimde devam ettirdiği de açıktır.

Mustafa Reşid Paşa, A. Cevdet Paşa, Âli ve Fuad Paşalardan oluşan Tanzimat dörtlüsü, iktidarı tutucu ve görünüşte reformcu bir kadrodan devraldılar. Bu devir teslim, eskilerin gözden düşmesi ve bir köşeye itilmeleriyle gerçekleşti. Temkinli, hatta ürkek Mehmed Emin Rauf Paşa yeni döneme uyum sağlayamamıştı. Paşa gençliğinde ilk sadrazamlığı sırasında reform girişimleri yüzünden Halet Efendi'nin kışkırtmasıyla Sultan Mahmud'un hışmına uğramış ve son anda padişah, paşanın yakışıklılığını kastederek "Kallâvi kendisine pek yakışıyor,"[2] diye canını bağışlamış. İhtiyar M. Emin Rauf Paşa radikal girişimlere karşı isteksizliğini, "Artık bu kallâvi bizi kurtaramaz," sözüyle ifade ederdi. Tanzimat döneminin elediği diğer devlet büyükleri, elli beş yıldır vezaret rütbesini taşıyan ve "şeyhü'l vüzera" denilen Hüsrev Paşa, birbirlerinin kuyusunu kazan Akif Paşa ve Pertev Paşa gibi vezirlerdi. Hüsrev Paşa gizli bir tutucuydu, Mehmed Ali olayındaki gelişmelerde hırsının ve hatalarının payı görüldüğünden Tekirdağ'a sürgüne gönderildi. Akif Paşa ise rakibi Pertev Paşa'nın katline neden oldu. Pertev Paşa, Babıâli bürokrasisini Batı dillerine ve Avrupa tipi diplomasiye açan öncülerden sayılır. Rakibi Yozgatlı Hacı Akif Paşa ise aslında klasik bürokrasinin yeniliğe ayak uydurabilen üyelerindendi. Özellikle yazışma dilinin sadeleşmesinde ve genel olarak sadece Türkçe kullanılmasında büyük rolü olan rehber kitaplar kaleme aldığını (*Tabsıra*

2 Kallâvi: Sadrazamların giydiği kavuk.

Levent Şahverdi Arşivi

ve *Münşeat*) biliyoruz. Hatta nesrinin ve şiirinin sadeliğiyle ve bu konudaki fikirleriyle onu Tanzimat edebiyatının ve bütün bir 19. yüzyıl bürokrasisinin öncüsü olarak görenler vardır. Batı dillerinin hiçbirini bilmezdi, Pertev Paşa'dan da kalemdeki gençlik yıllarından beri nefret ederdi. Onu "İngiliz politikasını kendi ikbaline alet eden biri" olarak nitelendirdi. Gazeteci Churchill'in hapsi ile başlayan diplomatik kriz sırasında,[3] Pertev Paşa aleyhinde her entrikayı çevirdi ve nihayet Pertev Paşa azledilip idam edildiğinde, olayın başlıca kışkırtıcısı olarak onu gördüler. II. Mahmud devrinde bu son kanlı entrika idi ve Pertev Paşa siyaseten katledilen son Osmanlı veziri oldu. Pertev Paşa'dan sonra Akif Paşa'nın da yıldızı söndü ve sürgüne gönderildi.[4] Artık meydan Pertev Paşa'nın yetiştirmesi olan ve yeni devrin politikacısı Mustafa Reşid Paşa'ya kalmıştı.

M. Reşid Paşa, Sultan Mahmud dönemi Babıâli bürokrasisinin genç üyelerindendi. Kaleme aldığı belgelerdeki yazı ve anlatım padişahın hoşuna gitmiş, koruyucusu Pertev Paşa tarafından padişaha övülmüştü. Buraya kadar klasik Osmanlı kalemiye sınıfının yetenekli bir üyesiyle karşı karşıyayız. Reformcu hükümdar bu yetenekli gencin Fransızca öğrenmesini ister, Reşid Bey ise padişahın bu emrini yerine getirdiğinde, artık yeni devir bürokrasisinin öncüsü olacak bir kişilikti. Öğrendiği dille dış dünyayı tanımıştı. Babıâli'de süratle yükselen Reşid Bey, 1834'te Paris elçisi, sonra Londra elçisi, ardından hariciye müsteşarı ve az sonra da vezirlik rütbesiyle hariciye nazırı oldu. II. Mahmud'un ölümünde hariciye nazırlığı üstünde kalarak Londra elçisiydi ve döner dönmez Tanzimat Fermanı'nı ilan ettirdi.[5] 1857'de 61 yaşında ölene kadar beş kere Osmanlı devletinin sadrazamı olmuş, hariciye nazırlığı, valilik, Meclis-i Vâlâ, Meclis-i Tanzimat reislikleri gibi Babıâli'nin yüksek görevlerinde bulunmuştu. Reşid Paşa çetin müzakereci bir diplomat olarak tanınır ve tarihçilerin bazılarının iddiası aksine, taviz vermezdi. Tanzimat döneminin diğer ünlüleri de onun geçtiği yolu izlediler. 19. yüzyılın yüksek bürokratları, bugün

3 O. Kologlu, *Miyop Çörçil Olayı*, Ankara, 1986, s. 105, 123.

4 Abdurrahman Şeref, *Tarih Muhasebeleri* (konuşmaları), İstanbul, 1978, s. 18.

5 *A.g.e.*, s. 51 vd.

Levent Şahverdi Arşivi

sadrazam, yarın nazır, öbür gün vali, sonra gene sadrazam olabilirlerdi. Ama her görevde devlet yönetimini çok yakından etkiledikleri bir gerçektir. Âli ve Fuad Paşaların, daha sonra Midhat Paşa'nın ve A. Vefik Paşa'nın yaşam çizgilerindeki bu paralellik 19. yüzyılın devlet adamlığında kurumsallaşmış gibiydi.

Reşid Paşa'nın yandaşı Ahmed Cevdet Paşa daha ilginç bir hayat çizgisine sahipti. Yüz yıl önce yaşasa, ilmiye sınıfının en önde gelen üyelerinden biri olarak kalacak Cevdet Paşa, ilmiye sınıfındaki yüksek rütbesinden, yani kazaskerlikten mülkiye sınıfına geçiş yapmış, vezir olmuştu. Osmanlı tarihinde ilmiye sınıfından mülkiye sınıfına geçiş yapanlar az da olsa vardı, fakat böyle yüksek bir rütbeden geçiş tek olaydır[6] ve Tanzimat reformlarının ilmiye sınıfının gücü ve dünya görüşü aleyhine geliştiğinin ve laik bürokrasi ve dünya görüşünün berikilerin önüne geçtiğinin canlı bir örneğidir. Cevdet Paşa, Tanzimat döneminin yenilikçi heyecanını veya dış dünyaya dönüklüğünü değil, tutuculuğunu, ılımlılığını temsil eder. Bütün yazdıklarında ve düşüncelerinde ortodoks bir Sünni-Hanefi olduğu açıktır; İslamiyet onca hiçbir reformu gerektirmeyecek kadar üstün bir düzen getirmiştir. İlk müderrisliğinde Süleymaniye medreselerinin saldırgan ve ağzı kalabalık softalarını susturup saygılarını kazanacak kadar bilgisi güçlüydü. Laik bürokrasiye geçiş yapmadan önce biraz Fransızca öğrendi, Avrupa hukukunu güya öğrendi. Hammer tarihini okudu. Yazdığı tarih eski vakanüvislerin yöntem olarak ilerisinde, ama çağdaş tarihçilikle ilginç çelişkiler içindedir. Fakat Cevdet Paşa'nın tarih üslup ve muhakemesi bir dehanın ifadesidir. 18. ve 19. yüzyıl başlarında Balkanlar'daki ulusalcı hareketleri, Arabistan Vahhabilerinin isyanını nasıl değerlendirdiğini görmüştük, ama bunlara bakarak Cevdet Paşa'yı saf veya çağının çok gerisinde bir adam olarak nitelemek mümkün değildir. Paşanın yönetici olarak yazdığı teftiş raporları, hazırladığı nizamnameler zaman zaman tarihçiliğin çok ötesinde bir gözlem ve değerlendirme yeteneğine

6 R. L. Chambers, "The Education of a Nineteenth-Century Ottoman Âlim, A. Cevdet Paşa," *IJMES*, 4, s. 464.

Levent Şahverdi Arşivi

sahip olduğunu gösterir. Cevdet Paşa 19. yüzyılın her bildiğini ve düşündüğünü yapmayan, sırrını mezara götüren devlet adamlarına tipik örnektir. Bizzat kaleme aldığı *Tarih-i Cevdet*'teki bilgi ve yorumlar eserin muhtelif baskılarında çıkarılmış veya değiştirilmiştir; nedeni resmî sansür değil, paşanın kendi sansürüdür. Cevdet Paşa, yöneticilik söz konusu olduğunda, tutuculuğuna rağmen görüşlerinden taviz vermeye çekinmemiştir. Bu tutumu eyyamcılığın değil, Tanzimat adamının "hikmet-i hükûmet" anlayışından ileri gelir. Kendisiyle aynı yılda doğan ve aynı adı taşıyan Tanzimat devrinin yetiştirdiği bir başka devlet adamımızla hiç geçinemezdi.[7] Midhat Paşa'yla vilayet yönetiminin reformunu meydana getirecek yönetmelikleri birlikte hazırlamışlardı. Birinin hukukçuluğu öbürünün başarılı yöneticiliği birbirini tamamlıyordu. Mustafa Reşid ve Âli Paşalar sahneden çekildikten sonra, Tanzimat devrinin yetiştirdiği bu iki parlak sima önce 1876 Kanun-ı Esasisi hazırlanırken komisyonda birbirlerine hakaret ettiler; ardından mücadele Yıldız'daki tertiplenmiş mahkemede noktalandı. Cevdet Paşa rakibinden, "Farfara, bir işin sonunu getiremez," diye söz edecek kadar kin duyuyordu.[8] Uygun bir ortamda birlikte çalışan bu insanlar, Tanzimat döneminin büyükleri sahneden çekilince kapıştılar ve Osmanlı aydın kuşağının onulmaz hastalığı ikisini de sardı. Midhat Paşa sahneden çekildikten sonra, Cevdet Paşa'nın da büyük itibar gördüğü söylenemez, o da bir kenara itildi. Cevdet Paşa, Âli ve Fuad Paşaları eleştirirken de zaman zaman ölçüyü kaçırıp galiz bir üslup kullanır. Reşid Paşa'nın devlete çok adam yetiştirip, Âli Paşa'nın ise adam yetiştirmek şöyle dursun, "yetişecek adamlara engel olduğu" sloganıyla söze girip, Reşid Paşa'nın Tercüme Odası'nda gayrimüslim memur tutmadığı, Âli Paşa'nın ise oraya Ermenileri doldurduğu gibi sözlerle eleştirilerini sürdürür. Fuad Paşa'nın ise "familyasının ırz u namusu konusunda laubali" olduğu dedikodusunu da yapar. Bu

7 Midhat Paşa'nın da, Cevdet Paşa'nın da adı Ahmed'di. Biri Midhat adını kalemde, öbürü Cevdet'i medresede almıştır.

8 M. Z. Pakalın, *Son Sadrazamlar,* cilt, I, s. 351; Memduh Paşa, *Kuvvet-i İkbal Alâmet-i Zeval*, İstanbul, 1329 H., s. 5.

Levent Şahverdi Arşivi

laubaliliğin nedeni ona göre Fuad Paşa'nın kayınpederinin Nusayri taifesinden olmasıdır.[9] Gerçekte yaşam tarzları ve familyalarının yaşam tarzları da birbirinden pek farklı olmadığı halde, Cevdet Paşa, grup çekişmesinde işi ölçüsüzlüğe vardırmış görünüyor. Ne var ki aynı adamlar bir vilayetteki ayaklanmanın bastırılması veya falan kurumun yeniden düzenlenmesi gibi sorunlarda bu tür çekişmeleri bir yana bırakır ve birbirleriyle aynı masanın etrafına otururlardı. Cevdet Paşa'nın Avrupa tarihi ve hukuku alanındaki bilgisi, Doğu tarihi, İslam felsefesi ve fıkıh alanındaki geniş bilgisini süsleyecek derecedeydi. Bu bilgileri tezlerini savunurken kullanırdı. Cevdet Paşa'nın tarih bilgisi sistemli işleyen hukukçu mantığıyla bir arada, onu Osmanlı tarihçiliğinde vazgeçilmez bir yere sahip kılmıştır. Fransız İhtilali'ne karşıydı, ama İngiliz parlamentarizminin ağır ağır olgunlaşıp gelişen müesseselerine duyduğu hayranlığı satırlarında görmek mümkündür. İyi anladığı Arapça kaynaklar arasında klasik başvuru eserlerinin ötesinde, Hıristiyanlık tarihiyle, Eskiçağ'la ilgili olanlarını bile etüt etmiş, Avrupa tarihini kısmen o devirde yapılan çevirilerden ve kısmen de Fransızca genel kaynaklardan öğrenmiştir. Büyük Petro'nun Rusya'da strelitz'leri (yani kapıkulu tüfekçi askerler) ve II. Mahmud'un yeniçeriliği kaldırmasını şu zekice benzetmeyle analiz eder: "Yeniçeriliğin kaldırılması dahi strelitz askerinin kaldırılmasına benzer. Lakin yeniçeri Devlet-i Aliyye'nin kalbinde bir seratan (kanser) idi. Strelitz'ler ise Rusya'nın sırtında ur... Yeniçerilik kalkınca, idarenin her sahasında devamlı ıslahat gerekti, Rusya ise askerî ıslahatla işi tamamladı." Devam eder: "Rusya'da ve bizde ıslahat hükümdarlık tarafından, İngiltere'de ise zadegân tarafından yapılıp meşrutiyete dönüşmüş, Fransa'da ise alt tabaka tarafından yapılıp Cumhuriyet kurulmuştur," der.[10]

Cevdet Paşa özellikle M. Reşid Paşa'ya sadık olduğundan ve devrin gereğini anladığından Tanzimat hareketine hizmet etmiştir. Ancak yukarıda değindiğimiz bazı halde taassubu ve saldırganlığı da aşan düşünceleri ve üslubu nedeniyle, Tanzimat hareketinin ve her

9 Cevdet Paşa, *Ma'rûzât,* haz. Y. Halaçoğlu, İstanbul, 1980, s. 2.

10 Cevdet, *Tezâkir*, yay. Baysun, 40, s. 217-219.

Levent Şahverdi Arşivi

türlü yeniliğin karşısındaki çevrelerin benimsediği tek Tanzimatçı devlet adamı oldu. Cevdet Paşa'nın kızı Fatma Aliye Hanım kaleme aldığı *Cevdet Paşa ve Zamanı* adlı kitapta,[11] M. Reşid Paşa ve Cevdet Paşa ikilisiyle Âli ve Fuad Paşalar arasındaki çekişmeyi ikincilerin Fransız politikasına taraftar olmalarına bağlar. Fatma Aliye Hanım'ın bu vehmi kendisini okuyanları ve okuyanların yazdığını okuyanları bugüne kadar yanıltmıştır. İngiliz ve Fransız politikasını kullanmak gibi bir hüneri, daha doğrusu hüner gösterisini Tanzimatçılar sık sık tekrarlamışlardır, ama işleri bir elçiliğe kapılanarak yürütmedikleri açıktır. Cevdet Paşa'nın kızı Fatma Aliye Hanım Tanzimat döneminin aydın kadın tipine bir örnektir. O devrin aydın gruplarıyla görüşür, özellikle diplomat eşlerini veya İstanbul'u ziyaret eden seçkin yabancı hanımları evine davet eder, davetten ve konuşulanlardan hükümeti haberdar ederdi. Gülnar Hanım diye bilinen Rusyalı Kontes Lebedev(a) da Yıldız'a jurnal edilen bu tür ziyaretçilerdendi.[12] Kazaskerlikten gelme, muhafazakâr vezir Cevdet Paşa, Osmanlı modernleşmesinin iki öncü aydın kadınının, Fatma Aliye ve Emine Semiyye Hanımların babasıdır. Kızlarının her ikisinin de Farsça, Arapça ve özellikle Fransızca öğrenmelerine dikkat etmiş, onların edebiyat ve tarihle ilgilenmelerinden gurur duymuştur. Cevdet Paşa kızlarının bu özel eğitimi aslında Osmanlı geleneğinde rastlanan bir olguydu. 15. yüzyıldan beri bilgileri ve şairlikleriyle göze çarpan yüksek tabaka kadınları daha çok ulema efendilerin kızlarıydı. Örneğin 18. yüzyıl şairlerinden Fitnat Hanım, Ebuishakzadeler denen tanınmış ulema hanedanındandı. Cevdet Paşa'nın eşine yazdığı mektuplar ağırbaşlı fakat muhabbet dolu mektuplardı ve paşa bunlarda çok karılı evliliğe karşı olduğunu kuvvetle belirtir.[13]

Osmanlı modernleşme asrının aydın tipleri arasında, Cevdet Paşa'ya göre öbür uçta yer alan iki ilginç sima Ahmed Vefik Paşa ve

11 Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı,* Dersaadet, Kanaat Matbaası, 1332.

12 *Başbakanlık Arşivi - Yıldız Evrakı,* 31-27/5/27/79 (27 R. 1309-1891).

13 Mübahat Kütükoğlu, "Cevdet Paşa ve aile içi münasebetleri", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri,* İstanbul, 1986, s. 199-221. Müjgân Cunbur, "Osmanlı Divan Şairleri", Atatürk Kültür Kurumu Konferansı, Mart 1986.

Levent Şahverdi Arşivi

Şemseddin Sami (Fraşeri) Bey'dir. Her ikisi de Avrupa dillerindeki bilgileri ve Batı tipi eğitimleriyle tanınır. Tiyatrocu Ahmed Vefik Paşa, Fransa'da okuyan, Fransızcası yanında aileden gelme Rumcayı da çok iyi bilen, bunun dışında Avrupa ve Doğu dillerinin bir dizisinde de hüneri olan bir aydındı, idarecilik hayatı zikzaklar gösterir: Olaylı ve başarılı valilik ve elçilikleri, kısa sadrazamlığı (başvekil unvanıyla), dağıtılmasında rolü olan ilk Osmanlı Mebuslar Meclisi reisliği onun siyasal kariyeri hakkında hüküm vermeyi güçleştiren görevlerdir. Hazırcevaplığı ve bazı halde patavatsızlığı yanında, Türk dili ve tarihine zaman zaman İslamiyet çerçevesi dışında eğilen, davranışlarında da bu Türkçülüğünü gösteren biriydi. Bir Türk ulusçusu değildi, ama imparatorluğun asıl unsurunun Türkler olduğuna inanmıştı. 18. yüzyılın bazı Rusları gibi, Osmanlı ekonomisini korumanın, yerli tüketim ürünleri kullanmak ve ithal ürünlerini satın almamakla mümkün olacağına inanır, bunu kendisi yerli ürün tüketerek kanıtlamak isterdi. Ahmed Vefik Paşa'nın Tanzimat aydınları kuşağı içinde iktisadi sorunlarla en fazla ilgilenmesinin ve bazı konularda bilgili olmasının, onun Avrupa iktisadi düşüncesinin izlendiği bir müessesede, yani Babıâli Tercüme Odası'nda yetişmesinden ileri geldiği haklı olarak ileri sürülmektedir. Son zamanlardaki tetkikler onun gençlik yıllarında, Britanya Sefareti'nden Henry Layard sayesinde Ricardo, Hume ve Smith gibi iktisatçıları da öğrendiğini göstermektedir.[14] Paşa Türk diline düşkündü; yönetim ve eğitimde Türkçeye üstünlük tanımak konusundaki ısrarından, bazen bu politikayı devlet ricali arasında adeta tek başına sürdürmek pahasına da olsa vazgeçmemiştir. Paşa, Macar Türkolog Ignácz Kúnos'u halk edebiyatı araştırmalarına yöneltecek ve destekleyecek kadar divan kültürünün dışında halk edebiyat ve sanatına tutkundu. Ahmed Vefik Paşa bu görüş ve tutkuya çağdaş Avrupa edebiyatındaki eğilimler dolayısıyla mı sahip olmuştu, yoksa Tanzimat adamının ülkenin bütün toplumsal sınıflarını ve renk renk,

14 İktisadi düşünce tarihimiz üzerinde son zamanda etraflı bir kritik getiren kaynak: Ahmed Güner Sayar, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması,* İstanbul, 1986, s. 284.

Levent Şahverdi Arşivi

dil ve dinlerdeki gruplarını tanıyan eğitim ve memuriyet hayatı dolayısıyla mı ulaşmıştı, galiba her ikisi de bunda etkendi. Tanzimat'ın Osmanlı okumuşu, geniş imparatorluğu daha araştırmacı ve daha bilinçli bir gözlemci olarak tanıyordu. Ahmed Vefik Paşa'ya ait sayısız anekdot, 19. yüzyılın Batılı, ama aynı zamanda inatçı bir Türk aydınının portresini tamamlar. Ahmed Vefik Paşa'nın Molière adaptasyonları dışında, sözlük çalışmaları konağının bir Türkologlar dergâhı haline gelmesine neden olmuştu. Konuşulan Türkçenin yazılması konusunda Tanzimat aydınlarının çoğu gibi o da kararlıydı ve önemli hizmette bulundu.

Modernleşme asrının diğer Batı eğitimi görmüş ve araştırmacı aydını Şemseddin Sami'dir. Şemseddin Sami kişiliğinde ikili bir ulusçuluğu da temsil eder. Arnavutluk'un ünlü Fraşeri hanedanındandı. 19. yüzyılın Osmanlı Balkanları'ndaki memur ve aydınların önemli bir kısmı Türkçe, Rumca ve Arnavutçayı birlikte bilirdi.[15] Şemseddin Sami ise gördüğü eğitimin her aşamasında bu üç dili de mükemmel okuryazar olarak öğrendi. Yunancası yanında Batı dillerini de öğrendi. Bugün hâlâ kullandığımız Türk dilinin en iyi sözlüklerinden biri (*Kamus-ı Türki*), Fransızca-Türkçe sözlük (*Kamus-ı Fransevi)* ve gene modası geçmeyen ansiklopedilerimizden *Kamusü'l-A'lâm* onun yorulmak bilmeyen kişiliğinin ürünleridir. Ansiklopedisinin ilgili maddelerinde, Şemseddin Sami'nin Türk ve Arnavut ulusçuluğunu aynı derecede benimsediği görülür. Orhun Yazıtları'nı Türkçeye çevirme denemesi yanında *Kutadgu Bilig* üzerine de incelemesi vardır. Arnavutluk'un bir gün bağımsız olacağına inanıyordu, ama bir Osmanlı yurtseveriydi. Osmanlı vatanı onun için bir vatan-ı umumi idi. Osmanlı ulusçuluğu anlayışı İslami bir temel üzerinde değil, Batı değerleri üzerine kurulmuştu. Onun çıkardığı *Sabah* gazetesi, imparatorluğun sonuna kadar yaşayan en uzun ömürlü gazete olmuş ve ön planda böyle bir fikir ikliminin

15 George Gawrych, "Tolerant Dimensions of Cultural Pluralism in the Ottoman Empire: The Albanian Community", *IJMES,* 15/1983, s. 521-522'de Sicill-i Umumi'ye göre, Rumeli'deki memurların %22'sinin her üç dili, fazladan %10 kadarının Bulgarcayı da bildiği anlaşılmaktadır (19. yüzyıl ortaları).

Levent Şahverdi Arşivi

propagandası için kurulmuştur. İlk Türk romanını *(Taaşşuk-ı Talat ve Fitnat)* kaleme aldığı gibi ilk Arnavut tiyatro eserlerinden birini de *(Besa yahut Ahde Vefa)* o yazdı. Edebî yönden pek parlak örnekler olmamakla beraber, bu eserlerden özellikle ikincisinde Arnavut ulusçuluğu göze çarpar.[16] Şemseddin Sami Bey 19. yüzyılın Hıristiyan ve Müslüman Arap düşünürleri gibi, ulusçuluğu yanında umumi bir Osmanlı vatanının gereğine inanan, onu seven bir yurtseverdi. Hatta Şemseddin Sami'de bu Osmanlı yurtseverliği içinde bulunduğu tarihî zaman yönünden daha güçlüdür denebilir. Bu nedenle Şemseddin Sami bu Osmanlı yurtseverliği içinde Arnavutların ve Türklerin tarihi, dili ve kültürel sorunlarıyla yakından ilgilenmiştir. Bugünkü Latin harfleri esasına dayalı Arnavut alfabesi onun eseri olduğu gibi (1886'da) 1900'de de Arnavut gramerini neşretti. Ama bunun yanı başında ıslah edilmiş, yani Türk fonetiğine uydurulmuş biçimde Arap harfleriyle Türkçe yazmak onun edebiyat ve dil tarihimizdeki yerini almasına neden olan bir tarafıdır. Özellikle *Kamus-ı Türki*'de Arap harflerini Türk fonetiğine uydurarak bu yarı etimolojik sözlükte bazı yeni harfler kullanmış ve imlada yeni bir örnek getirmişti. Bu imlanın sadece kendi kullanımıyla sınırlı kalmadığını, son devir Osmanlı ve hatta Çarlık Rusya Müslüman mekteplerindeki yeni uygulamalara benzediğini belirtmek gerekir. Şemseddin Sami'nin *Besa* adlı oyunu 1874'te Güllü Agop'un Osmanlı Dram Kumpanyası'nda sahneye kondu. Bu bir rastlantı değildi. Türk dilini tiyatroya getirmeye çalışan Ermeni asıllı bir aktör, bir Arnavut oyununun Türkçesini sahneliyordu. 19. yüzyılın Osmanlı aydınları, sanatın ve bilimin her dalında dedelerinin yaşadığı ayrı kompartımanları terk ediyor ve Osmanlılık düzeyinde bir araya geliyorlardı. Bu eğilimin gazetecilik, edebiyat ve tiyatro alanında başarılı başarısız örnekleri çoktur. Baronyan Agop gibi iki dilde gazete çıkaranlar; Mihran ve Bersamyan gibi Türk basın hayatında yerini alanlar; Sarkis Karakoçyan, Aristarki Bey gibi Osmanlı hukuk mevzuatında ve tarihinde kalıcı çalışmalar yapanlar, 19. yüzyıl Osmanlı

16 Gawrych, a.g.m., s. 523-527.

Levent Şahverdi Arşivi

aydının ilginç örnekleridir. Bu örneklerin içinde gerçekten kalıcı çalışmalar yapanlar ve 19. yüzyıl Osmanlı kültürünün önde gelen simaları da vardır. Rum asıllı Osmanlı vali ve hariciye nazırlarından Sava Paşa'nın kaleme aldığı *İslam Hukuku* o günden bugüne en çok başvurulan müracaat kitaplarındandır.[17] Nihayet Osmanlı milletleri birbirinin diline ilgi duymaya da başlamıştı. Türkçe-Rumca-Ermenice sözlükler yanında, dili kolay tarafından öğretmeyi amaçlayan, popüler üslupla yazılmış Vehbi'nin *Tuhfe*'si tarzında manzum eserler de vardı. Fevzi'nin *Tuhfetü'l Uşşak*'ı bunlardan biri olup Rumca öğretmeyi amaçlıyordu:[18]

Nam-ı Huda'dır Teos, âdeme de antropos
Dervişe dir asketis, evliya adı ayos.

Türkçe öğrenimi ise her dili konuşan ve her dilden okumuşlar arasında yayılıyordu. Diğer yandan sadece Müslümanlar değil, gayrimüslim cemaatler de bu dönemde dinî eğitim kurumlarının dışında çağdaş dünyayı tanımak için laik eğitim kurumlarını geliştiriyorlardı. Batı dilleri yayılıyordu. Babıâli'de Tercüme Odası, Hariciye'nin, hatta bütün devlet teşkilatının en önemli ofislerinden biri ve geleceği parlak memurlar yetiştiren okulu derecesindeydi: "Tercüme Odası'nın işleri günden güne arttığından, mevcut hulefadan (memurlardan) tercümeye kabiliyeti olan altı kişinin tahsil için Paris ve Londra'ya gönderilmesi..." 1840'lı ve 1850'li yıllarda en çok rastlanan irade örneklerindendir.[19] Devrin resmî yazışmalarında, "Tercüme Odası politika ve Dışişleri'nin önemli bir kalemidir. Sefaretlerde çalışacakların Garp dillerine vâkıf olması ve Avrupa'nın durumunu yakından tanımaları gereklidir," deniyor ve bu ofiste Müslüman memurların yetiştirilmesine özel bir gayret sarf ediliyordu. Bu tutumda bir ayrımcılık kadar, Batı dilleri ve kültürüne en kapalı kalan unsurun, yani Türklerin yetiştirilmek istenmesinin de

17 Orijinali Fransızca olan bu eserin son baskısı *İslam Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd,* c. 1-2, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, Ankara, 1955.

18 A. Sırrı Levend, *Divan Edebiyatı,* s. 637.

19 *Başb. Arş. İrad-Har.,* No: 6191, 4 Muh. 1272/16 Eylül 1855.

Levent Şahverdi Arşivi

rolü vardır. Tanzimat aydını Tercüme Odası'nın yetiştirdiği bir tiptir. Bu ofisten yetişen kabiliyetli genç Batı dillerini de, Avrupa politikasını da mükemmel öğrenirdi. Mısır Çarşısı'nda kapıcılık yapan bir fakirin oğlu olan Âli Paşa bu odada Fransızcayı öylesine öğrenmiştir ki ünlü Lamartine kendisinden, Avrupa'da tahsil ettiğinden Fransızcası benim kadar düzgün, diye söz etmektedir. Avrupa tahsili (!) Tercüme Odası'nın eğitimiydi.[20]

Tanzimat devri aydını, Avrupa politikasını ve yönetimin modernleşmesini Metternich zihniyetiyle benimseyen bir gruptu. Metternich'in "İmparatorluğun dış politikadaki gücü, içteki düzeninin sağlamlığına bağlıdır," sözü onların düsturuydu. Bu telkinleri benimseyenlerin biri Viyana elçimiz Sadık Rifat Paşa, ikincisi Cevdet Paşa'dır. Cevdet Paşa'nın deyişiyle Yunanistan meselesinde Devlet-i Aliyye, Prens Metternich'in şahsında pek güzel bir avukat bulmuştu.[21] Ulusçuluğun ve ulusal hareketlerin düşmanı Metternich, Osmanlı idari ve mali reformlarını takdirkâr bir bakışla izliyordu. Burada Tanzimat olayının günümüzdeki yorumlarından birinin nasıl bir muammaya dayandığı da dikkatimizi çekmektedir. Hatırlanacağı üzere Mustafa Reşid'in (Paşa) Londra Elçiliği sırasında İngiliz devlet adamlarının telkinlerinin tesiri ile Tanzimat'ı ilan ettirdiği pek de delil olmadan ileri sürülmektedir. Tanzimat Fermanı ve fermanı izleyen reformlar, Metternich gibi tutucu bir Avrupa liderinin mi, yoksa 1822'den beri İngiliz politikasına hükmeden Canning gibi liberallerin mi etkisiyle oluşturulmaktadır? Hem hepsinin hem hiçbirisinin, diye cevap vermek gerekir. Tanzimatçı devlet adamı imparatorluğun gerçekleriyle, dış devlet adamlarının yorumlarını ve kendi görüşlerini tartarak hareket etmekteydi.

Tanzimat adamı Müslümanlar kadar gayrimüslimleri de kapsayan bir Osmanlılık hüviyetine sahipti. İmparatorluğun bürokrasisinde Batı dilleri kadar Türkçeyi de düzgün yazan ve konuşan bu gayrimüslimlere her kademe ve rütbede rastlamak mümkündü.

20 A. Lamartine, *Le Nouveau Voyage en Orient*, Paris 1851, s. 49.

21 *Tarih-i Cevdet*, c. XII, s. 214 vd. Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought*, Princeton, 1962, s. 178.

Levent Şahverdi Arşivi

Osmanlılık yeni bir yurtseverlikti ve gayrimüslimlerin içinde hükümdara ve devlete sadakat içinde hizmet eden, Osmanlılık kimliğini benimseyenlerin parlak temsilcileri hiç de az değildi. Uzun yıllar Londra Büyükelçiliği'ni parlak bir bilançoyla kapatan Kostaki Musurus Paşa bunların başında gelir. Paşa ilk Atina Elçiliği'ndeki diplomatik manevralarıyla Yunan ulusalcılığının nefretini çekmiş ve bütün hayatı boyunca bir kolunun sakat kalmasıyla sonuçlanan bir suikasta uğramıştı.[22] Zamanla Osmanlı aydını Tercüme Odası dışında Mekteb-i Sultani (Galatasaray), Mekteb-i Mülkiye, Tıbbiye gibi okullardan da yetişmeye başladı, imparatorluk yıkılırken bu eğitim ortamı Osmanlı yurtseverliğini yeterince yayabilmiş miydi? Cevap olumsuzdur. Fakat Osmanlı devleti ortadan kalktıktan sonra da uzun bir süre Balkanlar ve Ortadoğu ülkelerinde Türk dilini konuşup yazan, Osmanlı diye betimlenen elit bir kültür ve yaşam tarzını sürdüren gruplara rastlandı. Osmanlılık aslında imparatorluğun son yüzyılının bir olgusudur; geniş halk kitlelerine hiçbir zaman yayılmadı, yayılması da düşünülmedi. Ama bilimde, sanatta, politika ve basın hayatında imparatorluğun son yüzyılı bu renkle kapandı.

Tanzimat insanı yüzyıllar boyu küçümsenerek bakılan Beyoğlu'na adım atmıştı. Lamartine'in taşra kasabalarına benzettiği sözde şık semt Beyoğlu, taş binalarıyla İstanbul'un ahşap mahallelerine tepeden bakardı. Avrupa'ya özenen aydınların buluştuğu yabancı kitabevleri, Avrupa mamulatı satılan mağazalarıyla Beyoğlu, İstanbullu Türk'ün yaşamında Avrupa'ya aralanan bir kapıydı. "Café"-leri, restoranları ve tek tük kurulmaya başlayan otelleriyle, nihayet apartman hayatıyla... İstanbullu Beyoğlu'na çok sonraları taşınmaya başladı. Taşınma artıp Beyoğlu'na ayrılan saatler ve günler çoğaldıkça, Beyoğlu da tiyatrosuyla, tüketim zevkiyle, sefahatiyle Avrupa taşrası olmaktan çıkıp Osmanlılaştı.

Tanzimatçı grubun alafranga sadrazamı olarak bilinen Mehmed Emin Âli Paşa, Mısır Çarşısı esnafından bir attarın oğludur. Attar

22 Sinan Kuneralp, "Bir Osmanlı Diplomatı - Kostaki Musurus Paşa" *Belleten*, 1970/3, s. 429.

Levent Şahverdi Arşivi

akşamları çarşının kapısını kapattığından muhalifleri kendisine bevvabın-kapıcının oğlu derlerdi. Diktatör sadrazamı tarihteki bir diğer diktatör sadrazamla karşılaştırarak yeren şairin taşlaması ünlüdür:[23]

Kapıcızade ile Köprülü'nün farkı budur,
Birisi aldı Girid'i, birisi verdi bugün...

Gerçekte Girit'i vermemiş, o günün koşulları içinde kurtarmış sayılırdı. Diplomasi mesleğine Reşid Paşa gibi yan geçiş yapmıştı. Yukarıda değindiğimiz üzere Fransızcayı kendi kendine mükemmel öğrenmiş, kısa sürelerle Viyana ve Londra elçiliklerinde çalışmıştı. Reşid Paşa'nın elinden tutmasıyla Londra Elçiliği'ne, sonra hariciye müsteşarlığına tayin edilmiş ve o sadrazam olunca da hariciye nazırı olmuştu. Beş kere sadrazamlık, sekiz defa hariciye nazırlığı yaptı. İzmir, Bursa valiliklerinde bulundu. Babıâli'nin Reşid Paşa'dan sonra ikinci diktatörü o oldu, ama Babıâli'yi de sarayın ve bütün ülkenin diktatörü haline getirdi. Sadaret makamına Sultan Abdülaziz bile saygı göstermek zorundaydı, protokolde ve resmî ilişkilerde Babıâli'yi temsil eden kendisine karşı en hafif saygısızlığa kesinlikle müsaade etmezdi (bir gece sarayda padişah kendisini gecelikle karşıladığı için maruzatta bulunmamıştır). Âli Paşa'nın sadrazamlığı sırasında yönetim ve hukuk alanında Tanzimat döneminin en kalıcı düzenlemeleri gerçekleştirildi. Bu reformlar gerçekleştirilirken Avrupalıların oyununa gelinmediği, tersine, ülkenin askerî ve mali zaafına rağmen Avrupa müdahalesini en aza indirecek bir yöntem izlendiği görülür. Bu ağırbaşlı, düşünerek eyleme geçen, en ağır kararları ve cezaları bile soğuk bir tebessümle belli eden adamın yakın çalışma arkadaşı, nüktedan, deli dolu Fuad Paşa'ydı. Ünlü ulema ailesi Keçecizadelerden geliyordu ve tıp öğrenimi görmüştü. Fransızca dilini kelime oyunları ve nükteler yapacak kadar iyi bilirdi. Ani karar ve uygulamalarına rağmen, 1861 Suriye olaylarından mülteciler sorununa varıncaya dek, bütün güçlüklerin ustaca çözümünde payı büyüktür. Âli Paşa'yla akrandı, ama onunkinden çok farklı

23 Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, s. 61.

Levent Şahverdi Arşivi

bir toplumsal çevrede yetişmişti. Birbirine zıt karakterlerdeki bu iki adam birbirleriyle aynı politikayı izlediler. Daha doğrusu Âli Paşa, A. Cevdet Paşa gibi frenleyici bir adamın bulunduğu ortamda, Fuad Paşa'dan vazgeçemezdi. Âli ve Fuad Paşalar yönetiminde birbirlerinin sürekli halef-selefi olan ayrılmaz bir ikiliydiler.

Tanzimat bürokrasisinde ilişkiler henüz anonimleşmekteydi. Klasik Osmanlı bürokrasisinde aday memurlar kaleme çırak olarak girdiklerinde kendilerine mesleği öğreten amire bir usta, bir baba gibi bağlanır, birlikte çalışıp yükseldikleri akranlarıyla kurdukları kardeşlik ilişkisi ise hayat boyu sürerdi. Bu yüz yüze ilişkilerin modern bir kurumsallaşma içinde zamanla kaybolacağı açıktı. Ancak Tanzimatçı bürokratlarının ilişkilerinde ve gruplaşmalarında eski gelenek ve etiket devam etmiştir, hatta resmî yazışmalarda bile bunu gözlemek mümkündür. Bir sadrazam, mabeyn başkâtibine yazdığı arz tezkeresinde, eğer böyle bir yakınlıkları varsa "devletlu atıfetlu oğlum efendim hazretleri" veya "karındaş-ı a'azzu ekremim - en sevgili kıymetli kardeşim" gibi bir hitapta bulunurdu. Resmî belgelere kadar yansıyan bu eğilimin politika ve yönetimdeki gruplaşmalarda başlıca etken olacağına kuşku yoktu.

Tanzimat bürokrasisinin yabancı dil bilen, dış dünyayı izleyebilen yetenekli üyeleri yanında, yeni devrin kültürel atmosferine, çalışma yöntemlerine uyum sağlamayanların da bulunduğu açıktır. Böylelerinin içinde yabancı dili yanlış yazıp konuşanlar, koltuğunun altında laf ola Fransızca gazetelerle dolaşanlar, kayırıldığı görevlerde gülünç işler yapanlar boldu. Ahmed Midhat Efendi'nin *Felâtun Bey ile Râkım Efendi* adlı romanı, 19. yüzyılın modernleşme bürokrasisinde gerçekten yetenekli, okuyan ve yabancı dil öğrenen Râkım Efendi ile tembel, gösterişçi ve yeni hayatı yüzeyden taklit eden Felâtun Bey'in kişiliklerinde bu iki tip memuru konu almaktadır. Felâtun Bey tipi memurların canlı örneği o devrin hariciye teşrifatçılarından ("Mahşer Midillisi" lakaplı) Kâmil Bey'di. Bu kişi Fransızcasının gülünçlüğü ile tanınmış olanlardandı. 1867 yılında yeni kurulan Beyoğlu Altıncı Belediye Dairesi reisliğine tayin edilmişti. Fuad Paşa'nın bacanağı

Levent Şahverdi Arşivi

olduğundan, yeteneksizliğine rağmen bu gibi görevlere kayırılırmış. Kâmil Bey, devrinde Frenk mukallidi diye bilinirmiş.[24] Fransızcayı az bildiği halde devamlı Fransızca deyimler kullanmaya çalışırmış. "İşler çatallaştı," demek için *"les affaires sont devenue fourchette"* veya "Ol babda irade efendimindir - *á cette porte l'irade est à monseigneur*" gibi gülünç çevirileriyle ünlüymüş.[25] Tanzimat'ın başından beri bürokrasi üyelerinden, paşadazelerden Kâmil bey gibileri, yeniliğe karşı tepki duyanlar tarafından devamlı hicvedilmiştir ve halen hicvedilmektedir. Bu nedenle siyasal edebiyatımıza yerleşmiş bir deyim olan "Tanzimat tipi", Tanzimatçıların sadece bir grubunu, daha doğrusu ikinci sınıfını meydana getirenler için kullanılabilir. Gerçekte Tanzimat tipi, bizim toplumumuzda kendi kendini yetiştiren, eleştiren ve yeni ufuklar aramaya başlayan insanın ilk örneğidir. Tanzimat insanının oluşumunda geleneğin payı vardır, ama geleneği değiştirme geleneği de Tanzimatçılarla başlamıştır denilebilir.

Budapeşte'de Tuna kıyısında şirin bir meydan Józef Bém adını taşır. Meydanda General Józef Bém'in bir heykeli vardır. Macar halkı, 1848'de Lajos Kossuth'un önderliğinde Avusturya'ya karşı yaptıkları cumhuriyetçi devrime gönüllü olarak katılan Polonya lejyonu komutanının anısına bu heykeli dikmiş ve şükran borcunu bildirmiştir. General Józef Bém, Osmanlı ordusunun ünlü Murad Paşa'sıdır. Osmanlı ülkesine sığınan Polonyalı, Macar ve İtalyan devrimci birliklerinin bir kısmı geri yurtlarına veya başka ülkelere gitmiş, bir kısmı da din değiştirip Osmanlı hizmetine girmişlerdi. Bu yeni Osmanlılar, 17. yüzyıldan beri Alman prensliklerinde, Rusya'da görüldüğü gibi orduya ve sivil idareye hizmet sunan, başka ülkelerin maceraperest küçük asilzadelerinden çok farklıydılar, yeni ülkelerine derin bir bağlılıkla hizmet etmişler, Tanzimat reformlarının yürütülmesine yetenekleriyle katkıda bulunmuşlardır. Bir bakıma 1930'larda Nazizm'den kaçarak Türkiye'ye sığınan Alman bilim adamlarının üniversiteye yaptıkları

24 Roquefort peyniri yemeden sofradan kalkmamayı Frenk uygarlığı sandığından dolayı, peyniri hiç sevmeyen Sadrazam M. Reşid Paşa tarafından muaheze edilmiş (azarlanmış).

25 Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-ı Belediyye,* c. I., s. 1421-1422.

Levent Şahverdi Arşivi

hizmete benzer bir durum söz konusudur. Ancak 1849 Polonya-Macar mültecileri sadece Osmanlı ordusuna değil, sivil bürokrasiye ve kültür hayatına da yararlı hizmetler sundular.

Ordusunun kuruluşu tamamlanmamış ve reformun getirdiği sancı ve sıkıntılar içindeki Osmanlı devleti Avusturya ve Rusya'nın baskılarına rağmen mültecileri geri vermedi. Sultan Abdülmecid, Tuna kıyısındaki kalelere sığınan ve başta Kossuth olmak üzere bütün Macar hükümet üyelerinin, Polonya-Macar komutanlarının bulunduğu binlerce kişiye, kendilerinin ve ailelerinin hayat ve şereflerinin teminat altında olduğunu, istedikleri ülkeye gideceklerini, Osmanlı hizmetine girenlerin de rütbe ve mesleklerine uygun görevlere atanacaklarını mülteciler komiseri olarak görevli olan Ahmed Vefik Bey (Paşa) aracılığıyla bildirdi. Mülteci subayların bir kısmı Vidin'de Müslümanlığa geçmişlerdi. General Kmety (İsmail Paşa), Kont Roswadowski (Hamza Bey), Polonya-Macar Kuvvetleri Komutanı General Bém (Murad Paşa), Michal Czajkowsky (Sadık Paşa), Zanitski (Osman Paşa), Borzecki (Mustafa Celaleddin Paşa), Baron Stein (Ferhat Paşa), Seweryn Bieliński (Serasker Nihat Paşa), Wladyslaw Czajkowsky (Muzzaffer Paşa) olarak hizmete girdiler.[26] Bém, yani Murad Paşa, Tuna'nın sağ kolundaki kuvvetlerin komutanı, Czajkowsky de (Sadık Paşa) yeniden kurulacak Kazak alaylarının komutanı olarak tayin edildiler. Ferhat Paşa (Baron Stein) ise, İsmail Paşa ve Sefer Paşa (Kossielski) ile Kazak, Polonez alaylarıyla Kafkas cephesinde Ruslara karşı görevlendirildi. Bu liste din değiştirerek Osmanlı hizmetine giren Macar ve Polonyalıların tamamını içermez.[27] Bunun dışında sanayi ve eğitimde görev alan ve din değiştirmeden orduda da yararlanılanlar vardır. Topçuluktan haritacılığa, matematik eğitiminden veterinerliğe veya ressamlığa kadar 19. yüzyıl Osmanlı hayatına birtakım yeniliklerin girmesinde mültecilerin payı olduğu açıktır. Franciszek Sokolski Edirne nafia müdürüydü.

26 Enrico de Leone, *L'Impero Ottomano nel Primo Periodo delle Riforme*, Milano, 1967, s. 189-191 ve 233-234.

27 *Öst. Haus Hof und Staatsarchiv*, PA XII Türkei fog 27, 2 Ocak 1850 ve aynı karton fog 445, tama yakın bir liste vardır. Ancak Müslüman isimleri içermez.

Levent Şahverdi Arşivi

Anthony Antonowicz telgraf başmüfettişi oldu. Jablonowski hekimdi. Bizzat Midhat Paşa'nın Tuna ve Bağdat'taki başarılı valiliklerinde, yanında bulunan ve "Kara Avcı" diye bilinen Karol Brzozowski'nin payı önemlidir.[28] Midhat Paşa'nın kurduğu sanayi mekteplerinde de Polonyalı ve Macar teknisyenlerin öğretmenlik yaptığı biliniyor. Hulasa en yüksek rütbesinden en küçüğüne kadar Osmanlı modernleşmesi mülteciler sayesinde yararlı kadrolar kazanmıştı.

II. Mahmud döneminden beri Osmanlı ordusu özellikle Prusya'dan uzman getirtiyordu. Ancak bu Prusyalıların reforma ne derecede canla başla hizmet ettikleri şüphelidir. 1830 devrimi sırasında önce İngiltere'ye sığınan, sonra Osmanlı ülkesine gelen General Chrzanowski Wojciech ve maiyetindeki iki Polonyalı subayın Osmanlı hizmetine alınmasını Avusturya, Rusya ve Prusya şiddetle protesto etmişlerdi. Prusya elçisi Königsmark, bu olay üzerine Prusya'dan askerî uzman yollanamayacağı tehdidini savurmuştu. Osmanlı'ya gerçekten hizmet edenler büyük devletleri rahatsız ediyordu. Babıâli, 1831'de sürgündeki Polonya hükümetini, yani Polonya Milli Komitesi'ni tanımış ve komitenin Babıâli nezdindeki temsilcisine elçi muamelesi yapmıştı.[29] Polonez ve Macar asıllı Osmanlı paşaları ve memurları sadece kendileri değil, evlilik yaptıkları ve akraba oldukları çevreye de yeni bir hayat tarzı getirdiler. 19. yüzyılın Osmanlı yüksek sınıfı arasında ulusalcı bir Batılılaşma bu çevrede başladı.[30]

---

28 Ortaylı, "Midhat Paşa'nın vilayet yönetimindeki kadroları", *Midhat Paşa Semineri*, Ankara, 1986, s. 228.

29 Nigâr Anafarta, *Osmanlı İmparatorluğu ile Lehistan Arasındaki Münasebetlerle İlgili Tarihî Belgeler*, basım yeri ve tarihi yok (muhtemelen 1980). Topkapı Saray Arşivi belgelerinden E 7835 kitap 5, s. 97-98 vd. N. Göyünç, "1849 Macar Mültecileri ve Bunların Kütahya ve Halep'te Yerleştirilmeleri", *Türk Macar Kültür Münasebetleri*, İ.Ü. Ed. Fak. 1976, s. 173-179.

30 Mustafa Celaleddin Paşa'nın ilk ulusalcı kitabı ve düşünceleri ortaya attığını görmüştük. Oğlu Ferik Enver Paşa da aynı yolu izlemişti. Ana tarafından şair Nazım Hikmet'in ceddidir. Bu gibi aileler çocuklarına verdikleri eğitim ve kaçgöçten uzak yaşantılarıyla da üst tabakanın modernleşmesine yakın bir örnek oldular. Mustafa Celaleddin Paşa (yani sabık Kont Borzecki) Karadağ Savaşı'nda mirliva (tuğgeneral) rütbesiyle şehit düştü.

Levent Şahverdi Arşivi

Tanzimat toplumunu, daha doğrusu yeni sınıfı oluşturan üçüncü grup, Macar-Polonya mültecileriydi.

19. yüzyılda İstanbul ve büyük liman şehirlerinde yeni bir hayat başladı. Bu yeni hayat tarzı, sadece kârgir konaklar, Avrupa mobilyası ve alafranga sofra adabı olarak özetlenemez. Kadınlar eğitim görüyordu. Gazete ve dergi okunuyordu, asıl önemlisi roman okunuyordu. Kaçgöç büyük ölçüde devam etmekle beraber, yüksek sınıfın kadını toplum hayatına giriyordu; gezinti yerlerinde kadın-erkek flörtü başlamıştı. Bazı tekkelere kadınlar da devam ediyordu. Eczane ve doktorun yanında eski gelenekler de sürüyordu. İstanbul halkı Beyoğlu'ndaki hekimden üfürükçüye, oradan eczaneye taşınır olmuştu. İmparatoriçe Eugénie İstanbul'dayken Küçüksu Kasrı'nı Sultan Abdülaziz'le ziyarete gitmiş, Padişah imparatoriçeye kolunu vermişti. Bu manzarayı çayırda toplanıp seyreden kalabalık arasındaki alafranga zevat, ikisini kol kola görmekten pek memnun olmuştu. Boğaz'daki mehtap safaları, sayfiyedeki köşklerde kadınlı erkekli saz söz meclisleri, tutucu çevrelerin ve A. Cevdet Paşa gibilerin dedikodu ve eleştirilerine neden oluyorsa da yeni hayat bildiği gibi devam ediyordu. Alafrangalık laik eğitimin ve laik bürokrasinin derece derece benimsediği bir hayat tarzıydı. Eski devirde ince yaşam, ulema sınıfının büyüklerine özgüydü, şimdi ise sivil bürokrasi modern ve pahalı yaşam biçimine öncülük ediyordu. Osmanlı aydınları medreseli-mektepli diye ikiye ayrılmıştı. Yavaş yavaş mektepli ve alaylı ayrımı da başlayacaktı. Diploma ve düzenli eğitim 19. yüzyıl Osmanlı adamının hayatını gençlik yıllarında etkileyen ve yol ayrımının, belirleyen iki kuvvetli toplumsal kurumdu. Osmanlı aydınının bu dönemde çok okuyup yazdığını söylemek güçtü. 1822-1842 arasında 250 kadar eserin basıldığı, bütün Tanzimat döneminde basılı kitabın birkaç bini geçmediği biliniyor,[31] oysa Büyük Petro döneminden Ekim Devrimi'ne kadar Rusya'da 200 bini aşkın kitap basılmıştı. Osmanlı aydını klasik dönemin bazı geleneklerini de atmadı. Günün mücadelesi, Avrupa edebiyatının izlenmesi, giderek

31 Ubicini, *Lettres sur la Turquie*, s. 172-173 ve 175-176; S. Shaw, *a.g.e.*, s. 128.

Levent Şahverdi Arşivi

Batı siyasal düşüncesine ilgi yanında tarikatlara ilgi de vardı. Ara sıra bir tekkenin havasına sığınıp bir tür tecerrütle (meditasyon) hayatın çalkantılarından uzaklaşmak, tekke şiiri ve tasavvufun tarihiyle ilgilenmek yeni hayat tarzının bir parçasıydı. Mevlevilik ve Bektaşilik gibi tarikatlarla Müslümanlar kadar gayrimüslim okumuş zümrenin de bağları vardı. Bizzat Genç Osmanlılar denen muhalif grubun Bektaşiliğe liberal bir nitelik atfedip sempati duydukları biliniyor.[32]

Sözlü kültür geleneği yaşamaya devam ediyordu. Avrupa romanları, düşünürleri okunur, dostlara anlatılır, notlar tutulur, tekrarlanırdı. Sivil, asker olsun 19. yüzyıl Osmanlı aydını büyük imparatorluğu bir ucundan öbür ucuna gezerek, görerek öğrenir ve erken olgunlaşırdı. Düşünce ve davranışlarında sanıldığının aksine renklilik ve esneklik vardı. Siviller de askerler de benzer konuları işleyip benzer şeyleri öğrenerek laik eğitimden geçerdi. Taşra hayatında muallim ve zabit beraberliği 19. yüzyıl aydın eğitiminin ve kültürünün temelini ve çatısını oluştururdu. Toplumsal ve kültürel değişimin belirgin bir ksenophobique (yabancı düşmanı) tepki yarattığına kuşku yoktur. Ancak 19. yüzyıl ortalarında Osmanlı aydınları, Batı hayat tarzına ve Batı kültürüne belirli bir rahatlıkla yaklaşabiliyorlardı. Bu yaklaşımda o kültürün temeline inmeden onu pragmatik bir tutumla uygulamanın payı olduğu kadar, ülkenin bağımsızlığının da rolü vardır. Osmanlı ülkesinde İslamcılık bile Batı kurumlarına ve Batı kültürüne karşı, Hint Müslümanları, Rusya Müslümanları kadar şüpheci ve itici bir eğilim içinde değildi. 31 Mart olaylarının kışkırtıcısı sayılan Derviş Vahdeti'nin *Volkan* gazetesinde İngiliz parlamentarizminin ve demokrasinin kurumlarını benimseyerek savunduğu açıktır.

Bir toplumda değişme başladığında bu değişim, öngörülen alanlar kadar, öngörülmeyen alanlara da sıçrar. Osmanlı toplumu belki çok köklü bir değişim geçirmiyordu, ama modernleşme toplumun her kesitine ve her kurumuna sıçradı. Osmanlı aile yapısı ve Osmanlı kadını da bu gelişmelerin dışında kalmadı.

32 Irène Mélikoff, "L'Ordre des Bektaşi après 1826", *Turcica*, XV/1983, s. 155-170.

Levent Şahverdi Arşivi

Tanzimat döneminde Osmanlı kadınının hayatında kayda değer gelişmeler başlamaktadır, hayatı ayrı bir renge bürünmüştür. Bu renk değişikliğini sadece modadan, günlük yaşamdan, tüketim kalıplarındaki farklılaşmadan, yabancı dil öğrenmek veya piyano çalmak gibi yeni zevklerden ibaret görmemek gerekir. 19. yüzyılda Osmanlı ülkelerinde tarımda, eğitimde görülen bazı yapısal gelişmeler ve bütün dünyanın yaşadığı haberleşme ve teknolojideki devrimin Osmanlı topraklarına da yansıması, klasik aile yapısını büyük şehir kadar kırsal alanda da yavaş yavaş değişim geçirmeye zorlayacaktır. Nihayet Ortadoğu ülkelerinde kadının özgürleşmesi sorunu bu dönemin modernleşme ideolojilerinde önemli yer tutar. İslamcı modernleşmeci akımdan, liberal düşünceye kadar bütün Ortadoğu düşünürleri klasik ailenin yapısı, kadının toplumsal yeri üzerinde duruyor ve değişiklik öneriyorlardı. Liberal Batı düşüncesinin etkisindeki Şemseddin Sami kadın eşitliği ve özgürlüğü üzerinde yazmadan önce, Namık Kemal kadının eşitliği üzerine ilk çıkışları modern İslamcı bir açıdan yapıyordu.[33] İmparatorluğun İzmir, Beyrut, Selanik gibi liman şehirlerinde ve Rumeli'deki bazı merkezlerin nüfusundaki göze çarpan büyüme, yeni iş dalları dolayısıyla aile yapısında da modernleşmenin başlaması kaçınılmazdı. Anadolu kıtasında da Türkiye'nin sosyal tarihi için önemli bir değişme başlamaktaydı. Çukurova, Amik, Maraş yörelerinde aşiretlerin iskânı nedeniyle göçebe nüfus yeni hayata geçmekteydi. Nihayet yüzyılın ortasında Ege bölgesi, ardından Çukurova'da başlayan monokültürel (tek ürüne dayalı) tarımın yarattığı toprak işçiliği kırsal kesimdeki ailenin geçimini ve yapısını etkilemeye başlayan gelişmelerdi. Kırsal kesimde bu dönüşümü başlatan faktörlerden biri de 1858 (H. 1274) tarihli Arazi Kanunnamesi'dir. Kanunnamenin çok çabuk ve etkin bir biçimde özel mülkiyet düzenini gerçekleştirdiğini, hele küçük ve orta sınıf çiftçiliği güçlendiren etkileri olduğunu söylemek güçtür. Ama tarım topraklarının mülkiyeti ve miras konularında yenilikler

33 A. Tietze, "The Study of Ottoman Literature", *Int. Journal of Turkish Studies*, 1981, c. 2, Nr. I, s. 50-51.

Levent Şahverdi Arşivi

getirmediği de söylenemez. Bu kanunla, işlenen toprakların tapulandırılması ve miras yoluyla intikali ister istemez kırsal kesimdeki büyük aileyi parçalayacak bir süreci başlattı. Bundan başka arazinin miras yoluyla intikalinde kız evlat da erkeklerle eşit pay alacaktı ki, bu keyfiyet hukuki yönden önemli bir gelişmedir. Diğer yandan kırsal bölgelerden ülkenin İstanbul, Beyrut, Selanik gibi büyük şehirlerine yapılan göçte de niteliksel bir değişim gözlenmektedir. Daha önce büyük şehre bekâr nüfus göç eder ve kısmen mevsimlik olarak kalırken, artık çeşitli nedenlerle aile göçlerinin başladığı görülüyor. İstanbul'un surlara yakın kesiminde, Haliç civarında ilk gecekondulaşma başlamaktaydı. Bu olguları şehirleşme ve çekirdek aileye geçişin başlangıcı olarak nitelemek, abartma sayılmamalıdır.

Tanzimat döneminin getirdiği sosyo-kültürel değişim hiç değilse üst ve orta tabaka kadınının toplumsal hayata girişini hazırlayan altın bir dönem olmuştur. Modern İslamcı düşünürler çokeşli evliliğin kalkmasına ya da sınırlandırılmasına yönelik yeni yorumlar getirirlerken, gerek Osmanlı ülkesinde, gerek diğer Ortadoğu ülkelerinde ve Rusya periferisindeki düşünür ve yazarlar eski aile yapısı ve evlenme geleneklerine karşı kampanya açmışlardı. İbrahim Şinasi Bey modern tiyatromuzun ilk eseri sayılan[34] *Şair Evlenmesi*'nde biraz naif bir üslupla eski evlilik geleneklerini yererken, Azeri dramaturjisinin kurucusu Mirza Fethali Ahundov ve izleyicileri tiyatro yapıtlarında İslam kadınının kapalı hayatını, pederşahi aile düzenini, kız çocuklarının cahil bırakılmasını en etkili biçimde yeriyorlardı. 1880'lerde Rusya Müslümanlarından bir grup kadın *Âlem-i Nisvan* adlı bir kadın gazetesi çıkararak feminist hareketi yaygınlaştırmak çabasındaydılar. Tanzimat maarifinin en önemli girişimlerinden biri, ortaöğretim alanında inâs rüşdiyeleri açarak kız çocuklarının

34 Şinasi'nin *Şair Evlenmesi* adlı komedisi bizim modern tiyatromuzun ilk eseri değildir. Fahir İz 1958'de Viyana'da Avusturya Milli Kütüphanesi'nde yazma bir Türkçe oyun bulmuştur. "Pabuççu - Keşfger - Ahmed'in Maceraları" diye özetlenecek bu oyundan daha başka veya eskileri de bulunabilir, ancak Şinasi'nin oyunu o devirde temsil edilen ve tutulan ilk tiyatro oyunu olma özelliğini korumaktadır.

Levent Şahverdi Arşivi

eğitim olanağını geliştirmek olmuştur. Eğitimde kız çocuklarının sayılarının artması ve 19. yüzyıl sonunda eğitim derecesinin liseye kadar yükselmesi ise yeni bir meslek grubunun ortaya çıkışını sağladı: Muallime hanımlar... Kadının özgür çalışma hayatına girişi, Türkiye tarihinde sanayiden önce eğitim alanında olmuştur ki, bu gelişme günümüz Türkiyesi'nde kadının bürokrasideki güçlü durumunun bir nedenidir.[35]

Tanzimat dönemindeki kültürel açılımla ortaya çıkan yeni aydın grubunun üyeleri arasında üst sınıftan kadınlara da rastlanmaktadır. Cevdet Paşa'nın kızı Fatma Aliye Hanım, Şair Nigâr Hanım bu tip aydınların prototipidir. Büyük kentlerde kadın evin dışına çıkmıştır. Boğaziçi'ndeki mehtap gezilerinden Beyoğlu'ndaki alışverişlere kadar birçok yerde kadının toplumsal hayata girişini, Tanzimat'ın devlet adamlarından Cevdet Paşa, zenperestliğin ve muaşakanın artması olarak nitelendirir.[36] Sanayileşme ve kentleşmenin yavaşlığına rağmen toplumda kadının 19. yüzyıldan beri ılımlı bir özgürleşme sürecine girdiği görülüyor. Sanayileşen Avrupa'da kadın, özgürlüğünün bedelini çok pahalı ödemiş, toplumsal hayatta yeni güçlüklerle karşılaşmıştır. Benzer bir gelişme ülkemiz kadını için henüz başlamaktadır, ama koşulların farklılığından dolayı Türkiye'de kadının özgürlük için ödediği bedelin Avrupalı kadınınki kadar ağır olduğu söylenemez. Bu farklı koşullar, yakın tarihimizdeki reformların sanayileşmeden önce özgürlük için uygun bir zemin hazırlamasından ileri gelmektedir.

35 Birinci Dünya Savaşı başladığında bazı nezaretlerde kadın memur istihdamına başlanmıştı. Balkan Savaşı'nda ise kadın amele taburları teşkil edilerek kadınların kol işçiliğine çekildiği de görülür. Bkz. Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat,* Ankara, 1982, s. 312, 316, 341.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde Darülfünun'un muhtelif şubelerinde, bazı yabancı yüksekokullarda kız öğrencilerin bulunması, kızların eğitimindeki gelişmenin yarattığı olağanüstü bir durumdur. Çünkü o devirde Avrupa ve Kuzey Amerika'nın bazı üniversitelerinde ya tamamen ya da bazı şubelere kız öğrenci kabul edilmediği, ders ve seminer izleyenlerin ise diploma sınavlarına kabul edilmediği bilinmektedir.

36 A. Cevdet Paşa, *Ma'rûzât,* s. 9-10.

Levent Şahverdi Arşivi

Tanzimat döneminin devlet adamları, yürürlükteki aile hukuku ve evlenme geleneklerinin sorunlar yarattığının farkındaydılar. Bu konudaki yasama programları, Sadrazam M. Emin Âli Paşa'nın Fransız Medeni Kanunu'nu kabul etme girişimine kadar varmaktadır, ama toplumsal yapı buna müsait olmadığından geleneksel evliliği düzenlemek için bazı ferman ve tenbihler çıkarmakla yetinmişlerdir. Bu ferman ve tenbihler, esas olarak evlenme sırasında başlık ödemeyi yasaklamakta, ağır masrafların yapılmasını önlemek istemekteydi.[37] Tanzimatçılar başlık, kalın gibi evlenmeyi güçleştiren âdetlerden hoşlanmıyorlardı. Çıkan tenbihler bu geleneği yasaklamak amacındaydı; ayrıca bütün ülkede de bu âdetin ne derecede yaygın olduğu araştırılmıştı. Daha 1840 yılında Ermenek ilçesinde "kız başlığı namiyle alınan mebaliğin tahkiki" Babıâli'den emredilmişti.[38] Kuşkusuz ferman ve tenbihlerin yaşayan gelenekleri ortadan kaldırdığı söylenemez, ama bunların aile hayatındaki belirli gelişmeleri yansıttığı da açıktır. Tanzimat döneminde hiç değilse şehirli nüfus arasında ekonomik ve sosyal zorunluluklarla eski geleneklerin ve çokeşli evliliğin adamakıllı gerilediği[39] ve hoş karşılanmadığı bilinmektedir. Kaldı ki, çokeşliliğin Osmanlı ülkelerinde geçmişte de yaygın olmadığı, seyahatname, hukuki kayıtlar vs. gibi kayıtlardan anlaşılmaktadır.

37 Şerafettin Turan, "Tanzimat Devrinde Evlenme", *İş ve Düşünce Dergisi,* XXII/182, İstanbul, Ekim 1956, s. 14-15.

38 *Başb. Arş. İrad-Vâlâ,* No: 124, 10 Receb 1256/7 Eylül 1840.

39 Osmanlı toplumunda muhtelif toplumsal tabaka ve bölgelerindeki aile tiplerinin günlük yaşayışı, sosyo-kültürel davranış kalıpları, tüketim ve kazançları henüz ciddi araştırma konusu olmamıştır. Özellikle sosyal değişimin hızlandığı 19. yüzyıl içinde bu araştırmaların sınırlı sayıdaki hatırat, her yerde pek düzenli olmayan nüfus kayıtları, seyahatnameler ve kuşkusuz romanların ve hikâyelerin taranarak yapılması gerekmektedir. Hüseyin Rahmi Gürpınar veya Ahmed Rasim'in eserleri, 19. yüzyıl halk hayatını anlamamıza yarayacak meddah hikâyeleri küçümsenmeyecek kaynaklardır. Türkiye bütün Ortadoğu'da son yüzyılda ekonomik yönden en hızlı değişim geçiren ülkedir. Bu değişimde sadece tarımsal-sınai gelişme değil, önemli ölçüde hukuk reformları, sosyo-kültürel reformlar da etkili olmuştur.

Levent Şahverdi Arşivi

19. yüzyılda ülkenin büyük şehirlerinin de fizikî dokusunda ve yaşam biçiminde değişmeler görüldü. Saray, Babıâli denen Sadrazam Konağı, Süleymaniye'deki Ağa Kapısı ve Şeyhülislamlık'tan başka belli başlı resmî bina tanımayan İstanbul'un bir bölümü nezaretler, devlet daireleriyle donandı. Beyoğlu ise bankalar ve ticarethaneler, mağazalar, restoran ve cafélerle doldu. İstanbul'un her yerinde kârgir okullar, karakollar gibi 19. yüzyılın mimari zevkini yansıtan yapılar yükseldi. Nihayet Avrupa'nın ilk metrolarından biri olan "Tünel" Karaköy ve Beyoğlu arasında işletmeye açıldı. 19. yüzyılda Boğaz'ın iki yakasında, Adalar'da, Çamlıca ve Kadıköy'de sayfiye hattı başladı. Önceleri sadece azledilmiş devletluların, Rum balıkçıların veya bahçıvan ve köylülerin yaşadığı uzak Boğaz köyleri vapurların gidip geldiği, mevsimlik oturulan semtler halinde İstanbul'la bütünleşir. Büyük şehirlerde varlıklı, orta halli ve fakirlerin oturduğu semtler birbirinden ayrılmaya başladı. Beyrut, İzmir, Selanik gibi zengin liman şehirleri de İstanbul'la birlikte aynı değişim sürecine girdiler. Babıâli düzgün parke döşeli caddeleri, hükümet binalarıyla imparatorluğun idare merkezi olduğunu gösteriyordu. 19. yüzyılda İstanbul devamlı kaldırım, suyolu inşaatı ve genişletilen caddelerle bir şantiye görünümü aldı. Başarılamasa bile İstanbul ilk defa plana göre düzenlenmek isteniyordu, ilk park (Tepebaşı) bu dönemde yapıldı. Kayıkçıların felaket günü gelip çatmıştı. Karaköy ve Eminönü köprüyle bağlandı, şehirde iskeleler arası vapur seferleri başladı. Sayfiye yerleri içinde Yeniköy-Tarabya, yazlık sefarethanelerin ve yükselen Rum burjuvazisinin semtiydi. Beyoğlu, Taksim'e doğru gelişti. 20. yüzyılın başında Gümüşsuyu, Ayaspaşa gibi semtler her dinden ve dilden zengin İstanbulluların apartman yaşamına geçtiği bölgeydi.

Geleneksel Osmanlı şehrindeki mahalle henüz sınıf ve statü farkına göre biçimlenmiş bir mekân değildi. Bir paşanın konağı karşısında, küçük bir evkaf kâtibinin aşı boyalı küçük evi, ilmiye ricalinden bir efendinin kâşanesinin yanı başında mahalle suyolcusunun kulübesi bulunur, bütün bu insanlar birbirleriyle her gün karşılaşır,

Levent Şahverdi Arşivi

belirli bir sosyal dayanışma, saygı ve himaye kuralları içinde yaşarlardı. Aynı hayat tarzı gayrimüslimlerin şehrin kenar bölgelerine sıkıştırılmış mahallelerinde de görülürdü. Ama bazılarının artan servetleri konak ve şık binalara, bu şık bina ve konaklar sıklaşan semtlere yığılmaya başlayınca, cemaat ruhunun yaşadığı eski mahalleler de nitelik değiştirmeye başladı. Aksaray'ın ötesi orta halli ve fakirlerin semti oldu. Tıpkı Avrupa'nın büyük başkentlerinde olduğu gibi, ayrı sosyal sınıfların yaşadığı mahallelerde farklı bir argo ve şive gelişti. 19. yüzyılın İstanbul'unda henüz ilmiye sınıfının önde gelen efendilerinin, büyük memur ve paşaların yaşadığı Fatih-Aksaray-Laleli semtinde İstanbul şivesinin (ağzının) en makbulü konuşuluyordu. Kasımpaşa sakinlerinin şivesi, Karagümrük mahallesinin gelenekleri küçümsenirdi. Yangınların silip süpürdüğü şehirde zengin konakları ahşap da olsa yangın duvarları ve geniş bahçelerle çevriliyor veya kârgir bina mimarisi gelişiyordu. Gerçekte 18. yüzyıldan beri Osmanlı mimarisi Avrupa'nın etkisi altındaydı. 18-19. yüzyıl İstanbulu'nun bazı kasır ve köşkleri, Nuruosmaniye Camii, Selimiye Kışlası gibi yapılar Osmanlı barok mimarisinin örnekleri diye betimlenir. Kuşkusuz barok mimari ve sanat için gerekli koşulların Osmanlı toplumunda olup olmadığı tartışılacak konudur, kaldı ki Avrupa'da barok devrin kaynağı ve niteliği de halen iyi anlaşılıp tarif edilmiş değildir. Ancak bu yüzyılda Orta Avrupa barokunun tamamlanmış bir üslup olarak bazı yönleriyle Osmanlı ülkesini etkilediği de açıktır. Osmanlı baroku denen mimarinin[40] özellikleri 18. ve 19. yüzyıllarda sadece başkentte değil, taşradaki bazı kamusal yapılarda ve âyan konaklarında bile görülür. 19. yüzyılın ünlü Ermeni mimarları Balyanlar bu ortamın yaratıp zenginleştirdiği aileydi. Balyanlar bir yüzyıl boyu Dolmabahçe Sarayı'ndan Nuruosmaniye Camii'ne

40 Osmanlı baroku deyimini kullanan ve 18. yüzyıldan itibaren böyle bir nitelemeyi yapan C. E. Arseven'dir (bkz. *L'Art Turc* veya *Türk Sanatı*, İstanbul, 1970). Bu konudaki bir tartışma için, bkz. Doğan Kuban, "Osmanlı Mimarisinde Barok ve Rokoko", *Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler*, İstanbul, 1982, s. 115 vd.; Ortaylı, "İstanbul'da Barok", *İstanbul'dan Sayfalar*, İstanbul, 1986, s. 119-128.

Levent Şahverdi Arşivi

ve Beylerbeyi Sarayı'na kadar onlarca binayı yapmışlardır. Maraş ve Kozan arasındaki Belen Köyü'nden çıkan, 1730'lardan beri faal olan bu aile, İstanbul'un Bayezid Kulesi, Bendler, Çırağan Sarayı gibi yapılarıyla şehre damgasını vurmuştur.[41] Balyanlar yerel süsleme, oymacılık, camcılık gibi geleneksel sanatları yeni yapı teknikleri ile kaynaştırmışlardır. Ortaya çıkan eklektik mimari, 19. yüzyıla özgü beğeniyi, eğrisi ve doğrusu ile en geniş biçimde yansıtır. Balyan ailesi geleneksel inşaat ustalığından modern mimari eğitimine ve mimarlığa geçişi temsil etmekteydiler. Yaptıkları eserler ampir, barok, rokokonun izlerini taşımakla beraber, 19. yüzyılın özgün Osmanlı mimarisi sayılmaktadır.

Bu yüzyılda İstanbul'un modern mimarisine damgasını vuran bir diğer mimar grubu Fossatilerdir. Fossatilerin günümüze kalan eserleri azdır; İsviçreli olan Fossatiler, Milano Brera Akademisi'nde yetişmiştir. Akademi 19. yüzyılda tamamen Rusya Çarlığı'nın zevk ve talebine göre eğitim yapıyordu, çünkü mezun mimarlara orada iş bulunuyordu. Neorönesans dediğimiz üslupla çalışan Fossatilerden Giuseppe, 1830'larda İstanbul'da yanan Rus Sefarethanesi'ni yeniden yapmaya başlıyor ve 1849'da bitiriyor. O devre göre güzelliği ve görkeminden dolayı yeni binanın çarın İstanbul'daki müstakbel sarayı olarak tasarlandığı dedikodusu da çıkmıştı.

Fossatilerin Osmanlı mimarisine girişleri Ayasofya'nın tamiriyle başladı. Ayasofya'nın çatlaklarından dolayı tamiri gerekiyordu. Sultan Abdülmecid, Balyanlara iltifat etmeyerek tamir işini Fossatilere vermiş ve Temmuz 1849'da Ayasofya'nın onarımı bitmişti. Sultan Abdülmecid bu arada mozaikleri kazıyıp resmeden Fossati'ye bu mozaikleri bastırması için para yardımında da bulunmuş ve Ayasofya mozaiklerinin ilk baskısı böylece yapılmıştır. Fossatilerin yapıları yöneticileri etkilendiğinden Darülfünun (sonraki adliye) binasının yapımı kendilerine veriliyor, arkadan İran Elçiliği de onlara yaptırılıyordu.[42]

41 Pars Tuğlacı, "Osmanlı Mimarisini Batılılaştıran Balyan Ailesi", *Yıllar Boyu Tarih,* Şubat 1983, s. 39-42. Semavi Eyice'nin Balyanların kökenini Belen olarak göstermesine karşılık P. Tuğlacı, Kayseri'yi göstermektedir.

42 Semavi Eyice, "Fossatiler", *İstanbul Ansiklopedisi,* c. 11, s. 5818-23.

Levent Şahverdi Arşivi

Fossatiler böylelikle Tanzimat Türkiyesi'ndeki mimari ile Rusya'daki mimarinin benzeşmesini sağlamışlardır. Midhat Paşa'nın vali olarak oturduğu Rusçuk'taki konak ile Kars'taki Rus valinin konağının benzerliği bir rastlantı değildir. Bu ortaklıkta neorönesans üslubunun görkemi büyük rol oynamaktadır. Kamusal binalar ve sayılı konakların dışında, şehirler henüz yangınların silip süpürdüğü ahşap yapılardan vazgeçebilmiş değildi. İzmir, Selanik gibi şehirler ve İstanbul'da Beyoğlu'nda dar bir bölge kârgir konut mimarisine ancak geçmişti. Tanzimat'ın önderi olan Reşid Paşa daha 1830'larda Londra Elçiliği'ndeyken kârgir yapıların artırılması ve bunun için inşaat ustası yetiştirilmesi gereği üzerinde durmuştu.[43] Ancak toplum henüz pahalı konut yapımına geçecek durumda değildi.

19. yüzyılın Osmanlı toplumu bir arayış ve yöneliş içinde idi. Bu yöneliş ve arayışta 20. yüzyıl başında olduğu gibi ulusal niteliği saptamak, Avrupa sanatı ile yerel veya ulusal özelliklerin sentezini yapmak gibi endişeler henüz ağır basmamıştı. Tanzimat döneminin mimarisinde olduğu gibi edebiyatında da yerellik kendiliğinden yaşamış ve etkisini sürdürmüştür. Şeker Ahmed Paşa'da, Osman Hamdi Bey'de görüldüğü gibi Batı resmi ile Türk sanatının sentezini yapma bilinci veya endişesi yoktur. Kuşkusuz Osman Hamdi Bey de seçtiği konuların dışında, empresyonist okul içerisinde sözde kendine özgü yanları olan bir Türk okulu yaratabilmiş değildir. Tanzimat edebiyatının yazar ve şairi de pek bilincinde olmadan geleneksel-klasik Osmanlı nesrinin ve şiirinin biçimini korumuştur. 20. yüzyıl başındaki milli edebiyat "milli" sözünü ve "milliyetçiliği" kullandığı için böyle nitelendiriliyor, yoksa öz ve biçim yönünden 19. yüzyıl Türk edebiyatından daha milli olduğu tartışmalıdır. Tanzimat romanının meddah hikâyelerinin üslup ve biçimini koruduğu, hatta konuların bile "Hançerli Hanım", "Sansar Mustafa" gibi meddah hikâyelerinden kaynaklandığı, Namık Kemal, Ahmed Midhat, Samipaşazade Sezai gibi yazarlarda bu

43 Ortaylı, *Tanzimat'tan Sonra Mahalli İdareler*, s. 113.

Levent Şahverdi Arşivi

geleneksel yapının ağır bastığı edebiyat tarihçilerimiz tarafından da belirlenmiştir.[44]

Tanzimat devri Türk edebiyatının 19. yüzyıl dünya edebiyatı içinde seçkin bir yeri olamaz; bu edebiyat bizi yansıttığı için analizi gereken bir konu, bir sorundur. Biçim yönünden bu edebiyat ağır bir evrim geçirdiği halde, içerik yönünden ani bir nitelik değişmesi geçirir. N. Kemal, Ahmed Midhat, Mehmed Murad, Şinasi roman, tiyatro ve şiir dalında halk öğretmenliği yapmaktadırlar. Örneğin, Mehmed Murad, *Turfanda mı, Turfa mı* adlı romanında, ahlak öğretmenliği (tekzib-i ahlak-ahlaki düzeltme) rolünü üstlenmekte, bunu bir roman türü olarak savunmaktadır. Yazar, yüzyılın sonunda (1890-91) yazdığı bu romanda askerlik, memuriyet, aile hayatı gibi kurumları ilkel bir anlatımla tek tek ele alıp eleştirmektedir.[45] Biçim ve üsluptaki ilkelliğine rağmen Tanzimat yazarı toplum öğretmenliğine erkenden girişmiş ve kendisinde siyasal-toplumsal bir misyon görmüştür. Ne var ki, aynı edebiyatın 19. yüzyılın sonunda, Avrupa edebiyatının ustalık düzeyini temsil eden Rus edebiyatına aldırış etmeden şiirde Fransız parnasyenlerinin sembolizmini izleyip tamamen biçimci bir niteliğe büründüğü açıktır.

Tanzimat edebiyatı yeni bir içerikle kültür tarihimizde yerini aldı. Ama bu edebiyatın bir eksikliği vardı; filolojik bir bilgiye dayanan edebiyat tarihi çalışmaları oldukça yetersizdi ve hatta yayımlanan eski metinler bile böyle bir yeteneğin henüz yerleşmediğini gösteriyordu. Edebiyatın böyle bir ortamdaki en büyük eksikliği de kuşkusuz edebiyat eleştirisi alanında duyuldu. Tanzimat döneminin edebiyat eleştirileri çok kere bir polemiğe ve ardından Babıâli'deki sürtüşmelere dönüştü. Şinasi ve sonraki sadrazam Said Bey (Paşa) arasında *Tasvir-i Efkâr* ve *Ceride-i Havadis*'te geçen tartışma

44 Güzin Dino, *Türk Romanının Doğuşu,* İstanbul, 1978; P. N. Boratav, *Folklor ve Edebiyat*, Adam Yay. 1982, s. 310-312; Berna Moran, "Aşk Hikâyeleri ve İlk Romanlarımız" *Eleştiri*, Ocak 1983, s. 34-41.

45 Güzin Dino, *Tanzimat'tan Sonra Edebiyatta Gerçekçiliğe Doğru, A.Ü.D.T.C.F.* Yay., Ankara, 1954, s. 34-37; Cevdet Kudret, *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman (1859-1959)*, Bilgi Yay., Ankara, 1971, s. 125-129.

Levent Şahverdi Arşivi

bunun bir örneğidir. Eski ve yeni edebiyat arasındaki üslup, dil ve nazım tekniklerine ilişkin bir diğer tartışma İrfan Paşa ve Namık Kemal arasında oldu. Doğrusu Namık Kemal, Tanzimat edebiyatına hâkim olan yeni düşünceyi savundu, ama yeni edebiyatın biçime ilişkin sorunları alanında İrfan Paşa'nın haksız olduğunu söylemek bugün de pek kolay görünmüyor. Tanzimat döneminin edebiyat dalında en önemli eleştirmeni Ziya Paşa'dır. Türk şiirinin ne olması gerektiği gibi bir soruyu ortaya atmış ve Divan edebiyatının ilk sert ve yapısal eleştirisini yapmıştı. Ona göre her ulusun şiirinde o dilin özelliklerine bağlı özgün bir kafiye ve vezin düzeni olmalıydı. Divan şiiri bu yönüyle bize yabancıdır, diyordu. Ziya Paşa konuşulan dilin edebiyat dili olması ve halk şiirinin vezin ve tekniklerinin benimsenmesi konusunda ilk ciddi eleştiriyle dönem içinde bu tarzı başlatmış sayılabilir. Tanzimat edebiyatı Avrupa edebiyatından çevriyle başladı. Bu, romanı, hikâyeyi, şiiri ve giderek tarihçiliğe ait eserleri kapsadı, ama eleştiriye ve Avrupa düşüncesinin örnek olabilecek ciddi edebiyat tarihine ait araştırmaları çeviri listesinin dışında kaldı. Bu dışlama bugün de süregidiyor.

Tanzimat aydını Avrupa ve dünya tarihiyle ilgilenmeye başladı. Bu ilgi, Tanzimat adamının bulunduğu zamanı ve mekânı saptama bilincinin ürünüydü. Avrupa tarihine ait bazı derleme ve çeviri eserler basılmaya başlandı. 1854'te (H. 1270) muhtemelen, Tercüme Odası memurlarından biri olan Sahak Ebru *Büyük Petro Tarihi*'ni kaleme aldı. Klasik Osmanlı döneminde de zaman zaman Avrupa tarihine ait kısa çeviri ve risaleler kaleme alınmış veya Peçevi'nin yaptığı gibi Avrupa tarihine atıflarda bulunulmuştu. Ama 19. yüzyılda Avrupa tarihine olan ilgi, Osmanlı toplumunun konumunu ve geleceğini anlamak isteğiyle başlamıştı. Hatta yöneticiler, bazı Avrupalı yazarlara, Türk tarihine ilişkin yorumlarından dolayı mükâfat da vermekte idiler.[46] Bunun dışında, Avrupa toplumunun düzenini ve gelişimini öğrenmek ve Osmanlı'yla karşılaştırmasını yapmak

46 *Başb. Osm. Arş. İrad-Har.*, No: 2893, sene 1266, "Fransa'nın Viyana'daki sefirinin yeğeni Mösyö Bumon'un kaleme aldığı dört ciltlik Avrupa tarihine münderecatı dolayısıyla..."

Levent Şahverdi Arşivi

gibi bir tarihçi düşünceye de ulaşıldı. Örneğin Cevdet Paşa, Ortaçağ Avrupa tarihinden söz ederken, feodaliteyi tahlil etmekte ve onu Osmanlı timar rejimiyle karşılaştırmaktadır.[47] Ona göre feodalite zulme dayanan ve Roma köleci düzeninin sadece hafifletilmiş bir biçimidir. Cevdet Paşa, Avrupa tarihi üzerine edindiği bilgileri, Osmanlı toplumunun yapısını ve geleceğini saptamak açısından değerlendirmelere tabi tutmaktadır. Tanzimat dönemi boyunca diğer aydınlar tarafından da izlenen bu yöntemin, örneğin amatör bir yazar olmakla beraber Mustafa Celaleddin Paşa tarafından *Les Turcs anciens et modernes*'de Türk ırkının Avrupa ve dünya tarihindeki orijinal rolünü saptamak gibi ideolojik bir niteliğe büründüğünü de belirtmek gerekir. Ancak, Tanzimat adamının tarihe bakışındaki bu önemli değişmenin ve düşünsel gelişmenin Avrupa ve dünya tarihini ana kaynaklardan öğrenme ve bilimsel bir araştırma yöntemine ulaştığını söylemek mümkün değildir. Esasen 19. yüzyılın tarihçi düşüncesi, çağdaş Türkiye'ye bu alanda oldukça zayıf bir miras bırakmıştır ve Türkiye'de tarihçilik dünya tarihi konusunda halen kayda değer bir gelişme gösterememiştir.

Tanzimat adamı tarihe bakışında ve bilgi edinmede belirli bir senkronizasyonu kavradığı gibi, yaşadığı dünyayı bir ölçüde kendi dilinin ve dininin boyutları dışında da anlamak ve öğrenmek aşamasına ulaşmıştır. Bu düzey Eskiçağ tarihine ve arkeolojiye uyanan ilgi dolayısıyla görülmektedir. Aralık 1847'de Kudüs mutasarrıfı Gazze sancağında Aşkalon denen mevkide bulunan üç bin yıllık (yanlış bir tarihlendirmeydi) bir sfenksten ekte rapor ve eskizle Babıâli'yi haberdar etmekteydi.[48] Bu gibi raporlar o yılların hemen hemen birçok vilayetinden yazılmış olup, daha önceki bir genelgenin gereği yerine getirilmekteydi; toplanan eski eserler Aya İrini'de kurulan müzeye nakledilmekteydi. Osmanlı müzeciliği ilk adımlarını atıyordu. Ahmed Vefik Bey (Paşa) ve Safvet Paşa'nın maarif nazırlıkları zamanında, vilayetlerde eski eser toplama faaliyeti daha da hızlandı.

47 *Tarih-i Cevdet,* c. I, s. 192; bkz. Ümit Meriç, *Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü*, İstanbul, 1975, s. 59.

48 *Başb. Osm. Arş. İrad-Dah.*, No: 8060 ve 8207.

Levent Şahverdi Arşivi

Trablusgarp Valisi Ali Rıza Paşa, Selanik Valisi Sabri Paşa, Girit'te Mutasarrıf Kostaki Adossides Paşa, Konya Valisi Abdurrahman Paşa eski eser toplayanlar arasında en önde gelenlerdendi. Bir yandan da müzelerin ilk katalogları da hazırlanmaya başlamıştı.[49] Eski eser merakı sanıldığından daha geniş bir çevreye yayılmıştı. İleride Yunan Muharebesi komutanlarından Dömeke Savaşı galibi Gazi Edhem Paşa savaş ganimeti olarak Müze-yi Hümayun'a bazı değerli parçalar getirecektir. Ağustos 1880'de bugünkü Arkeoloji Müzesi (Müze-yi Hümayun) açıldı. Osmanlı arkeologları kısa zamanda nümizmatikten epigrafiye kadar ilgili dallarda uzmanlar çıkardılar, kataloglardan bazılarını hazırladılar. Nihayet Sayda'da bulunan lahitlerle ve raporuyla Osman Hamdi Bey'in şahsında Osmanlı arkeolojisi, uluslararası bilim dünyasına ve yayın hayatına da girdi. Osmanlı aydını, arkeoloji ve müzecilik alanında imkânların ötesinde başarı göstermiş ve Tanzimat'ın başından beri önemli adımlar atılmıştır. Bu gelişme eski toplumdaki sanat ve kültür anlayışına bir tepkiyi de içermekteydi. Osmanlı arkeologları Mezopotamya, Suriye, Lübnan'da yaptıkları kazılarla İstanbul'a bugün dünyanın en zengin müzelerinden ikisini (Arkeoloji ve Eski Şark Eserleri) hediye ettiler ve Cumhuriyet dönemine de bu alanda zengin bir deneyim ve bilgi birikimi bıraktılar. 19. yüzyıl arkeolojisi Türkiye'de sadece bir bilim olarak değil, hem Batı'nın eser yağmacılığına direnen, hem de kültür değişiminin öncülüğünü yapan bir düşünce ve tutum olarak doğdu ve gelişti.

Tanzimat toplumunun aydını ansiklopedisyen olma isteğindedir. Devlet adamından yazarına bu toplumun seçkinleri tiyatrodan gazeteye, mimariden filolojiye ve doğa bilimine kadar her konuya el atma ve düzenleme çabasındadır. İlk roman yazarı olan Şemseddin Sami, ilk sözlükleri ve ansiklopediyi de ortaya koymuştur. Sadrazam Âli Paşa, Güllü Agop'un Osmanlı tiyatrosunu devletin finanse etmesini gerekli görmüş ve bazı temsilleri de teşvik için izlemiştir. A. Vefik Paşa tiyatro çevirmenliğinden sözlükçülüğe kadar her alana el

49 Semavi Eyice, "Arkeoloji Müzesi ve Kuruluşu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi,* c. VI, s. 1596-1603.

Levent Şahverdi Arşivi

atmıştı. Avrupa kültürüne açılma çabasındaki bir toplumda bunlar doğal ve faydalı eğilimlerdir. Ancak 19. yüzyıla kadar Türk toplumunun Batı kültürüne olan yabancılığı kendisini özellikle tarihçilikte, iktisatta ve toplumbilimde göstermektedir. Bilinen ilk iktisat kitabı 1830'larda düzenlenen bir elyazması olup, 1850'lerde bazı risaleler bunu izlemiştir. Ancak iktisat bilgisi de tıpkı Avrupa tarihi gibi Tercüme Odası mensuplarının aktarmacı derlemelerinden oluşmaktaydı.[50] Yüzyılın ikinci yarısında Ahmed Midhat Efendi, Ohannes Sakızlı gibi iktisadi düşünceye daha yorumcu yaklaşımlar da görüldü. Tanzimat dönemi Osmanlı toplumunda bilgi birikimi, araştırmayı örgütleme ve kurumlaştırma çabası ile sınırlı kalmıştır. Mart 1864'te Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye ilk kütüphaneyi açana kadar başkentte ve taşra şehirlerinde kütüphane, yazmaların yığıldığı vakıf depoları demekti. Tarih yazıcıları için düzenlenmiş arşivler yoktu ve Osmanlı tarihçiliği halen vekayinamelere dayanıyordu. 19. yüzyılda Türkiye'de tarihçiliğin bu yüzden önemli atılımlar yapıp bilimsel temele oturduğunu söylemek mümkün değildir. Bununla beraber Maarif Nazırı Münif Efendi (Paşa) ilk kütüphaneleri düzenledi. Devlet arşivinden yararlanılmaya ve bazı kütüphanelerin ilkel de olsa katalogları hazırlanmaya başladı. Yüzyılın sonunda referans kitaplığı ve derleme kütüphane kurumu fikir ve girişim olarak Osmanlı aydınları arasında yerleşmişti. 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu reform hareketine misyoner bir tarih bilinciyle başlamış değildi. Tanzimat hareketinin devrim olarak başlamadığının bir göstergesi de budur. Tanzimat Türkiye tarihinde devrim değil, devrim hazırlayıcı sonuçlar doğuran bir harekettir.

Buraya kadar portresini ve bulunduğu ortamı çizmeye çalıştığımız Osmanlı aydınına bir aydın grubu diyebilir miyiz? Kuşkusuz evet. Bu aydın grubu aslında devletin maaşlı kadrolarını oluşturan memurlardı. Arkalarında uzun bir siyasal düşün ve örgütlenme

50 İktisat bilimiyle ilgili bilinen en eski yazma 1830'lara ait olup mütercimi belli değildir. Daha çok genel kavramlar ve Malthus nazariyesi üzerinde durmaktadır. Ortaylı, "Osmanlılarda İlk Telif İktisat Elyazması", *Yapıt*, sayı 46/1, 1983. Ahmed Sayar, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, s. 275-293.

Levent Şahverdi Arşivi

geleneği yoktu. Ama aydın grubu bu dönemde artık toplumunu gözleme, eleştirme ve geleceği programlama aşamasına geldi. Bu nedenledir ki 19. yüzyılda imparatorlukta bir aydın grubu doğdu diyebiliyoruz. Bu aydın grubu ön planda Türk aydınlarını, bir kısmı da imparatorluktan kopan ulusların, ulusal aydın grubunun öncü grubunu oluşturmaktadır.

Tanzimatçı devlet adamlarının ilk kuşağının pragmatik reformculuğu, bir kuşak sonra siyasal ideolojiye, grup ve kişi çekişmesi, programlı bir siyasal muhalefete dönüştü. Mustafa Reşid Paşa'nın aydın mutlakıyetçiliğiyle başlayan dönem, Midhat Paşa'nın anayasacılığıyla noktalandı. 1860'larda Osmanlı düşünce hayatının en önde gelen üç kişisi, laik-ulusçu düşünceli olan Şinasi,[51] onun yanı başında modernleşmeci-İslamcı Namık Kemal ve İslamcılıkla laiklik, Türkçülükle Osmanlıcılık arasında gidip gelen Ali Suavi idi. Osmanlı düşünürü henüz açık seçik siyasal ideolojisini ve programını belirlemiş değildi. Siyasal düşünce ve muhalefet emekleme devrinde olmasına rağmen, gelişmelere bakıldığında Osmanlı ülkesinin geleneksel siyaset ve hayat tarzından çıktığı anlaşılıyordu. Bundan sonra Osmanlı toplumunu kendini değiştirme bilincinin kalıpları içinde değerlendirmek kaçınılmazdı. Modernleşmeye tepkiler de kuşkusuz güçlenmişti. Değişim geçiren, değiştirilen her toplumda yeniye tepki doğal bir olaydır. Avrupa uygarlığına yüz elli sene önce giren Rusya'da bile Aksakov "Geriye dönelim!" diye haykırıyordu. Çağdaşlaşmanın getirdiği bunalım Rusya'daki kadar şiddetli olmasa da, Osmanlı toplumunda da tepki yarattı, ilk anda yöneticiler de muhalefetin rengini ve niteliğini anlamadılar. Çünkü Osmanlı toplumundaki her olay ve kurum gibi, siyasal düşünce ve siyasal muhalefet de nitelik değiştiriyordu.

51 Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Bilgi Yay., Ankara, 1973, s. 252.

Levent Şahverdi Arşivi

SONUÇ

Takvim-i Vekayi'nin 6 Şubat 1866 tarihli nüshasında hükümet tarafından Paris'teki muhalifler aleyhine içeriği ve üslubu ilginç bir bildiri yayımlanmıştı:[1] "Paris'te kurulan bir fesat cemiyetinin üyelerinin ötede beride kışkırtıcılık ve dedikodu yaptığı, hükümet aleyhinde bulunmanın kendilerine zararı dokunacağı ihtar edildiği halde, rezil kişilerden oluşan ismi geçen cemiyetin üyelerinin bazı zadegân aleyhinde iftira dolu mektup ve imzasız mazbatalar bastırıp dağıttıkları, alçaklık ve rezaletlerini herkesin bildiği bu gibilere inanılmaması gerektiği" tenbih ve ilan ediliyordu. Sözü edilenlerin Genç Osmanlılar olduğu açıktır.

Âli Paşa'nın Babıâli'de kurduğu otoriter yönetimden nefret edenler "istibdat"tan söz etmeye başlamışlardı. İstibdat sözü "*despotisme*" karşılığı kullanılır olmuştu. Oysa daha elli yıl önce bir Osmanlı efendisi için "istibdat" İslam ülkesindeki bir yöneticinin olağan yönetimini ifadede kullanılabilecek bir sözdü. Zira İslamcı siyasal kuramda istibdat terimi güçlü ve doğru yönetimle özdeştir.[2] Şeyhülislam Mehmed Ziyaüddin Efendi'nin verdiği, Sultan Abdülhamid'in ha'l fetvasında istibdat suçlaması yoktu, istibdat sözünü Jön Türk politikacıları kullanıyordu. Tanzimat reformları Osmanlı aydınlarını ayrı bir dünya ve yönetim anlayışına götürmüştü.

1 *Takvim-i Vekayi,* 832 Nr. 1288, 20 Ramazan.

2 İstibdat, Latinlerin *dictator*'u gibi güçlü yönetimi ifade eder. *Tyrannie* karşılığı olan, zulüm ve zalim gibi kavramlardır.

Levent Şahverdi Arşivi

Sultan Abdülmecid yönetimine karşı bir darbe girişimi bastırılmıştı. Tarihimizde Kuleli Vakası (1859) olarak bilinen bu olayın gerçek bir hükümet darbesi girişimi olup olmadığı henüz bilinmiyor. Ondan başka darbecilerin siyasal tutumları da açık değildir, tutucu bir düşünceyle mi, yoksa anayasacı-demokrat bir eğilimle mi hükümete karşı çıkmışlardı? İkinci bir darbe girişimi de 1865'lerde oluşan İttifak-ı Hamiyyet adlı bir gruptan geldi. Osmanlı toplumu siyasal gruplaşmalar dönemine girmişti. Bu gruplaşmalar, 19. yüzyıl dünyasındaki siyasal ideolojilerin tutarlı veya tutarsız bileşimi olan programların etrafında oluşmaktaydılar; ancak siyasal modernleşme sürecine girildiği açıktır. 1840'larda Tanzimatçıların yarattığı dış politikada uyum ve anlaşmaya dayanan ortam, yerini siyasal kutuplaşmaya terk ediyordu. 1860'ların muhalifleri henüz laik ulusalcı ideolojiye veya billurlaşmış radikal görüşlere sahip değildiler. Kendilerini Genç Osmanlılar olarak adlandırıyorlardı, ama Avrupa, ihtiyar imparatorluğa yeni bir ruh ve hayat vermek isteyen bu grupları "*Jeune Turc*" diye adlandırdı. Jön Türklük özgün bir siyasal kimlikti. Köhneyen monarşilere karşı ayaklanan, direnen bütün ülkelerin muhalifleri bu isimle anıldı. Portekizli Jön Türkler gibi...

Modern çağın toplumları artık tarihi yaşamayıp, yapıyorlardı. Tanzimat aydını da tutucu yöneticisinden muhalif yazarına kadar çağdaş dünyada var olmak için değişmek ve olaylara yön vermek gerektiğini anlamıştı. Geleneği korumak için onun bilincinde olmak gerekir. Varlığını sürdürebilmek için Osmanlı aydını geleneğini ve ortamını farklı anlayışla da olsa değerlendirmeye ve eleştirmeye başlamıştı. Edebiyat zevkinden yönetime, Avrupa politikasından modernleşmenin yöntem ve ölçüsüne kadar birçok konu tartışılıyordu; hem de kahvehane sohbetiyle değil, basın ve yayın aracılığıyla...

Eylül 1871'de Âli Paşa öldüğünde Genç Osmanlılar Avrupa'dan dönmeyi umuyorlardı. Onlara göre diktatör sadrazamın sahneden çekilmesi yeni gelişmeler yaratacaktı. Aynı yıl Bulgarlar bağımsız kilise için verdikleri mücadeleyi kazanmışlar ve ulusal kiliselerini, yani Bulgar Eksarhlığı'nı kurarak Fener Patrikhanesi'nin denetiminden

Levent Şahverdi Arşivi

çıkmışlardı. Şimdi daha radikal bir mücadeleye geçebilirlerdi. Haziran 1872'de Namık Kemal İstanbul'da *İbret* gazetesini çıkarmaya başladı. Gazetede Osmanlı vatanseverliği ve "meşveret usulü" deyimiyle meşruti rejimin getirilmesi gibi düşünceler işleniyordu.

Babıâli diktatoryasının Âli Paşa'nın kişiliğine bağlı olmadığı anlaşıldı. Mahmud Nedim Paşa'nın sadrazamlığı yeni düşünceler kadar bürokrasinin muhalif kanadı için de daha boğucuydu. Balkanlar'da ulusçuluk nihai hedefe doğru harekete geçmişti. Temmuz 1875'te Bosna-Hersek'te ayaklanma başladı. Kötü yönetim ve ekserisi Müslüman olan yerli toprak sahiplerinin baskısı nedeniyle köylüler de bu ayaklanmaya katılıyordu. Kuşkusuz Hıristiyan köylüleri kışkırtan dış devletleri Sırbistan, Rusya, Avusturya diye saymak pek hatalı sayılmaz. Ardından aynı olaylar Bulgaristan'a sıçradı. Ekim 1875'te Mahmud Nedim Paşa Osmanlı borçlarının ödenmesini durdurdu, yani ilk moratoryumu ilan etti. Bu, dış devletlerin hiç hoş karşılamadığı bir gelişmeydi. 6 Mayıs 1876'da Selanik'teki bir olay büyüdü ve Fransa ile Almanya konsoloslarının öldürülmesiyle sonuçlandı. Suçluların dış baskılarla yargılanıp idam edilmesi bu sefer Müslüman halkı galeyana getirdi.

10 Mayıs 1876'da Fatih, Bayezid, Süleymaniye medreselerinin talebeleri Babıâli'ye yürüdüler. Sadrazam Mahmud Nedim Paşa'nın ve şeyhülislamın azlini istiyorlardı. Sonraları Sultan II. Abdülhamid bu isyanı Midhat Paşa'nın hazırladığını ileri sürmüşse de ayaklanma herhangi bir yönetici veya politikacıdan bağımsız ve kendiliğinden oluşmuş görünmektedir. İki gün sonra sadrazam ve şeyhülislam azledildi. Mütercim Rüşdü Paşa Sadaret'e, Hüseyin Avni Paşa seraskerliğe ve Hasan Hayrullah Efendi şeyhülislamlığa getirildi. Yeni kabine ile padişah arasında soğukluk devam ediyordu. Midhat Paşa da Şura-yı Devlet'e getirilmişti. Veliaht Murad Efendi'nin bu grubun favorisi olduğu biliniyordu.

Birkaç yılı dolduran şu olaylar meşruti rejimin getirilmesi veya benzer bir gelişmenin sonucuydu, birkaç kişinin kafasında aniden oluşan bir tasarının bir tesadüf ve oldubittiyle sahnelenmesi veya

Levent Şahverdi Arşivi

dışarıdan yabancıların tertipledikleri bir olay değildi. 1876 Mayıs sonunda Hüseyin Avni Paşa, Kayserili Ahmed Paşa (Bahriye nazırı), Askerî Mektepler Nazırı Süleyman Paşa'dan oluşan darbeci asker grubu, Dolmabahçe Sarayı'nı kuşattı. Sultan Abdülaziz ha'l edildi ve Haziran başında Sultan V. Murad tahta çıktı. Liberal fikirli padişahın hükümdarlığı uzun sürmedi. Bu arada Sultan Abdülaziz intihar etti. Bazı yetersiz delillerle o günden bugüne düşük padişahı darbeci takımın öldürdüğü hep tekrarlanır. Gerçekte ileri sürülen bu gibi deliller kadar başka çağdaş deliller de bu olayın gerçek olmadığını, Sultan II. Abdülhamid'in Midhat Paşa'yı ortadan kaldırmak için hazırladığı uydurma bir isnat, iftira olduğunu tekrarlar. Örneğin, Mabeynci Fahri Bey'in kaleme aldığı *İbretnümâ* adlı anıları böyle bilinen bir tanık belgedir.[3] Bu karışıklıkta Sultan V. Murad'ın tahtta kalamayacak kadar hasta olduğu anlaşıldı ve tahttan indirildi.

Beklenmeyen taht adayı II. Abdülhamid liberal darbeci gruba anayasayı ilan edeceği teminatını verdi. Aslında iç ve dış zorunluluklar karşısında kimsede direnecek cesaret yoktu. Bulgaristan olayları yüzünden, Rumeli'de beynelmilel kontrol kurulmasını isteyen büyük devlet elçileri İstanbul'da bir konferans toplamışlardı. İsyan ve savaş tehlikesi ufuktaki mali iflas görüntüsüyle birleşmişti. 1876 yılının Aralık ayında, imparatorluk yöneticileri anayasayı ilan eden top sesleriyle bu zorluklara meydan okuyor gibiydi, anayasa her şeyi düzeltir sanıyorlardı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun anayasal monarşi sistemine geçişi, Balkan Slavlarının (Bosna-Hersek ve Bulgaristan olayları) ayaklanmaları (1875) ile 1877 Osmanlı-Rus Savaşı arasındaki devreyi kapsar gibi görünür. Gerçekten de Babıâli bürokrasisinin mutlak hükümranlığı, kısa parlamenter dönem süresince devlet ve toplum hayatından çekilmiş gibiydi. Bu dönemin kısa süren deneyimi Türkiye'nin toplumsal siyasal hayatında ne olursa olsun önemli bir yenilikti ve geleceğin inkılaplarını hazırlayan bir aşamaydı. Tarihi dönemlendirme çabaları her zaman için bir hata payı taşır, ama böyle

3 Yeni harflerle basımı, *İbretnümâ*, yay. haz. B. S. Baykal, Ankara, TTK, 1968.

Levent Şahverdi Arşivi

bir usulü izlersek, 19. yüzyıl başından itibaren Osmanlı devletinin reform asrı diyebileceğimiz dönem, yerini artık inkılap asrına devrediyor diyebiliriz. Türkiye'nin siyasal hayatında fikir hareketlerinde yapısal bir değişme başlamıştı. Meşrutiyet hareketi padişahın değil, yukarıda da belirttiğimiz gibi, aslında Babıâli'nin mutlakıyetçiliğine karşı, gene Babıâli'nin bir kadrosu tarafından başarılmıştı. Aslında Sultan Abdülmecid ve Abdülaziz devrinin, Sultan II. Abdülhamid dönemine göre farklı bir yanı, hükümdarın kişisel diktatoryasından çok, sadrazamların ve etrafındaki kadronun aydın dikta dönemi olmasıydı. Babıâli yönetimde ehliyet ve etkinliğini yitirdiği an (bu Mahmud Nedim Paşa sadaretine rast gelmektedir) husumeti üzerine çekmiştir.

Meşrutiyete geçiş bir büyük ihtilalle değil, gene yönetici grubun içindeki bir başka grubun başkaldırmasıyla gerçekleştirilmiştir, bu doğrudur. Bu ilginç görünüm, günümüz tarihçiliğinde değişik yorumlamalara neden olmaktadır. Bir yoruma göre, haris bürokratların darbesi ve bir sapkınlıktır. Bir başka yoruma göre, devletin devlet içinde gerçekleştirdiği bir dönüşümdür. Birinci yorum sahipleri genellikle imparatorluğu mahva götüren gayriciddi bir hareketten, ikinci grup ise tabandan gelmeyen ve demokratik bir gelenek yaratmayan yüzeysel bir reformdan söz eder.

Bürokratların bir kısmı bu hareketin öncülüğünü niçin yapmıştır, sorusunun cevabını geniş bir tarihî ve coğrafi platformda aramak gerekir. Bu olay sadece iki grup bürokratın birbiriyle basit bir çekişmesinin veya sarayı hedefleyen bir iktidar hırsının sonucu değildir. Yaşanan çağın ve ülkenin gerçeklerinden kopuk bir aydın bürokrat fantezisinin eseri hiç değildir. Çok genç yaşlarından beri Babıâli bürokrasisinin havasında yetişen memurların meşrutiyet gibi bir ideal etrafında toplanarak muhalefet yapmalarının nedenlerini, ön planda, imparatorluğun o günkü coğrafyasının ve siyasal havasının renkliliğinde aramak, 18. yüzyıldan beri Balkanlar'da görülen gelişmelerin etkisini unutmamak gerekir. Balkanlar o zaman Osmanlı ülkeleriydi ve İstanbul'a örneğin Orta Anadolu'dan daha yakındı.

Levent Şahverdi Arşivi

Türkiye tarihinde ortaya atılan ilk anayasa tasarısı da Balkanlar'daki ulusçu hareketin eseridir. 1867 yılında Avusturya-Macaristan monarşisinin anayasa örneğini izleyen Bulgar Gizli Merkez Komitesi, Sultan Abdülaziz'e Osmanlı İmparatorluğu ve Bulgar Çarlığı çifte tacından oluşan bir hükümdarlık teklif etti. Bu çifte monarşide sultan hem Osmanlı sultanı hem Bulgar çarı olacaktı. Bulgaristan'ın nasıl yönetileceğini öngören 21 maddelik bir federe Bulgar anayasası bu teklife eklenmişti. Metnin 6 maddesi Bulgar Kilisesi'nin bağımsızlığıyla ilgili olup, ilk 15 maddesi ise Bulgaristan'ın parlamenter bir rejimle nasıl yönetileceğini düzenlemekteydi.[4] Anayasal monarşi istekleri Babıâli'nin dışında Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok çevrelerinde yaygınlaşmaktaydı.

Anayasacı hareketin gelişmesini bu nedenle iki odak etrafında gözlemek durumundayız. Birinci odak, bürokrasinin içinde yer alan muhalif bir grubun, devlet ve topluma bakıştan ve ideolojileriyle Tanzimat döneminin birinci kuşağından ayrılan "Genç Osmanlılar" dediğimiz bir grubun varlığıdır. Genç Osmanlılar aslında nasıl bir gruptu, Meşrutiyet hareketiyle ilgilerinin derecesi neydi, gibi bir soruyu burada ayrıntılara girmeden cevaplamalıyız. 1850'lerdeki mahiyeti karanlıkta kalan Kuleli Vakası'nı göz önüne almazsak, 1860'lardan beri siyasal muhalefetin oluşup biçimlendiğini söylemek mümkündür. Kuşkusuz bu muhalefetin üyeleri birbirinden farklı düşüncelere sahip olacaklardır. Hiçbir büyük veya küçük çapta hareketin üyeleri toptancı bir düşünce eleğinden geçirilemez. Bu grup bir parti oluşturmamıştır, ama Osmanlı bürokrasisinin içinde muhalif düşüncelerin oluşmasında etkili olmuşlardır. İkinci odak, değindiğimiz üzere doğrudan doğruya Balkan ulusçuluğudur. Meşrutiyetçi darbeyi zorlayan iç ve dıştaki baskılar ve gelişmelerde imparatorluğun içindeki bu yüz yıllık akımın ve hareketlerin büyük payı vardır. Aziziye döneminin bir çöküntüyle kapanmasında Balkanlar'daki bu hareketin nihai perdesinin, yani ayaklanmaların payı büyüktür.

4 Bulgarsko Vuzrajdane - *Hristomatiya po İstoriya na Bulgariya*, ed. H. Hristov, G. Gandjev, c. 2, Sofya, 1969, s. 324-332'de bu metin yer almaktadır.

Levent Şahverdi Arşivi

Aralık 1876'da, Kanun-ı Esasi'yi ilan eden topların atılmasında aksi yönden bir payı olan Avrupa baskısı da bu ayaklanmanın sonucu sahneye çıkmıştı. Ancak Meşrutiyet rejimi buna rağmen bazılarının ileri sürdüğü gibi bir Avrupa reçetesinin eseri değildir. Büyük ölçüde Osmanlı kafasının eseridir. Aslında Avrupa, meşrutiyet rejimi ve parlamento ile hiç ilgili değildir. Rusya böyle bir rejimin düşmanıydı. Avusturya da antipatiyle karşılıyordu, İngiltere ve Fransa ise bu rejimi Osmanlılara yakıştırmıyorlardı, hatta parlamentonun kurulup çalışabileceğine bile inançları yoktu. Meşrutiyetin bir çare olduğu, Rumeli vilayetlerinde valilik yapıp iyi idarenin böylece gerçekleşebileceğine inanan Midhat Paşa gibi sivil bürokratların ve belki benzer gözlem ve sonuçları edinmiş askerlerin kafasında vardı. Anayasanın ilanı ile Avrupa baskısının şiddeti bir müddet için önlenmiş olabilirdi, ama tamamen önlenemediğini Rusya ile çıkacak savaş ve Avusturya'nın olumsuz tutumu göstermiştir. Anayasal hareket bizim siyasal modernleşme tarihimizdeki ilk siyasal muhalefet grubuyla yani Genç Osmanlılarla birlikte anılır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun modern siyasal fikir ve eylem tarihinde Yeni Osmanlılar dediğimiz grup, ilk bakışta kendine özgü görünen, ama Ortadoğu ve İngiliz ve Fransız Müslüman kolonilerinde benzerleri bulunan düşünce ve eylem adamlarından oluşan bir gruptur. Yeni Osmanlılar deyiminin Fransızcaya tercümesi Genç Osmanlılar anlamında "*Jeunes Ottomans*" olmalıdır. Fakat Avrupalılar arasında Osmanlı'nın ulus nitelemesi olarak bir anlamı olmadığından, "Genç Türkler-*Jeunes Turcs*" çevirisi yaygınlaşmış ve imparatorluktaki örgütlü siyasal muhalefet hareketleri bu deyimle anılagelmiştir.[5] Oysa 19. yüzyıl ortalarından başlayarak imparatorluğun yıkılışına kadar süren bütün siyasal muhalefeti bir potada değerlendirmenin bir anlamı ve olanağı yoktur. Bizim tarihçiliğimizde yapılan, Yeni Osmanlılar ve Genç Türkler ayrımı bu nedenle zamanlama kadar ideolojilerin ve örgütlenmelerin ve eylemin niteliğini belirleyen çizgiler açısından da gerekli, doğru bir ayrımdır.

5 Bu terimi Paris'te Yeni Osmanlıların hamisi Mustafa Fazıl Paşa'nın kullandığı kabul gören bir mütearifedir.

Levent Şahverdi Arşivi

Sultan Abdülaziz döneminin Yeni Osmanlıları, II. Abdülhamid döneminin Genç Türkler diye tanıdığımız muhalif kuşağının aksine, örgütlenme ve gizli siyasal faaliyet alanında ustalığa, hatta belirli prensiplere ulaşabilmiş bir grup değildi. Grubun içinde ideolojiden çok ideolojiler vardı. Bu ideolojiler de aslında kesin çizgilere ve tutarlı açıklamalara gelecek gibi değildi. Yeni Osmanlıların siyasi fikirleri daha çok anayasal monarşi etrafında toplanmaktaydı. Fakat bu anayasalcılık konusunda da onların asgari müştereklerini tespit zordur. Kısacası Yeni Osmanlılar siyasal programlarında belirli çizgiler olan ve politik eylemlerinde uyum sağlamış aydınlar değildiler. Ancak aydındılar ve muhalefetleri, baştaki yöneticiden çok, var olan siyasi rejime ve ülkenin yaşadığı hayata karşıydı. Yani Yeni Osmanlılar artık toplumsal bir bilinç sahibi olan, tarihe ve geleceğe özgürce bakmaya başlayan Osmanlı aydınlarıydı.

Yeni Osmanlılar Avrupa dünyasını ve siyasal düşününü sağlıklı bir biçimde belki tanımıyorlardı. Bürokrasinin hırslı, iddialı üyeleriydiler. Osmanlı klasik kültürü ile tanışıklıkları kadar Avrupa dünyasını tanımasalar da Batı'ya eski devrin Türklerinden daha çok ilgi duyuyorlardı. Mücadele ve muhalefet biçimlerinde, eski bürokrasinin kalıntısı olan kişisel çekişme ve entrikaya da rastlanır. Nihayet Yeni Osmanlıların düşünceleri, anayasacı liberalizmin çizgilerinden modernist İslamcılığa, hatta olgunlaşmış bir Türkçülüğe ve sosyalizme kadar çeşitli görüşleri içeren renkli bir yelpaze oluşturur. Daha da ilginci, bütün bu görüşlere çoğuna aynı kişide rastlanabilmesidir. Ama Yeni Osmanlılar hareketinin tarihî önemi, sonraki siyasal fikir ve örgütlenmelerin onların mirası üzerinde serpilip yaşamalarıdır.

Yeni Osmanlılar bir bakıma bürokrasinin üst katmanlarına karşı direnişe geçen memurlar topluluğudur. Diğer yandan aydın despotizmi denen dönemi kapatan Abdülaziz'in son yıllarındaki buhran bu muhalefeti güçlendirmiştir. Gayrimemnun genç bürokratlar arasında her zaman görülen klasik tipteki muhalefetin, artık modern bir siyasal içerik kazanmaya başladığını belirtmek gerekir. Muhalefet, artık bürokrasinin bir grubunun öbür grupla yürüttüğü tipik siyasal eleştiri

Levent Şahverdi Arşivi

ve gruplaşma haline dönüşüyordu. "Usul-i meşveret" diye özetlenen parlamentarizm özlemi böyle bir gelişmenin ifadesidir.

Yeni Osmanlılar grubu ve hareketi tarihçilik ve düşün hayatımızda farklı değerlendirmelere konu olmuştur. Klasik görüş, Yeni Osmanlıların meşrutiyet ve insan haklarının geliştirilmesi konusundaki mücadelelerinin yüceltilmesidir. Burada bir tür düz tarih çizgisinden, belirli bir tarihsel amaca ve aşamaya yönelik yorumculuktan söz edebiliriz. Bu yorumun tepkisi de gene aynı yöntemi izleyen farklı bir renk niteliğindedir. Yeni Osmanlılar hareketinin Avrupa'nın oyuncağı olduğu gibi tezler, abartılı düğüm olaylarla, *conspirative* bir tarihçi üslubuyla kaleme alınmıştır. Bu yorumların her birinin mutlaka belli bir dünya görüşüne angaje olmadığını da belirtmek gerekir.

Yeni Osmanlılar hareketinin kronolojisi henüz tam ve sağlıklı olarak tespit edilebilmiş değildir. Yeni Osmanlılar hareketi ve grubun üyeleri birkaç klasikleşmiş incelemenin ve Ebüzziya Tevfik gibi, çağdaşları olan gözlemcilerin anlattıklarıyla sınırlı kalmaktadır. Yeni Osmanlıların 1876'da Osmanlı Anayasası'nın ilanına katılım dereceleri bile henüz yeterince aydınlanmış değildir. Anayasa fikrinin oluşmasında ve yayılmasında bu aydınların payı önemlidir, ama meşruti rejimi gerçekleştiren askerî darbede (yani Sultan Abdülaziz'in hal'i) böyle bir ideale uzak insanların rolü daha önemliydi. Bu son olayda Midhat Paşa öncü grubun içinde adeta tek liberal (liberalist değil) olarak kalmaktadır. Nihayet Yeni Osmanlıların zamanla muhalefeti bırakıp düzenle bütünleşen ve bütünleşmeye hazır kapıkulları olduğu hükmü de Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi, Mizancı Murad, Ebüzziya Tevfik, Çapanoğlu Agâh Bey, Reşat Nuri Bey, Beşir Fuad ve Ahmed Midhat gibi renkli bir grubun fikrî yapıları ve eylemleri yakından incelendiğinde doğrusu çok tartışılır bir değerlendirmedir. Liberal bir ortama ve parlamentarizme duyulan özlemin saltanata karşı çıkmak demek olmadığı, hatta bu düşünürlerin kiminde parlamentarizm ve liberalizmin bizimkinden uzak anlam ve çağrışımlar yarattığı görülmektedir. 19. yüzyıl aydını, reform ve Batı kavramlarına kuşkusuz bizden farklı yaklaşımlar

Levent Şahverdi Arşivi

içindeydi. Ama bu yaklaşımlar bir yerde bizim bugünkü düşünümüzün de temelini oluşturmaktadır. En azından ilk kuşak Osmanlı aydını, İkinci Meşrutiyet'i gerçekleştiren Jön Türklerden daha gelenekçi düşünce kalıplarına sahiptiler. Ama onların öncüsüydüler. Zaten Türkiye tarihinde Birinci ve İkinci Meşrutiyet devirleri diye bir ayrım, kültürel ve siyasal düşünce ve örgütlenme yönünden görülen farklılığı birleştiren bir dönemlendirmedir ve tarihçi için bu açıdan anlam ifade eden bir ayrımdır. Yoksa hukuki yönden 1876'da ilan edilen anayasa imparatorluk yıkılana kadar yaşamıştır.

Yeni Osmanlılar, Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş mekânını kapsayan bir siyasal muhalefet örgütü olmadığından içlerinde Balkan uluslarından, hatta imparatorluğun diğer bölgelerinden üyeler yoktu. Bu muhalefet grubunun yurtdışındaki eylemlerini de çağdaş Rusyalı devrimcilerin Avrupa'daki muhalefet hareketine benzetmek mümkün değildir. Yeni Osmanlılar somutlaşmış bir gizli örgüt değildi. Avrupa'da despot yönetimi eleştiren ilk muhalif gazete *Muhbir* çıkmadan önce bazı muhalif bildiriler dağıttıkları da anlaşılıyor.[6] Bütün bunların dışında, Yeni Osmanlıların Türkiye tarihindeki yerlerini parlamentarizm mücadelesi ile sınırlandırmamalıyız. Bu aydın kuşağı, edebiyattan gazeteciliğe, ortaeğitimden çocuk terbiyesine, tarihten ekonomiye kadar her alana el atmış, en azından 19. yüzyıl toplumunun dikkatini bu konulara çekmişlerdir. Yanlış veya doğru, belki eksik bilgi ve yorumlarla Osmanlı toplumundaki kurumların değişmesi gerektiğini, bunların Avrupa uygarlığı karşısındaki konumunu tartışmışlardır. Muhafazakâr düşünceliler bile Osmanlı toplumsal kurumlarını tümüyle gözden geçirmiş, eleştirmiştir. Yaklaşımlarında ister Batıcı, ister Batı'ya karşı olsunlar, Osmanlı düşün hayatına Batı'yı getiren ve tartışan öncüler olduklarına kuşku yoktur. Bu tutum ve tartışmayla birlikte Yeni Osmanlılar toplumlarında yeni bir arayışı başlatan aydınlardı. Bu aydınları ve Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılını Osmanlı coğrafyasıyla birlikte değerlendirdikçe Meşrutiyet olayı daha iyi aydınlanmaktadır. Siyasal

6 Bölümün başındaki *Takvim-i Vekayi*'de zikredilen olay.

Levent Şahverdi Arşivi

tarih yazıcılığımızla, Meşrutiyet rejimini bir rastlantı, dar bir grubun darbesi olarak değerlendirmek, toplumsal ve siyasal gelişim çizgisindeki yerini küçümsemek az rastlanan bir kanı değil. Bu kanının iki noksan değerlendirmeye dayandığını söylemek mümkündür. Monarşilerden anayasal düzene geçiş olayını örnekleriyle geniş ve mukayeseli bir biçimde incelememek birinci nedendir. İkincisi, Osmanlı İmparatorluğu'nu bugünkü Türkiye halkının imparatorluğu sayıp geniş sınırlar içindeki coğrafya parçalarının ve etnik grupların durumundaki farklılıkları, farklı gelişmeleri incelememektir. İçe dönük (*ethnocentric)* yaklaşım, 19. yüzyıl Osmanlı tarihini incelemeye ve değerlendirmeye en önemli engeldir. Çünkü günümüzdeki tarihçilerin tersine, 19. yüzyılda imparatorluğu yönetenlerin gözü ve dikkati her an için ister istemez Doğu Trakya ve Küçük Asya'nın ötelerine yönelikti. Nihayet, parlamenter monarşiye geçiş olgusu, İngiltere ve 19. yüzyıl Fransası örnekleriyle sınırlı değildir.

19. yüzyılda mutlak monarşiyi değiştiren anayasal gelişmelerin birçok ülkede böyle dar gruplar tarafından başlatılması sadece Osmanlı ülkesine özgü değildir. Doğu Avrupa ülkelerinde 19. yüzyılın devrim hareketleri özellikle eski seçkinler arasında başlamış ve çok kere de onların öncülüğünde gerçekleştirilmiştir.

Osmanlı anayasal hareketi de dar bir grup tarafından başarılmıştı. Hazırlanan anayasa taslağı gerçekte despotizme birçok kapıyı açık bırakıyordu. Ama Prof. Tunaya'nın deyimiyle, Midhat Paşa ve etrafı da bu aksak anayasa ile geleceğin gelişmelerine kapıyı bir daha kapanmamak üzere açmışlardı. O gün başlayan ve bugüne kadar süren bir anayasa romantizmi toplumsal siyasette hâkim olmuştur. Anayasa ile her sorunun çözümleneceği ve toplumsal, siyasal gelişmenin bu sayede sağlanacağına inanılmıştır. Yüz yılı aşkın deneyim bunun böyle olmadığını göstermiştir, ama bir bakıma her anayasa ve anayasal hareketin daha ileri özlemler yarattığı ve gelişmeler doğurduğu da görülmektedir.

Yaygın olarak tekrarlanan bir yanlış da 1876 Anayasası'nın Belçika anayasasından uyarlanarak kaleme alındığıdır. Oysa komisyon o zaman mevcut hemen hemen bütün anayasaları gözden geçirmiştir.

Levent Şahverdi Arşivi

Hatta Said Paşa Fransız cumhuriyet anayasasını çevirmiş ve "cumhurbaşkanı" yerine "padişah" unvanını koymuştu. Ortaya çıkan taslak bu nedenle bize özgü bir metindi. Sadece bir karma metin olması nedeniyle değil, hiçbir yerde görülmeyen hükümleri vardı; mesela padişaha kamu selameti için sürgün yetkisi veren ve temel özgürlükler ve yargı güvencesiyle bağdaşmayan 113. madde gibi...

19 Mart 1877'de toplanan ilk Osmanlı parlamentosu, etnik ve dinî yönden o çağın kozmopolit Avrupa imparatorluklarının parlamentolarında bile görülmeyen bir renkliliğe sahipti. Mebusan Meclisi'nin bu kozmopolit yapısı yüzünden Meşrutiyet'in imparatorluğu yıkıma götüreceği, o günden bugüne çok tekrarlanan bir slogandır. Parlamento olsa da olmasa da sadece Hıristiyan Balkan uluslarının değil, Arap, Türk ve Arnavut ulusalcılığının da gelişeceğine kuşku yoktur. Zaten tarih, başlangıçta Osmanlıcı bir çerçevede konfederatif programlar öneren Arnavut ve Arap ulusalcılıklarını kaçınılmaz bir biçimde bağımsızlık istemeye itmiştir.

Avrupa'nın iktisadi, kültürel ve toplumsal yönden en geri kalmış imparatorluğu anayasal monarşiye, kendinden daha gelişmiş Rusya Çarlığı'ndan önce geçiyordu. Bu siyasal sıçramayı hazırlayan reformların ülkenin siyasal kültüründe de önemli bir gelişme yarattığını kabul etmek gerekir. Günümüz Türkiyesi'nin bilinçli değerlendirilmesi gereken Osmanlı mirası budur.

Tanzimat dönemi 11. yüzyıldan beri Batı ile ilişkide olan, çarpışan bir toplumun, iktisadi, sınai Batı uygarlığı karşısındaki bir direnişidir. Örnek yoktu, bu alanda da ecdadımız bir öncülük yapmak ve yeni dünyanın şartlarına uymak zorundaydı. Bu tenkit edilen Batılılaşmadan kendini kurtarabilen bir Doğu toplumu da yoktur. Ama Tanzimat bir imparatorluk geleneği içinde yürütülen bir hareketti; gelişmeler, istensin istenmesin bu gelenekten gelen yöneticiler tarafından göğüslenmiştir. Uzun ve sancılı bir asır halen sürmektedir. Hüküm vermek tarihçi için zordur, çünkü Tanzimat devri tarihi her şeye rağmen önemli bir dünya parçasının, bir geniş coğrafya üzerindeki kavimlerin tarihidir; kapanmış bir bilinç değildir, dramatik gelişmelerle halen yaşayan bir tarihtir.

Levent Şahverdi Arşivi

KAYNAKLAR

(Burada arşiv belgeleri ve süreli yayınlar dışında, sadece metinde zikredilen kitap ve makalelerin tam künyeleri verilmiştir.)

Abadan, Yavuz. "Tanzimat Fermanı'nın Tahlili", *Tanzimat I,* İstanbul, 1940.

Abdurrahman Şeref. *Tarih Konuşmaları,* haz. E. Eşrefoğlu, Kavram Yay., İstanbul, 1978.

— *Tarih-i Devlet-i Osmaniyye,* c. II, İstanbul, 1318.

Adanır, Fikret. *die Makedonische Frage,* Steiner, Wiesbaden, 1979.

Ahmed Lütfi (Vakanüvis). *Tarih,* c. IX, yay. M. Aktepe, İ.Ü. Ed. Fak., İstanbul, 1984.

— *Salname-i Maarif,* sene 1316.

Ahmed Şerif. *Anadolu'da Tanin,* haz. Çetin Börekçi, İstanbul, 1977.

Ahmed Rasim. *Resimli Osmanlı Tarihi,* c. IV, Kostantiniye, 1328-1330.

Akdağ, Mustafa. "Genel Çizgileriyle XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi", *AÜDT-CF Dergisi,* c. IV, No: 6-7, Ankara, 1968.

Akif Paşa, *Tabsıra,* Kostantiniye, 1300, 4 def'a.

— *Münşeat-ı Akif,* sene 1259.

Akıllıoğlu, T. - Ortaylı, İlber. "Le Tanzimat et le Modèle Français. Mimétisme ou Adaptation?", *L'Empire Ottoman - Turquie et la France, Varia Turcica III,* İstanbul, 1986.

Al-Sayyid Marsot, Afaf Lutfi. *Egypt in the Reign of Muhammmed Ali,* Cambridge University Press, 1988.

And, Metin. *Geleneksel Türk Tiyatrosu,* Ankara, 1969.

A. Vefik. *Tekâlif Kavaidi,* c. II, Dersaadet, 1329.

Babinger, Franz. *Mehmed der Eroberer und seine Zeit,* Münih, 1959.

Bailey, F. E. *British Policy and The Turkish Reform Movement,* Cambridge Mass., 1970.

Levent Şahverdi Arşivi

Barkan, Ömer L. "Osmanlı İmparatorluğu Teşkilat ve Müesseselerinin Şer'iliği Meselesi", *İ.Ü. Huk. Fak. Mecmuası,* İstanbul, 1945, sayı 3-4.

— "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", *Türkiye'de Toprak Meselesi,* Gözlem Yay., İstanbul, 1980 (*Tanzimat I,* adlı derlemeden tıpkı basım).

Batbie, A. *Traité de Droit Public et Administratif,* 2. c., Paris, 1885.

Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma,* Bilgi Yay., Ankara, 1973.

Boratav, Pertev Naili. *Folklor ve Edebiyat,* Adam Yay., İstanbul, 1982.

Busbecq, Ogier de Ghiselin. *Türk Mektupları,* çev. H. Cahit Yalçın, İstanbul (tarihsiz).

Cevdet Paşa. *Tarih-i Cevdet,* c. 1 ve 9, 10, 11, 12, Dersaadet, 1309.

— *Ma'rûzât,* haz. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yay., İstanbul, 1980.

— *Tezâkir, (1-40 ve Tetimme)* haz. C. Baysun, TTK Ankara, 1967.

Cezar, Yavuz. *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih),* Alan Yay., İstanbul, 1986.

Chambers, Richard L. "The Educations of a Nineteenth-Century Ottoman Âlim: A. Cevdet Pasha", *IJMES,* 4.

Clarke, E. "The Ottoman Industrial Revolution", *IJMES,* 5/1974.

Cvetkova, Bistra. "To the Prehistory of the Tanzimat, an unknown Ottoman Political Treatise of the 18th Century", *Etudes Historiques,* c. 7, Sofya, 1975.

— "Problems of the Bulgarian Natonality and National Consciousness in the XV-XVIII. Centuries", *Etudes Historiques,* c. 6, Sofya, 1973.

Çadırcı, Musa. "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatı'nın Kurulması Üzerine", TTK, *Belleten,* XXXIV/135, Ankara, 1970.

Çoker, Fahri. "Tanzimat ve Ordudaki Yenilikler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi,* c. V.

Danova, N. - Markova, Z. "Ideja Zerkovnogo Reformatorstvai Balkanskoe Prosveşçenie", *Etudes Historiques,* c. 7, Sofya, 1975.

Dascalakis, A. "Le Rôle de la Civilisation Grecque dans les Balkans", *Actes du Premier Cong. Int. des Etudes Balkaniques,* Sofya, 1969.

Davis, Ralph. "English Imports from the Middle East 1580-1780", *Studies in Economic History of Middle East,* ed. Cook, Londra, 1970.

Devèze, Michel. *L'Europe et le monde à la fin du XVIIIe siècle,* Paris, 1970.

Dino, Güzin. *Türk Romanının Doğuşu,* İstanbul, 1978.

Levent Şahverdi Arşivi

— *Tanzimat'tan Sonra Edebiyatta Gerçekliğe Doğru,* AÜDTCF Yay., Ankara, 1954.

Engelhardt, Ed. *Türkiye ve Tanzimat - Devlet-i Osmaniyenin Tarih-i Islahatı,* çev. Ali Reşad, İstanbul, 1328.

Ergin, Osman Nuri. *Türkiye Maarif Tarihi,* c. III-IV, İstanbul, 1941 ve 1942.

— *Mecelle-i Umur-ı Belediyye,* c. I, İstanbul, 1338 (1922).

Eyice, Semavi. "Arkeloloji Müzesi ve Kuruluşu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi,* c. VI.

— "Fossatiler", *İstanbul Ansiklopedisi,* c. XI.

Fahri Bey (Mabeyinci). *İbretnümâ,* yay. haz. B. S. Baykal, TTK, Ankara, 1968.

Fatma Aliye. *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı,* Dersaadet, Kanaat Matb., 1332.

Fazlurahman. *İslam,* Anchor Books, New York, 1968.

Fekete, Lajos. "XVI. Yüzyılda Taşralı Bir Türk Efendinin Evi", çev. S. Karatay, TTK, *Belleten,* XXIX/116, Ankara, 1965.

Findley, Carter V. *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire,* Princeton, 1980.

G. Gandjev - H. Hristov. *Problemi na Bulgarskoto Vuzrajdane,* Sofya, 1976.

— *G. Bulgarsko Vuzrajdane - Christomatija po Istorija na Bulgarija,* c. 2, Sofya, 1969.

Gawrych, George W. "Tolerant Dimensions of Cultural Pluralism in the Ottoman Empire: The Albanian Community (1800-1912)", *IJMES,* 15/1993.

Göyünç, Nejat. "1849 Macar Mültecileri ve Bunların Kütahya ve Halep'te Yerleştirilmeleri", *Türk-Macar Kültür Münasebetleri,* İ.Ü. Ed. Fak., İstanbul, 1976.

Gülmez, Mesut. "Tanzimat'tan Sonra İşçi Örgütlenmesi ve Çalışma Koşulları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi,* c. III.

Hassinger, Herbert. "Die Erste Wiener Orientalische Handelskompagnie 1667, 1683", *Viertel Jahre für Soziale und Wirtschaftsgeschichte,* XXXV/I, 1942.

İ. Hakkı. *Hukuk-ı İdare,* cild-i sani, İstanbul, 1309.

— *Salname-i Vilayet-i Diyarbakır*, sene 1292.

— *Salname-i Vilayet-i Halep*, sene 1318.

Levent Şahverdi Arşivi

İhçiyev, D. *Turskie Dokumenti na Rilskija Manastira,* İzd. Rilskijat Manastır, Sofya, 1910.

İnalcık, Halil, "Adaletnameler", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi,* c. II/3-4, TTK, Ankara, 1965.

— "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", TTK, *Belleten,* XXVIII/109-112, Ankara 1964.

— "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Belleten,* XXVIII/ 109-112, Ankara, 1964.

— *Tanzimat ve Bulgar Meselesi,* AÜDTCF, Ankara, 1943.

İskit, Server. *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları,* Ankara, 1943.

Issawi, Charles. "British Trade and the Rise of Beriut", *IJMES,* 8 (1977).

— *The Economic History of Turkey,* Chicago Univ. Press, 1980.

Janov, M. "Die Ereignisse in Südosteuropa am Ende des 16. Jahrhunderts und die Politische Taetigkeit der Anführer der Befreiungsbewegungen in Bulgarien", *Etudes Historiques,* c. 7, s. 158-177.

Jelavich Charles, Barbara. *The Balkans in Transition,* California Univ. Press, Berkeley, 1963.

Kara, Mustafa. "Tasavvuf ve Tarikat", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi,* c. 4.

Karahan, Abdülkadir. *Figani ve Divançesi,* İ.Ü. Ed. Fak., İstanbul, 1966.

Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi,* V. cilt, TTK, Ankara, 1961; VII. cilt, Ankara, 1956.

Kaynar, Reşat. *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat,* TTK, Ankara, 1954.

Kıray, Mübeccel. *İzmir - Örgütleşemeyen Kent,* Ankara, 1972.

Koloğlu, Orhan. *Miyop Çörçil Olayı,* Ankara, 1976.

— *Takvim-i Vekayi,* Ankara (tarihsiz).

Kudret, Cevdet. *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman* (1859-1959), Bilgi Yay., Ankara, 1971.

Kuran, Ercümend. *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri,* Ankara, 1968.

— "Osmanlı İmparatorluğu'nda İnsan Hakları ve Sadık Rifat Paşa", *Türk Tarih Kongresi VIII/2,* Ankara, 1981.

Kuneralp, Sinan. "Bir Osmanlı Diplomatı - Kostaki Musurus Paşa", TTK, *Belleten, 1970/3.*

— "The Ministry of Foreign Affairs Under the Ottoman Empire", *The Times Survey of Foreign Ministries - Turkey,* ed. Steiner, Londra, 1982.

Levent Şahverdi Arşivi

Kurmuş, Orhan. *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi,* İstanbul, 1974.

Kushner, David. *The Rise of Turkish Nationalism* 1876-1908, Londra, 1977 (çevirisi: *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu,* Kervan Yay., İstanbul 1979).

— "The Foreign Relations of the Governors of Jerusalem", *Palestine in the Late Ottoman Period,* ed. Kushner, Kudüs, 1986.

Kütükoğlu, Mübahat. "Cevdet Paşa ve Aile İçi Münasebetleri", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri,* İstanbul, 1986.

— *Osmanlı-İngiliz İktisadi Muhasebetleri II,* İ.Ü. Ed. Fak., İstanbul, 1976.

Leone, Enrico di. *L'Impero Ottomano nel primo periodo delle Riforme,* Univ. di Cagliari, Milano, 1967.

Levend, A. Sırrı. *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Safhaları,* TTK Yay., Ankara, 1949.

— *Divan Edebiyatı,* İstanbul 1543.

Lewis, Bernard. *The Emergence of Modern Turkey,* 2. bas., Oxford-Londra, 1968.

— "The Tanzimat and Social Equality", *Economie et Sociétés dans L'Empire Ottoman,* Collog. Int. du CNRS, No: 601.

— *The Muslim Discovery of Europe,* Weidenfeld and Nicolson, Londra, 1982.

— "Turkey - Westernization", *Unity and Variety in Muslim Civilization,* ed. G. Grunebaum, Chicago, 1955.

MacDermott, Mercia. *A History of Bulgaria,* Allen and Unwin, Londra, 1962.

Mardin, Şerif. *The Genesis of Young Ottoman Thought,* Princeton, 1962.

Matuz, Josef. *Das Kanzleiwesen Sultan Süleymans des Praechtigen,* İslam Araştırmaları, Freiburg, c. 5., Wiesbaden 1974.

Mélikoff, Irène. "L'Ordre des Bektaşi après 1826", *Turcica,* XV/1983.

Memduh Paşa. *Kuvvet-i İkbal Alâmet-i Zeval,* İstanbul, 1329.

Meriç, Ümit. *Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü,* İstanbul, 1975.

Neşev, G. "Les Monastéres Bulgares du Mont Athos", *Etudes Historiques,* c. 6 Sofya, 1973.

Noviçev, A. D. *Oçerki Ekonomiki Turtsii do Mirovoi Voiniy,* İzd. Akadem. Nauk, Moskova-Leningrad, 1937.

Onar, S. Sami. *İdare Hukuku,* c. I, İstanbul, 1944.

Ortaylı, İlber. *Tanzimat'tan Sonra Mahalli İdareler (1840-1878),* Ankara, 1974 (2. baskı, *Yerel Yönetim Geleneği, İstanbul, 1985).*

Levent Şahverdi Arşivi

— "Osmanlı Şehirlerinde Mahkeme", *A.Ü. Huk. Fak. B. Nuri Esen'e Armağan,* Ankara, 1977.
— "1727 Osmanlı-Avusturya Seyrisefain Sözleşmesi", *AÜSBF Derg.*, c. XXVIII/3-4 Ankara, 1975.
— "Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars", *İ.Ü. Ed. Fak. Tarih Enst. Dergisi,* sayı IX., İstanbul, 1978.
— "Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Okulları", *Amme İdaresi,* c. XIV, Sayı 3.
— "Osmanlılarda İlk Telif İktisat Elyazması", *Yapıt,* Ekim 1983, sayı 46/I.
— "Midhat Paşa'nın Vilayet Yönetimindeki Kadroları", *Midhat Paşa Semineri,* TTK, Ankara, 1986.
— "Ottoman-Habsburg Relations 1740-1770 and Structural Changes in the International Affairs of the Ottoman State", *Robert Anhegger Festschrift-Varia Turcica IX* içinde; Bacqué-Grammont - Ortaylı, İstanbul, 1987.
Osmanoğlu, Ayşe. *Babam Sultan Abdülhamid (Hatıralarım),* Selçuk Yay., Ankara, 1984.
Ökçün, Gündüz. "19. Yüzyılın İkinci Yarısında İmalat Sanayisi Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Anaçizgileri", *SBF Derg.*, c. XXVII/ 1972, No: I.
Padel, Wilhelm. "Das Grundeigentum in der Turkei nach der neuen Gesetzgebung", *Mitteilungen des Seminar für Oriantalische Sprachen zu Berlin,* 1901.
Pakalın, M. Z. *Son Sadrazamlar,* c. I-II-III, İstanbul, 1940-42.
Pale, Nancy. "Ottoman Okka Weights", *Belleten,* c. XLI/161, Ankara, 1977.
Pamuk, Şevket. *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913),* Yurt Yayınları, Ankara, 1984.
Paskaleva, Virginia. "Sredna Evropa i Kulturno - Prosvetnoto Razvitie na Bulgarite prez Vuzrajdeneto", *İstoriçeski Pregled,* kn. 3-4.
— Die Wirtschaftsbeziehungen der Bulgarischen Gebiete mit Mitteleuropa im 18 und 19. Jahrhundert", *Wirtschaftskraefte und Wirtschaftswege III - Hermann Kellenbenz Festschrift,* Klett-Cotta, 1978.
— "Über die Selbstverwaltung der Gemeinden in der Europaeischen Provinzen des Osmanischen Reiches", *Bulgarian Historical Review, 1982/1.*
Petrovich, M. "Juraj Krizanic a Precursor of Panslawism", *The American Slavonic and East European Review,* 1947/VI.

Levent Şahverdi Arşivi

Rifat Paşa. *Gülbin-i İnşâ,* İstanbul, 1275.

Rodinson, Maxime. "The Western Image and Western Studies of Islam", *The Legacy of İslam.* ed. J. Schacht - C. E. Bosworth, Oxford Univ., New York, 1979 (daha genişi: *La fascination de l'Islam,* Maspero, Paris, 1981).

Rogel, Carole. "The Wandering Monk and Balkan National Awakening", *Nationalism in a Non-National State,* ed. Haddad - Ochsenwald, Ohio-Columbia.

Sakaoğlu, Necdet. *Amasya,* İstanbul, 1966.

Saliba, Najib A. "The Achievements of Midhat Pahsa as Governor of Syria", *IJMES,* 8/1978.

Sarc, Ö. C. "Tanzimat ve Sanayimiz", *Tanzimat I,* İstanbul, 1940.

Sayar, Ahmet Güner. *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması,* Der Yay., İstanbul, 1986.

Shaw, Stanford - Kural, Ezel. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey,* c. 2, Cambridge Univ., Londra, 1977.

Slade, Adolphus. *Records of Travels in Turkey and Greece,* c. 1, Londra, 1832.

Stavrianos, L. S. *The Balkans since 1453,* Londra, 1958.

Stoianovich, Trayan. "The Conquering Balkan Orthodox Merchant", *Journal of Economic History,* XX (1960), 5.

— "The Social Foundations of Balkan Politics 1759-1941", bkz. *The Balkans in Transition,* ed. Charles, Barbara Jelavich, California Univ. Press, Berkeley, 1963.

Sugar, Peter F. *Southeastern Europe Under Ottoman Rule* 1354-1804, A History of East Europe, c. 5, Washington Univ., Londra, 1977.

Şevçenko, İhor. *The Many Worlds of Peter Mohyla,* Harvard University Ukrainian Studies, 1988.

Tekeli, İlhan. *"Toplumsal Değişim ve Eğitim Üzerine Konuşmalar",* TMMOB Yay., Ankara, 1980.

Tekeli, İ. - İlkin, S. *Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası,* Ankara, 1981.

Texier, Charles. *Küçük Asya,* çev. Ali Suad, İstanbul, 1339.

Tietze, Andreas. "The Study of Ottoman Literature", *Int. Jour. of Turkish Studies,* 1981 c. 2/1.

— *Mustafa Âli's Counsel for Sultans of 1581* (2. kısım), Viyana, 1982.

Tocqueville, Alexis de. *L'Ancien régime et la révolution,* Gallimard, Paris, 1967.

Levent Şahverdi Arşivi

Todorov, Nikolai. "The First Factories in the Balkan Provinces of the Ottoman Empire", *ODTÜ Gelişme Derg.*, 1971/2.

— *Balkanskii Gorod - XV-XIX* vekov, İzd. Nauka, Moskova, 1976.

Todorova, Maria. "Obşçopoleznita kasi na Midhat Paşa", *İstoriçeski Pregled,* 1972/5.

Toledano, Ehud R. *State and Society in Mid-Nineteenth Century Egypt,* Cambridge Univ. Press, 1990.

Toprak, Zafer. *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918),* Yurt Yay., Ankara, 1982.

Traikov, Veselin. *İdeologiçeski Teçeniya i Programi v Nazionalno-Osvoboditelnite Dvijeniya na Balkanite do 1878 Godina,* Sofya, 1978.

Tözeren, Selçuk. "Japon Aydınlarının Batı Bilimine Bakışı", *ODTÜ İdari İlimler Fakültesi Konferans Dizisi,* 1986.

Tunaya, Tarık Z. "Midhat Paşa'nın Anayasacılık Anlayışı", *Midhat Paşa Semineri,* TTK, Ankara, 1985.

— *Siyasal Müesseseler ve Anayasa Hukuku,* İ.Ü. Huk. Fak. Yay., 3. Baskı, İstanbul, 1975.

Turan, Şerafettin. "Tanzimat Devrinde Evlenme", *İş ve Düşünce Dergisi,* XII/182, İstanbul, Ekim 1956.

— "Cevdet Paşa'nın Kültür Tarihimizdeki Yeri", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri,* İ.Ü. Ed. Fak., İstanbul 1981.

Tyan, Émile. *Histoire de l'Organisation Judiciaire en Pays d'Islam,* 2. bas. Leiden-Brill, 1960.

Ubicini, M. A. *Lettres sur la Turquie,* 1. Bölüm, Paris 1851.

Üçok, C. - Mumcu, A. *Türk Hukuk Tarihi,* A.Ü. Huk. Fak., Ankara, 1976.

Unat, Faik R. "Ahmed III Devrinde Bir Islahat Takriri", *Tarih Vesikaları (1941), sayı 1.*

Us, Hakkı Tarık. *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi,* c. I, İstanbul, 1940.

Veinstein - Pavlenko - Zutis. *Vsemirnaja İstorija,* c. V, Akad. Nauk, SSCB, Moskova, 1958.

du Velay, A. *Türkiye Maliye Tarihi,* Maliye Bakanlığı Yay., Ankara, 1978.

Yazıcı, Nesimi. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Postalar", *İletişim,* Ankara, 1981/3.

— *Takvim-i Vekayi - Belgeler,* Gazi Üniversitesi Yay., Ankara, 1983.

Young, G. *Corps de Droit Ottoman,* c. 1, 2, Oxford, 1905.

Levent Şahverdi Arşivi

DİZİN

A
Abdullah Cevdet 28
Abdurrahman Kevakibî 27
Abdurrahman Paşa 266
Abdurrahman Şeref 37, 149, 237, 248
Abdülhamid I (Sultan) 44
Abdülhamid II (Sultan) 35, 91, 95, 184, 202, 214, 230
Abdülkadir (Rifai şeyhi) 144
Abdülmecid Efendi (Halife) 105
Abdülmecid (Sultan) 30, 95, 105, 112, 116, 129, 153, 192, 203, 212, 251, 261, 270, 273
Abidin Paşa 155
adaletname 139
Adamantios, Korais 52
Adana 57, 116, 155, 158
adem-i merkeziyet 165
Adliye Nezareti 147, 148, 153
Adriyatik 67, 79, 198
Agâh Efendi 203
Ahde Vefa 244
Ahmed Cevdet Paşa 101, 143, 149, 186, 238, 241
Ahmed el-Andalusi 23, 24
Ahmed Fevzi Paşa (Hain) 116
Ahmed Lütfi Efendi 172
Ahmed Midhat Efendi 151, 249, 267
Ahmed Rasim 17, 154, 258
Ahmed Resmi Efendi 115
Ahmed Şerif 119
Ahmed Vefik Paşa 75, 131, 132, 170, 172, 174, 241, 242, 243
Ahundzade / Ahundov, M. F. 28
Aix la Chapelle 176
Akif Paşa (Yozgatlı Hacı) 149, 236, 237
Aksakov 29, 268
Aleksandr I 28, 51, 52, 53, 82, 84, 86
Alemdar Mustafa Paşa 35, 36, 37, 38
Âlem-i Nisvan 256
Âli Paşa 100, 101, 131, 185, 198, 234, 235, 239, 246, 247, 248, 249, 258, 266, 269, 270, 271
Ali Rıza Paşa 266
Ali Suavi 27, 204, 268, 277
Alléon 230
Alliance okulları 196
Alman-Avusturya okulları 197
Alman Yahudileri 197
Altıncı Daire-i Belediye 172
Amasra 157
Amerikan misyonerleri 122, 197

Levent Şahverdi Arşivi

Amerikan okulları 122, 197
Amik 255
Andrássy (Kont) 96, 118
Antonowicz, Anthony 252
Aprilov 28, 88
Arabistan 37, 55, 142, 238
Arapça 28, 48, 58, 74, 75, 85, 201, 203, 240, 241
Arap okulları 195
Arap ulusçuluğu 54
Arazi Kanunnamesi 188, 221, 222, 223, 224, 255
Aristarki Bey 244
Aristoteles 21, 178
Arkeoloji Müzesi 266
Arnavutça 243
Arnavutlar 77, 182
Arnavutluk 37, 73, 164, 243
Arnavut ulusçuluğu 244
Aromunlar 164
Arseven, C. E. 260
Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye 46
âşar mültezimi 138
Atina 247
Avrupalılar 13, 17, 51, 275
Avrupalılaşma 28
Avrupalılık 21, 198
Ayak Divanı 38
âyan 37, 72, 74, 157, 160, 221, 260
Ayasofya 37, 261
Aydın 5, 127, 155, 158, 198, 226
Aydın Demiryolu 226
Aydınlanma düşünürleri 22
Aynalıkavak Tenkihnamesi 184
Aynaroz 68, 71, 99, 180
Aynî 18
Ayvalık 196
Azmi Efendi 113

B

Baba Himmet 67
Babıâli 5, 26, 33, 52, 53, 56, 57, 66, 67, 81, 83, 85, 89, 91, 93, 97, 99, 102, 111, 112, 115, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 130, 131, 132, 134, 135, 143, 144, 152, 153, 154, 159, 171, 173, 185, 187, 202, 211, 217, 219, 225, 229, 235, 236, 237, 242, 245, 248, 252, 258, 259, 263, 265, 269, 271, 272, 273, 274
Bab-ı Meşihat 143
Bab-ı Seraskerî 134
Babinger, Franz 66, 180
Bağdat 141, 142, 151, 155, 159, 192, 216, 252
Bahriye Nezareti 134
Balkan Hıristiyanları 196
Balkanlılık 66
Balkan Slavları 64, 68, 69, 70, 78
Balkan ulusçuluğu 53
Baltalimanı Ticaret Sözleşmesi 101, 108
Baltazzi 230
Balyanlar 260, 261
Bank-ı Dersaadet 230
Bank-ı Osmani-yi Şahane (Osmanlı Bankası) 230
Baronyan, Agop 244
Basra 155, 160, 211
Batbie, A. 203
Batum 224
Bavyera 85
Bayezid II 183
Bayraktar Hacı Mustafa Paşa 82
Baytar Mektebi 141, 193
Bedelât-ı Askeriye 107
Bedevi kabileler 56

Levent Şahverdi Arşivi

Bektaşi 143, 254
Bektaşilik 144, 254
Beledî hizmetler 161, 172, 182
Belediye 171, 172, 188, 209, 249
Belediye Kanunu 171, 188
Belgrad 82, 83, 93, 221
Belgrad Antlaşması 93
Bellini, G. 182
Bell-Lancaster 88
Bém, General Józef (Murad Paşa) 250, 251
Bendler 261
Berlin 4, 32, 68, 83, 113, 115, 222
Berlin Kongresi 83
Bersamyan 244
Besa 244
Besarabya 61
Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi 48
Beykoz 209, 217
Beylerbeyi Sarayı 261
Beyoğlu 172, 209, 247, 249, 253, 257
Beyrut 108, 122, 171, 198, 255, 256, 259
Bieliński, Seweryn (Serasker Nihat Paşa) 251
Bizans 23, 42, 61, 63, 66, 69, 70, 79, 80, 161, 176, 179, 180
Blacque, Alexandre 201
Blacque, Edward 201, 202
Blunt, W. S. 23
Bogomilizm 80
Bogomiller 178
Bogorov 89
Boğdan 25, 51, 52, 70, 71, 84, 86, 160, 164, 229
Bonapartizm 128
Borzecki (Mustafa Celaleddin Paşa) 251, 252
Bosna 4, 61, 72, 73, 80, 96, 141, 184, 271, 272
Bosna-Hersek İsyanı 272
Brera Akademisi 261
Brzozowski, Karol (Kara Avcı) 252
Bulgarca 45, 87, 88, 121, 191, 203, 204
Bulgar çarı 274
Bulgar Daire-i Ruhaniyesi 120
Bulgar Eksarhlığı 121, 122, 270
Bulgaristan 28, 36, 37, 53, 71, 72, 86, 87, 88, 89, 121, 122, 155, 159, 180, 208, 220, 271, 272, 274
Bulgaristan Prensliği 86
Bulgar Katolikleri 121
Bulgarski Orel 89
Bulgar ulusçuluğu 71, 87
Bulgarya 121
Bulgar Yurt Savaşçıları 86
Bulgarzade Yahya Efendi 132
Bursa 111, 152, 177, 208, 217, 218, 248
Busbecq, O. G. 106
bürokratik merkeziyetçilik 128
Büyük Karl 176
Büyük Petro 17, 19, 25, 29, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 69, 130, 135, 145, 149, 153, 185, 195, 198, 202, 210, 240, 253, 264
Büyük Petro Tarihi 45, 264

C

Cabbarzadeler 37
Camciyeta, Velho Atanasov 87
Canning (Lord Stratford de Redcliffe) 102, 113, 122, 246
Cantemir, Dimitrie 18, 21, 25, 30

Levent Şahverdi Arşivi

Canterbury Tales 21
Capo d'Istria, Yuanis 84, 85
Cava 184
Cavit Bey 135
Cebel-i Lübnan 158
Celalzade Mustafa 149
Cemaleddin Efgani 190
Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye 199, 267
censure préalable 202
Ceride-i Havadis 201, 263
Cerrahhane 191
Cevdet Efendi 100
Cevri Kalfa 36, 192
Ceza Kanunnamesi 187
Cezayir 51, 54
Chardin 17
Charles X 54
Chaucer 21
Chrzanowski, Wojciech 252
Churchill, William 201, 237
cizye 107, 123, 136, 220, 227
Clain, Samuel 71
consul 131
Corpus Iuris Civilis 178
Crozat, Charles 162
Czajkowsky, Michal (Sadık Paşa) 251
Czajkowsky, Wladyslaw (Muzaffer Paşa) 251

Ç

Çaadayev 29
Çandarlılar 36
Çapanoğulları 37, 39
Çekler 51, 81
Çukurova 57, 224, 229, 255

D

Dadyan Kardeşler 217
Dâhiliye Nezareti 50, 130, 147
Danıştay 154
Dante 21
Dâr-ı Şura-yı Babıâli 130
Darphane-i Âmire 139
Darülfünun 193, 194, 199, 257, 261
Darü'l-harb 23
Darü'l-İslam 23
Darülmuallimat 193
Darülmuallimîn 192, 193
Defterdar 94, 138, 160
defter emini 222
Defterhane 222
Delhi hükümdarları 183
Demosgerentos 164
Dersaadet ve Vilayet Belediye Kanunu 171, 188
Derviş Vahdetî 254
des Champs 202
Deutsche Bank 231
devşirme 63, 74
Dibiç (General) 87
Dickson 208
Diderot 77, 199
Digesta 178
dilenciler kethüdası 153
Dimotiki 85
Divan-ı Ahkâm-ı Adliye 154
Divan-ı Deavi nazırı 130
Divan-ı Hümayun 50, 133, 146, 148
Divan-ı Hümayun Kalemi 133
Divan-ı Muhasebat 137, 145
divan kâtibi 16, 150
Diyarbakır 160
Dobruca 109, 207
Dömeke Savaşı 266
Dubrovnik 68
Duna 204
Düyun-ı Umumiye 135, 137, 158, 226, 227, 228

Levent Şahverdi Arşivi

E
Ebuishakzadeler 241
Ebussuud Efendi 182
Ebüzziya Tevfik 125, 277
Edirne 51, 53, 83, 84, 86, 121, 141, 152, 156, 213, 251
Eflak 25, 30, 52, 53, 71, 84, 86, 160, 164, 229
Eflak-Boğdan 52, 71, 86, 160, 164
ehl-i kitap 23
Elhac Ali Paşa 44
Elizaveta (Çariçe) 198
Emine Semiyye Hanım 241
Emrullah Efendi 193, 199
Encümen-i Dâniş 150, 198
Enderunlu Atâ 183
Engelhardt 115, 121, 154, 196
Engels, F. 69, 114
Epir 67, 68, 73
Erkân-ı Harbiye Mektebi 134
Ermeni 46, 100, 120, 121, 123, 152, 180, 182, 188, 196, 197, 201, 244, 260
Ermenice 45, 46, 48, 203, 245
Ermeni Gregoryen Kilisesi 152
Ermeni Katolikler 46
Ermeniler 148, 182, 196
Ermeni Protestanlar 120
Esma Sultan 39
Esnaf kethüdaları 164, 213
Eşkinci Ocağı 40
Etniki Eteria 84
et-Tahtavi 56
Evkaf Nezareti 147, 148, 223

F
Farsça 75, 85, 87, 241
Fatma Aliye Hanım 241, 257
Felâtun Bey ile Râkım Efendi 249
Fenerli Rum Aristokrasisi 25
Fener Patrikhanesi 88, 89, 120, 121, 122, 270
Ferhat Paşa 251
Fevaîd-i Osmaniye Vapur Kumpanyası 216
Fevzi 116, 245
Figani 182
Filistin 55, 58, 116, 122, 197
Fischel, A. 68, 69
fiscus 162
Fitnat Hanım 241
Fossatiler 261, 262
Franciszek Sokolski 251
Frankfurt 202
Fransızca 46, 48, 67, 132, 195, 198, 201, 202, 237, 238, 240, 241, 243, 245, 248, 249, 250
Fransız Ceza Kanunu 187
Fransız Devrimi 41, 48, 51, 52, 68, 115, 163
Fransız İdare Hukuku 26
Fransız Maden Kanunu 218
Fransız Medeni Kanunu 26, 185, 258
Fransız modeli 131, 145
Fransız parnasyenleri 263
Fransız Ticaret Kanunu 185
Frenk İbrahim Paşa 182
Fuad Paşa 101, 115, 131, 154, 195, 198, 203, 235, 239, 240, 248, 249

G
Gabrovo 88, 208
Galatasaray 193, 195, 247
Gazi Edhem Paşa 266
Gennadios 66, 180

Levent Şahverdi Arşivi

Germanos 52
Gibb 21
Gibbon, Edward 22
Girardin 72
Girit 53, 56, 67, 85, 143, 185, 248, 266
Glossatörler Dönemi 178
Goethe 22
Golitzin (Knez) 69
gospodar 52
Grotius 93
Gülhane Hatt-ı Hümayunu 37, 88, 96, 101, 102, 104
Güllü Agop 244, 266
Gülnar Hanım (Lebedova) 241
Gürpınar, Hüseyin Rahmi 258

H

Hacelik 148
Hacı Mustafa Paşa 82
Hafız Paşa 38
Halep 57, 151, 155, 198, 207, 217, 227, 252
Halet Efendi 44, 53, 236
Halil Hamid Paşa 74
Hammer, Joseph 21, 22, 132, 198, 238
Hamza Bey 251
Harbî 23
Harbiye Nezareti 134
Hareket Ordusu 35
Harem 36
Hariciye Evrak Odası 133
Hariciye Nezareti 50, 132, 133, 134
Hariciye Ofisi 112
Hariciye Teşrifatçısı 133
Harran 23
hars 28, 29
hars / medeniyet kavramları 28
Hasan Hayrullah Efendi 271
Hason Efendi 121
hayduk reisleri 82
Hazine-i Evrak 152
Hegel 21, 22, 176
Helen 19, 20, 21, 24, 176
Helenizm 68
Helenleşme 20
Helen-Ortodoks Hıristiyanlığı 21
Herder 77
Hezarfen Hüseyin Efendi 18
Hıristiyan Arap 23, 197
Hırvat 68, 77, 80, 110
Hırvatistan 80
Hicaz 55, 56, 57, 58, 95, 139, 160, 184, 225
Hilafet 54, 76, 184
Hilander Manastırı 70, 71
Hilendarski, Paisii 71
Hindistan 13, 19, 183, 184
History of the Saracens 22
Homo Islamicus 22
Hrisantos 88
Hussitler 178
Hünkâr İskelesi Antlaşması 57, 103, 116
Hüseyin Avni Paşa 271, 272
Hüsrev Paşa 43, 116, 236
Hvandemir 18

I

Ignácz Kúnos 242
Il Principe 64
Islahat Fermanı 96, 116, 117, 118, 119, 120, 157, 220, 225
Islah-ı Sanayi Komisyonu 212, 214

Levent Şahverdi Arşivi

İ
İbn Haldun 18, 24
İbn Rüşd 21
İbn Sina 21
İbn Teymiyye 56, 183
İbrahim Müteferrika Matbaası 18
İbrahim Paşa 18, 30, 47, 53, 56, 57, 74, 131, 182
İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi 159, 188
İhtisab Nazırı 50
İkinci Meşrutiyet 28, 47, 91, 96, 119, 149, 155, 173, 194, 199, 231, 278
İlahi Komedya 21
İleri, Celal Nuri 28
İlmiye 131, 134, 143, 199, 267
iltizam sistemi 107, 137
İnâs rüşdiyeleri 192, 256
İpek Patrikliği 81
İpsilantis, Aleksandr 51, 52, 53, 84, 86
İran 29, 34, 191, 207, 228, 229, 261
İranlı Hafız 22
İrfan Paşa 264
irredantizm 68
İshak Efendi 132, 140
İskenderiye 55
İsmail Ferruh Efendi 131
İsmail Gaspırinski (Gaspıralı) 28
İsmail Paşa (Hıdiv) 58, 251
İspanya Musevileri 185
İtalyan okulları 196, 197
İvan (Gunduliç) 68
İvan (Şişman) 180
İyon Adaları 25, 67, 68, 79
İzmir 48, 49, 89, 99, 108, 155, 157, 158, 171, 196, 198, 201, 202, 209, 227, 248, 255, 259, 262
İzmit 218
İzzet Paşa 40

J
Jablonowski 252
Jön Türkler 28, 270

K
Kâğıthane Kasrı 38
Kale-i Sultaniyye 110
Kâmil Bey 209, 249, 250
Kamus-ı Fransevi 243
Kamus-ı Türki 243, 244
Kamusü'l-A'lâm 243
Kanun-ı Cedid 187
Kanun-ı Esasi 275
Kanuni Sultan Süleyman 146
Kanunname-i Ticaret 185
kapıkulu 38, 39, 40, 45, 46, 113, 148, 160, 240
Kapitülasyonlar 173, 225
Kapucubaşılık 148
Karagöz 67
Karaosmanoğulları 37
Kara Yorgi 71, 81, 82, 83
Karl 77, 176
Karlofça Antlaşması 93
Karlovo 208
Karl VI 77
Kars 139, 140, 207, 224, 262
Katarevusa 85
Katerina II 17, 55
Katoliklik 75
Kavalalı Mehmed Ali Paşa 53
Kayserili Ahmed Paşa 272
Keçecizade Fuad Paşa 115, 131, 235
Keldaniler 23

Levent Şahverdi Arşivi

Kemalpaşazade Şemseddin Ahmed 183
Kırım Hanlığı 44, 98
Kırım Savaşı 116, 117, 118, 144, 171, 199, 218, 227, 230
Kiril Alfabesi 80, 149-150
Kitab-ı tabakatü'l-ümem 23, 24
Kmety, General 251
kocabaşı 221
Koca Nişancı 149
Koca Sekbanbaşı 40
Konstantin Fotinov 89, 132, 202
Konstantin Movrouzı Efendi 132
Konya 39, 57, 123, 158, 209, 211, 226, 227, 266
Kossielski (Sefer Paşa) 251
Kossuth, Lajos 250, 251
Kostaki Adossides Paşa 266
Kostaki Musurus Paşa 247
Kotalhalilzadeler 37
Kölemen beyleri 55
Köprülüler 36
Krijaniç, Juraj 69
Kuleli Vakası 270, 274
Küçük Kaynarca Antlaşması 69
Küçük, Yalçın 39, 69, 79, 83, 102, 117, 214, 279
Kütahya Antlaşması 57

L

Ladino 45
laiklik 178, 268
Lale Devri 74
Lamartine, Alphonse 114, 246, 247
Latin harfleri 244
Lawrence, T. E. 23
Layard, Henry 242
Leopold 81
Lessing 77
lonca 207, 208, 213, 214, 215
Louis XVI 200
Lütfi Tarihi 89, 172
Lyuboslovie 89

M

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi 193
Maarif Meclisi 194
Maarif Nezareti 203
Macar Ünitarizmi 185
Machiavelli 64, 68
Magna Carta 38
mahalli idareler 162, 163, 171, 173
Mahmud II 30
Mahmudiye Cetveli 55
Mahmud Nedim Paşa 271, 273
Mahmud Raif Efendi 131
Makariopolski, İlarion 121
Makedonya 4, 68, 84, 141, 233
Malikâne Divanı 136
Maliye Nezareti 130, 137
Malthus 48, 267
Mamarçev, Georgi 86, 87
manüfaktür 171, 207, 208, 210, 211, 217, 218
Maraş 155, 255, 261
Maria Theresia 47, 132, 149
Maria Theresia Akademisi 132
Mâruni Kilisesi 26, 121
Massignon, L. 23
Matbuat-ı Ecnebiye Kalemi 134
Matbuat Kalemi 134
Matbuat Umum Müdürlüğü 134
Mavrokordato 18, 93
mazbut vakıf 223
Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye 186

Levent Şahverdi Arşivi

Meclis-i Âli-yi Tanzimat 153
Meclis-i Maarif 145
Meclis-i Meşayih 144
Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye 145, 153
Medeni Kanun 27, 221
medrese 29, 45, 140, 143, 144, 198, 235
Medresetü'l Kuzat 143
Mehmed Ali Paşa 46, 53, 55, 56, 57, 58, 138, 147, 201
Mehmed Emin Âli Paşa 234, 247
Mehmed Esad Efendi 18, 39
Mehmed II 66, 80, 183
Mehmed Murad 263
Mehmed Rauf Paşa 236
Mehmed Ziyaüddin Efendi (Şeyhülislam) 269
Mekâtib-i Âliye 193
Mekitarist 46
Mekke şerifi 95, 97
Mekteb-i Harbiye 47, 141, 191
Mekteb-i İrfan 192
Mekteb-i Maarif-i Adliye 47
Mekteb-i Maarif-i Edebiye 192
Mekteb-i Mülkiye 160, 192, 194, 247
Mekteb-i Sultani 195, 196, 247
Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane 191
Mektubi-i Hariciye Kalemi 133
Memalik hanedanları 38, 39, 50
Menafi-i Umumiye Sandıkları 231
Mençikov (Prens) 118
Meriç, Cemil 28, 265
Meşihat-ı İslamiye 134
Metternich 32, 33, 50, 51, 53, 85, 96, 117, 166, 246
Mezahib-i Gayrimüslim Dairesi 133
Mızıka-yı Hümayun 141
Midhat Paşa 90, 96, 142, 151, 155, 159, 161, 165, 170, 192, 204, 216, 225, 231, 238, 239, 252, 262, 268, 271, 272, 275, 277, 279
Mihran 244
mirî arazi 188, 224
mirî rejim 221
Mirmiranlık 148
misyonerler 122, 197
Mizancı Murad 277
Mogila, Pyotr 70
Mora İhtilali 52, 53, 86
Moskopolis (Voskopaj) 164
Mousnier 16
Muhammed Abduh 27
Muharrem Kararnamesi 227
muhassıl 160
Muhassıllık meclisleri 166, 167, 169, 170
Muhbir 204, 278
muhtesip 166
Mukaddes Liga 51
Murad IV 38, 91, 200
Murad V 272
Mustafa Âli (Gelibolulu) 66, 67
Mustafa Celaleddin Paşa 75, 251, 252, 265
Mustafa Fazıl Paşa 275
Mustafa Paşa (İşkodralı) 35, 36, 37, 38, 55, 82
Mustafa Rasih Paşa 17
Mustafa Reşid Paşa 30, 32, 100, 101, 105, 111, 113, 116, 117, 131, 132, 200, 236, 237, 268
Musul 37
Mühendishane-i Berr-i Hümayun 46

Levent Şahverdi Arşivi

Mühimme Kalemi 133
Mülkiye 148, 160, 192, 194, 195, 247
mültezim 138, 221
Münif Paşa 150
müsta'men 23
Müşir Said Paşa 214
mütesellim 74, 138
Müze-yi Hümayun 266

N
Nabi 74
Nafia Komisyonu 170
Nafia Nezareti 147
Nakşibendîler 143
Nakşidil Sultan 43
Namık Kemal 27, 125, 190, 255, 262, 264, 268, 271, 277
Namık Paşa 111
Napolyon Bonapart 39, 41, 51, 82, 83, 108, 118
Napolyon III 121, 203
narh 164, 215
narthex 176
Nasturi 20
Navarin Baskını 83
Nedim 74, 271, 273
Nefiyoğlu 18
Neorönesans 261
Nevşehirli İbrahim Paşa 18, 30, 74, 131
Nezaret-i Maarif-i Umumiye 147
Nihat Paşa 251
Nikola 53, 86, 169
Nikola I 53, 86
Nikola Nakkaş Efendi 169
Nizam-ı Cedid 35, 37, 40
Nizami Mahkemeler 143, 153
Novıy Stroy 40
Novisad 82

O
Obradoviç, Dositej 71
Obrenoviç, Miloş 81, 83
Ockley, Simon 22
Ohannes (Sakızlı) 267
okka 139
Orientalische Handelskompagnie 76
Orman Mektebi 193
Ortodoks Kilisesi 29, 52, 65, 66, 79, 80, 82, 94, 97, 120, 122, 188
Osman Hamdi Bey 151, 214, 262, 266
Osman II 30
Osmanlı Bankası 230, 231
Osmanlı baroku 260
Osmanlı Cemiyet-i İlmiyesi 150
Osmanlılık 61, 65, 148, 159, 192, 244, 246, 247
Osmanlı Mebuslar Meclisi 171, 173, 242
Osmanlı modernleşmesi 12, 13, 16, 29, 30, 34, 58, 135, 144, 252
Osmanlı-Rus Savaşı 85, 170, 272
Osman Paşa 251
otokrasi 42
Otto (Prens) 85
Ömer Ağa 225
Ömer Efendi 113, 209
Örfi hukuk 182

P
Padişah vakıfları 147
Palmerston 117, 118
Papalık 121, 176, 196
Paris 16, 17, 24, 26, 44, 73, 82, 114, 116, 117, 119, 120, 128, 141, 157, 200, 203, 237, 245, 246, 269, 275
Paris Akademisi 16

Levent Şahverdi Arşivi

Paris Barışı 117, 119
Paris Kongresi 116, 157
parlamentarizm 19, 277, 278
Parvus (A. H. Israel) 219
Pasarofça Antlaşması 113
Patrikhane 53, 67, 88, 120, 121, 122
Pavlos Pavlidi Efendi 170
Peç 70, 81
Peçevi 264
Pertev Paşa 236, 237
Petersburg 82
Petroviç, Danilo 80
Petru, Maior 71
Pheraios, Rigas 52
Philike Hetairia 84
Pirizade Mehmed Sahib 18
Plevne 88
Plovdiv 88
Polonya 31, 68, 69, 121, 184, 250, 251, 252, 253
Polonya Milli Komitesi 252
Pomponazzi, Pietro 178
Ponsonby 110
Posta Nizamnamesi 156
Posta örgütü 49
Prens Sabahaddin
Protestanlık (Protestan Milleti) 20, 81, 121, 122, 198
pul 156

R

Ragusa 68
Rami Mehmed Paşa 93
Raşid 44
Redhouse 198
Reisülküttablık 50, 132, 133
Renan, E. 22
Restorasyon Avrupası 51, 85, 87
Rıza Efendi 212
Rıza Paşa (Serasker) 100, 113, 266
Richter 131
Rifai 144
Rifat Paşa 98, 149, 189, 246
Rilo Manastırı 180
Rivery, Aimèe de 43
Robert College 197
Rodinson, Maxime 22
Roma hukuku 178
Roma Kilisesi 71, 72, 176
Romanov Hanedanı 69
Romanya 72, 77, 88, 219, 222
Roswadowski, Kont (Hamza Bey) 251
Rousseau 77
Royal Courts 145
Rönesans 16, 22, 25, 28, 63, 64, 67, 68, 69, 70, 79
Ruhiddin 132
Rumca 48, 66, 132, 191, 203, 243, 245
Rum okulları 86, 87
Rum-Ortodoks Kilisesi 82, 97, 122
Rurikler 29
Rusçuk 35, 156, 262
Rusya 4, 13, 17, 19, 25, 27, 29, 31, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 51, 53, 55, 57, 63, 66, 68, 69, 70, 76, 77, 78, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 96, 101, 103, 107, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 130, 132, 134, 135, 145, 149, 153, 158, 168, 184, 195, 197, 198, 202, 203, 207, 210, 214, 222, 223, 224, 225, 227, 232, 240, 244, 250, 251, 252, 253, 254, 256, 261, 262, 268, 271, 275, 280
Rüşdiye 141, 142, 192

Levent Şahverdi Arşivi

Rüşdü Paşa 155, 271
Rüus kalemi 133

S

Sabah 243
Sâbiyyun 23
Sabri Paşa 266
Sacy, Silvestre de 22
Sadaret kalemi 133
Sadaret Kethüdalığı 50, 130
Sadık Paşa 251
Sadık Rifat Paşa 98, 189, 246
Sadi 75
Safvet Paşa 131, 193, 265
Sahak Ebru 264
Said Mehmed Paşa 113
Saint Savaş Prenslik Akademisi 68
Salim Efendi 169
San'a 142
Sanayiyi Teşvik ve Islah Komisyonu 212
Sancak beyi 73, 111, 160
Sancak-ı Şerif 40
Sancak yolları 155
Sarkis Karakoçyan 244
Sava Paşa 148, 245
Sayda 57, 198, 266
Schweigger, Salomon 37, 106
Sefaretname 17, 113
Sekban-ı Cedid 37, 39
Selanik 97, 121, 141, 142, 144, 171, 198, 255, 256, 259, 262, 266, 271
Selim II (Sultan) 37
Selim III (Sultan) 35, 36, 40, 41, 43, 44, 46, 56, 82, 131, 132, 136, 184
Selimiye Kışlası 260
Sened-i İttifak 37, 38
Serviburnu 209
Seyyid Ahmed Han 27, 190
Seyyid Mehmed es-Senusi 190
sıbyan mektepleri 192, 193
Sırbistan 30, 70, 78, 80, 81, 82, 83, 160, 229, 271
Sırp Prensliği 123
Sırp ulusçuluğu 80
Silistre 86, 99
Sisam 53
Skupçina 83
Slav birliği (irredantizm) 68, 78
Slav-Hıristiyan uygarlığı 24
Slavyan-Bulgar Tarihi 71
Slovence 46, 70, 71, 87, 150
Sofya (Naibe) 44, 65, 68, 69, 71, 72, 77, 86, 89, 180, 274
Speyer Katedrali 176
Sremski Karlovci (Karlofça) 81
Stakovski, Dragon 121
Starovertsler 185
Stein, Baron (Ferhat Paşa) 251
strelitz 40, 240
Suhanov, Arseniy 71
Sultaniler 193, 196
Suriye 53, 55, 56, 57, 58, 65, 108, 116, 117, 122, 141, 142, 155, 158, 159, 160, 169, 170, 192, 196, 197, 198, 207, 211, 217, 227, 229, 248, 266
Süleyman Paşa 57, 272
Sürre Alayı 125, 161
Süryaniler 20
Sviştov, Dragon 121

Ş

Şahin Giray Han 44
Şair Evlenmesi 256
Şair Nigâr Hanım 257
Şam 141, 198, 208
Şanda, H. A. 139

Levent Şahverdi Arşivi

Şânizade Atâullah Efendi 48, 140
Şark meselesi 69
Şehabeddin Mercani 28
Şehbender 131, 134
Şehbenderzade Ahmed Hilmi 190
Şehremaneti 134, 171
Şehremini 171
Şeker Ahmed Paşa 262
Şemseddin Sami 242, 243, 244, 255, 266
şeriat-i garra 98
şer'i mahkemeler 186
Şeyh Bahaeddin Efendi 169-170
Şeyh Necid 56
Şeyhülislam 269
Şeyhülislamlık 134, 144, 184, 259
Şinasi 203, 256, 263, 268
Şincai, G. 71
Şirket-i Hayriye 216
Şura-yı Devlet 145, 154, 271
Şuvalof 210

T
Taaşşuk-ı Talat ve Fitnat 244
Tabakat 23
Tabiiyet Kalemi 134
tağşiş 138
Tahir Bey 111
Tahrirat-ı Hariciye Kalemi 133
Tahrirat-ı Umumiye 192
Tahvil Kalemi 133
Takvim-i Vekayi 40, 46, 48, 49, 200, 201, 202, 212, 216, 269, 278
Tanin 119, 194
Tanzimat Fermanı 30, 89, 92, 101, 102, 103, 104, 105, 107, 116, 117, 119, 120, 136, 137, 189, 191, 225, 237, 246
Tanzimat-ı Hayriye 103
Tanzimat tipi 250
Tarabya 172, 259
Tarhan Paşa 184
Tarih-i Cevdet 37, 38, 40, 56, 239, 246, 265
Tasso 68
Tasvir-i Efkâr 203, 263
Taşra yönetimi 137
tekke 143, 226, 254
Temeşvar-Banat 80
Temyiz Divanları 148
Tepedelenli Ali Paşa 37, 55
Tercüman-ı Ahval 203
Tercüme Odası 132, 148, 239, 242, 245, 246, 247, 264, 267
Tersane-i Âmire 134, 142
Teşkilat-ı Mehâkim Kanunu 186
Teşvik-i Sanayi 212
Texier, Charles 39
Ticaret-i Bahriye Kanunnamesi 185
Ticaret-i Dâhiliye 110
Timar rejimi 73
Tocqueville, Alexis de 128
Toderini, Giambattista 21
Tophane-i Âmire 134
Tosun Paşa 99
Trablusgarp 139, 160, 184, 266
Trablusşam 56, 57, 97
Tuğrakeş Odası 133
Tuhfe 245
Tuhfetü'l Uşşak 245
Tulca 121
Tuna 63, 67, 76, 77, 80, 81, 86, 155, 159, 170, 192, 193, 204, 213, 216, 225, 231, 250, 251, 252
Tuna vilayeti 159, 170
Tunaya, Tarık Zafer 11, 154, 279

Levent Şahverdi Arşivi

Tuzcuoğulları 37
Tünel 259
Türk-İslam medeniyeti 24
Türkleşme süreci 75
Türk ulusçuluğu 75

U
Ulema 35, 38, 39, 40, 44, 48, 95, 97, 100, 105, 112, 134, 144, 153, 181, 184, 190, 192, 241, 248
Ulusalcılık 61, 120
Umur-ı Dâhiliye Nezareti 130
Umur-ı Hariciye Nezareti 50, 132, 134
ayr. bkz. Hariciye Nezareti
Usul-i Cedid 19, 88
Usul-i Mahâsin-i Tanzimat 19, 152

Ü
Ünitarist 178
Üstüvâni Mehmed Efendi 183

V
Vahhabi 56
Vaka-i Hayriye 103
Vakıf 56, 222, 223
Vali 37, 49, 55
Vedomosti 49, 202
Vehbi 245
Vekayi-i Mısriyye 201
Velho Zavera 87
Venelin 88
Vergilius 21
Vezaret 140, 148, 149, 236
Vidinli Pazvantoğlu 55, 82
Vilayet Nizamnamesi 159, 168, 169, 188
Viyana 30, 32, 46, 51, 63, 64, 67, 72, 77, 78, 80, 119, 131, 136, 246, 248, 256, 264
Viyana Kongresi 51
Viyana Kuşatması II
Viyana Protokolü 119
Vladika 80
Volkan 254
Voltaire 22, 77, 199
Voyvodina 80
Vraçanski, Sofroniy 71

Y
yabancı okullar 197, 198
Yanyalı Hoca 18
Yargıtay 154
Yed-i vahid 102, 111
Yemen 141, 160, 233
Yeniçağ hümanizmi 67
yeniçeri 35, 40, 46, 48, 52, 82, 83, 151, 240
Yeni Osmanlılar 27, 275, 276, 277, 278
Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi 17, 113
Yunan Ayaklanması 39, 51, 52, 83, 86
Yunan aydınlanması 67, 68
Yunan bağımsızlığı 51, 83
Yunan Kilisesi 81, 85
Yunan ulusalcılığı 52, 84

Z
zabıta 26
Zabtiye nazırı 144
Zanitski (Osman Paşa) 251
Zerdüşti 23
zimmî 23
Ziraat Komisyonu 159, 166
Ziraat Mektebi 193
Ziraat ve Ticaret Nezareti 147
Ziştovi Barışı 81
Ziya Gökalp 24, 28
Ziya Paşa 100, 203, 264, 277

Levent Şahverdi Arşivi

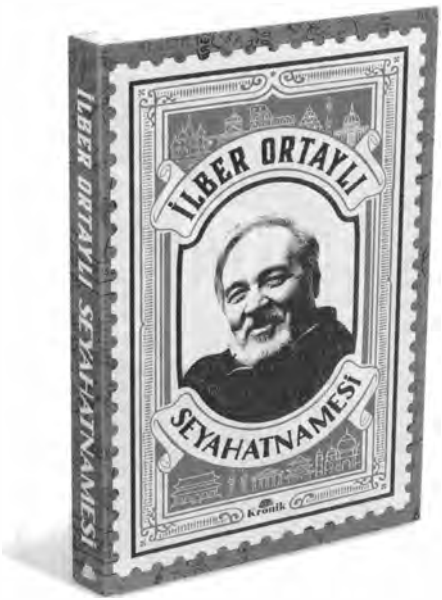
İlber Ortaylı Seyahatnamesi

İLBER ORTAYLI

İLBER ORTAYLI'NIN REHBERLİĞİNDE MUHTEŞEM BİR YOLCULUK

"Türkiye gibi önemli bir coğrafyayı ve tarih alanını öğrenmek için onun kuzeyindeki Güney Rusya ve Kafkasya, doğusundaki İran ve Hindistan, güneyindeki Suriye, Filistin ve Mezopotamya'nın yanı sıra Balkanları ve Akdeniz ülkelerini anlamak da kaçınılmazdır"

İlber Ortaylı

Levent Şahverdi Arşivi

İLBER ORTAYLI

ÖNCESİYLE, SONRASIYLA, DETAYLARIYLA EN KRİTİK DÖNEM: TANZİMAT...

"Osmanlı modernleşmesi otokratik bir modernleşmesidir, iç ve dış gelişmeler, hayatının son kırk yılında imparatorluğu bu otokratik modernleşmeden anayasal bir monarşiye kadar sürükledi, imparatorluk genç Cumhuriyete parlamento, siyasal parti kadroları, basın gibi siyasal kurumları miras bıraktı. Cumhuriyetin tabipleri, fen adamları hukukçu, tarihçi ve filologları son devrin Osmanlı aydın kadrolarından çıktı. Cumhuriyet ilk anda eğitim sistemini, üniversiteyi, yönetim örgütünü, mali sistemini imparatorluktan miras aldı. Cumhuriyet devrimcileri bir orta çağ toplumuyla değil, son asrını modernleşme sancıları ile geçiren imparatorluğun kalıntısı bir toplumla yola çıktılar. Cumhuriyetin radikalizmini kamçılayan öğelerden biri de yeterince radikal olamayan Osmanlı modernleşmesidir.

Bugünkü Türkiye'nin siyasal-sosyal kurumlarındaki sağlamlık ve zaafın bilinmesi, son devir Osmanlı modernleşme tarihini iyi anlamakla mümkündür.

19. yüzyıl bütün Osmanlı camiasının en hareketli, en sancılı, yorucu, uzun bir asrıdır; geleceği hazırlayan en önemli olaylar ve kurumlar bu asrın tarihini oluşturur."

İlber Ortaylı

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda modernleşme sürecini, siyasi, toplumsal ve kültürel değişiklikleri ele alan İlber Ortaylı'nın başyapıtı gözden geçirilmiş baskısıyla Kronik Kitap'ta. Arapça, Almanca, Yunanca gibi birçok dile çevrilen kitap son dönem Osmanlı modernleşme tarihini ele alıyor.

Kronik
₺25,00
kronikkitap.com kronikkitap
ISBN: 978-975-2430-36-5
9 789752 430365

Levent Şahverdi Arşivi